

NYELVTUDOMÁNYI
KÖZLEMÉNYEK

A

MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTI
ZSIRAI MIKLÓS

ÖTVENHARMADIK KÖTET
(1951)

B U D A P E S T
1952



Nyomott példány: 450

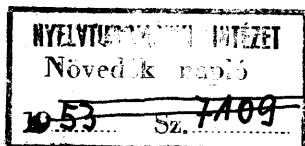
Felelős szerkesztő: ZSIRAI MIKLÓS

A szerkesztő címe: Budapest VIII., Múzeum-körút 4/c, Finnugor Intézet
Telefon: 338-142

Kiadja a Közoktatásügyi Kiadóvállalat V, Szalay-u. 10-14.

Kiadásért felelős: a Közoktatásügyi Kiadóvállalat igazgatója

5786 — Egyetemi Nyomda, Budapest. (Felelős vezető: Janka Gyula)



Leír.
1980.

F4470/75

coll. rev.

A szókinés kérdése a sztálini elmélet megvilágításában

SZTÁLIN elvtársnak „Marxizmus és nyelvtudomány“, „Válasz E. Kraszynnyikova elvtársnőnek“ c. döntő jelentőségű cikkei és júliusi levelei, amelyeket Szanzsejev, Belkin, Furer és Cholopov elvtársakhoz intézett, hatalmas, forradalmi jelentőségű fordulatot jelentenek nemcsak a marrizmus béklyóitól megszabadított szovjet nyelvtudomány, hanem általában az imperialista járom alól felszabadult népi demokráciák és az egész világ haladó nyelvtudománya számára.² ZSIRAI MIKLÓS megelőző előadásában már részletesen méltatta azt a nyelvtudományunkat felszabadító várva-várt segítséget, amelyet a hatalmas Szovjetunió és a béketábor lángeszű vezére nyújtott a dialektikus és történelmi materializmus alkotó továbbfejlesztésével nemcsak az elsősorban érdekelt nyelvtudománynak, hanem általában a társadalomtudományoknak.

Tudományunk elméleti alapjainak és legfontosabb elvi kérdéseinek a marxizmus-leninizmus módszerének mesterei alkalmazásával immár megtörtént tisztázása után, most már a magyar nyelvészeknek is az a feladatuk, hogy a sztálini elveket iránytűnek használva, haladék nélkül fogjanak hozzá a minden metafizikától, idealizmustól és kozmopolitizmustól mentes, a kultúrrorradalom ügyét, a dolgozó nép ügyét önként és szívesen szolgáló magyar nyelvtudomány megteremtéséhez. Tisztában vagyunk azzal, hogy a fejlődés széles országútjára kivezetett szovjet nyelvtudományra támaszkodva, saját hagyományaink legjavát továbbfejlesztve, igen sokat kell tanulnunk ahhoz, hogy egymást támogatva, a bírálat és önbírálat fegyverét forgatva, a sztálini nyelvelmélet elvi tisztaságához méltó munkákat, tanulmányokat írassunk.

Nekem ezúttal az az örömmel vállalt, megtisztelő feladat jutott, hogy a szókinés kérdésével kapcsolatban méltassam a sztálini elméletet s szerény kísérletet tegyek annak gyakorlati alkalmazására.

Mindenekelőtt külön ki kell emelnünk a marxizmus-leninizmus klasszikusainak s különösen SZTÁLIN elvtársnak a nemzeti nyelvek keletkezéséről, fejlődéséről és történelmi-társadalmi szerepéről szóló tanítását, hiszen a marris-ták a nemzeti nyelv létezésének és szükségességének tagadásával a legsúlyosabb hibába estek, amibe vulgarizátorok eshetnek: szembehelyezkedtek a marxizmus tanításával. „A nyelvtudományban elterjesztették a nyelv osztályjellegéről szóló vulgarizáló és tudományellenes elméletet“ — írja ALEXANDROV³ — „tagadták azt a marxista tételt, hogy a nyelvet az egész

¹ A Magyar Nyelvtudományi Társaság debreceni vándorgyűlésén 1950. október hó 29-én tartott előadás bővített szövege.

² Marksizim i voproszi jazikoznanyija. Izdat. „Pravda“ 1950.

³ Voproszi dialekticesztkovo i isztoricesztkovo materializma v trude I. V. Sztalina „Marksizim i voproszi jazikoznanyija“. Moszkva 1951. 6. l.

társadalom, a nemzedékek egész sora hozta létre, mint az emberi érintkezés eszközt, tagadták a népi tömegek szerepét a nyelv megteremtésében és az objektív világ fejlődési törvényeinek megismerésében; a nyelv fejlődésének történetével kapcsolatban pedig terjesztették a „stádiumok“ és „robbanások“ vulgáris, tudománytalan elméletét, ami egyenesen és közvetlenül az idealizmus mocsarába vezetett.“ A marrizmus azzal, „hogy tagadja a nemzeti nyelv létezését és szükségességét, valójában azoknak a burzsoá kozmopolitáknak malmára hajtotta a vizet, akik igazolni akarják a világuralomra pályázó, a népek leigázására, a népek nyelvének és kultúrájának megsemmisítésére törő angol-amerikai imperialisták politikáját“.⁴

A nemzeti nyelvet SZTÁLIN már 1913-ban megjelent „Marxizmus és nemzeti kérdés“ c. művében a nemzetet együttesen meghatározó ismérvek közé sorolja mint olyant, amely nélkül nemzeti közösség elképzelhetetlen.⁵ Kifejti továbbá, hogy a nép milliós tömegei a kulturális, politikai és gazdasági fejlődés terén csak anyanyelvükön, nemzeti nyelvükön érhetnek el sikereket s hogy a népeket beolvasztó imperialista politika, a nemzeti nyelveket és kultúrákat lebecsülő kulturális kozmopolitizmus ki van rekesztve a marxizmus-leninizmus fegyvertárából.⁶ Meskov, Kovalcsuk és más elvtársaknak válaszolva SZTÁLIN már 1929-ben közzétett „Nemzeti kérdés és leninizmus“ c. munkájában felhívja a figyelmet arra, hogy „a nemzetek és nemzeti nyelvek rendkívül szívósak és óriási az ellenálló erejük a beolvasztási politikával szemben“. Történeti példái között már akkor hivatkozott a török beolvasztókra is, „akik kíméletlenebbek voltak minden más beolvasztónál — évszázadokon át gyötörték és nyomorgatták a balkáni nemzeteket, de nem tudták megsemmisíteni azokat, sőt ők voltak kénytelenek beadni a derekukat. A cári orosz oroszosítók és a német-porosz németesítők, akik kíméletlenség tekintetében alig különböztek a török beolvasztóktól, több mint száz éven át darabolták és gyötörték a lengyel nemzetet, mint ahogy a perzsa és török beolvasztók is évszázadokon át darabolták, gyötörték és irtották az örmény és a grúz nemzetet, de nem tudták megsemmisíteni ezeket a nemzeteket, ellenkezőleg, szintén kénytelenek voltak beadni a derekukat“.⁷ Mindezeket SZTÁLIN 1929-ben a nemzetek és a nemzeti nyelvek fokozatos egybeolvadásának KAUTSKY és mások által tévesen megvilágított kérdésével kapcsolatban veti fel s kifejti, hogy a nemzeti nyelvek csak a szocializmus világméretekben kivívott győzelme után engedik át helyüket egy minden nemzetre kiterjedő közös nyelvnek, amely a Holopov elvtárshoz intézett válasz szerint „nem lesz sem német, sem orosz, sem angol nyelv, hanem egy új nyelv, amely magába olvasztotta a nemzeti és övezeti nyelvek legjobb elemeit“.

Hogy mi a nemzeti nyelvek szívósságának, szilárdságának, óriási ellenálló erejének közelebbi magyarázata, azzal SZTÁLIN a huszas években még nem foglalkozott bővebben, mert akkor nem ez volt a soron lévő megoldandó

⁴ G. ALEXANDROV, A leninizmus kincses-tárának újabb nagyjelentőségű gyarapodása: Társadalmi Szemle 1950. szept. 671. l.

⁵ I. V. Sztálin Művei (Szikra) II. köt. 318. l.

⁶ Uo. XI. köt. 378, 387. l.

⁷ Uo. 379. l.

feladat. Ez a kérdés a Pravda-vitát lezáró fejtegetések során vetődik fel s nyer mesteri megoldást. Marr és követői azáltal, hogy a nyelv minden összetevőjét: az alapszókincset, a szótári szókészletet és a nyelvtani rendszert egyszerre és egyformán robbanásszerűen, hirtelen, ugrásszerűen változandónak tartották, lényegében a nemzeti nyelv szívósságának tényét tagadásba, azt hirdették, hogy a nyelv fejlődése éppúgy folyik le, mint a felépítmény fejlődése, a létező megsemmisítése és az új felépítése útján. SZTÁLIN elvtárs mindenekeelőtt az orosz és sok más nyelvre hivatkozva ragyogó érveléssel kimutatja, hogy marxista nem tekinti a nyelvet felépítménynek az alapon már azért sem, mert a nyelv hasonlíthatatlanul tovább él, mint bármely alap és bármely felépítmény. A nyelv szilárdságán és ellenállóképességén az erőszakos asszimilációval szemben egyes történészek csodálkozóni szoktak — mondja SZTÁLIN elvtárs, ahelyett, hogy erre megfelelő magyarázatot keresnének. A választ sztálini tömörséggel és vi'ágossággal így fogalmazza meg: „A nyelv szívósságát nyelvtani rendszerének és alapszókincsének szívóssága magyarázza.”⁸ Majd így folytatja: „A török asszimilálók évszázadokon át igyekeztek megnyomorítani, szétrombolni és megsemmisíteni a balkáni népek nyelvét. Ez alatt az idő alatt a balkáni nyelvek szótári szókészlete komoly változásokon ment át, sok török szót és kifejezést fogadtak be, voltak „integrációk” is, „differenciációk” is, de a balkáni nyelvek mindezt elviselték és túléltek. Miért? Azért, mert ezeknek a nyelveknek a nyelvtani rendszere és alapszókincse alapján megmaradt» (24).

A gazdasági rend, az alap megváltoztatása után semmi szükség nincs az alapszókincs, de a nyelvtani rendszer megsemmisítésére sem, hiszen ez különben is az emberek egymásközötti érintkezésének zűrzavarára, a társadalmi termelés megakasztására vezetne. Szinte hihetetlen, hogy a marxisták komolyan mérlegelték nemcsak „osztálynyelvtanok” megírását (ld. pl. L. P. JAKUBINSZKIJ munkáit), hanem a nyelv erőszakos, gyökeres megváltoztatását is. Pedig — és ez egyike a legnagyobb tanulságainknak a sztálini cikkek és levelek olvasása és tanulmányozása után — a nyelvnek nincsen egyetlen olyan összetevője sem, mely a régi kiküszöbölésének és az új felépítésének forradalmi útján változnék meg. Ez a megállapítás még a szótári szókészletre is érvényes, „amely a legérzékenyebb a változások iránt, majdnem szakadatlanul változó állapotban van, s eközben a nyelvnek, a felépítménytől eltérően, nem kell megvárnia az alap felszámolását — változásokat hajt végre szótári szókészletén az alap felszámolása előtt és függetlenül az alap állapotától”. (23.) Más szavakkal: a szótári szókészlet, mivel szakadatlanul változik, természetesen változik akkor is, ha a régi gazdasági rend forradalmi úton cserélődik fel az újjal, de ezek a szótári szókészletre szorító változások korántsem jelentik a szótári szókészlet, még kevésbé a nyelv forradalmi megváltozását. SZTÁLIN elvtárs nem ad igazat LAFARGUE-nak, aki szerint 1789 és 1794 között hirtelen nyelvi forradalom ment volna végbe Franciaországban: „Természetesen ezalatt az idő alatt a francia nyelv szótári szókészlete új szavakkal és új

⁸ A Szikra kiadásában megjelent fordítást (A Marxizmus-leninizmus Kis Könyvtára 63. 24. l.) itt javítanunk kellett. A zárójelben álló számok ennek a fordításnak az oldalain a utalnak.

kifejezésekkel egészült ki, eltűnt bizonyos számú elavult szó és néhány szó jelentése megváltozott — és több nem is történt. De az efféle változások semmiképpen sem döntik el a nyelv sorsát.“ (26.)

Fokozott mértékben áll a szívósság elve az alapszókincre és a nyelvtani rendszerre, mert ez a kettő „alkotja a nyelv alapját, sajátosságainak lényegét“ (24.) Az alapszókinccs a társadalmi rend változásai, a termelés, a kultúra, a tudomány fejlődése közepette „alapjában megmarad“ (23) s a mindenkori fejlődés igényeihez képest szolgálja a szótári szókészlet fejlesztésének ügyét.

Sztálin elvtárs a nyelvek kereszteződésének marrista elméletét cáfolva, ugyancsak rámutat az alapszókinccs és a nyelvtani rendszer szívósságára, mert a szocializmus világméretű győzelmét megelőző korban „a kereszteződés nem valamely új, harmadik nyelvet eredményez, hanem megőrzi az egyik nyelvet, megőrzi annak nyelvtani rendszerét és alapszókinccsét s lehetővé teszi számára, hogy saját belső törvényei szerint fejlődjék. (27.) Ebben a korban csak győztes és legyőzött nyelvek vannak, a győztes nyelvnek legfeljebb csak a szókészlete gyarapszik a legyőzött nyelv szókészletéből s ez a megállapítás teljesen megfelel annak a sztálini tanításnak, hogy a nyelv nyelvtani rendszere még sokkal lassabban változik, mint alapszókinccse. Hogy a legyőzött nyelvek csak többé-kevésbé gyér szókészletbeli nyomokat hagynak a győztes nyelvben, azt szépen bizonyítják nyelvünk besenyő-kún szavai, a bolgár nyelv bolgár-török, a spanyol nyelv ibériai, a francia nyelv gall, a balkánfélszigeti nyelvek ú. n. autochton eredetű szavai, stb.

Még egy fontos bizonyítékát kell itt megemlítenünk annak, hogy az alapszókinccs és a nyelvtani rendszer igen hosszú ideig, évszázadokig is megőrzi lényegét, sőt számos alapszó és nyelvtani sajátosság évezredekig is fennmarad, a szavak ragok, képzők mindenestre többé-kevésbé módosult hangalakokkal. Mi más lehetne ugyanis a nyelvcsoportok anyagi rokonságának magyarázata, mint az, hogy a közös alapnyelv alapszókinccse és nyelvtani rendszere: a régi minőség nem teljes mértékben küszöbölődött még ki s bár az új minőségnek fokozatos és hosszas felhalmozódása következtében a nyelvcsoportok egyes nyelvei sok tekintetben „differenciálódtak“, az alapnyelvi szókészlet és nyelvtani rendszer még mindig átüt az új minőségen. Éppen azért üt át, mert nagyfokú szívóssága következtében évezredek vasfogának is bizonyos mértékben ellent tudott állni, mint pl. a finnugor nyelvek esetében. A marristák megfelledekeztek ENGELSnek „az élő és holt rokonnyelvek figyelembevételéről“ írt szavairól,⁹ elhanyagolták, sőt elnyomták a nemzetek nyelvi rokonságának kérdését felvető kutatókat, holott „az olyan nemzetek nyelvi rokonsága, mint a szláv nemzetek, nem kétséges“ s „e nemzetek nyelvi rokonságának tanulmányozása a nyelvtudománynak nagy hasznára lehetne a nyelvfejlődés történetének tanulmányozása terén“. (31.) Így vetődik fel az alapszókinccs kérdése a nyelvek anyagi rokonságával kapcsolatban.

Könnyű dolog a példák tömegén keresztül megmutatni, hogy a szótári szókészlet csakugyan a legérzékenyebb a változások iránt, mert „a nyelv közvetlenül az ember termelő tevékenységével van kapcsolatban éppúgy,

⁹ Anti Dühring: (Szikra.) 1948. 304. l.

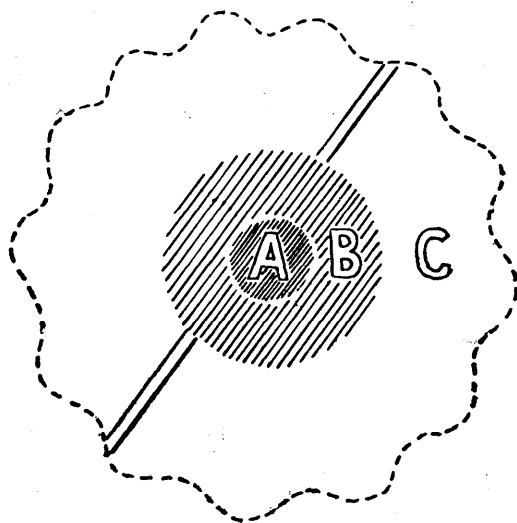
mint bármely más tevékenységével, munkájának kivétel nélkül minden terén“. (23.) A *kommunizmus* szó pl. még a felfelé ívelő kapitalizmus korában vált világszerte ismertté, az utópista kommunizmustól a marxi-lenini kommunizmusig tartalmilag is fejlődött még mielőtt akár egyetlen országban is felszámolta volna a kapitalista rendet a kommunisták vezetete dolgozó nép, élén a forradalmi munkásosztállyal. A gazdasági, politikai és irodalmi élet szakadatlanul több-kevesebb, hosszabb-rövidebb életű szót vet felszínre (*delizsánc, gumirádlí, obstrukció, boletta*; HUGO VICTOR nevéből a *hugolátrie* szó; THOREZ elvtárs 'Fils du Peuple'-jében: *pétainisme, vichysme, dénazification*; 1906-ban az egyház és az állam elválasztását rögzítő törvényt helyeslő katolikus polgárt Franciaországban *soumissioniste*-nek nevezték, stb., stb.), amelyek jönnek-mennek, anélkül, hogy a társadalmi rend közben megváltoznék. A Nagy Októberi Szocialista Forradalom után az orosz nyelv szótári szókészletében szintén számos változás történt, de ezek „semilyen törést sem okoztak a nyelvben“.¹⁰ А соевнование elvesztette kapitalista-imperialista jelentését, nem jelent többé késhegyig menő ádáz konkurenciát, hanem a szocializmus építésének kommunista módszerét. „Az új élet építése“ — írja TELEGGDI ZSIGMOND¹¹ — „szüntelen új fogalmakat hoz létre és ezek megjelölésére új szavakat“. Ilyenek pl.: *élmunkás, rohammunka, munkaverseny, traktorállomás, béketábor, atomdiplomácia, gépállomás* (ez utóbbi a keletnémet demokratikus köztársaságban MAS = Maschinenausleihstation, a románban SMT: a *stațiune, mașină* és *tractor* kezdőbetűiből, stb.) A mi *kulákság* szavunknak a románban a *chiabur*-ból képezett *chiaburime* felel meg (ezt a származékot A Dictionarul Limbii Române még nem szótározza, ahogy nem ismeri a ma már használatos *deschiaburire, auto-deschiaburire* szavakat sem), a 'forradalmi éberség' *vigilentă revoluționară*, a 'tszcs' *gospodărie colectivă*, 'a szocialista munka hőse' *eroul muncii socialiste, combiner* 'kombájnos', stb. A lengyel *towarzysz*, a román *tovarăș*, a cseh *soudruh*, a szlovák *súdruh*, az albán *shoku* jelentése 'elvtárs' lett ('a kulákok elleni harc' albánul *lufta kundra kulakëvev*; 'kizsákmányoló' *shfrytëzonjës*; 'a szegény- és középparasztság' *fshatarësia e varfër dhe e mesme*, stb.). Általában elmondhatjuk, hogy a 'formájukban nemzeti', de 'tartalmukban, jelentésükben szocialista' szavak szép számmal gyarapították a népi demokráciákban beszélt nemzeti nyelvek szótári szókészletét, anélkül azonban, hogy e nyelvek sajátos lényege megváltozott volna.

A szótári szókészletről tudnunk kell, hogy a nyelv valamennyi szavát felöleli (словарный состав) s így teljes képet ad a nyelv mindenkori állapotáról: „minél gazdagabb és sokoldalúbb a szótári szókészlet, annál gazdagabb és fejlettebb a nyelv“. (22.) A szótári szókészlet azonban nem a maga teljes egészében van a „majdnem szakadatlan változás“ állapotában, mert legfőbb rétege: az alapszókincs (основной словарный фонд) igen sokáig él és új

¹⁰ Sz. I. OZSEGOV, Az orosz nyelvfejlődés alapvonásai a szovjet korszakban: A Nyelv-tudományi Intézet Közleményei 1951. 3. sz. 16. l.

¹¹ Magyar Nyelvőr 1950. 72. l. Ld. még: BEKE ÖDÖN: A népi demokrácia új szavai. Uo. 277. l., KALLÓS EDE: Tervgazdálkodásunk szókincséhez. Uo. 168. l.

szavak képzéséhez ad alapot, emellett jóval kevésbé bő, mint a szótári szókészlet s magvát a nyelv gyökérszavai alkotják (корневые слова). A szótári szókészlet tagozódását ezek szerint így ábrázolhatjuk:¹²



A = az alapszókincs magva: gyökérszavak

A + B = alapszókincs

A + B + C = szótári szókészlet

SZTÁLIN elvtárs a szótári szókészletet a nyelv építőanyagának mondja, amely nélkül nincs nyelv, de amely csak a nyelvtani szabályok segítségével válik alkalmassá arra, hogy gondolatainkat anyagi nyelvi burokba öltöztessük. Az alapszókincsnek viszont egyik legfontosabb sajátága az, hogy „a nyelv számára új szavak képzéséhez nyújt alapot“. (22.) Tehát építőanyag az alapszókincs is: a szótári szókészlet építőanyaga. Sőt azt is mondhatjuk, hogy a gyökérszavak, a tőszavak az alapszókincs építőanyagát képezik. A *fagy* pl. építőanyaga a *fagyos*, *fagykár* szavaknak, a *fagyos* a *fagyosság*-nak stb.

Mielőtt arra a kérdésre próbálunk válaszolni, mi tartozik az alapszókincshez, félreérthetetlenül tisztáznunk kell, hogyan vonatkozik a nagyfokú állandóságot tanúsító alapszókincsre és főleg annak rendkívül időtálló magvára a dialektikának az a fejlődési törvénye, amely szerint nincsenek egyszer mindenkorra adott, változatlan „lényegek“, hanem minden a szakadatlan mozgás,

¹² E. ZUSZMANOVSKAJA és A. ISZKOZ egyszerűen három koncentrikus kört vesznek fel (Inosztr. Jaz. v Skole 1951. 2. füz. 28. l.), ami azonban nem szemlélteti kellőképpen az egyes rétegek közötti határok rugalmasságát.

változás, fejlődés állapotában van, az új a keletkezés, a régi az elhalás állapotában. A választ maga SZTÁLIN elvtárs adja meg, amikor megállapítja, hogy az alapszókinccs „igen sokáig él, évszázadokon át” s hogy *alapjában* marad meg, nem pedig a maga érintetlenül teljes egészében. Ugyancsak szem előtt kell tartanunk azt a fontos útmutatást, hogy az alapszókinccs évszázadok folyamán gyűlik fel (23.), ami szintén utal bizonyos, természetesen kisebb arányú változások ténylegesen ki is mutatható lehetőségére. Az alapszókinccs, bármilyen lassan, de szintén kívül, gyarapszik, egyes elemei el is avulnak s idegennyelvi hatások számára is hozzáférhető.

Helytelen volna tehát arra gondolnunk, hogy pl. nyelvünk alapszókinccse kizárólag finnugor eredetű szavakból áll, hiszen már az ilyenekül ismertek között is vannak olyanok, amelyek iráni eredetűek (*száz, méh, méz*, stb.), persze alig egynéhány. De még azt sem mondhatjuk, hogy csak a honfoglalás előtt meghonosodott különböző eredetű elemek tartoznak nyelvünk alapszókinccséhez (pl. az alán *asszony, híd*, bo'gár-török *dél, ökör, sár, szőlő*, stb.), mert hiszen a viszonylag szépszámú szláv szó (*barack, barázda, csütörtök, drága, ebéd, goromba, kovász, olaj, paraszt, rozsdá*, stb.), továbbá latin, német s egyéb eredetű szó is beolvadt alapszókinccsünkbe. Teljesen feledésbe merült viszont *or* 'tolvaj' (vö. *eloro*, *orvul*), *nap* 'anyós' szavunk, ami arra mutat, hogy a gyökérszavak állománya sem egészen mentes a változásoktól. A román nyelvek alapszókinccsébe gall és germán szavak hatoltak be, amelyek részben már a latinban meghonosodtak (pl. *carrus* 'szekér', *camisia* 'ing', *wrdan* 'figyelni, nézni', stb.). A baráti Román Népköztársaságban beszélt román nyelv alapszókinccsében ú. n. autochton és albán (*buză* 'ajak', *ceafă* 'nyakszirt', *sâmbure* 'mag', stb.) és jelentős számú szláv szó fordul elő (*brazdă*, 'barázda', *coasă* 'kasza', *mândru* 'büszke', *nevoie* 'szükség', *prag* 'küszöb', *rană* 'seb', *rapită* 'repcé', *stog* 'asztag', *taină* 'titok', stb.).

Még az alapszókinccs legellenállóbb rétegéhez: a testrészek elnevezéseikhez tartozó szavak sem mentesek a változástól. Így pl. *fej* szavunk megfelelői csaknem az egész finnugorságban fennmaradtak, a román nyelvekben azonban a latin *caput* és ennek származéka a *capitium-capitia* (spanyol *cabeza*) mellett a 'fej' jelentésűvé lett *testa* 'cserépedény' is elég gyakori (fr. *tête*, ol. *testa*, újprov. *testo*, stb. ld. MEYER—LÜBKE, REW). Hasonló jelenséget tapasztalunk a germán nyelvekben is: a német *Kopf* latin eredetű szó (< *cupa, cuppa* 'kupa, serleg') s csak az újfelnémet korban győzött a *Haupt* felett, amelynek megfelelői tovább élnek más germán nyelvekben (ang. *head*, holl. *hoofd*, *kop*, svéd *hufvud*, norv. *hode*, stb.). Nem érdektelen itt megemlíteni, hogy nyelvünkben is van a *kupa* szónak 'fej' jelentése (pl. *kupán* vágni, stb.). De vehetjük pl. *kéz* szavunkat is, mely a finnugor nyelvekben is általában megmaradt, míg az indoeurópai nyelvekben igen nagy a változatosság (pl. orosz *рука*, lat. *manus*, gör. *χεῖρ*, alb. *dorë*, stb.). A számszavaknál is előfordulhat változás, idegen nyelvekből vett jövevény: míg pl. a román *o mie* 'ezer' latin eredetű, a 'száz' jelentésű *o sută* bizonyos hangtani nehézségek ellenére is csak szláv lehet.

Mivel az alapszókinccs nemcsak gyökérszóból áll, kétségtelenül ide-számíthatjuk azokat a közkeletű, évszázadokon keresztül fennmaradó és

továbbképzésre alapot nyújtó származékokat is, mint pl. *forró, forraszt*, sőt a Kazinczytól származó *forradalom* és a hasonló képzésű *társadalom* szót is. A két utóbbi kétségkívül nem keletkezésének pillanatától volt eleme az alapszókinsznek, ami arra mutat, hogy a szótári szókészletnek az állandó fejlődést tükröző s minduntalan felbukkanó új elemei idővel az alapszókinszbe olvadhatnak be, hogy tehát nincsen merev határ a szótári szókészlet *C*) és *B*) rétege között. Ma a *társadalom*-nak már származéka is van: *társadalmasít*, s nem tekinthetjük véletlennek, hogy BÁRCZI SzfSz.-ban a *forr* szócsaládjában ott szerepel a *forradalmasít*, de a *társ* szócsaládjában a *társadalmasít* még nem található meg. Persze nem ez az egyetlen szavunk, amely egyfelől származék, ugyanakkor pedig alapja további származékoknak, hiszen elvben minden származékszó továbbképzésére sor kerülhet.

Összetett szavakat sem zárhatunk ki eleve az alapszókinszből, legkevésbé a *testvér* (*fivér, nővér*), vagy akár *fokhagyma*-típusúakat, amelyeknek a legtöbb nyelvben egyszerű alapszó vagy gyökérszó felel meg (fr. *frère, soeur, aül*; ném. *Bruder, Schwester, Lauch*; or. *brat, szesztrá, csesznók*, stb.). Az alapszókinszhez tartoznak továbbá az elhomályosult összetételek is (pl. *jámbor, keszkenő, ünnep*, stb.), amelyek az elhomályosulás következtében gyökérszavakká válnak (*ünnepel, ünnepi, ünnepség*, stb.) s azt bizonyítják, hogy a szótári szókészlet *B*) és *A*) rétege között sincsenek merev határok. A gyökérszavak állománya néha elvonással is gyarapodhat (pl. *csend*). Arra is akad több példa, hogy valamely képzett szónak a képzője homályosul el s így a szó gyökérszóvá válik (ilyen pl. a német *Gift* szó, amely eredetileg a *geben* származéka), máskor a szintagmatikus határ elmosódása (pl. fr. *rançon* < < redemptionem) járhat hasonló eredménnyel.

Formális ismervek alapján tehát nem dönthető el valamely szónak alapszójellege. De sokszor eddig említett ismerveink alkalmazásával sem boldogulunk, vagy legalábbis nem fogunk boldogulni akkor, ha mindenáron „igen”-t vagy „nem”-et akarunk bizonyos tagadhatatlan tények rovására kieroszakolni. Nem vitás pl., hogy *vér* szavunk minden tekintetben eleget tesz az alapszó gyökérszó követelményeinek, többezer éves finnugor múltja mellett nyelvünk életében sokat és gyakran felhasznált építő anyagnak bizonyult; *vörös* alakpárja külön gyökérszóvá fejlődött (ebből faragták nyelvújítóink pl. a *vörheny* szót is), nagyszámú régi és új összetételben található (vérgyöker, vérmutatás, vérnyomás, véradás, véradó-állomás, stb.) s származékaiból is népes szócsalád kerekedik ki, amelyhez olyan már-már elszakadó szavak is tartoznak, mint *vércse, vérmes*. Első pillantásra nem ilyen világos a helyzet azoknál a szavaknál, amelyek ugyan máris közösek a társadalom tagjai számára, mert úgyszólván máról-holnapra váltak közismertté, új szavak képzéséhez is alapot adnak, de éppen újkeletűségüknél fogva nem rendelkezhetnek az alapszókinsz zömének azzal a tulajdonságával, hogy már hosszú évszázadok óta szolgálják a társadalom minden osztályát. Ilyen pl. *traktor* szavunk, amely mezőgazdaságunk fokozódó szocialista átszervezésével és gépesítésével kapcsolatban (1954-ben 26 100 traktornak kell dübörögnie földjeinken) vert tartós gyökeret s új szavak képzéséhez adott alapot (*traktorvezető, traktorvezetés, traktorista*, stb.). A *vontató*-val való helyettesítésének nem támadt

visszhangja,¹³ így tehát igen valószínű, hogy állandósulni fog s így eleget tesz majd annak a sztálini kritériumnak is, amely szerint az alapszókinces elemi igen sokáig élnek. Az alapszókinces évszázadok folyamán gyűlt fel s ez a folyamat a maga sajátosan lassú lüktetésével mindaddig tartani fog, míg csak a társadalommal együtt a nyelv is el nem hal, tehát most a mi korunkban is adva van az alapszókinces bizonyos mértékű gyarapodásának, módosulásának lehetősége. Az alapszókinces ilyen természetű elemeinek nem múltjuk, hanem jövőjük van. Alapszókinces természetesen annak a szocializmus világgyőzelmé után az egységes övezeti nyelvek összeolvadásából kialakuló közös nemzetközi nyelvnek is lesz, amely tartalmazni fogja „a nemzeti és övezeti nyelvek legjobb elemeit”.¹⁴

Mi az alapszókinces viszonya az „osztály”-dialektusokhoz, zsargonokhoz, „szalon”-nyelvekhez? SZTÁLIN elvtárs kifejti, hogy a nyelv mint érintkezési eszköz egyenlően szolgálja a társadalom valamennyi osztályát mintegy közömbösséget tanúsítva irántuk, de az egyes társadalmi csoportok, osztályok ugyanakkor igyekeznek a nyelvre rákényszeríteni saját szókészletüket, különleges kifejezéseiket. Ez azonban mit sem változtat azon az igazságon, hogy a sajátos szavakkal és kifejezésekkel telítődött „osztály”-nyelvek változatlanul megmaradnak zsargonoknak, dialektusoknak, amelyeknek nincs sem önálló alapszókincesük, sem pedig önálló nyelvtani rendszerük, mert mindez az egész nép közkincesét alkotó nemzeti nyelvből kerül ki. Éppen ezért kétségtelen, hogy pl. a XVII. sz.-i klasszikus francia nyelvet sem tekinthetjük külön osztálynyelvnek BRUNOT-val („La langue classique . . . avant d'être la langue des classes a été une langue de classe, créée par le monde et pour lui.”¹⁵), mert hiszen ennek a klasszikus nyelvnek sincs külön alapszókincesé és nyelvtani rendszere s világos, hogy a nemzeti nyelv alapanyagából hozta létre a nemesség és a nagypolgárság. S itt GORKIJ szavaira is hivatkozhatunk, aki szerint az irodalmi nyelv sem más, mint a nagy írók tollán kifinomult, kiművelt nyelv.

Az egyes társadalmi csoportok, osztályok sajátos nyelvi jellegzetességeinek száma azonban igen csekély, „a szavak, kifejezések egész többi túlnyomó tömege, valamint szemantikájuk, közös a társadalom minden osztálya számára.”¹⁶ De még ezeket az osztályárnyalatú szavakat is az egész nép nyelvtani szabályai szerint használják, nem pedig holmi „osztálynyelvtan” nemlétező szabályai szerint. Hiszen a nyelvtan a szavak ragozásának szabályait megadva „nem konkrét szavakat, hanem általában szavakat, minden konkrétság nélkül tart szem előtt” (22.), ezek a szavak tehát lehetnek zsargonszavak is, a nyelvtani szabályok éppúgy érvényesek maradnak rájuk, mint az alapszókinces bármely szavára. Tudjuk, hogy pl. nemességünk a múlt században rengeteg latin szót elegyített egyébként magyar beszédébe és írásába s hogy, pl. a fanarióta korban az uralkodó osztály románul beszélő tagjai is bőven

¹³ BEKE Ö. írja erről a szóról: „Kitűnő szó! Minden elismerésünk annak, aki ezzel a pompás magyar szóval helyettesítette az idegen traktort. Csak most már tessék használni írásban és szóban!” Magyar Nyelvőr 1950. 278. l.

¹⁴ Marksizmus i voproszi jazikoznanyija. 47. l.

¹⁵ Histoire de la Langue française IV. köt. VII. l.

¹⁶ Marksizmus i jazikoznanyija. 34. l.

éltek grecizmusokkal, mindez azonban nem befolyásolhatta egyik nyelv alapszókinésének és nyelvtani rendszerének sajátos lényegét sem; a magyar nemesek és a román bojárok a maguk divatszavait is a magyar, illetve a román nemzeti nyelv nyelvtani szabályainak megfelelően használták, a divatszavak pedig csaknem maradék nélkül leperegtek az alapszókinés kemény burkáról.

Igen fontos megállapítása SZTÁLIN elvtársnak, hogy az osztálydialektusok, vagy zsargonok, nem lévén saját külön alapszókinésük és nyelvtani rendszerük, nem fejlődhetnek önálló nyelvekké. A nyelv létrehozója a társadalom valamennyi osztálya, száz meg száz nemzedék közös erőfeszítése s így azok a nyelvi elemek, amelyek nem szolgálják az egész társadalmat, hanem csak szűkebb osztályérdekeket, elkorcsosulnak, elpusztulnak, kiselejteződnek. Így kopik ki mindaz a sok néptől idegen nyelvi sallang, amit rancesoló arisztokraták, „disztingvált és abszolút úrinők“, „hiperkultúrált úrilányok“, „tökéletes gentlemanok“ próbáltak terjeszteni valamikor.

Végül a szótári szókészlet kérdésével kell még foglalkoznunk, amely az alapszókinés kérdéséről jóval egyszerűbbnek tetszhet, hiszen a szótári szókészletet „a nyelv valamennyi szava együttvéve alkotja.“ (22) Ez a körülmény azonban komoly nehézséget jelent a szótáríró számára, akinek állást kell foglalnia a szótárba felveendő szóanyag tekintetében s az anyaggyűjtést egy adott pillanatban le kell zárnia. A szótári szókészlet azonban — mint tudjuk — szakadatlanul változik, gyarapszik, bővül s ezért a szótárak, még a legjobbak is, szükségképpen már megjelenésükkor többé-kevésbé hiányosak. Az emberi gondolkodás, az ember megismerő tevékenysége állandóan működik s a nyelv mindezt regisztrálja szavakban és szavakból formált mondatokban. Fénelon annak idején megjegyezte, hogy a szótári szókészlet tetszés szerint nyújtható, vagy szűkíthető,¹⁷ de ezzel a megállapítással a szótáríró nem tud mit kezdeni. SZTÁLIN elvtárs útmutatása nyomán azonban eligazodhatunk ebben a kérdésben is, mert abból kiderül, hogy nem akármilyen nyelvről, hanem olyanról van szó, amely „mindig egységes volt és marad a társadalom számára és közös a társadalom tagjai számára“. (20.) A nemzeti nyelv szótárába tehát azokat a szavakat kell felvennünk, amelyek közösek a társadalom tagjai számára, amelyek közös ismeretére kell nevelnünk a társadalmat, amelyek közös ismerete nélkülözhetetlen a társadalom minden tagja számára. Az USAKOV szerkesztésében 1934—40-ben megjelent régykötetes orosz értelmező szótár Lenin Lunacsarszkihoz intézett levelének útmutatása alapján így határozza meg a szótár anyagát: „Az új szótár a jelenkori orosz nyelv szótára. Anyagának zömét klasszikus irodalmunk szavai. Puszkintól Gorkijig, továbbá a XIX. sz. folyamán kialakult és közkeletűvé vált tudományos, hivatali és irotnyelvi szavak képezik. De benne vannak az általában elfogadott új szavak is, egyebek között az ú. n. szlósno-szokrascsernije típusúak: колхоз, зарплата, különböző műszaki kifejezések — újak és azelőtt alig ismertek egyaránt, de amelyek napjainkban a szocializmus építésénck mindjártan kibontakozó fejlődésével egyre szélesebb körökben terjednek el, továbbá a társadalmi és politikai élet szavai.“ A szótár írói kiemelik művük normatív

¹⁷ HATZFELD—DARMESTER, Dict. Gén. I. köt. IX. 1.

jellegét, azt a szándékukat, hogy a nyelv tudatos használatára neveljék olvasóikat. Szótárunk: a harc fegyvere annak a nyelvnek a színvonalaért, melyen mindennap el-elbeszégget az irodalom, a sajtó a dolgozók millióival; fegyvere a Pártnak, amely Gorkij kezdeményezésére megüzente a háborút az orosz nyelv megrontóinak. A jó szótár is: a fejlődés és harc eszköze.

Az ellentét kedvéért érdekes megemlítenünk, hogy OZSEGOV egykötetes értelmező szótára mit *nem* vesz fel az orosz nyelv szavai közül: 1. a mesterségek szoros értelemben, tehát nem általánosan ismert műszóit, 2. a helyi nyelvjárások szavait, melyek nem tartoznak az irodalmi nyelv szókinchéhez, 3. a durva, vulgáris beszéd, valamint a bizalmas, családias nyelv szavait, 4. a jelenkori nyelvhasználatból kikopott régies szavakat, 5. a *Közébbiz*, *Ápisz*-típusúakat, hacsak valami köznyelvi jelentésük nem fejlődött, 6. a költői nyelv egyéni képzésű, egyéni jelentésárnyalatú szavait, 7. a köznyelvben csak szórványosan előforduló alakváltozatokat s végül 8. a különféle tulajdonneveket (személy-, földrajzi, stb. neveket). Általában tehát a *всеобщее употребление*, a közkelendőség, az általános elterjedtség, a minden osztályt, réteget, társadalmi csoportot átfogó nyelvhasználat elvének kell a szógyűjtésben érvényesülnie s ez érvényes az idegen szavakra is. S bár ez az elv már azelőtt is számos szótárban felbukkant, tudatában kell lennünk annak, hogy ma már gyökeresen megváltozott gazdasági, politikai és kulturális feltételek mellett kell alkalmaznunk. Most, amikor gyökeresen új, szocialista alkotmányunk is van már, mely biztosítja a munkához és a műveltséghez való jogot, a mi tervbevett értelmező szótárunknak a tömegek általános műveltségét elősegítő, az anyanyelv, a nemzeti nyelv tudatos, helyes használatát megkönnyítő, proletárdiktatúránk kulturális-nevelő funkcióját előmozdító, minden dolgozó számára nélkülözhetetlen segédeszközzé kell válnia. SZTÁLIN elvtárs a szótári szókészlet és az alapszókinch mesteri elemzésével, mint ezt már VINOGRADOV is hangsúlyozta a Bolsevik 15. sz.-ban megjelent tanulmányában, hatalmas segítséget nyújt a szótárkészítés elméletének és gyakorlatának s lehetővé teszi, hogy nyelvtudományunk, az újjászületett szovjet nyelvtudomány tapasztalatait értékesítve, a szocializmus építését szolgáló művekkel ajándékozza meg dolgozó népünket.

TAMÁS LAJOS

A permi prosecutivusrag és transitivusrag rokonyelvi megfelelői

A permi prosecutivus és transitivus már elég sokat foglalkoztatta a finn-ugor nyelvészeket. BEKE (NyK. XLI, 241—74) a zürjén-votják prosecutivust egyeredetűnek tartja a transitivussal, s ezért a kettőt e g y névvel prolativusnak nevezi.¹ — WICHMANN (FUF. XVI, 154—5) azon a nézeten van, hogy BEKE — éppúgy, mint WIEDEMANN (Syrj. Gr. 127) is — prolativus néven két külön esetet kever össze, mégpedig a zürjén *-d*, *-t* ~ votj. *-ti* ragos prosecutivust meg a zürjén *-ti*, (ritkán) *-ti*, *-ki* ~ votják *-ti*, *-ti*, *-ti*, (*>*)-*ki* ragos transitivust. — BEKE (Nyr. LV, 45—50, 78—81, 104—108) WICHMANN ellenvetései után is fenntartotta véleményét. A prosecutivus és a transitivus ragja közti hangalaki eltérést úgy magyarázza, hogy a *-d* végződésű zürjén „prolativusok“ *d*-je *t*-ből fejlődött; egyes elszigetelődött zürjén „prolativusok“ *t*-je azonban nem vett részt a *t* > *d* fejlődésben, s ennek következtében a zürjén prolativusrag kettévált: a permi nyelvjárásokban mindig, máshol pedig legalább is bizonyos elszigetelődött prolativusok végén *-t(i)* alakú (ezt nevezi WICHMANN transitivusragnak), más esetekben pedig *d*-nek hangzik (ez felel meg WICHMANNnál a prosecutivusragnak). A jelentés szempontjából sem lát BEKE okot arra, hogy a zürjén-votják „prolativusokban“ két, eredetileg külön eset példáit lássuk.

A fenti, vitatott kérdésben fontos annak az eldöntése: vajjon valóban lényeges hangalaki eltérés a prosecutivusoknak és transitivusoknak is nevezett prolativusok ragja között? Az e kérdésre adandó válasz eldönti azt a másik kérdést is, hogy a zürjén „prolativusragok“ körében észlelhető hangalaki kettősség úgy magyarázandó-e, ahogyan BEKE teszi, avagy pedig máskép.

WICHMANN (FUF. XVI, 152, 155, 158) a prosecutivusnak és a transitivusnak zürjén nyelvbéli különbözésére határozottan utal, s amikor a két esetet különválasztja egymástól, a jelentés mellett alakú különbözésüknek nagy fontosságot tulajdonít: a prosecutivus ragja *-d*, permi *-t*, a transitivusé pedig *-ti* (ritkán *-ti*, *-ki*). Máskép látja azonban a helyzetet WICHMANN a votjákban: „Im Wotjakischen sind die beiden Kasus tatsächlich zusammengefallen“. Később ugyanilyen értelemben nyilatkozik természetesen BEKE (Nyr. LV, 47) is: „Már az is feltűnő, hogy a votjákban semmi nyoma sincs annak, hogy itt két különböző ragra van szó“.

Kétségtelen azonban, hogy e kérdésben mind WICHMANN, mind pedig BEKE tévedett. UOTILA (SUS. Toim. LXV, 101—2) rámutat arra, hogy a zürjén prosecutivus-*ed*, permi *-et* ragjával szemben a votjákban gyakran

¹ FOLOS DÁVID — úgy látszik — elfogadja BEKE álláspontját, vö. Nyr. 1939:87.

-*eti* végződést találunk, tehát a zürjén *-d*, *-t* ~ *-t* votják *-ti* rag előtt mindkét nyelvben ott az eredeti tövéghangzó. Ezzel szemben, ha az ú. n. transitivusokat vesszük sorra, akkor az esetek többségében azt tapasztaljuk, hogy sem a zürjénben, sem a votjában nincs tövéghangzó a *-ti*, *-ti*, *-ki* rag előtt.² Fontossága miatt érdemes ezt a körülményt gazdagabb példaanyagon megvizsgálnunk.

I.

A prosecutivusrag és a transitivusrag hangalakjának vizsgálata

A *prosecutivus* zürjén *-d*, *-t*, *-t* votják *-ti* ragja á l t a l á b a n magánhangzón végződő, teljesebb tőhöz járul hozzá, a *prosecutivus* végződése tehát:

zürjén (WICHM) *-ed*, P. *-t*, *-et*, (GEN.) KP. *-st* ~
votják (WICHM) *-eti*, (MUNK.) *-äti*, Kaz. *-ëti*, (AMIN.) *-eti*.
Példák a zürjénből:

1. (WICHM.—UOT.) V. *berde*, P. *berdet* 'läheltä ohitse; nahe (an etw.) vorbei', (GEN.) KP. *berdet* 'an ... vorüber' (*berd(-)*: csak összetételekben és ragos alakokban, pl. V. *sten-b*, S. *šten-b* 'Wand', V. P. *berde* 'zu, an (wohin?)', V. P. *berden* 'bei, an (wo?)',

2. (WICHM.—UOT.) P. *beret* 'taitse; hinter ... vorbei, hinten vorbei', (GEN.) KP. *böröt* 'hinter ... vorbei', (ROGOV) NYP. *böröt*, *böröt* 'назади' (*ber* 'taka-; hinter, Rück-, zurück', *bör* 'Hinterteil, Hinterraum; zurück'),

3. (WICHM.—UOT.) V. *bokd*, (GEN.) KP. *bokét* 'an ... vorbei' (*bok*, U. *bek* 'Seite'),

4. (UOTILA: Toim. LXV, 99) PK. *dinet* 'an ... vorbei', (WICHM.—UOT.) P. *dinet* '(an etw.) vorbei', (GEN.) KP. *dinst* 'an ... vorbei' (*din* 'dickes Ende [des Baumes]'),

5. (WIC M.—UOT.) U. *iled* 'kaukaa, kaukaista paikkaa myöten, etäältä; weit (vorbei), durch einen fernen Ort' (*il-* ragos és képzős alakokban, pl. V. S. L. U. *ile*, I. *ile*, P. *ive* 'weithin, weit, in die Ferne', S. *illedni* 'entfernen, fern halten'),

² A *transitivus -ty* (= *-ti*) ragjáról WIEDEMANN (Sytj. Gr. 128) ezt írja: „Die Form *-ty* wird syrjänisch fast nur zur Bildung adverbialer Ausdrücke gebraucht“. Főnévi transitivusokat nem is említ a zürjénből. — WICHMANN (FUF. XVI, 156) még határozottabban nyilatkozik: „Im Syrjänischen kommt dieser Kasus nur in Postpositionen vor“. — BEKE (NYK. XLI, 241—2) a *-ti* ragot szintén csak névutókon ismeri. — UOTILA (SUS. Toim. LXV, 100) a főnévi transitivusra csak egy példát említ. — Velük szemben FUCHS (FUF. XVIII, 207. l., jegyzet) helyesen mutat rá, hogy a főnévi transitivus használatára a zürjénből is több példa idézhető, s maga mindjárt említ is 4 példát. — Később BEKE (Nyr. LV, 80) is módosította álláspontját s ezt írja: „Főnevek aránylag sokkal ritkábban veszik fel a *-ti* ragot“. Itt említett példái közül 3 azonos a FUCHS említette példakkal. — Az ismert zürjén főnévi transitivusok számát az újabb anyagközlésekből szaporíthatjuk: (WICHMANN—UOTILA, Sytj. Wortschatz 393) I. *ker-kati* 'ohi tuvan sisässi; (?) durch die Stube'; Бубрих, Грамматика литературного коми языка 28) *морт-ти* (*морт* 'человек'), (по., 52—53. l.) *уличаясти*: *зевгырысьчукорьясьон ийз мунны уличаясти* 'очень большими топлами люди идут по улицам'; *розьти*: *деньгаыд вочасон шапка розьти лэчнө телега көрөдö* 'деньги постепенно через дыру в шапке падают в короб телеги' (*розь* 'дыра'). — További példákat l. Коми-русский словарь, 1948. 239. l.

6. (FOKOS: NYK. XLIV, 239) S. munisni, munisni naje *ñured* i kozja *vered* i *jaged* 'mentek, mentek ők mocsáron és fenyves erdőn és (homokos) fenyvesen',

7. (GEN.) KP. *kospet* (*kosp* 'Zwischenraum'),

8. (WICHM.: FUF. XVI, 153) *sajed* 'längs der Hinterseite, hinter — hin', (WICHM.—UOT.) U. *sajed* = *sa ti*! (WICHM.—UOT.) S. I. *saj* 'taka-, takapuoli (S.), за, задний (I.); Hinter- (S. I.); Raum hinter etw (S.); hinter (I)',

9. (WIC M.—UOT) U. *šered*, P. *šeret* 'keskítse; mitten durch', (GEN.) KP. *šćret* 'mitten durch' (*šer*, *šör* 'Mitte'),

10. (WIC M.—UOT.) L. *tajađ* 'längs diesem... hin' (*taja* 'dieser'),

11. (GEN.) KP. *užo* 'vorn, vorher, vor... vorüber' (*už* 'Vorderraum, V. rderes'),

12. (WIC M.—UOT) P. *uvət* 'alitse; darunter hin', (GEN.) KP. *ulət* 'unter... hin' (*uv(-)*, *ul(-)*: összetételekben és ragos-képzős alakokban),

13. (WIC M.—UOT.) V. S. L. *vıgd* 'über... hin' (V.), id. (längs der Oberfläche) (S., L.), (GEN.) KP. *velst* 'entlang', (ROGOV) *vyvõt*, *vyvõtj*, *vyłõt*, *vyłõtj* по (КСМУ, ЧЕМУ), по верху' (*ыб* *vyvõt* 'по плью'; *jyp* *vyvõt* 'по головъ, по верху головы') [*vı* (-), *o* '-; *vyv*, *vył* 'berxö']

Példák a v o t j á k b ó l:

1. (MUNK., VNH. 54) Sar. *dunneäti*: tačə murt vəš d. *velkkoz* 'az efféle ember el fog terjedni az egész világon', (uo. 94) Kaz. *dunjaäti*: mēno... puris' d. 'mennek a homályos világban' (*d* *ñne*, *dunja* 'világ'),

2. (MUNK.) Sar. *esätiz*: o pırsa 'bemenvén az ajtón' (*es* 'ajtó'),

3. (AMIN.) *gurteti*, (MUNK., Votj. Sz. 666) Sar. *gřtāti*: šer g. vetlini 'idegen falvakon keresztül utazni' (*gurt* 'falu'),

4. (WICHM., Votj. Spr. I, 82) J. *inmeti*: i likti 'ich kam durch den Himmel' (*in(m-)* 'Himmel'),

5. (MUNK.) Sar. *jagäti* 'a fenyvesen... át', (WIC M.) J. *lageti* 'durch den Fichtenwald' (*jag*, *tag* 'fenyves, fenyőerdő'),

6. (MUNK.) *kidokäti* 'távolra el, végig' (*kidok-* ragos alakokban, pl. *kidokin* 'távol, messze'),

7. (MUNK.) Sar. *kiräti*: k. potim 'átmentünk a pusztán' (*kir* 'puszta'),

8. (MUNK.) Sar. *mogäti*: m. bertini 'az oldalt eső vagy kerülő úton tért vissza' (*mog* 'n ögöttem fekvő, után tól oldalt eső hely'),

9. (MUNK., VNH. 125) Sar. *pasätiz*: so p. adamileš vəš čorigzä šüräs-vilti kujasa ke'täm 'ezen a lyukon át az embernek összes halát kidobta az útra' (*pas* 'lyuk'),

10. (MUNK., VNH. 70) *pirolkäti*: koř-mar ulčäti, p. viž 'viž alo vala-nennyi utcán, sikátorban hidat építék' (*pirolka* 'sikátor, keresztutca'),

11. (MUNK., VNH. 259) Sar. *purtijäti*: biräktäm vuo p. potko 'a forró vizű katlanon át jövök ki' (*purti* 'katlan'),

12. (WICHM.) J. *su deti*: s. poti 'ich wanderte durch den Birkenwald', (MUNK., VNH. 256—7) Sar. *surdäti*: šala-šupson s. kořkom 'császárnadár szopogató nyíresen megyünk mi át' (*surd*, *surd* 'nyírfaerdő, nyíres'),

13. (AMIN.) *teleti* 'metsää nyöten', (WICHM.) J. *teleti: sures kuza t. puniskiz gond'ren* 'auf dem Wege kam ihm im Walde ein Bär entgegen', (MUNK., VNH. 263) Sar. *täläti: ssd t. potim* 'átmentünk a fekete erdőn (tel, täl 'erdő'),

14. (MUNK.) Sar *uknoätiz: u. potsa* 'kin envén az ablakon' (*ukno* 'ablak'),

15. (MUNK., VNH. 70) *ulčääti: kot-mar u, pirolkääti viž vižjalo* 'valamennyi utcán, sikátorban hidat építék'; (Удмуртско-русский словарь, 1948, 408. I.) *улчаetü* калык ветлэ по улице народ ходит' (*ulča, ulča utca*'),

16. (MUNK.) J. *viläti, Kaz. vėlėti* 'fönt el v. végig; rajta el; -on, -ön; tetejében; a magasban', (Удмуртско-русский словарь, 1948, 61. I.) *вылетü* 1. 'высоко, поверху, поверх', 2. (послелог) 'над'; *ыыр вылэтü шушыт лобзүз* 'над головой пролетел снегирь' (*vil, Kaz. vėl* 'felső rész, fölület, fölszín', *выл* '1. повёрхность, 2. верхний, внешний, наружный'),

17. (AMIN.) *vueti* 'vesitse' (*vu* 'vesi').

Viszont a WICHMANNTÓL TRANSITIVUSNAK NEVEZETT ESET ZÜRJÉN -ti, (ritkán) > -ti, > -ki ~ votják -ti, (>) -ti, -t'i (>) -ki ragja — legalább is egy mássalrag. ón végzős főveknél — a fővéghargzó nélküli, nominatívussal azonos fővaltozathoz járult. Példák:

1. zürj. (FOKOS, Zürj. Szöv. 73) AV *beręati: medis b. munnj* 'kezdett a part mentén menni' (*beręg* 'part').

2. zürj. (FOKOS: NYK. XLIV, 78) AV *bękti: medis munnj podęn more dorti, bękti pišjinnj* 'elkezdett gyalog a tenger mellett menni, mellette futni' (vö. zürj. prosec., 3. sz.),

3. zürj. (WICHM. — UOT.) V. S. L. I. P. *berti, V. U. berti* 'nach', (FOKOS) V. *berti, berti* 'nach, nachher, dann, später', (GEN.) KP *börti* 'nachher; nach (von der Zeit)' (vö. zürj. prosec., 2. sz.),

4. zürj. (WICHM. — UOT.) V. S. L. U. *dinti, J. dinti* '(an etwas) vorbei'. (FOKOS: NYK. 41: 469—70) V. *dinti: mam d munę vilško* d. 'az asszony elmegy a templom mellett' (vö. zürj. prosec., 4. sz.),

5. zürj. (WICHM. — UOT.) L. *eti* 'daran (z. B. festhalten), hier vorbei (fahren)' ~ votj. (MUNK.) S. *oti, K. oti* 'arra felé, oda felé' (zürij. e- ~ votj. o:ragos alakokban, pl. zürj. *edži* 'so, auf solche Weise' ~ votj. *oži* stb. 'ügy, olyan módon'),

6. zürj. (WICHM.: SUS. Toim. XXXVIII, 111) Pecs. *edžestiis: ašnsj pišasnj s raj e.* '[sie selbst] gehen [darauf] durch die Heubodentür [zurück] hinein' (*edžes* 'Tür' valószínűleg = *edž* + *es*, ahol -*es* ~ votj. (MUNK.) *os*, ill. trans.* *esti* ~ votj. (WICHM.) J. *osti: scđderemeniz šobirtisa keltisa atšiz čsti uskisa ušem* 'er zog sein Kamisol an, ging hinaus und stellte sich an die Tür um zu schauen' (WotjSprachpr. II., 84. Vö. még votj. prosec., 2. sz.),

7. zürj. (WICHM. — UOT.) P. *ivti, I. žiti* 'kauatse (V. S. L.), kauatse (ohi) (P.), черезъ, черезъ дальн. мѣсто (I.), weit (vorbei), durch einen fernen Ort' (vö. zürj. prosec., 5. sz.),

8. zürj. (WICHM. — UOT.) S. L. *jilti, V. jivti, U. jivti, I. jiti* 'oben über . . . hin; darüber hin', (FOKOS: NYK. 44:82) AV. *jivti: medisnj munnj pu j.* 'kezdtek

menni a fák fölött' ~ votj. (WICHM.: FUF. XVI, 158) MU *djuti*, (MUNK.) S. J. *jilti*, K. *dělti* 'fönt el v. végig' (zürj. S. L. *jil*, V. P. *jiv*, I. *jī* 'oberes Ende, Gipfel, Spitze' ~ votj. *djuu*, *jil*, *děl* 'Gipfel, Oberteil, Ende; teteje, föle, felső része (vmely tárgynak)'),

9. zürj. (WICHM.—UOT.) V. S. L. P. *kiti*, P. *kiti* 'wo, (Syrj. Chr. 99.) wohin?, welchen Weg?, wo?' (V. S. P.), (FOKOS, ZÜRJSZÖV. 121), S. *kiti*: k. *pože pirni* 'merre lehet bemenni', (GEN.) KP. *koti* 'welchen Weg' ~ votj. (WICHM.: SUS. Toim. XXXVI, 20) MU. *kiti*, U. *kiti*, M. *kiti*, (MUNK.) S. *kiti*, K. *kěti* 'merre felé, mezen; melyik oldalon, melyik részen',

10. ZÜRj. (WICHM.—UOT.) V. S. L. I. U. P. *sahti* 'hinter ... vorbei; hinten vorbei; (SACH.) *cajmi* 'no za' (vö. zürj. procec., 8. sz.),

11. zürj. (WICHM.—UOT.) V. S. L. I. U. P. *seti* 'sitä kautta, sitä tietä; jenen Weg', (GEN.) KP. *siti* ua., (FOKOS: NYK. XLII, 146) V. *seti*: s. pop *mune* 'arra megy a pap' ~ votj. (WICHM.: WotjSprachpr. II, 127) G. *soti*: s. lue val *pīdīn vīžīnī* 'da konnte man zu Fuss hinübergelien' (zürj. *se-*, *si-*: ragos alakokban; nöm. *sī* 'er, sie, es' ~ votj. *so* 'jener, -e, -es; er, sie, es'),

12. zürj. (WICHM.—UOT.) I. P. *šerti* 'wegen, für (I.), nach, gemäss' (P.), U. *šerti*: *te š.* 'deinetwegen', V. *šerti*: *as kolem š.* 'nach seinem Willen', V. S. *šerti*, L. *šerki*: *me š.* 'wie es mir passt, mir passend', (FOKOS: NYK. XLIII, 346) KV. *šerti*: *pás-kemid pe gni sī š.* 'most kedve szerint való a ruha' ~ votj. (AMIN.) *šorti*: *aži pōroz, š. potoz* 'edestä menea sisään, takaa ulos', (WICHM.) J. MU. *šorti* 'von hinten vorbei; insgeheim (MU.)', (MUNK.) *šorti*, Kaz. *širti* 'mögött v. mellett el v. végig' (zürj. *šer-*, *šer-* (ragos alakokban) ~ votj. *šor* 'das Hintere', *šor*, *šür* 'mög, hátsó rész'),

13. zürj. (WICHM.—UOT.) V. S. L. I. *šerti* (= *šerēd*) ~ votj. (MUNK.) *šorti* 'vminek a közepén végig v. át' (votj. *šor* 'közép'. Vö. zürj. procec., 9. sz.),

14. zürj. (WICHM.—UOT.) V. S. L. U. *tati* 'tätä tietä, tätä kautta; diesen Weg', (GEN.) KP. *tāti* ua. ~ votj. (MUNK.) S. *tati*, K. *tati* 'erre felé, erre át' (zürj.-votj. *ta* 'ez'),

15. votj. (MUNK., VNH. 230. l., 86. d.) K. *uknotid*: *t'ir u. utimē-no* 'a főoldalon levő ablakon benéztünk' (*ukno* 'ablak'. Vö. votj. procec., 14. sz.),

16. zürj. (WICHM.—UOT.) S. *ulti*, V. P. *ulti*. J. *ūti* 'alitse; unter ... hin' (S. V. I.), 'Adv.) alitse; darunter hin' (S. V. P. I.), (WICHM.: FUF. XVI, 152) Ud. *ulti* 'unter ... hin', (FOKOS: NYK. XLIV, 82) AV. *ulti*: *medisni munnī pu jvoti, kimēr ulti džik* 'kezdték menni a fák fölött egészen a felhők alatt', (GEN.) KP. *ulti* 'unten hin, unter ... hin' ~ votj. (WICHM.) J. *ulti*, *ulti*, G. *ulki* 'unter ... hin', (MUNK.) S. M. *ulti* 'vmi alatt el (pl. menni)' (vö. zürj. procec., 12. sz.),

17. zürj. (WICHM.—UOT.) S. L. *vilti*, V. U. P. *vivti*, I. *vīti* (< **vilti*) 'päällitse; über ... hin; darüber hin', (FOKOS, ZÜRJSZÖV. 196) U. *vivti*: *kik mort meda sni vera vni ... tsir v.* 'két ember elindul ... a hó jégkérgén vadászni' ~ votj. (WICHM., I. SUS. Toim. LXV, 102) S. *vilti*, U. *vilti*, (MUNK.) M. S. *vilti*, K. *vělti* 'fönt el v. végig; rajta el; -on, -ön; tetejében; a magasban' (vö. zürj. és votj. procec., 13. sz.).

Az itt felsorolt példákából (sőt már csupán az UOTILA tanulmányában említettekéből is) világosan kitűnik, hogy nemcsak a zürjében, hanem a votjában is kétféle, eltérő hangalakú „prolativusok“ vannak: megelőző tövég-

hangzóval és a nélkül alakultak. Különös figyelmet érdemel, hogy egyazon votják szónak is találtunk mind tövéghangzóval, mind pedig a nélkül képzett „prolativusát“, vö. *uknoätiz* (4. sz.) és *uknotid* (trans., 16. sz.), *ösätiz* és *östi* (3., ill. 7. sz.). E kétalakúság erősen támogatja WICHMANNnak csupán a zürjén nyelvi tényekre alapított, azon nézetét, hogy az alaki kettősség mögött eredetileg kettősség rejlik. Ha ehhez még figyelembe vesszük azokat a különbözőségeket, amelyeket a szóban forgó két eset mondatbeli funkciójában állapítottam meg (l. SUS. Toim. XCVIII, 219—43), akkor nézetem szerint nincs okunk kételkedni abban, hogy a zürjén-votják prosecutivus és transitivus valóban eredetileg két, külön eset. További fejtegetéseimnek ez a megállapítás szolgál alapjául.

II.

A prosecutivusrag rokonnyelvi megfelelői.

A prosecutivus ragját — mint említettem — WICHMANN (FUF. XVI, 155) magyarázta. WICHMANN arra gondol, hogy olyan balti-finn lativusokban, mint *kunne(k)* 'whin?', *sinne(k)* 'dahin', *tänne(k)* 'hierher' a *-nne* — éppúgy, mint a *-k* — valószínűleg lativusrag, amely alkalmasint *-nte*-re megy vissza; akkor pedig a *-nne* (< **-nte*-) mind jelentés, mind pedig hangalak szempontjából megfelelhet a zürj. *-d*, *-t*, votj. *-ti* prosecutivusragnak.

Szerintem az a lehetőség, amelyen WICHMANN magyarázata alapul, nem áll fenn. E lehetőség megítélésében fontos szerepe van t. i. a vepsze és a lív nyelvnek, amelyeknek a tanulságát WICHMANN nem vette figyelembe. A fi. *kunne(k)*, *sinne(k)*, *tänne(k)* vepsze megfelelői: (KETTUNEN, LVHA. II, 33) *kuna*, Vgr. *kunē*, (id. m. 44, 117, II, 30) *sina*, *šina*, *šine*, (id. m. 89, II, 18, 30) *tāna*, *tānā*, *tānē*. A finn szóbelseji *-nn*-nek tehát e szavakban a vepszében minden esetben *n* felel meg. A közfinn *-nt*-gyenge fokának szabályos folytatója azonban — a kétségtelenül idetartozó példák bizonyossága szerint — a vepszében nem *-n*-, hanem *-nd*-, pl. *randas* ~ fi. *ranassa*, *kindaz* ~ fi. *kinnas*, *andōh* ~ fi. *annoin*, *lindud* ~ fi. *linnut*, *ende* ~ fi. *ennen*, *künded* ~ fi. *kyynet*, *panda* ~ fi. *panna*, *mändä* ~ fi. *mennä* stb. A rövid *n* a vepszében nem a közfinn *-nt*-gyenge fokának, hanem az ikerített hosszú *-nn*-nek a képviselője, pl. *hapanu* ~ fi. *hapannut*, *homen* ~ fi. *huomenna* (vö. KETTUNEN, id. m. 89). Hasonló eredményre jutunk a fi. *sinne*, *tänne* l ív megfelelőinek vizsgálata alapján. A lív *sin* és *tän* alakok *n*-je csak közfinn *-nn*-képviselője lehet (vö. POSTI: SUS. Toim. LXXXV, 255—7), nem pedig *-nd*- mássalhangzó-csoporté, mert az utóbbinak *-nd*-a folytatója (vö. *rāndaD* ~ fi. *rannat*, *kāndaD* ~ fi. *kannat*, *kindaz* ~ fi. é. *kinnas*, *kändäks* ~ fi. *kyynys* stb.). Mindebből az következik, hogy a fi. *sinne*, *tänne* *-nn*- eleme nem lehet a permi prosecutivusrag *d*, *t* elemeinek megfelelője.⁵

⁵ BEKE (NyK. XLII, 228) nem tartja lehetetlennek, hogy a finn *tänne(k)* 'ide', *sinne(k)* 'oda', *minne(k)*, *kunne(k)* 'hová' *-nn*- eleme a cser. *čūdš* 'oda', *teñšš* 'ide' *n*-jével azonos. — HAKULINEN, SKRK. I, 200, szerint a *-nn*-képzőelem eredete tisztázatlan. — WICHMANN magyarázata UOTILA (Vir. 1945: 330) szerint sem lehetséges. — A finn *tänne*, *sinne* *-ne* végződésében lévő *n* elem valószínű vepsze megfelelőiről l. TUNKALO, Vepsän kielen äännehistoria 395. Ismét más magyarázatot ad COLLINDER, Jukagirisch und Uralisch 35.

Következő kérdésünk az: eredeti *-*t*-re vagy *-*nt*-e megy-e vissza a prosecutivus ragja? Erre UOTILA (SUS. Toim. LXV, 101) sem tud választ adni, csupán arra mutat rá, hogy a második vagy további szótag magánhangzója után *d* ~ *t* alakban jelentkező formánsok — akár *-*t*-re, akár *-*nt*-re vezethetők vissza — az első és a második szótag határán mindig *d* (nem pedig *t*!) alakban mutatkoznak, következő'eg: akár *-*t*, akár pedig *-*nt*: az előzménye a *d* ~ *t* alakban ismert prosecutivusragnak, ezzel nem tartozhatik össze a transitivusok ragja, amely (vö. *seti*, *tati* stb.) első szótag után is mindig *t* hangalakú.

Ami csupán a prosecutivusragot illeti, a magam részéről továbbra is korábbi *-nt*-ből való származtatásra gondolok s lehetségesnek tartom, hogy a prosecutivusrag a magyar *ide*, *oda* lativusok *d*-jével van kapcsolatban.⁴ Ez esetben természetesen a magyar *ez* és *ide*, *az* és *o* *a* viszonya nem magyarázható *z* : *d* váltakozással, hanem a *z*-ben, illetőleg *d*-ben külön alakítani elemet kell látnunk (vö. JUHÁSZ: MNY. XXXIX, 66). Az *ide* és az *oda* véghangzóját régi lativusi ragnak tartják (vö. pl. MÉSZÖLY: MNY. XI, 199 és NYH⁷ 134). Ilyenformán az *ide*, *oda* .k é t lativusi jelentésű elemet tartalmaz: a zürjén-votják *d*, *t* prosecutivusrag megfelelőjét és a vitás előzményű *-e*, *-a* lativusragot. Azonos vagy rokon funkciójú ragok egyesülésére több példát ismerünk. A finn *-ksi* ~ *-kse*-translativusragot a *-k* és az *-s* (+ magánhangzó) lativusrag összetételének tartják (RAVILA: FUF. XXIII, 46 és HAKULINEN, SKRK. I, 88; máskép UOTILA: Vir. 1945:335—6). A lapp illativus egyik alakja TOIVONEN (FUF. XXVIII, 13—4) szerint az őslappban **-jen* alakú volt, s ennek mind a *j*, mind pedig a *n* eleme fgr. lativusragok folytatásai. Az *ide*, *oda* *d* elemének a zürjén-votják prosecutivusraggal való egyeztetése tehát a hangalak és a jelentés szempontjából is elfogadható.

A hangalak szempontjából további rokonnyelvi kapcsolatul kínálkozik bizonyos mordvin temporalisok *nd* eleme. Ilyenek: M. *šokš'onda* 'im Herbst' (*šokš* 'Herbst'), M. *tal'onda* 'im Winter' (*tala* 'Winter') M. *tunda*. E *tundo* 'im Frühling' (*tu* ~ f. *touko* ~ m. *tava-sz*), *va's'onda* 'zuerst, anfangs' (E. *vaš-na* ua.), (AHLQV.) M. *kiz'onda* 'im Sommer', (PAAS., Md. Lautl. 115) *kiz'onda*; *kiz'onda* ua., M. (AHLQV) *ilädindä* 'Abends'. — BEKE (NyK. XL, 463—4) — néhány ilyen temporalisról szólva — úgy nyilatkozik, hogy a *-do*, *-da* ablativusi rag van a végükön, *-n* elemüket azonban teljesen homályosnak mondja. Szerintem azonban e mordvin alakok *-nda*, *-ndä* végződése egységes ragnak is felfogható, s akkor ez összevethető a fenti permi és magyar rag *-d* elemével.

A mordvin időhatározók ragjának temporalis jelentése összeegyeztethető a permi prosecutivusok ragjának helyi jelentésével. A helyi jelentésű határozókból ugyanis sok esetben fejlődtek időhatározók (vö. pl. BEKE: Nyr. LIV, 83). A mordvinban a *-va* prolativusraggal alakultak 'mikor?' kérdésre felelő időhatározók, pl. *šobdava vstašt* 'reggel felkeltek' (több példát is említ FEHÉR: NyK. XLIV, 188—9). A lapp nyelvjárások között pedig a *-k*, *-g*

⁴ E határozószókkal BEKE (Nyr. LV, 32) is foglalkozott s *d* elemüket a fi. *sinne*, *tänne* *-nn-* elemével vetette össze. A fentiek után ez az egyeztetés nem állhat meg.

prolativusrag használatában ugyanolyan megoszlás mutatkozik, mint a permi prosecutivusrag és a mordvin temporalisrag között: a lulei-lappban csak localis jelentésű prolativusok ismeretesek (-k raggal), pl. *kadd'k* 'längs stranden', *jau'erék* 'längs sjön'; *värrek* 'längs berget', *ät'vök* 'längs dem Flusse' (l. WIKLUND, *Lärobok i lapska språket* 37; COLLINDER, *Jukagirisch und Uralisch* 21), viszont a norvég-lappban a lulei-lapp *k*-nak megfelelő -g raggal csak temporális jelentésű prolativus-maradványok vannak, pl. *dal'veg* 'om vinteren', *gæsseg* 'om sommaren', *bæivæg* 'om dagen', *cák'cag* 'om høsten', *gid'dåg* 'om våren' (l. NIELSEN, *Gramm.* 181).

Akár a magyar *ide*, *oda* *d* elemével, akár a mordvin temporalisok -*nda*, -*ndä* ragjával, akár pedig mindkettővel egyeztetjük a permi prosecutivusrag -*d*, -*t* elemét, a kérdéses ragot eredetileg *-*nt*: alakúnak kell gondolnunk.⁵

III.

A transitivusrag rokonnyelvi megfelelői.

A transitivus zürjén -*ti* (ritkán -*i*, -*i*) ~ votják -*ti*, -*ti*, -*i*, (>) -*ki* ragja WICHMANN (FUF. XVI, 158—9) szerint összetett rag *s t + i* locativusi elemekből áll. E -*t*-elem több helyhatározó adverbiumban (zürj. *kiten* 'wo?', zürj. -votj. *kítis* 'woher?') is megjelenik s azonos az ugor nyelvek ismert -*t* locativusragjával, vö. m. *kün-t*, *köz-t*, vog. *tū-t* 'dort', osztj. *to-t* ua.⁶

E -*t* raggal azonos eredetűnek tartják a finn *nyt*, nyelvjárási *nyyt*, észt *nüüd* (<**nyyt*, tő *nyky*-) 'most' határozószó -*t* végződését (vö. ZSIRAI, *FgrRok.* 69. l. jegyzet és HAKULINEN, *SKRK.* I, 95. Az észt szóról l. még KETTUNEN, *EKÄH*². 53). HAKULINEN e kapcsolatban felhívja a figyelmet a finn nyelvjárási *amut* 'saati' kötőszóra, amely esetleg ugyanide tartozik s amelynek régebbi jelentése 'n uinoin, kauan sitten' lehetett (vö. Agricola *aamut* 'ammoin'). A -*t* rag te nporalis jelentése fejlődhetett locativusi jelentésből.

A nragam részéről arra mutathatók rá, hogy a mordvinban is van több olyan határozószó, amelynek -*t* ragja szintén a fgr. *-*t* locativusrag folytatásának tekinthető (még több joggal, mint a finn *nyt* -*t* végződése). Ilyenek:

1. (AHLQV) M. *ilät* 'Abend', (P AS). *i'el* 'abends; Abend' (~ osztj., (PAAS) *it'i* 'Abend, abends', (KARJ.) FD. *i'däi* stb. 'Abend', ahol az -*i* képző, l. TOIVONEN: FUF. XVI, 226—7);

2. (AHLQV.) M. *šit* 'bei Tage', (WIED.) E. *šit* am Tage' (nominativus M. *ši*, E *šši* 'Tag');

3. (P AS.) E. *i'el*, *väl*, M. *v'el* 'in der Nacht' (nominativus E. *ve*, *vä*, M. *te* 'Nacht') (Md. Chr, 1252. sz.);

⁵ Egy régi vélemény szerint a mordvin temporalisok ragja azonos a finn nyelvjárásiokból, az észtből és a lívből ismert excessivusok -*nt*, -*nd* ragjával. E nézetet már JÄNN S (Suomen partikkelimuodot 171—2) megcáfolta.

⁶ BUDENZ (NyK. III, 305) egy elfogadhatatlan megállapítását továbbfejtve, már SIMONYI (M. Hat. I. 346) kapcsolatot sejt a permi és az ugor -*t* locativusragok között, de ezt WICHMANNÉtól lényegesen eltérő, helytelen felfogással teszi. Vö. KARA: NyK. XLI, 13.

4. (PAAS.) E. *kuwa'* 'lange' (vö. *kuwa-ka* 'lang') (Md. Chr. 356. sz.);
 5. (PAAS.) E. *tšokšt* (<**tšokš-t*) 'abends' (vö. *tšokšne*, *tšokšne* 'abends; Abend') (Md. Chr. 1045. sz.);
 6. (AHLQV., Md. Gramm. 91) M. *omb't* 'übermorgen' (vö. PAAS., Md. Chr. 552. sz.: M. *ombä*, *omä*, E. *ombo* 'anderer, zweiter');
 7. (AHLQV. u. o.) M. *kiz't: yotai-k* 'im vorigen Jahre', *sai-k*, 'im nächsten Jahre' (vö. PAAS., Md. Chr. 250. sz.: M. *kizä* 'Sommer; Jahr').

E határozószók *-t*, *-f* ragjának mai temporális jelentése másodlagos lehet. Eredeti locativusragok temporális jelentésben minden finnugor nyelvben találhatóak. Ugyanilyen fejlődés példái a mordvin *-ña*, *-ñe*, *-ñe* végű határozószók is, pl. *tel'ña*, *tel'ne* 'im Winter' (*tele* 'Winter'), *šine*, *tšine* 'am Tage, bei Tag' (*ši*, *tši* 'Tag'), *veñe* 'nachts' (*ve* 'Nacht') (Fgr. Sprw.₂. 55. Vö. még pl. KLEMM, Magyar történeti mondattan 170; HAKULINEN, Suomen kielen rakenne ja kehitys I. 87—88; BEKE, Nyr. LV, 83).

A fenti temporálisokhoz csatlakozik a modális jelentésű (PAAS.) *vel't* 'sehr', vö. *vel-ks* 'das oben gelegene, Oberes, Deckel' (a jelentéshez vö. m. *felette* 'über ihm, oberhalb seiner' > 'überaus, höchst, sehr, über alle Massen, allzusehr, äusserst'). Eredetileg locativusi jelentésű rag modális funkciójára is sok példát találhatunk, vö. m. *szépen*, *gyorsan* (Fgr. Sprw.₂ 56. Másképp WIKLUND, Festschrift til rektor J. Qvigstad 350).⁷

A *-f* ragos mordvin temporálisokkal kétségtelenül azonos határozóragot tartalmaz a cseremisiz (WICHM.) KB. J. *kə zət*, U., T., B. *kə zāt*, JU. *kāzāt* 'jetzt, gleich, sofort', M. *kiz't* 'jetzt', (RAMST.) KH. *ky z't* 'bald, schnell' (GEN.) P. *kiz't* 'jetzt' (~ vog. (M.-Sz.) T. *kenš* 'sogleich, plötzlich', (M.-Tr.) T. *kēš* 'hirtelen', I. TOIVONEN: FUF. XIX, 176).

Ha elfogadjuk a tárgyalt mordvin és cseremisiz temporális adverbiumoknak az ugor *-t* locativusraggal és a permi *-t* transitivusraggal való kapcsolatát, akkor az eddig jobbára csak ugorokori ragként emlegetett *-t* formans éppúgy ősrégi ragnak bizonyul, mint amilyen a locativusi **-nə* (I. pl. Fgr. Sprw.₂. 55—56). A mordvin *-f* rag jésítettsége másodlagos (a mássalhangzók jésüléséhez általában vö. PAASONEN: SUS. Toim. XXII, 48—51), ragunk feltehető legrégebb alakja tehát **-t* volt. A folytatói közé sorolt vogul inessivusragban a *-t* után olykor még egy magánhangzó is jelentkezik pl. *pit'tä* 'vízben' (vö. *pität* 'vízen' — a *pit* 'víz' szóból, *teüt'ti* 'tűzben' (*teüt* 'tűz') (NyH.⁷ 130).

Mivel azokban a nyugati finnugor nyelvekben, amelyek az eredeti végmagánhangzót sok esetben megőrizték, nincs nyoma annak, hogy a *-t* locativusragot valaha magánhangzó követte volna, a vogul végmagánhangzókat másodlagos fejlődés eredményének kell tekintenünk. Ilyen feltűnő végmagánhangzóval más esetben is találkozunk a vogulban: az accusativus ragja eredetileg kétségtelenül pusztán *-m* volt (végmagánhangzó nélkül), mégis a vogul accusativusban a *-m* után bizonyos nyelvjárásokban, ill. tőtípusok után.

⁷ Csábító volna idesoroznunk a mordvin E. *p'ert* 'um' határozószót is (vö. E. *p'ire* M. *peře* 'eingezäunter Platz' ~ f. *piiri*, Md. Chr. 667 sz.), ennek a M. *p'ert* alakhoz való viszonyát azonban nem tudtam tisztázni, bár hasonló hangviszony mutatkozik a (PAAS.) E. *košt*, *kovšt* (*kožy*, *kož*) és a M. *kožf* 'Atem(zug), Luftzug' alakok közt is.

végnagánhangzó (*a*, *-ä*, *-e*) mutatkozik. MARK (SUS. Toim. LIV, 237—8) szerint a végnagánhangzót ez esetben másodlagosnak kell tekintenünk — éppúgy, mint a vogul instructivus *-n* ragja mellett jelentkező *-na*, *-nä* változatok véghangzóját is. ITKONEN ERKKI (FUF. XXIX, 230) az *o s z t - j á k b a n*, mégpedig a *-n* ragos locativusok mellett feltűnő *-na* ragos, hosszabb változatokban mutat rá olyan végnagánhangzóra, mely szerinte másodlagos fejlődés eredménye lehet.⁸

* * *

Magyarázatra szorul a permi transitivusok *-ti* ragjának *-i* eleme is, amelynek mibenléte már több kutatót foglalkoztatott. Érdemes megjegyeznünk, hogy a zürjében a gyakori *-ti* ragos transitivusok mellett pusztá *-t* ragos transitivusok is vannak, pl. (WICHM.—UOT.) V. *set* = V. S. L. I. U. P. *seti* 'sitä kaulta, sitä tietä; jenen Weg', V. S. L. *tat* = *tati* 'tätä tietä, tätä kaulta; diesen Weg'. WICHMANN (FUF. XVI, 158) a hosszabb változatok *i*-jét locativusi elemnek magyarázza, mely egyéb 'hol?' kérdésre felelő zürjén határozószók végén is jelentkezik, vö. *sen* ~ *seni* 'dort', *tan* ~ *tani* 'hier', *ivi*, P. *ivi* 'weit (wo?)', *vili* 'hoch, in der Höhe'. — BEKE (NYT. LV, 108) egyéb zürjén határozók végén is kimutat egy *-i* elemet, s nem tartja lehetetlennek, hogy ez az *-i* — ha valóban rag, akkor — a lativusrag változata. De szerinte az is lehetséges, hogy az *-i* nem határozórag, hanem *na* már valószínűleg jelentéstelen elem. — FUCHS (FUF. XVIII, 209) a különféle határozók végén mutatkozó *-i* végződéseket nem tartja minden esetben azonosoknak; a *seni*, *tani* alakok (és valószínűleg a *seti*, *tati* transitivusok) *-i*-jét erősítő particulának gondolja.

Legújabban UOTILA (Vir. 1945: 327—33) fejtette ki nézetét a permi transitivus *-i* végződéséről. Szerinte ez azonos olyan permi adverbiumok *-i* végződésével, mint pl. zürj. U. *ili*, P. *ivi* 'kaukana, (P.) kaukana, kautse', votj. *šori* 'kahtia' stb. Az *i*- végződés prolativusi vagy lativusi jelentést ad a fenti alakoknak, s ez a funkciója a permi transitivusokban is (ugyanígy már korábban LAKÓ: Fgr. Ért. 2: 39—40). A transitivusragban tehát egy locativusrag meg egy lativusrag egyesült, s az utóbbinak tulajdonítandó a transitivusoknak sokszor prolativusszerű jelentése (ugyanaz a lativust *-i* van a votják adverbium végén is). A permi transitivusok *-i*-e pedig külön elem, mely eredetileg nem tartozott össze *-ti* ragjuk *-t* elemével. Mindezek figyelembevételével azt mondhatjuk, hogy a tárgyalt *-t* locativusragok (pusztá) **-t* alakú fgr. locativusra mennek vissza.

LAKÓ GYÖRGY

⁸ E tanulmányom megírása és egy részének a Magyar Tudományos Akadémiában való felolvasása után, 1949 április—májusában Finnországban jártam. Hazaindulásomkor a kikötőben — egy korábbi beszélgetésünktől indítva — HAKULINEN LAURI egy cédulát nyomott a kezembe. Ezen az áll, hogy (LIIMOLA MATTI jegyzetei szerint) TOIVONEN a fgr. szóképzéstanról tartott egyetemi előadásain már az 1930-as években egyeztetette az ugor és a permi nyelvek fent tárgyalt ragjainak közös *t* elemét a fi. *nyt* *-t* elemével és több *-t*, *-l* végű mordvin határozószó végződésével.

Adalékok a protolapp nyelv problémájához.

A Finn Akadémia Esitelmät ja Pöytäkirjat (Előadások és jegyzőkönyvek) 1949. évi kötetében jelent meg TOIVONEN Y. H. finn akadémikus 1949. áprilisában „Protolapin ongelmasta“ (A protolapp nyelv problémájáról) címen tartott előadása, amely különnyomatként néhány hónappal ezelőtt jutott el hozzám. (A dolgozat később németül is megjelent Zum Problem des Protolappischen (Commentationes Instituti Fennougrici „Suomen Suku“ XVI. Helsinki 1950.) címen. Ebben a rendkívül érdekes és nagyjelentőségű előadásában TOIVONEN megoldotta a lappok eredetének és a finnugorságban elfoglalt helyének sokat vitatott problémáját. Az erre vonatkozó kutatásokról RAVILA PAAVO adott történeti áttekintést Die Stellung der lappischen innerhalb der finnisch-ugrischen sprachfamilie c. dolgozatának bevezető részében (FUF. XXIII 20—30).

TOIVONEN eredményeinek megértése szempontjából részten TOIVONEN dolgozata alapján kiemelem azokat a régibb és újabb kutatásokat, amelyek nálunk kevésbé ismeretesek s amelyekre TOIVONEN maga is hivatkozott.

WIRCHOW RUDOLF német antropológus 1872-ben (Archiv für Anthropologie 532. l.) annak a véleményének adott kifejezést, hogy a lappok és a finnek antropológiai szempontból különösen koponyaalkatukra nézve határozottan elkülönülnek egymástól és úgy vélekedett, hogy a lappok jellegzetes, a finnekétől eltérő antropológiai sajátosságai talán a mostoha természeti viszonyok következtében fejlődtek ki. 1877-ben WIRCHOW arra is rámutatott (Zeitschrift für Ethnologie 344. l., vö. DONNER KAI Siperia 46 és RAVILA: FUF. XXIII, 63) hogy a lappok és a jurákok, a legnyugatibb szamojédok között bizonyos egyezések észlelhetők. VON DÜBEN GUSTAV svéd antropológus 1873-ban Om Lappland och Lapparne c. művében szintén megállapította, hogy a lappok és a finnek között antropológiai eltérések mutathatók ki s ezek magyarázatát abban látta, hogy a lappok egészen más fajhoz tartoznak, mint a finnek. DÜBEN egyúttal kimondotta azt is, hogy a nyelvrokonság nem azonos a fajroksággal.

WIRCHOV és DÜBEN kutatásai alapján WIKLUND K. B. (Urlappische Lautlehre 7—12, 14—15, 40; EBERTS Reallexikon der Vorgeschichte III, 366; Die Herkunft der Lappen. Folkliv 1937; Lapparna, Nordisk Kultur X. stb.) arra a logikus következtetésre jutott, hogy a más fajhoz tartozó lappoknak eredetileg a nyelve is más volt, és hogy a lappok mai finnugor nyelvüket finn szomszédaitól vették át. Nyelvészeti kutatásainak eredményei arra a meggyőződésre vezették WIKLUNDOT, hogy az alaplapp és a korai alapfinn tulajdonképpen azonos nyelvek voltak és hogy a lappok ősei hosszú idő alatt lassan és fokozatosan cserélték fel eredeti nyelvüket a korai alapfinn nyelvvel. WIKLUND azt is lehetségesnek tartotta, hogy a nyelvcsere egy olyan még régibb korban történt, amikor még nem is lehet korai alapfinnról beszélni, hanem egy olyan nyelvi formáról, amelyre több finnugor nyelvet vissza lehet vezetni. WIKLUND azt a nyelvet, amelyet a lappok ősei mai finnugor nyelvük átvétele előtt beszéltek, protolapp nyelvnek nevezte el és nagyon valószínűnek tartotta, hogy a lapp nyelvben egész csomó olyan szó és helynév található,

amely a lappok eredeti nyelvének szókincséből őrződött meg. Ilyen pl. a 'víz' fogalom jelölésére szolgáló *čacce* szó, amely jelentésbeli megfelelője az uráli nyelvek m. *víz*, f. *vesi* (*vete-*) stb. szavának és amelynek hangtani megfelelőjét egy nyelvből sem lehet kimutatni. A protolapp WIKLUND szerint egyike a jégkorszakteli Európában beszélt nyelveknek, amelyek egymással semmiféle összefüggést nem mutatnak.

Szenbe helyezkedett WIKLUND nézetével SETÄLÄ EMIL, aki többször nyilatkozott a kérdésről, legutóbb a *Suomen Suku* c. nagy mű I. kötetében (183. és k. l.). SETÄLÄ véleménye szerint is jogosult az a felfogás, hogy a lappok és a finnek más-más fajhoz tartoznak és hogy a lappok mai finnugor nyelve nyelvcsere eredménye. A nyelvcsere azon an nem az alapfinn korszakban történt (a lapp nyelv keletingeri finn és speciálisan finn elemei későbbi érintkezésből magyarázhatók), hanem sokkal régebbi időben, valószínűleg a finnugor korban. A lappok ősei már ekkor a nagyon régi időben a finnugorságtól északra non adizáltak s átvették nemcsak a finnugorság nyelvét, hanem kulturáját is. Az idők folyamán lassanként nyugatra húzódtak s valószínűleg először a finn-perriek, majd a finn-volgaiak és végül a finnség északi szomszédságát an és nyelvi hatása körében helyezkedtek el.

NIELSEN KONRAD Die wissenschaftliche bedeutung des lappischen (FUF. XIII. 186—206) c. cikkében nyilatkozott egyebek között a lappok eredetéről és nyelvcserejéről. A lappok fajlag szerint sem finnugorok. Finnugor nyelvüket néhány ezer év előtt vették át. Más kérdés, hogy a korai alapfinn nyelvet vették-e át vagy egy olyan finnugor nyelvet, amely ma csak a lappban él tovább. Arra a kérdésre, hogy honnan jöttek a lappok, NIELSEN határozott feleletet adott: keletről. Az eltérések ellenére is kétségtelen összefüggés mutatható ki a nyugati és a korai lappok rénszarvastenyésztése között és megállapítható az összefüggés a lappok és a szamojédok rénszarvastenyésztése között is. NIELSEN hivatkozott egy 1910-ben tartott előadására, amelyben számos lapp-szamojéd szóegyeztést mutatott be. Ezek — a finnugor-szamojéd nyelvrokonságon túlmenően — a lappok és a szamojédok nyelvének (és rénszarvastenyésztésének) közvetlen genetikus kapcsolatára utalnak. A lappok eredetére vonatkozó véleményét NIELSEN a következő mondatban foglalta össze: „Vielleicht wird sich am ende das 'protolappische' als eine samojedische sprache, und werden sich die lappen als ein samojedenstamm erweisen, den die laune des schicksals nach westen geworfen hat“ (i. m. 204. l.).

RAVILA PAAVO a turkui egyetemen 1934-ben tartott, fennebb említett székfoglaló előadásában, amely Die stellung des lappischen innerhalb der finnisch-ugrischen sprachfamilie címen a Finnisch-Ugrische Forschungen XXIII. kötetében (20—65) jelent meg, foglalkozott részletesen a lapp nyelv hovatarozóságának kérdésével. RAVILA tizenhét pontban foglalta össze azokat a hangtani és alaktani (ragozási és szóképzési) sajátosságokat, amelyek a lapp nyelv önállósága mellett tanúskodnak a finn nyelvvel szemben. Az alaktani különbségek között legszámottevőbb a dualis, amely megőrződött a lapp igeragozásban és a birtokos személyragokban és amely kétségtelenül genetikusan összefügg az obi-ugor nyelvek és a szamojéd nyelvek dualisával. A tizenhét pontban tárgyalt nyelvi sajátosságok alapján arra a meggyőződésre jutott

RAVILA, hogy: „das lappische auf seiner seite ebenso wie das urfinnische den vorfinnischen lautstand ganz selbständig forentwickelt hat. Wir können den schluss ziehen, dass schon damals, als sich die sprachform bildete, die wir urfinnisch nennen und auf die alle ostseefinnischen sprachen, das finnische, karelisch-olonetzische, lüdische, wepsische, wotische, estnische und livische zurückgehen. — dass schon damals die selbständige sprachform existierte, von der die heutigen lappischen dialekte oder richtiger sprachen abstammen. Weiter gelangen wir aber auch kaum. Die sprachform, auf die das urlappische und urfinnische ihrerseits zurückgeführt werden können, steht ihrer lautgestalt nach grossenteils auf dem standpunkt der finnisch-ugrischen ursprache. Aber wir dürfen hieraus doch noch nicht folgern, dass das lappische wirklich direkt als ein fortsetzer der finnisch-ugrischen ursprache zu betrachten wäre“ (i. m. 40—41).

Az a nyelvi forma, amely lényegében megőrizte a finnugor alapnyelv hangállapotát, az előfinn nyelv volt. Ebből az előfinn nyelvből fejlődött ki tehát a mordvin leválása után egyrészt az alaplapp nyelv, amelyből a mai lapp nyelvjárások, helyesebben nyelvek levezethetők, másrészt az alapfinn nyelv, a mai keleti-tengeri finn nyelvek közös őse.

A felsorolt hangtani bizonyítékok egynémelyikének alapján bizonyosnak tartja RAVILA, hogy a lapp nyelv, mint önálló finnugor nyelvi forma, abban az időben keletkezett, amikor még nem mentek végbe azok a hangváltozások, amelyek az előfinnt alapfinné formálták. Nagyon közel hozza a lappot a finnhez a fokváltakozás. A finn és a lapp fokváltakozás RAVILA szerint a számottevő különbségek figyelembevételével is szellemében annyira azonos, hogy genetikusan összetartozásuk nyilvánvalónak tekinthető. A lappban is meglévő partitivus, mint tárgyeset és az *i* többlejel, valamint az igeragozás, különösen a konjunktívus és az imperatívus képzése szintén közelebb hozza a lapp nyelvet a keleti-tengeri finn nyelvekhez, mint a mordvinhoz és a cseren iszhez. Az utóbbi sajátosságok mind amellett tanúszkodnak, hogy az alapfinn nyelvnek igen nagy befolyása volt az alaplapp nyelvre. Emellett bizonyítanak a lapp és a finn nyelv közös szókincsében kimutatható régi balti jövevényszavak is. Ezek a jövevényszók olyan régies formát mutatnak, hogy csak az alapfinn nyelvből hatolhattak be az alaplapp nyelvbe. Ebben a nagyon távoli időszakban az alaplapp és az alapfinn nyelv olyan közel állt egymáshoz, hogy az alaplappot és az alapfinnt beszélő két nép kölcsönösen megértette egymás nyelvét. A két nyelv között ebben az időben jóformán csak nyelvjárási különbség volt.

Mindezek alapján RAVILA úgy látja, hogy a lapp nyelv lényegében egyrészt az előfinn nyelvből magyarázható meg, másrészt az alapfinn nyelvből. Ezzel azonban semmiképpen sem akarja azt állítani, hogy ebből a két forrásból a lapp nyelv minden elemét meg lehet magyarázni. A protolapp nyelv problémáját felvetve RAVILA hivatkozik NIELSEN fennebb ismertetett véleményére, mely szerint a protolapp talán szamojéd nyelv volt, a lappok pedig eredetükre nézve talán szamojédok. Említ RAVILA néhány olyan szót a primitív rénszarvas-kultúra köréből, amely — legalább is ez idő szerint — csupán a lappból és a szamojédból mutatható ki. Ez azonban még mind kevés annak kimon-

dására, hogy a lappok végül is szamojédok volnának akik átvették az előfinn nyelvet. Nagyon valószínűnek tartja azon'an, hogy: „das volk, das als die vorfahren der ostseefinnen von den mordwinen und tscheremissen weg weiter von süden nach norden wanderten, derraassen unter den einfluss dieser geriet, dass es sich sogar ihre sprache aneignete, wirklich ein uraltes arktisches volk gewesen ist, das an der merkwürdigen kultur teil hatte, deren spuren wir noch heute unter den nördlichsten breitengraden Eurasiens vom Atiantischen ozean bis zur Beringstrasse vorfinden“ (i. m. 64).

A lapp nyelv és nép eredetét egészen új alapon igyekszik megmagyarázni LAGERCRANTZ ELIEL, aki nem vette figyelembe RAVILÁnak és másoknak a nézeteit. LAGERCRANTZ a legújabb antropológiai kutatások, főleg SCHREINER K. E. és GJESSING kutatásai alapján Synopsis des Lappischen (Oslo 1941) c. művében (335—337. l.) annak a felfogásának ad kifejezést, hogy a lappok az osztjások, a vogulok és a szamojédok közeli nyelvi rokonai és e népekkel együtt közös arktikus kultúra képviselői. Ezeknek az említett népeknek a nyelvi rokonságra való tekintettel együtt kellett lakniok kb. 6000 évvel ezelőtt az Uráltól nyugatra. Mindezek a népek egy és ugyanazon arktikus faj képviselői, ebből a fajból különültek el lassanként a lappok, az osztjások és a vogulok, meg a szamojédok. Ennek az arktikus csoportnak mongoloid és alpesi törzsekkel való rokonsága meglehetősen bizonyosnak látszik, nehezebb megállapítani eredeti lakóhelyüket LAGERCRANTZ feltevése szerint a szamojédok is Európából vándoroltak Szibériába. A finnugor-szamojéd nyelvcsoporthoz tartozó arktikus népek nyelvi közösségben vannak délibb fehér fajhoz tartozó népekkel (finnség, mordvinok, cseremiszek, permiek, magyarok). Mindezen népek nyelvi rokonsága aránylag régi és arra mutat, hogy régi lakóhelyük Európában volt. Az urali alapnyelv éppen a szóbanforgó arktikus népek ősrégi nyelve lehetett, mert pszichológiai és egyéb okokból nem tehető fel, hogy arktikus népek fiatalabb népek nyelvét vették volna át. Ha az urali korszak bevégeződése után dél felől fiatalabb népréteghez tartozó kisebb csoportok behatoltak arktikus területre, éppen ezek magasabb intelligenciája tette lehetővé, hogy megtanulják a többség primitívebb nyelvét. Ezek a délibb törzsek később hatással lehettek a lapp nyelvre morfológiai szempontból és ennek a hatásnak eredménye lehet a mai ragozási rendszer kialakulása.

COLLINDER BJÖRN több alkalommal nyilatkozott a lapp nyelvnek a finnugorságon belül elfoglalt helyzetéről (The Affinities of Lapp 1943—1945; A lapp nyelv hovatarozása, MNy. 1944; vö. még WIKLUND Lapparna c. művének bírálatát a Svenska landsmål och svenskt folkliv 1948 c. kiadványban). COLLINDER általában mereven szembehelyezkedik RAVILA felfogásával és sorra cáfolja RAVILA érveit. Szerinte csak az bizonyos, hogy a lapp a finnugor nyelvek nyugati csoportjához tartozik, ahova a votják és a zürjén is sorozható. WIKLUNDnak a protolapp nyelvre vonatkozó megállapításait csupán lehetőségeknek tekinti. Ha abból a felfogástól indulunk ki, hogy a lapp egyszerűen éppen olyan finnugor nyelv, mint bármelyik más finnugor nyelv, akkor mi sem áll útjában annak, hogy felvessük a kérdést: a két nép, a finnek és a lappok közül fajilag vajjon melyik áll közelebb ahhoz a néphez, amely az urali alapnyelvet beszélte. Ez azonban elsősorban antropológiai probléma.

A legutóbbi éveken ITKONEN T. I. Suomen lappalaiset vuoteen 1945 (A finnországi lappok 1945-ig) c. nagy művének I. kötetében (138—148) ismertette a lappokra vonatkozó antropológiai kutatások eredményeit és ezek alapján annak a nézetének adott kifejezést, hogy a lappok önálló fajcsoportot alkotnak s ilyenképpen a mongoloid és egyes európai fajok közt helyezkednek el. A lappok nyelvére vonatkozó felfogását szintén az I. kötetben fejtette ki (158—173). ITKONEN véleménye szerint az alaplapp az ú. n. finn-mordvin korszak befejezése után kb. 2500 évvel ezelőtt (tehát a bronzkorban) vált ki az előfinnből s azután az ősfinn hatása alatt önállóan fejlődött tovább. Bizonyos hangtani tényezők még az előfinn kornál is régebb időkre utalnak. ITKONEN hivatkozik NIELSEN feltevésére, mely szerint a protolapp számojéd nyelv lehetett s mint ilyen később rendkívül erős finnugor hatás alá került. Felsorol néhány lapp-sámojéd szóegyezést, olyan szavakat, amelyeknek más nyelvben nincs megfelelőjük. A lapp szókincs rétegeit vizsgálva megállapítja, hogy a lapp szókészlet kb. egyharmad részének, több ezer szónak eredetét nem sikerült eddig kimutatni; ez megerősíteni látszik azt a feltevést, hogy a protolapp nyelv alapjában véve mégis csak olyan nyelv volt, amelynek nem volt köze sem a finnugor, sem pedig más szócsaládhoz. Mivel ebben az ismeretlen eredetű szókincsben több olyan szó található, amely arktikus természetűre és tengerre utal, ITKONEN arra gondol, hogy a lappok ősei a Jeges-tenger partvidékén és az ettől délre eső területen lakhattak. A legdélibb törzsek valószínűleg mint adófizetők és prémvadászok kerültek kapcsolatba bizonyos finnugor törzssel vagy törzsekkel, valamint később a vótokkal és a vepszékkel, végül a finnekkal és a karjalaiakkal. ITKONEN azt sem tartja lehetetlennek (159. l.), hogy a lappok fajilag is finnugorok és sanyarú viszonyok közé kerülve éppen úgy elkorcsosultak, mint a vogulok és az osztjakok.

A nyelvészek tehát — mint TOIVONEN megállapította — általában elfogadták az antropológusoknak azt a feltevését, hogy a lappok és a finnek fajilag nem tartoznak össze. Ezen az alapon a legtöbb nyelvész aztán arra a következtetésre jutott, hogy a lappok és a finnek ősei más nyelvet beszéltek. WIKLUND, SETÄLÄ, RAVILA és ITKONEN felfogása szerint a lappok ősei mai finnugor nyelvüket délibb szószédaiktól vették át. LAGERCRANTZ szerint viszont a mai lapp egyenes folytatója az uráli alapnyelvnek és többek között a finnek ősei évezredekkel eze őt vették át ezen eredetileg arktikus törzsek nyelvét. COLLINDER is felveti a kérdést, vajjon fajilag a finnek vagy a lappok állnak-e közelebb az uráli ősnyelvet beszélő néphez.

TOIVONEN is elismeri, hogy a nyelvi anyagban jártas nyelvészek közül senki sem tagadhatja, hogy az alaplapp nyelvre igen erős hatással volt a korai alapfinn. Ennek kétségtelen bizonyítékai a korai alaplapp nyelvbe a korai alapfinn közvetítésével belekerült balti eredetű jövevényszavak. Világos azonban, hogy a korai alaplapot beszélő nép nem válogatta ki a korai alapfinn nyelvből éppen csak a balti eredetű szavakat, hanem ezekkel együtt ezekkel egy időben más szavakat is átvett, bár ezt a tényt egyes esetekkel lehetetlenség bebizonyítani. Nyilvánvalóan látszik egyúttal, hogy a korai alaplapp és a korai alapfinn (vagy legalább is az ezen nyelvállapotot megelőző

előlapp és előfínn) — bármennyire eltérő formában jelenik meg ma a közös nyelvi anyag — hangtani szempontból legalább is nagyjából és gyakorlatilag azonos fokon állt. Az is megállapítható, hogy a korai alaplapppan és a korai alapfínnben a névszó- és az igeragozás nagyjából azonos volt. Az eltérések közül egyesek azzal magyarázhatók, hogy bizonyos alakok (pl. a plur. gen. alakjai) későbbi korban keletkeztek vagy pedig, hogy egyes alakok a finn nyelvekből elvesztek (pl. a *-k* prolat.).

TOIVONEN elfogadja RAVILA felfogását, mely szerint a két nyelv alaktanában a főkülönbség a dualis. Mivel a dualis nemcsak a finnből, hanem a mordvinból, a cseremiszből és a permi nyelvekből is hiányzik, nagyon valószínűnek látszik, hogy a lappba a dualis nem az előfínnből vagy az alapfínnből került bele. És mivel a lapp dualis történetileg összetartozik az obi-ugor nyelvek és a szamojéd nyelvek dualisával, eleve bizonyosra vehetjük, hogy ez a nyelvi tény nem csupán a lapp önállóságát bizonyítja a finn nyelv mellett, hanem arra is utal, hogy a lappban kimutatható bizonyos olyan nyelvi örökség, amely a lapp nyelvet szorosan hozzáfűzi az említett távoli rokonyelvekhez.

Nagyon figyelemreemlélt eltérés mutatkozik a keleti-tengeri finn nyelvek és a lapp nyelv szókincsében. Igen sok lapp szónak nincs finn megfelelője és megfordítva sok finn szó nincs meg a lappban. A nem közös szavak egy csoportját az illető nyelvek külön életében keletkezett szavak vagy a szomszédos nyelvekből származó újabb jövevényszók alkotják, egy másik csoportba azonban kétségtelenül olyan régi szók tartoznak, amelyeknek megfelelőjét eddig sem a távolabbi rokonyelvekből, sem pedig idegen nyelvekből nem sikerült kimutatni. Vannak továbbá a lappban olyan régi réteghez tartozó szók is, amelyeknek megfelelői megtalálhatók azokban a nyelvekben, amelyekben a lapp dualis megfelelői is fellelhetők, tehát az obi-ugor nyelvekben és a szamojédban. És pedig nem csupán arról a néhány szóról van szó, amelyre RAVILA és ITKONEN is hivatkozott, hanem mintegy kilenvenöt szóról, ebből hatvan a szamojédig vezethető vissza.

TOIVONEN többször megállapította (így az *Ungarische Jahrbücher* XVIII. kötetének 187—188. lapjain), hogy kimutathatók olyan közös szavak a lappban és a szamojédságban, másfelől a lappban, az obi-ugor nyelvekben és a szamojédban, amelyek jávor- és rénszarvas nevekre, valamint rénszarvas-tenyésztésre (életmód, táplálék, gondozás) vonatkoznak: 10 szó.

Ha valóban vannak közös szavak, azok természetesen nem korlátozódhatnak egyetlen fogalmi körre és csakugyan jelentős számban mutatott ki TOIVONEN szövegezéseket a következő fogalmi körökből is: természeti viszonyok és jelenségek: 15 szó, köztük a 'víz' fogalom jelölésére szolgáló *IpN. čacce* szó osztják és szamojéd megfelelőivel; állatnév, állati és emberi testrész-név, vadászati és halászati műszó: 33 szó; hétköznapi élet és kezdetleges gazdasági élet: 29 szó; családi élet, rokonsági terminológia: 7 szó, samanizmus: 1 szó. Két lapp szónak magyar megfelelőjét is említi TOIVONEN: egyik HARMATTA egyeztetése alapján a *gége* 'Luftröhre, Kehle, Gurgel', a másik PAASONEN egyeztetése alapján a réginyelvi *maráz* 'pruina; Reif, gefrorener Schnee'. Ez utóbbi szláv jövevényszó a magyarban (vö. BÁRCZI, MSzfSz.: *zuzmara*).

TOIVONEN elismeri, hogy a fenti statisztikai adatok ellen érvelni lehet azzal, hogy a szóban levő lapp szavaknak más nyelvekben is lehetnek eddig még ki nem mutatott vagy fel nem bukkant megfelelői, másfelől azonban kétségtelennek tartja, hogy az egyeztetések számát még növelni lehet, ha majd — főleg a vogulból és a szamojédból — nagyobb nyelvi anyag áll rendelkezésünkre. A bizonyítékul felhozott etimológiák nagyrészt az irodalomból vannak összegyűjtve, beleértve TOIVONEN etimológiáit is, s TOIVONENnek eddig még nem közölt etimológiái sem ezen dolgozat számára készültek, tehát objektív adatok.

Az etimológiák alapján TOIVONEN a következő eredményre jutott: „Die urzeitlichen Vorfahren der Lappen haben mit den Vorfahren der Samo-jeden die gleiche Sprache gesprochen, vielleicht haben sie sogar einen beson-deren samojedischen Stamm gebildet, wie Nielsen gemeint hat. Dafür sind die vorhin erwähnten 60 Wörter des Lappischen, deren Entsprechungen sich im Samojedischen finden, eine Bestätigung, sowie auch der alte gemeinsame Dual, in dessen Verwendung namentlich das Lappische und das Kamassische nach Ravila (FUF. XXVII, 53, 60 u. a.) erscheinend das älteste Stadium repräsentieren. Nachdem sich dieser Urstamm des lappischen Volkes allmählich von dem samojedischen Hauptstamm getrennt hatte, kam es möglicher-weise in Berührung mit einem alten ugrischen Volk, mit den gemeinsamen nächsten Vorfahren der Ungarn, Wogulen und Ostjaken. Von diesen engen Berührungen legen anscheinend die lappischen Wörter Zeugnis ab, deren Entsprechungen nur im Ougrischen anzutreffen sind, aber nicht im Samo-jedischen, sofern es nicht solche Wörter sind, die auch im Samojedischen früher vorkamen oder, einstweilen unbenutzt, noch vorkommen und dann zur vorigen Gruppe gehören.“ (Zum Problem . . . 186.)

Később a lappok ősei nyugat felé vándorolva érintkezésbe kerülhettek más finnugor nyelvet beszélő törzsekkel is, bár erre nincsenek meggyőző bizonyítékok. „Aber so viel wenigstens lässt sich sagen, dass die endgültige Angliederung des Lappischen an die finnisch-ugrischen Sprachen ver-hältnisn ässig früh, vielleicht schon zur finnisch-wolgaischen Zeit begonnen hat, eine Angliederung, die, sofern das Lappische ursprünglich also eine samojedische Sprache gewesen ist, eine grundstürzende Änderung und Neu-formung der Sprache bedeutete. Durch sie erhielt das Lappische die jetzigen einerseits namentlich den ostseefinnischen Sprachen, andererseits aber auch dem Mordwinischen und Tscheremissischen nahe stehenden Elemente, seine Struktur und Natur“ (i. m. 186—187).

Hogy miért kell a lappok nyelvcserejének kezdetét ilyen korai időszakra helyezni, annak két nagyon érdekes és meggyőző bizonyítékát adja TOIVONEN. Bizonyos ismert lapp *e*-tövű, korábban *a*-tövű szavaknak, melyeknek a kelet-tengeri finn nyelvekben nem szabályosan *e*-tövű szók felelnek meg, pontos hangtani megfelelőjük van a mordvinban: lp. *sappe*, mdE. *sep*¹ *e*, M. *sep*² *e* 'Galle' < lp.-md. **säppä* ~ f. *sappi* (*sappe*-); lp. *šoalle*, mdE. *šulo*, M. *šulä* 'Darm' < lp.-md. **šola* ~ f. *suoli* < **šöle*; lp. *šoar ve*, mdE. *šuro*, M. *šurä* 'Horn' < lp.-md. **šorva* ~ f. *sarvi* < **šarve* (ősárja **šrva*- idg. **kryu*-) stb. Van a lappban továbbá egy régi árja jövevényszó: lpI *rèšsmē*, L. *rešme*- 'von Fiebern gemachtes Seil

an Netzen', N. *rāš me* = mdE. *rišme* 'Kette', M. *rišmē* 'Strich, Seil' < lp.-md. **rešmā* < ős-árja **rešm-*, vö. ó-ind *raçmi-* 'Strang, Riemen; Leitseil, Züge' (FUF. XIX. 201). Ennek a szónak nincs megfelelője a keletitengeri finn nyelvekben, ez csak az előmordvinból kerülhetett át a lappba.

TOIVONENnek ezen kormeghatározó megállapításaihoz hozzáfűzhetjük még a következőket: RAVILA, mint már említettem, tizenhét pontban foglalta össze azokat a hangtani és alaktani sajátosságokat, amelyek a lapp nyelv önállóságát bizonyítják a finn nyelv mellett. Ezek között különös figyelmet érdemelnek a következő pontok:

„2. Wie *š und *s in finnischen zusammengefallen sind, so auch *ú und *n, während im lappischen auch diese sich sowohl an- als inlautend getrennt gehalten haben, z. B. lpN. *njuollí* 'pfeil' ~ fi. *nuoli* ~ ung. *nyíl*; lpN. *námmá* 'nare' ~ fi. *nimi* ~ ung. *név*; lpN. *gádnjál* 'träne' ~ fi. *kyynel*, ung. *könny*; lpN. *suodna* 'sehne, ader' ~ f. *suoni* 'ader, sehne' ~ ung. *in* 'sehne'.

9. Im abessiv haben wir ein beispiel für den lautkomplex *-mt-*, den wir also im lappischen anders vertreten finden als in den ostsee-finnischen sprachen, die die wandlung **mt* < *nt* voraussetzen. Als weiteres beispiel sei lpN *dow'dít* 'kennen' S. (Jämtland) *damdi-*, K. *tomte-* 'verstehen' ~ fi. *tuntea* erwähnt. Von den finnisch-ugrischen sprachen haben nur das lappische und das tscheremissische die vertindung *mt* von *nt* getrennt gehalten, s. PAASONEN KSz. 14. p. 50.

10. Ein anderes moment, in dem lappisch und tscheremissisch alte finnisch-ugrische verhältnisse widerspiegeln, ist die vertretung des auslautenden *m*. In finnischen und mordwinischen ist das auslautende *m* zu *n* geworden. Im lappischen ist die vertretung eine bunte, was darauf beruhen dürfte, dass im urlappischen auslautendes *m* nach unbetonter silbe lautgesetzlich schwand (vgl. *aená*, gen. *aednámá* 'erde, land'), aber nach betonter silbe erhalten blieb und dann später dialektweise in bestimmten fällen durch verallgemeinerung in allen stellungen wieder auftauchte und weiter zu *b*, *v* und *u* wurde.“ (i. m. 32, 35).

RAVILA ezen pontjai alapján arra a következtetésre juthatunk, — és ez a következtetés teljesen egybevág TOIVONEN kormeghatározásával — hogy a lappok olyan finnugor nyelvi formát vettek át, amelyben még megvolt az eredeti szókezdő és szóközépi *s és *š, *n és *ú, amelyen még megvolt az eredeti **-mt-* mássalhangzókapcsolat és a szóvégi *m. Ezeknek a hangtani sajátásoknak a lappban való megőrződése, illetőleg tükröződése szintén azt bizonyítja, hogy a lappok nyelvseréje a finn-volgai korszakban kezdődött meg.

A lappok nyelvseréje TOIVONEN megállapítása szerint kétségkívül nagyon hosszú folyamat volt és körülbelül a balti jövevényszavaknak a korai alapfinnból való átvételével ért véget. A nyelvcsere megtörténte után is folytatódott és még ma is folytatódik a finn és a karjalai nyelvnek a lappra való sokirányú hatása s a nyelvcsere befejezése után is megmaradt a lappban az eredeti, a nyelvcsere előtti nyelvből a szókészlet egy része bizonyos alaktani sajátságokkal együtt.

Dolgozatának befejező részében nagyjelentőségű és elvi fontosságú gondolatot vetett fel TOIVONEN. Ha valóban te bizonyosodik, hogy a protolapp nyelv szamojéd nyelv volt, akkor új megvilágításba kerül néhány uráli nyelvnek egy fontos hangtani sajátága, a consonansok fokváltakozása. A fokváltakozás közös sajátága a finnugor nyelvek közül a keleti-tengeri finn nyelveknek és a lappnak. A finn nyelvekten a váltakozás általában a hosszú és a rövid zárhangokra terjed ki, továbbá egyes olyan mássalhangzókapcsolatokra, amelyeknek második tagja zárhang. Ezzel szemben a lappban a fokváltakozás kiterjed az összes consonansokra és azok kapcsolataira, emellett az első és a második szótag vocalisának quantitása és az első és a második szótag vocalisa közt levő consonansok quantitása függő viszonyban van egymással. TOIVONEN szerint bizonyos, hogy a fokváltakozás legalább is abból az időtől való, amikor az előfinn és az előlapp még szoros egységet alkotott. A többi finnugor nyelvből a fokváltakozás nem ismeretes, bár a nyomait egyes kutatók megtalálni vélték ezekben a nyelvekben is. Ellentén megvan a fokváltakozás a szamojédban, a tawgyban és egyes osztják-szamojéd nyelvjárásokban nagyon kiterjedten és elvben a lapp és a finn fokváltakozással egyező módon. TOIVONEN arra gondol, hogy a fokváltakozás olyan ősi sajátága lehet a lappnak, amelyet szamojéd hazájából hozott magával és hogy a fokváltakozás viszonthatásként a protolappból került bele az előfinn nyelvbe, amelyből oly sok mindent vettek át a lappok. Ezen feltevés mellett bizonyít az a tény, hogy a lappban a fokváltakozás teljesebb, mint a finnben: a lappban a fokváltakozás kiterjed az egész consonansrendszerre, míg a finnben csupán a consonansok egy részére korlátozódik.

TOIVONENNEK ez a dolgozata, amelynek szigorú kritikával összeválogatott bizonyító anyaga teljesen meggyőző, magyar szempontból is különös érdeklődésre tarthat számot. A magyarban is kimutathatók, nem is elenyésző csekély számban olyan figyelemreméltó régi szavak, amelyeknek eddigi forrásaink szerint csupán a lappban vagy a lappban és az obi-ugor nyelvekten vannak megfelelőik. Ezek a lapp-magyar és lapp-obi-ugor magyar szóegyezések úgy értelmezendők, ahogy TOIVONEN az olyan lapp-obiugor szóegyezéseket értelmezte, amelyeknek nincsenek szamojéd megfelelőik, vagyis ezek a szavak — ha a szamojédságban valóban nem voltak és nincsenek meg — a lappok szamojéd őseinek a magyarok, az osztjákok és a vogulok közös őseivel, az ugorsággal való ősi érintkezése mellett tanuskodnak. Az irodalomból összegyűjtött, tehát ismert etimológiák mellett közlök új, eddig kiadatlan szóegyeztetéseket is, köztük olyanokat, amelyek lapp-szamojéd, illetőleg lapp-obiugor megfelelést mutatnak. Kéziratban ezek is már évek óta megvoltak, tehát nem TOIVONEN eredményeinek igazolása céljából készültek.

lpL. WIKL. *nuär* 'weicher Schnee auf einem Wege, so dass das Renntier über die Klauen hineinsinkt, *karra noar* wenn eine dünne Schneerinde gefroren ist' | szarJur. *nara, nāra*, T. *noru*; Jen. Ch. *nara*, B. *nara*. 'Schneekruste'

lpN. FRIS *njargga* 1. 'promontorium', 2. 'Norvegia in sermone Lapponum Suecicorum', NIELSEN *njar gi* 'ness, cape, promontory, headland, peninsula', LAGERCR. Könk. *ñar²ka* 'Halbinsel, Landspitze', K. GEN. T. N. *närk*, K. *närk* 'Landspitze, Landzunge' | vogÉ. AHLQV. *nor* 'Ural; Westen' M.—Sz. *när* 'hegység; Gebirge; Ural', KL. *när-oxwtés* 'sziklakó; Fels'.

lp. LAGERCR. Arj. *viattar* 'steiles Bachufer', HALÁSZ U. *viattarä* 'folyópart; Flussufer', L. *váddar* id., K. GEN. *vatt* 'Anhöhe' | vogÉ. AHLQV. *vāta* 'Ufer, Rain', M.—Sz. *vāta* 'part; Ufer'.

lpN. NIELSEN *čobmā* P. Kr. '(long-shaped) hill, ridge'; Kt. '(roundshaped) mound, hummock' | vogÉ. AHLQV. *šma* 'Hügel, Berg'.

lp. LAGERCR. Mer. *pākhti* 'Fels, steiler Bergabhang, steile Felswand' stb. | vog. M.—Sz. B. *ḡōz*, *pāz*, T. *ḡāz*, AL. *pōz*, K. *pčkh* 'part; Ufer', er. jel. valószínűleg 'sziklás, magas part' | m. *fok* 'crs, promontorium, claustrum, sinus; Landspitze, Mündung' (N. SEBESTYÉN: MNy. XLII, 21; az ott közölt osztják adat nem tartozik ide).

lpN. NIELSEN *boagan* ~ *boaga* 'holt', LAGERCR. Rep. *poñki* 'enges Tal, Pass', Nes. *po^Hk^k^E* 'enge Landzunge, Landenge, Sund' | m. *fok* 'vízjárta keskeny meder, vízárók, vízszakadék' stb. 'rivulus, fluvius' stb. (N. SEBESTYÉN i. h.).

p. LAGERCR. Tán. *šōō^jḡti^j* (inf.) 'lassen, loslassen; abschüssig sein (Erdboden)'; Rör. *šōō^jḡti^j* 'Abhang' | m. *lejt* N.: *lejtnek* megy 'partnak megy' (MTSz.); a hegy *lejtjén* leereszkedni; *lejtés* út a hegy oldalán (CzF.); *lejtő* 'declivis, descensus, salettra; Abhang' a *lejt* 'alámegy, leereszkedik' (CzF.) ige származéka.

lpL. WIKL. *lōku-* 'Hochetene, Alpenplateau' | m. N. *lok* 'két hegy közötti keskeny tér, alantabb fekvő hely, völgylapály', *lök*, *löke* 'hegytetőn levő tisztás térség, hegyi lapály'.

lpL. WIKL. *vuippe-* 'tiefer Einschnitt in einem Flussufer' | m. *vāpa* R. 'fovea; scrobs' (Beszt.Szój.), N. (HEFTY, NyF. 66) 'erdők közötti völgyület, szakadásos (?) patakmeder', 'éjtszakos meredek szűk völgyközök v. árokfej', 'holt meder, amely végleg elszakadt a folyótól', *vāpás* tó 'meredek partok közti tó'.

lpN. FRIIS *vuōvde* 'silva magnis arboribus, praecipue pinitus et abietibus repleta', NIELSEN *vuōvde* 'forest, wood (of big trees)' L. WIKL. *vuōvte-* 'Wald (besond. Nadelwald)' LAGERCR. Tys. *vuōvte* 'Wald', Suj. *vuōvte* 'id., Waldgebiet, Gebiet der Waldlappen' stb. (f. *outa* 'silvestris l. silvosa e. c. regio; waldig' < lp.) | osztj. KARJAL.—TOIVONEN FD. *uñt* 'Wald, Ödwald', Fil., C., C. *unt* id., Sogom *unt* 'Berg', V. *uont* 'Wald', Vj. *uōñt* 'am rechten Ufer eines Flusses sich hinziehendes trockenes Waldgebiet, Ödwald' stb., stb. | m. *vad* 1. 'indon abilis, ferus, ferox' stb., 2. 'fera, belua, bestia'. A szó eredeti jelentése 'erdő' volt: *vadállat*; vö. osztj. Paas. K. (folklore) *unt-wōis* 'Grosswild (Bären, Elentiere, Renntiere)', amelyben *unt* = *vad* 'erdő'. (SZINNYEI NyHas⁷. 41).

lpN. FRIIS *orgo* 'locus arenosus consitus arboribus, sed herbis nudus', LAGERCR. Tán. *čorška* 'Tal mit Kiefer- und Birkenwald', Snā. *orōkā* 'Höhenzug', Wfs. *orok*; id. | m. *erge* R., N. 'lapályos hely a mezőn; egy kis ér neve; erdőrészek neve', vö. még a MEtSz. adatait. A szó eredeti jelentése 'alveus, alveus silvosus' lehetett. (N. SEBESTYÉN, Fanevek 124. sz.)

lp. LAGERCR. Arjep. *li^kesm* 'Hain'; *sō^Hkiē-* *li^kesm* 'Birkenhain'; a szó végi *-sm* ritka képző. | m. *liget* 1. 'silva, saltus, nemus', 2. 'pratium, planities; mező, rét' (N. SEBESTYÉN i. m. 11. sz.).

lpN. NIELSEN *mal'ga* 'young pine-tree with a great deal of sapwood' | osztj. PATK. I. *maxta* 'füzfa; Weide; Salix pentandra', PAAS. K. *maxta* 'Salweide', J. *márl̥i-juw* id. (*juw* 'fa'), *márl̥i* id; 'Pappel' | m. *malát* R., N., *malád* N. 'füzes, cserjés, bokros hely'. A szóvégi *-t, -d* képző. (N. SEBESTYÉN i. m. 124. sz. — A f. *malka*, észt *malk*, gen. *malga*, amelyekkel a fenti szókat egyeztettem, nem tartoznak ide, nemcsak a jelentés eltérése miatt, hanem mert balti jövevényszók).

lpN. FRIIS *muorra* 'arbor, lignum, silva', NIELSEN *muorrá* 1. 'tree (growing, or felled); as the first part of compounds also: with some trees', 2. 'wood, fuel supply of fuel; wood, woodwork, wooden material for carpentry etc, wooden' stb., PLANTINUS (JSFOu. VIII, 91) *moor* 'arbor', WIKL. L. *mūarrā* 'Baum, Holz', LAGERCR. Tán. *mū'ar, s* 'Baum, Holz, Feuerung' stb., stb. Várd. *mijō rāžā* 'Tannenwald, Gehölz' | m. *mórágy* R. 'silva': *gy* (= lpWárd. -žā) képzős származékszó egy elfelejtett **mór* fanévből. (N. SEBESTYÉN i. m. 2. sz.)

lpN. FRIIS *miesta* 'frutex', NIELSEN *miestá* 'ush', LAGERCR. *mi'esta* stb. 'Strauch' | m. *muzsdaly* 'egy tölgyfaj, valószínűleg Quercus conferta v. Quercus sessiliflora', R. *musdal* (< **mušta-l* < **mutšts-l*) (N. SEBESTYÉN i. m. 31. sz.).

lpK. GEN. *šij-mār* 'Eberesche' | szamO. *ha-l-be* id., *sai-pa, sai-ba, seai-ba, sait-t-po, sū-ña* id. (*-be, -pa* stb. = *fa-l, -t, -ña* ősi képzők). (N. SEBESTYÉN i. m. 67. sz.)

lpN. FRIIS *lappad* (obsol.) 'truncus longus' | vog. AHLQV. É. *lup: vit-lup* 'ins Wasser gesunkener Baum', M.—Sz. *lup* 'fatörzs; Baumstamm', *lupi* id.; 'kidölt fatörzs', T. *lōpi* id.

lpN. FRIIS *duovlle* 'frustulum maturi betulae pani, quod accensum membro dolore affecto applicatur', NIELSEN *duow^l le* 'tinder which is cut to a suitable size for use as a medicament (it is put on the skin and lighted)' | vog. M.—Sz. É. *tāplez*, T. *tāpl'iz* 'tapló; Zündschwamm' | m. *tapló* 'fomes, fungus igniarius; Zunder'.

lpN. FRIIS *ševak* 'Muris genus' | szamT. *tomu* 'Ratte, Maus', Jen. Ch. *tomake*, B. *tobiku* 'Maus', O. *tawa, tama* 'Maus' K. *thumu* 'Maus', PALLAS (Zoogr. I, 147) „Caragassis“ *tamma* 'Myodes oeconomus' (PAASONEN, Beitr. 256, 325. sz.).

lpN. FRIIS *vuorro* 'Salmo hibernus per hiemem in fluvio remanens', LAGERCR. Uts. *vñō'r ru* 'magerer Lachs, der den Winter über im Bach gewesen ist', ITKONEN Nj. *vñdaš* 'Herbstlachs' | szam. PALLAS (Zoogr. III. 359) „Tayginzis“ *argalae* 'Salmo fluviatilis' (*galae* = *hal*) (N. SEBESTYÉN, Halnevek 7. sz. F. *varolainen* és zürj. *ar, ar-pi* a jelentés eltérése miatt nem tartoznak össze a *lapp* és a *szam. hálnévvél*).

lpN. FRIIS *njoavdnja* 'fetus salmonis alpini' | szamJur. C. *ñarja-haei* 'taimen; Salmo eriox', PALLAS (Zoogr. III, 359) *nenga-hai, ñe-hai* 'Salmo fluviatilis' (N. SEBESTYÉN, i. m. 17. sz.).

lpN. WIKL. *šjato* 'Ukelei; Alburnus lucidus' | szamJur. *šauta, šauta* 'Njeln a', REG. *šauta* id., PALLAS (Zoogr. III, 392) *šjauta* id. (N. SEBESTYÉN, i. m. 16. sz.).

lpS. FRIIS *kaito* 'Lucius' | szamT. *kati-fatama* 'Hecht', KLAPR. *kinthae* id., Atl. *kintjä* id., PALLAS (Zoogr. III, 336) *kinthae* 'Esox lucius' (N. SEBES-TYÉN i. m. 34. sz.).

lpS. FRIIS *čutta* 'talus; ankelben', L. WIKL. *čutta* 'ein kleiner Knochen am Hinterbein des Renntiers' | m. *csont* 'Bein, Knochen', *állcsont* 'maxilla; Kinnlade', *bokacsont* 'talus; Knöchel' (WICHMANN: FUF. XI, 196).

m. *tetem* 'csont' | lpS. *taktè* id. (BÁRCZI, MSzf.Sz.).

lpN. FRIIS *buočča* 'membrum virile et hominum et animalium', L. WIKL. *pūščā*- id., K. GEN. *pěčč* 'das männliche Glied' | m. *fasz* 1. 'penis, das männliche Glied', 2. 'az állat hímvesszeje is, pl. a csődöré, kutyáé' (TOIVONEN, Affr. 152, 259. sz. A cser. adat nem tartozik ide, vö. METsz.).

lpN. FRIIS *luča* 'limus, coenum, stercus fluens', ITKONEN KO. *лушчэ*^E Kld. *лушчэ*^E stb. id. | osztj. KARJAL. *lužās* 'sehr seichtes Wasser, seichte Stelle, wo sich die Wildente niederlässt' | m. *lucok* 'Nässe, Kot, Pfütze', *lucskos* 'kotig, nass, schlampig' (TOIVONEN i. m. 148, 245. sz.).

lpN. FRIIS *lulle* 1. 'ortus hibernus, auster', 2. S. 'oriens', *luladak* 'auster', NIELSEN *lulle* 1. '(as first part of compound), who which is found in or belongs to the south (south-) southern, southerly' 2. '(as a separate word) south' L. WIKL. *lulle*- 'nur in zsmnsetz. östlich' *lullāne*- 'ostwärts ziehen' *lulāta*'ka-, 'Ostwind'; LAGERCR. Wfs. *luyliē* 'Osten' Park. *lullie* 'Süden' Könk. *lul liē* Enon. *lulli* id. Rör. *луксаšэ* (illat.) 'gegen Osten' *luylēšē* (ess.) 'im Osten' *луклелэ* 'vom Osten' stb. | vogÉ. AHLQV. *luil* 'Osten'.

lpS. *měštšē* 'félreeső távoli' *měštšen* (iness.) 'félre' | m. *messze* 'weit' entfernt, fern' (SZINNYEI NyHas. 7 156).

lpN. *tšuoλλά-* 'vág', S. *tšuoλλα-* id. | vog. *sāl^m* 'szilánk' | m. *szil* N. 'vág hasít, farag, gyalul' *szilánk* 'Splitter, Span, Spleisse' (SZINNYEI i. m. 153).

lpS. *piätseket* 'deshiscere (De cymbarum et navigiorum tabulis plerumque dicitur, dum dehiscunt sive e loco debito recedunt)' | vog. KANN. TJ., TČ. *pššt-*, AK. *pěšt-* stb. 'losbinden' | m. *fesel* *feslik* 'sich entfalten, sich öffnen, sich auftrennen' (TOIVONEN Affr. 81, 68. sz.).

lp. LAGERCR. Wfs. *g^wranit* intr. 'waldos werden', *ēu^warēt* '(Wald) niederhauen' | m. *irt*, R. *ort* 'runco, exputo, succido, exstirpo, arbusta fruticesque evello, rescio, eradico; ausrotten, jäten', *irtás*, R. *ortás* 1. 'ager exstirpatus, solum eruncatum; Rodeacker, Rodeland'. 2. 'runcatio, exstirpatio, exputatio; Ausrottung, das Jäten'. Ha az egyeztetés helyes, a magyar szavakban egy ősi műveltségző őrződött meg. (Máskép SZINNYEI NyH. 27).

lpN. FRIIS *quorrat* 'vestigia sequi, NIELSEN *gurrāt* 'follow (a track or imperfectly marked road, and fig.), follow the tracks of, track, trace', L. WIKLUND *kūāra-* 'aufspüren, auf der Spur gehen', K. GENETZ *kūrre-* 'mennä jtkin nyöten; folgen', D. HALÁSZ *kūoret*, *kūāret* 'követni (nyomot), csapáson vagy nyomon menni, nyomozni; aufspüren, nachspüren, auf der Spur gehen' | szamO. B., Taz., Kar. *kurennan*, *kurenban* 'gehen'.

Nem hagyhatom említés nélkül, hogy a lappban van egy *-pč-* conditionalis-jel, amelyről RAVILA (FUF. XXIII, 56. jegyzet) a következőket írja: „Interessant sind gewisse vertretungen mit *-pč-*, wie sie aus Inari, z. b. LÖNNROT

lipčim, lipčih, erwähnt sind. In den handschriften von A. V. KOSKIMIES die im archiv der Finnischen Literaturgesellschaft aufbewahrt werden, ist angegeben, dass diese formen nur bei der älteren generation anzutreffen sind. KOSKIMIES war i. j. 1886 in Inari. Heute dürften die genannten konditionalformen ganz unbekannt sein. Bei GANANDER kommen auch formen wie *lichpzim, lichpzip, lichpzi* usw. vor, s. SETÄLÄ TuM.p.151, QVIGSTAD MSFOu. 67 p. 346“. Ezzel a már nem élő lapp conditionalis jellel azonosnak tekinthetjük azt a jurák-szamojéd *-bš-, -bs-, -bt-* elemet ameiy CASTRÉN szamojéd szójegyzékeinek függelékeként „Materialien zu einer Syntax“ címen kiadott példamondat-gyűjteménynek bizonyos igealakjaiban található és ameiy az igének határozott conditionalisi jelentést ad.: *nen häbnanda, rāni nēdu nibt dm muē* 'wenn mein Weib stirbt, dürfte ich mir kein anderes Weib nehmen' (feleségem meghalásakor másik feleséget magamnak nem vennék); *tiku rambanan (jidibanan), jābībšudm* 'wenn ich alles trinke, dürfte ich betrunken werden' (minden megivásomkor megittasodnék); *ñau tehta tōbsu* 'mein Bruder kommt wohl morgen' (fiutestvérem holnap eljöhet) | *ñau maš: tehta' tōbsadm* 'mein Bruder sagte: morgen dürfte ich kommen' (fiutestvérem mondta: holnap eljönnék); *num hala nih abata ta', sira' tukupoi habsua'* 'wenn Gott nicht Fische giebt, so dürften wir alle im Winter sterben' (isten halakat nem adandása, télen valamennyien meghalnánk); *řatekym řaulambiu, pūna nānan mansarābsu* 'ich ernähre den Knabe, später dürfte er für mich arbeiten' (a fiut táplálom, később értem dolgoznék); *ñan nībnanda tu', nāñ tukahana haijēbsudm* 'wenn mein Bruder nicht kommt, dürfte ich (doch) hier bleiben' (fiutestvérem nem jövésekor én itt maradnék); *tōndabs: damđ, jurwaeu* 'ich wollte bedecken, habe es aber vergessen (betakartam volna, elfelejtettem); *jēsedā tañawy řaebata, mañ teamdabsudamđ* 'wenn Geld da wäre, werde ich vielleicht kaufen' (a pénz megvolta, én vásároltam volna); *řanon tañawy řaebata, tōbsudamđ* 'wäre ein Boot da, so würde ich vielleicht kommen' (csónak megvolta, eljöttem volna); *ñahadan wada jañu, mear tōbsuky* 'von meinem Bruder giebt es keine Nachricht, er kommt wohl bald' (fiutestvéremtől hír nines, alkalmasint mindjárt jönne) *mērtēnda sawa řaeb, mañ tehta tōwāedm řaejīdm (tōbsudm)* 'wenn das Wetter schön ist, dürfte ich morgen kommen' (időnek jó levése, én holnap jönnék); *nīn nībnandu' ta', mañ tawāedm řaejīdm (tābsudm)* 'wenn nicht andere geben, dürfte ich geben' (másoknak nem adása, én adnék). A fent említett nem élő lp *-pč-* conditionalis jelet tehát úgy tekinthetjük, mint a lappok nyelvcsere előtti szamojéd nyelvéből megőrzött alaktani elemet.

A szamojéd nyelvi anyag rendszeres feldolgozásával — különösen ha az újabb gyűjtések anyaga is egész terjedelmében hozzáférhetővé válik — bizonyosan a lapp nyelv sok ismeretlen elemének találjuk majd meg a forrását és természetes magyarázatát. A magyar szókészlet rendszeres átvizsgálásával pedig kétségtelenül gyarapítani lehet majd a lapp-magyar és lapp-obiugor-magyar szóegyeztetések számát, különösen akkor, ha majd rendelkezésünkre fog állni az új Nyelvtörténeti Szótár és az új Tájszótár gazdag anyaga is.

Ha elfogadjuk TOIVONENNEK azt a dolgozata végén kifejtett gondolatát, hogy a fokváltakozás olyan ősi sajátága a lappnak, amelyet szamojéd hazájá-

ból hozott magával és hogy a fokváltakozás a protolappból került bele az előfinn nyelvbe, akkor felvethetjük a kérdést, vajjon nem a protolapp nyelv hatásának tudható-e be a finnben a jelzőnek a jelzett szóval való megegyeztetése: *suure-t talo-t* 'nagy(ok) házak' *suure-ssa talo-ssa* 'nagy(ban) házban' stb. Kétségtelen, hogy a finnugor és az uráli alapnyelvben a jelző változatlan volt, megelőzte a jelzett szót, vele szoros egységet alkotott s éppen ezért a források csak a jelzett szóhoz járultak hozzá: *szamJur. náhjár'' jěš'e zallem'' mannē* 'három vashalat látott; drei Eisenfische sah er' (LEHTISALO, MSFOU. XC, 106). Erre a megállapításra különben — mint azt a finn nyelvtanokból tudjuk s mint azt Finn jelzős szerkezetek című fiataalkori dolgozatom! an kimutattam (NyK. XLIV, 118, 124) — magából a finn nyelvből is találunk bizonyítékokat: az ú. n. r a g o z h a t a t l a n melléknevek, amelyek a főnévi kategóriából kiszakadva váltak melléknevekké, elszigetelt-ségükben a jelzőnek ősi uráli alaki sajátosságát őrizték meg.

A jelzőnek a jelzett szóval való finnben történő megegyeztetése szempontjából különös figyelmet érdemel RAVILÁNAK az a megállapítása (FUF. XXVII, 112), hogy a mordvinban a melléknévi jelző igen gyakran számbeli egyezést mutat a jelzett szóval: *paro tejtér* 'jó leány', *par-t tejtér-t* 'jó(k) leányok'. RAVILA utalt egyúttal a lapp nyelvnek bizonyos kivételes eseteire (K. NIELSEN, Laerebok i lappisk I, 89, 466) és CASTRÉN szamojéd nyelvtanának 349. paragrafusára, amely szerint: „Ausnahmeweise haben jedoch unter den Finnischen (= finnisch-ugrischen) Sprachen einige eine vollständige Deklination der Adjektive in ihrer attributiven Form. Eine solche Ausnahme bildet auch unter den Samojedischen Sprachen der östliche oder Tawgy-Dialekt. Doch findet die Declination hier nicht vollständig, sondern nur im Genitiv und Accusativ des Singulars, im Nominativ, Genitiv und Accusativ des Plurals statt. Im Dual findet gar keine Deklination statt, sondern der Stamm des Attributs bleibt ganz unverändert. Dagegen fordert ein nachfolgender Dativ, Ablativ, Locativ und Prosecutiv, dass das Attribut im Genitiv des Singulars oder des Plurals gebraucht werde“.*

LEHTISALO jurák-sza nojéd szövegeinek (MSFOU. XC) olvasása közben igen érdekes példákat találtam a jelző és a jelzett szó megegyeztetésére s egyúttal olyan adatokra is akadtam, amelyek megvilágítják a megegyeztetés kifejlődését.

Vannak a jurák-szamojédban olyan jelzős szerkezetek, amelyekben a birt. sze r élyr a g nemcsak a jelzett szóhoz járul, hanem a jelzőhöz is: *šidáß pūžūß* 'két(e.n) feleségen; meine zwei Frauen' (16); *päeršämi'' xärödañi''*²³ 'ápolít(am) t eteger; der von mir gepflegte Kranke' (514; *täv ja žätle nēkkoše šärtšei''* 'azután iker(je) felesége felkiáltott; dann schrie das Zwillingweib auf' (460); *täv matattav nēkkidav tarem mī''*²⁴ 'azután hat(ja) hátyja így szólt; dann sagten seine sechs älteren Brüder so' (12).

* A megegyeztetés szempontjából figyelmet érdemelnek azok a közismert magyar szerkezetek, amelyekben a tárgy, illetőleg a ragos vagy névutós határozó mutató-név mási jelzője felveszi mindazokat a formansokat, amelyek a tárgyhöz, illetőleg a határozóhoz mint jelzett szóhoz járulnak; *ezt (a) házat. ebben (a) házban* stb. (vö. ezen, eme házat; ezen, eme házban stb.).

Vannak továbbá olyan jelzős szerkezetek, amelyekben az egyesszámi accusativus *-m* ragja egyaránt hozzájárul a jelzőhöz és a jelzett szóhoz: *tšettu pādaβi ē m' tīm' sār aββi* 'négy tarká(t) rénszarvast megkötött; (er) band vier bunte Renntiere' (451); *tādn līχid rōB' jām' sabbūmmam' χōrm tēβrā'* 'azután künnről egy fá(t) megtöltött(et) hordót hoztak; dann brachten sie von draussen ein hölzernes gefülltes Fass' (442); *šib nē sērrn nē šib jā* 'hét nő, özvegy hét nő tájék(on) sátor-tverté(t) fejét fésüli; sieben Weiber, Witwen, kämmen ihren Kopf, der sich in sieben Ländern gelagert hat' (507).

Kivételesen az egyesszámi locativus ragja is hozzájárulhat mind a jelzőhöz, mind a jelzett szóhoz: *sābū-ttannv māca m' ūhne nūnnā.ēm' nē.ēm. jāe'* 'tisztátalan (ban) sátorban (tkp. sátor belsejében) álló (vagyok) nem vagyok; im des unreinen Zeltes Inneren stehendes bin ich nicht' (541).

Ugy gondolom, hogy a jurák-szamojédban — és valószínűleg a tavgyban is — a jelzőnek a jelzett szóval való megegyeztetése bizonyos birtokos személyragoknak széleskörű (és a mondat értelmét nem módosító) determináló használatában gyökerezik.

Determináló elemként igen gyakran előfordul a jurák-szamojédban az egyesszámi 3. személyű birtokos személyrag (*-dn, -dē* stb.). Számos adatot találunk erre CASTRÉN példamondataiban (Materialen zu einer Syntax), szövegeiben, úgyszintén LEHTISALO szövegeiben: *šidē rānū'* 'eine Öffnung wieder ist nicht da' (LEHTISALO 105); *nāzar j'ūdō jālle mūp'* 'dreissig Tage gehen sie' (171).

LEHTISALO szövegeiben számos adatot találunk az *-r* egyesszámi 2. személyű birtokos személyrag determináló elemként való használatára: *puχū.šār tū j'āmī'* 'die Alte stand auf um sich zu setzen' (90), *tādēβē βēsākkōr jēssē pīrī.āē χajjē, parnējjār jēssē nōjjenāē χajjē, šēssaβer jēssē lār.āē χajjē, βēljānēr jēssē tissū.āē χajjē* 'der Zauberer-Alte verwandelte sich in einen eisernen Hecht, *parnē* wurde eine eiserne Quappe, Harzriese wurde eine eiserner Barsch, Einbein wurde eine eiserne Plötze' (105); *ō, χaβ'ir mākkan' jāl'* 'na, der Ostjake begab sich nach Hause zu wandern' (88), *nūχār' šīχirtār* 'es sind drei Sihirtje' (28). Meg kell jegyezni, hogy van olyan nyelvjárás (vö. pl. 38. és 45. sz.), amelyben az *-r* személyrag, mint determináló elem, már úgyszólván az enklitikus articulus szerepét tölti be.

A többesszámi 3. személyű birtokos személyrag (*-dū*) is lehet determináló elem: *rōB šīχirt ādū' pā tsallē t' āχānnv jā* 'ein Sihirtje ist hinter den Baumlandzungenanhöhen' (28).

A jelző és a jelzett szó megegyeztetése szempontjából igen figyelemre méltók és érdekesek a determinálásnak azok a rendkívül gyakran előforduló esetei, amikor bizonyos határozókhöz járuló birtokos személyragok megegyeznek számtan és személyben az állítmányi igével: *nēnsāno' tsikkār jādēmī'* 'bizony akkor(od) melegítsd! wirklich, wärme es' (170); *tsikkāntv nābākkōntv tχannānān' pīn' tarppē* 'dann (tkp. akkorja) trat er, während seine ältere Schwester spricht, hinaus' (u. ott); *tāda tsikkān.šī mākkan,šī'*

*χαιῖε χα*³ 'dann begaben sie sich in ihr Zelt' (dual.) (448); *τῖικκάντου μάκκαῖτου* *ἰέβῖα χα*³ 'dann kamen sie (dual.) in ihrem Zelt an' (449) (az idő és a helyhatározó mellett többes 3. birt. sz. r.); *τῖικκάντου χαιῖε*³ *ἡάχαρη* 'dann (tkp. akkorjuk) gingen sie zu dritt fort' (171); *χunnānnānto χᾱεβῖᾱñ?* 'wohin (+ sg. 2. birt. sz. r.) begabst du dich?' (508); *śide nūβ!* *χunnān āndi*³ *χᾱεβῖñ ādi*³ 'meine zwei Söhne! Wohin (+ dual. 2. birt. sz. r.) seid ihr (dual.) gegangen?' (472); *śammaῖ mūda m'w*³ *amaēntu*³ *χαρβᾱ;εῦ*³ 'in das unreine Zelt hinein wie (+pl. 3. birt. sz. r.) würden sie wünschen (542).

A determináló elemnek ezekben a mondatokban sincs értelemmódosító szerepe, hanem a determináló elem minden egyes esetben a cselekvésnek vagy a történéshöz és a cselekvés vagy a történes idejének, valamint helyének szoros összetartozását fejezi ki. Ezen az alapon érthetjük meg egy varázserőket következő sorait: *śēññennāññū*³ *χunnānāññi*³ *śomt^aβāññi*³ *māllet-kanñā*³ 'früher irgendwann, zur Zeit meines Gutberdens (d. h. als ich Zauberer wurde)' (474). Ebben a mondatban a két határozószónak a birtokos jelzős szerkezettel való szoros összetartozását azzal fejezi ki a nyelv, hogy a határozószók — szinte valóságos jelzői szerepben — éppen olyan egyezményi elsőszemélyű birt. sz. raggal ellátott egyesszámi locativusi alakok, mint amilyen genitivusi alak a birtokoszó.

Egy ilyen szerkezet már természetes átmenetül szolgál a fennebb közölt jelzős szerkezetekhez, a jelző és a jelzett szó megegyeztetésének eseteihez. Ezekben a jelzős szerkezetekben a jelzőhöz és a jelzett szóhoz egyaránt hozzájáruló formások a szerkezet tagjainak szoros egységét fejezik ki.

A finn jelzős szerkezetekben tehát a jelzőnek és a jelzett szónak számban és esetben való egyezését nem szükséges indoeurópai (litván vagy ősszermán) hatásnak tulajdonítanunk, mint azt hajlandó voltam fennebb említett dolgozatomban feltenni, hanem sokkal inkább annak a mélyreható viszonytatásnak, amelynek következtében a lappok nyelvcsere előtti szamojéd nyelvéből a fokváltozással együtt ez a *determinálás* elvén alapuló nyelvi szerkezet is átkerült a finnek őseinek a nyelvébe. A mordvin *part fejteft* 'jó(k) leányok' -féle szerkezet is megerősíti TOIVONENNEK azt a minden tekintetben indokolt feltevést, hogy a lappok nyelvcsereje és ezzel együtt a lappok szamojéd őseinek a finnek, valamint a mordvinok őseivel való kapcsolata a finn-volgai időben már megkezdődött.

A finn jelzős szerkezetekben a jelzőnek és a jelzett szónak megegyeztetése teljesebb, mint a tavgy-szamojédban és a jurák-szamojéd bizonyos nyelvjárásaiban, mert kivétel nélkül minden esetre kiterjed. Semmi okunk sincs azonban feltenni, hogy a lappok őseinek nyelvcsere előtti szamojéd nyelvében a megegyeztetés valaha is olyan általános érvényű lett volna, mint amilyen a finnen. Mivel magyarázhatjuk azt, hogy a finnen a fejlődés tovább ment, mint az említett szamojéd nyelvekben? Lényegében ma is fenn kell tartanom azt a magyarázatot, amelyet a jelző és a jelzett szó megegyeztetésére vonatkozólag számos adat alapján fennebb említett dolgozatom 119—124 lapjain kifejtettem. A szamojéd hatás alatt meginduló megegyeztetés teljes kifejlődését nagymértékben elősegíthette magának a finn nyelvnek bizonyos mondatnani (szórendi) sajátága. A finnen — éppen

úgy, mint a többi uráli nyelvben — megőrzött ősi sajátásként a jelző rendszerint megelőzi a jelzett szót. Másrészt azonban éppen a finnben a szabályos egyenés szórend mellett a legrégibb idő óta kimutatható a jelzős szerkezetekben a fordított szórend is, sőt bizonyos jelzős szerkezetekben a jelző mindig a jelzett szó után áll. A kedveskedő, sajnálkozó kifejezésekben a jelző rendszerint követi a jelzett szót, vele mintegy összetétellel egyesül, úgyhogy az esetragokat csupán a jelző veszi fel: *karhuparan* 'táytyi lähteä pois' 'a szegény medvének (tkp. medveszegénynek) el kellett mennie'; pieksivät siellä *susirukkaa* 'elpäholtäk ott a szegény farkasé' (tkp. farkas-szegényt). A népnyelvben, különösen a Kalevala nyelvében másféle melléknév is előfordulhatott hasonló szerkezetben, ugyszintén a főnévi jelző is: *venopunaisin* (tkp. csónak-pirosal), *vyö-lapasta*: lappavyöstä 'csat(os) övből'. A főnévi jelzők csoportjától nagyon érdekesek a *puoli* 'fél' szóval való összetételek, amelyekben a *puoli* szó mindig második tagja az összetételnek: *silmäpuoli*, *jalkapuoli* 'félszemű, féllábu'. A Kalevala nyelvében az anyagnévi jelző is állhat fordított szórenddel: *vyö vaski* 'ézőv v. övű', *rinta kulta* 'arany mell v. mellü', *pää hopea* 'ezüst fej v. fejtü'. Figyelemre méltó a Kalevala nyelvének az a sajátága is, hogy a hátravetett anyagnévi jelző változatlan marad, az esetragokat csupán a jelzett szó veszi fel: *kaarta rauta* 'vasivet', *päätäsi hopea* 'ezüst fejedet', *ukset kulta* 'arany ajtók' stb. Így viselkedik nagy ritkán a melléknévi jelző is: *miehen aimo* 'derék embert', *kannen kirjo* 'kimmahutti' 'felpattantotta a tarka fedelet'.

A megfordított szórend mellett egy másik finn nyelvi sajátásgot kell figyelembe vennünk: az értelmező jelzőnek széleskörű használatát a régi nyelvben és a népnyelv. en. Az értelmező jelző a finnben — éppen úgy mint a magyarban is — mindig felveszi a jelzett szóhoz járuló esetragokat: *lapselle isottomalle*, *emon tietämättömälle* 'a gyermeknek, az atyátlannak, anyja ismeretlenjének'.

A változatlan melléknévi jelző kétféle szórenddel állhatott tehát: **suuri talossa* (vö *pikku talossa*) és **talossa suuri* (vö. *miehen aimo*). Az értelmező jelző viszont felvette ugyanazt a viszonyragot, amely a jelzett szóhoz hozzájárult: *talossa suuressa*.

A szamojéd hatás elsősorban a megfordított szórendű melléknévi jelzős szerkezetekben érvényesülhetett annál is inkább, mert a hátravetett jelzőnek viszonyraggal való ellátására az értelmezős szerkezetek máris például szolgáltak. A fejlődés iránya tehát: **talossa suuri* > *talossa suuressa*. Ilyen módon összeesett aztán a fordított szórendű jelzős szerkezet az értelmezős szerkezettel. Az új alaki sajátág a megfordított szórendű jelzőkről az elülálló jelzőkre is áterjedt. A főnévi jelzőket azért nem érinthette általában a melléknévi jelzők analógiája, mivel az utóbbiak általában mindig a jelzett szó előtt álltak és éppen ezért vele igen korán összetétellel egyesültek. Az ú. n. ragozhatatlan melléknévek főnévi származása még élenken érződhetett abban az időben, amikor a jelző és a jelzett szó megegyeztetése kialakult.

Meg kell jegyezni, hogy szamojéd adatok nem igazolják SIMONYINAK azt a feltevését (A jelzők mondattana 113—114), amely szerint az értelmezős szerkezet ősi, mint az elülálló jelzővel való. Fordított szórendű jelzős

szerkezetre viszont elvétve a szamojédból is találunk példát, vö. pl. a következő mondatot, amelyben a birtokos-szónak fordított szórendű jelzős szerkezet a jelzője: *tājt tšér*” *žābttē-jjintā^p* *naßβē űññā^p* 'auf dem Rücken seines weissgestirnten (tkp. homlok-fehér) Wallachs' (478). vagy *tammv tāχā^o*” *tāhēkkōdā^p*” *žāññi űñūdā^p*”¹ 'noch weiter vorwärts befehlet eure jungen Vögelchen' (tkp. madárkák(k) fiatalok) (489). Ennek a nyelvi sajátágnak kifejlődése tehát már az uráli alapnyelvben megindult.

És végül még egy kérdést szeretnék felvetni. Vajjon nem ugorkori szamojéd hatás emléke-e az obi-ugor nyelvektől a birt. sz. ragoknak az a széles körű determináló elemként való használata, amelyet FUCHS—FOKOS DÁVID mutatott ki (FUF. XXVI, 26—62) egy módszertani szempontból is igen tanulságos dolgozatában.

N. SEBESTYÉN IRÉN

A szamojédok etnogeneziséhez

A szamojédok etnogenezisének kérdését az utóbbi időkben felszínre került új anyag alapján szükséges revízió alá venni. A kérdést mindezekig talán túlságosan is egyszerűen fogták fel és a szamojédok eredetére vonatkozó régebbi kutatások eredményeit általában mind a mai napig biztosnak tartják. Közleményemnek nem az a célja, hogy a szamojéd etnogenezis problémáit végkép eldöntse, csupán a kérdés ismételt megvizsgálásának szükségességére szeretném felhívni a figyelmet, s emellett a kutatás irányvonalait is felvázolom.

Mindenekelőtt meg kell említeni, hogy a mai tudományos szakirodalomban két ellentétes nézet uralkodik a szamojéd népek eredetére vonatkozólag.

Az egyik — főleg nyugaton elterjedt — felfogás szerint a szamojéd népek ősei a finnugor népek őseivel, e nézet képviselőinek terminológiájával: az összamojédok az ősfinnugorokkal az i. e. IV. évezredig együtt éltek a közös finnugor-szamojéd, vagy másképpen uráli őshazában. Ennek az uráli őshazának a területét Kelet-Európába, a Volga—Káma folyók vidékére és ettől északra helyezik általában. A szamojédok azután az i. e. IV. ezred után kiváltak a nyelvközösségből és az uráli őshazából észak és északkelet felé vonultak.

A másik feltevés szerint a szamojédok ősei a Szaján hegységből vándoroltak mai lakóhelyükre. Ezt az elméletet először CASTRÉN próbálta tudományos érvekkel alátámasztani. A szamojédok eredetéről ehhez hasonló álláspont alakult ki a szovjet szaki oda'omban is.¹ A szovjet tudomány és CASTRÉN álláspontja között a lényeges különbség, hogy míg CASTRÉN megelégedett annyival, hogy a szamojédok őshazáját az Altaj—Szajánvidéken

¹ Bár nem mondható általánosan elfogadott nézetnek a szovjet irodalomban sem. L.: Дебеч: Селькупы. Антропологический очерк. Труды Инст. Этн. II. (1947), 126.

kereste, addig a szovjet tudósok rámutattak azokra az etnogenetikai processzusokra, melyeknek következtében kialakult a mai szamojéd népek etnikai arculata. A szamojédok szajáni származásának elmélete az újabb időkben egyes nyugati etnológusoknál is felbukkan (FR. FLOR, MIROV²), de ezek elsősorban CASTRÉN elméletén alapulnak, és nem a szovjet kutatásokon.

Az uráli elmélet kiindulópontja az, hogy a finnugor és szamojéd népek között nyelvrokonság áll fenn. A szajáni elmélet pedig azon alapszik elsősorban, hogy bizonyos szamojéd népek az Altaj—Szaján hegység vidékén mutathatók ki. A két álláspont között lényeges ellentét van. A szamojédoknak ugyanis vagy semmi közük nincs a finnugor népekhez, s ebben az esetben az uráli koncepció érvei nagy mértékben hitelüket veszítik, vagy ha viszont a finnugorok és szamojédok közötti nyelvrokonság mégis fennáll, akkor a szajáni elmélettel kapcsolatban merülnek fel nehézségek, minthogy finnugor népek az Altaj—Szaján vidékén nemcsak a jelenkorban, hanem a legrégibb korokban sem laktak.

Amint fentebb mondtuk, az uráli elmélet legfontosabb bizonyítéka a finnugor és szamojéd népek közötti rokonság. A rokonság nyelvészetileg ma már bizonyítottnak vehető. CASTRÉN, BUDENZ, MUNKÁCSI és HALÁSZ után SETÁLÁ 1913-ban nagyszabású tanulmányában³ hatalmas méretű bizonyítványt közöl. Ő utána PAASONEN kézikönyve⁴ szolgáltat újabb konkrétumokat a finnugor-szamojéd rokonság bizonyítására, s ebben a szellemenben fejtették ki maradandó munkásságukat K. DONNER, LEHTISALO, GOMBOCZ ZOLTÁN, P. RAVILA, GYÖRKE JÓZSEF, N. SEBESTYÉN IRÉN és mások. Természetesen lehetséges, hogy a fenti szerzők munkáiban van sok helytelen etimológia is, de az egyeztetések fennmaradó zöme és a nyelvszerkezeti elemek egyezése elegendő ahhoz, hogy a finnugor és szamojéd nyelvek rokonságát bizonyítottnak vegyük. Az uráli elmélet gyengéje a szamojéd népek eredetének kérdése szempontjából nem is abban rejlik, hogy a finnugor és szamojéd népek közötti rokonság nincs megfelelő módon nyelvészetileg alátámasztva. Egyrészt az ehhez kapcsolódó kommentációk, másrészt az uráli kor után a szamojedság történetére vonatkozó kutatások nem kielégítőek. Elsősorban is teljesen valószínűtlen, hogy a finnugorok és szamojédok ősei egységes nyelvet beszéltek, melyet ősurálinak neveznek általában. A sztálini útmutatás, a társadalom fejlődésének történetére vonatkozó marxista álláspont alapján nyilvánvaló, hogy a halász-vadász életmódot folytató régi finnugor és szamojéd csoportok nem beszélhettek egységes nyelvet. A finnugor és szamojéd népek hajdani elődeinek viszonylatában egyszerűen még csak nemzetségi, ill. törzsi nyelvekről, nyelvjárásokról beszélhetünk.

² MIROV egészen fantasztikus következtetéseket tesz. Szerinte pl. a szamojédok az ugorokkal egyetemben ujúgurok és jéniszjeiek migrációja következtében jöttek létre (Notes on the Domestication of Reindeer. Amer. Anthr. 1945, 396—397).

³ Zur Frage nach der Verwandtschaft der finnischugrischen und samojedischen Sprachen. JSFOu. XXX/5.

⁴ PAASONEN, Beiträge zur finnischugrisch-samojedischen Lautgeschichte. KSz. XIII—XVII.

Sokkal nehezebb probléma az, hogy hol laktak a szamojédok elődei, s hogy a finnugoroktól való elválásuk után milyen utat tettek meg, míg mai lakóhelyükig eljutottak. Az ú. n. „uráli őshazára“ vonatkozólag nem látom bizonyítottnak azt a felfogást, mely szerint az uráli nemzetségek kizárólag Kelet-Európában éltek. Elsősorban a szovjet régészet eredményeit kellene figyelembe venni ebből a szempontból. Nem tartom egyáltalán kizártnak azt a lehetőséget, sőt egyre inkább valószínűbbnek látszik az a feltevés, hogy a szamojédok elődeinek régi lakóhelyei az Urál keleti oldalára, Szibériába is átnyúltak. Emellett azonban — mint utaltam rá — a szamojédok további vándorlására vonatkozó kutatások sem kielégítőek. Egyáltalán nem megnyugtató az a semmitmondó megállapítás, hogy a szamojédok a finnugoroktól elszakadván lassan keleti és északkeleti irányban előrenyomulva jutottak el mai lakóhelyükre. A szamojéd nyelvek török és jeniszeji (és talán iráni) eredetű jövevényszavai arra mutatnak, hogy a szamojédság egy ideig a délszibériai erdős vidék határán élt, még hozzá az Altajvidéktől nem is olyan nagyon messze.

Ismét másik kérdés az, hogyan kerültek szamojédok Európába. Arhangelszk vidékére és az Arhangelszktól az Urálig húzódó tundrára. WICHMANN és SOSZTAKOVICS szerint Kelet-Európában több szamojéd eredetűnek bizonyuló folyónév van, melyek szerintük a szamojédok európai eredete mellett szólnak. Azt hiszem, ezeknek az etimológiáknak alaposabb vizsgálata vagy azt eredményezné, hogy azok helyteleneknek minősülnének, vagy azt, hogy másképp magyarázandók (l. alább). Szinte biztosnak látszik azonban, hogy a ma Európában élő tundrai jurákok nem európai őslakosok, hanem későbbi betelepülők.

A szajáni szamojédok problémája szintén megoldatlan még. És éppen ehhez kapcsolódik a szamojédok szajáni eredetének elmélete. Tudvalevőleg a Szaján—Altaj vidékén még századunk elején is élt néhány szamojéd eredetű népcsoport, melyek közül legtovább a kamasz-szamojéd őrizte meg nyelvét. Az összefoglaló nevükön szajáni szamojédoknak nevezett szamojéd töredékek lakóhelyéből azt a következtetést vonták le a szajáni elmélet hívei, hogy a szamojédok északi ága is valaha a Szaján hegység környékén élt. Ennek az elméletnek legjellegzetesebb képviselője a multszázadi CASTRÉN után G. N. PROKOFJEV, a kitűnő szovjet szamojédista. Míg CASTRÉN nemcsak a szamojédok, hanem a finnugorok régi lakóhelyét is Délszibériába, az Altaj—Szaján hegység vidékére helyezte, addig PROKOFJEV a szamojédok etnogeneziséről írt munkájában⁵ nem nyilatkozik arról, hogy amennyiben a szamojédok az Altaj—Szaján hegység vidékéről származnak, milyen kapcsolat áll fenn a szamojédság és a finnugor népek között, s hogy hol kereshetjük a finnugor népek régi lakóhelyeinek központját. Holott a szamojédok eredetének kérdése a finnugorság tekintete bevétele nélkül megnyugtatóan nem oldható meg. PROKOFJEV dolgozatának abban áll elvitathatatlanul nagy jelentősége, hogy rámutat arra, miszerint a szamojédok mai etnikai arculatának kialakulásában az eredeti szamojédokon kívül, más szibériai arktikus népelemeknek is

⁵ Этногония народностей Об-Енисейского бассейна. Сов. Этно. III (1940).

szerepük volt.⁶ PROKOFJEV tanulmánya 1940-ben jelent meg, akkor, amikor MARR elhibázott tételeinek nagy hatása volt a szovjet tudományban. Éppen ezért PROKOFJEV munkája sem mentes MARR módszereitől, s ez bizonyos esetekben helytelen következtetésekhez vezet. Ez a megállapítás azonban nem érinti a szamojédok etnogenetikai processzusának lényegére vonatkozó végső következtetéseket, nevezetesen azt, hogy a mai szamojédok tulajdonképpen két népelem keveredése révén jöttek létre. Egyedül azt hiányolhatjuk, hogy PROKOFJEV nem mutat rá arra, miszerint a két népelem kereszteződéséből nem egy harmadik nép állott elő, hanem a két népesoport keveredése közül a szamojéd került ki győztesen, s a legyőzött arktikus nép teljesen eltűnt. Ma persze az etnogóniai fejlődésnek ez a lényeges vonása. SZTÁLIN nyelvtudományi cikkeinek megvilágításában mindjárt szembetűnik, 1940-ben azonban a MARR-féle téves tanítások lehetetlenné tették a kérdés ilyen világos magyarázatát.

A régészeti és néprajzi adatok arra a következtetésre adnak módot, hogy az Ob—Jeniszej medence a szamojédok és más népek (pl. obiugorok) odaköltözése előtt már lakott terület volt. A szovjet régészek által folytatott kutatások megvilágították, hogy Szibéria északi része már a paleolitban is lakott volt. Ilyen előzmények után önként vetődik fel az a kérdés, mi történt ezekkel a népekkel? Minthogy semmiféle olyan elemi csapással nem számolhatunk, melynek következtében Észak-Szibéria őslakói mind kipusztultak volna, fel kell tenni, hogy az itteni őslakosság a később, dél felől északra érkezett népekkel keveredett. Ez a keveredés nem volt új népek születésének megindítója, mint ahogy MARR és tanítványai képzelték, hanem a nyelvek fejlődésének sztalini tanítása értelmében ebből az érintkezésből az egyik nép nyelve győztesként került ki. Ez történt a szamojéd nép esetében is. A délről jövő szamojédok az Ob-vidéken rátelepültek a már ott élő arktikus népekre, kultúrájuk több jellegzetességét átvették, s vettek át nyilván nyelvükből is bizonyos elemeket, a döntő azonban mindig a szamojéd réteg maradt. A két nép kereszteződése következtében az arktikus nép nyelve eltűnt.⁷ Amint PROKOFJEV is kimutatja, az őslakos népesoportokra utaló reminiscenciák a szamojéd folklórban megtalálhatók (szirtya-nép, ngüleka-nép). Ugyanígy a jurákszamojéd folklór őrzi még a cetborda felhasználásával készült lakóhely emlékét, amely az Északi Jeges-óceán arktikus öskultúrájának volt a jellegzetessége. A régi szamojédok és az obvidéki arktikus őslakók közötti kereszteződésnek nyilván nyelvi emlékei is vannak, csak hogy ezeknek a felderítése nehezebb feladat, mint a régészeti és néprajzi bizonyítóanyag megszóaltatása. A hajdani őslakosok nyelvét, ill. nyelvjárásait nem ismerjük, s ezért az összehasonlítási alap hiányzik. PROKOFJEV azért megkísérli, hogy olyan elemeket mutasson ki a szamojéd nyelvekből, melyek az őslakók nyelvéből származnak. PROKOFJEV úgy véli, hogy a szamojéd

⁶ PROKOFJEV cikke hasonló megállapításokat tartalmaz az obiugor népekre vonatkozólag is.

⁷ A kereszteződés elméleti kérdéseire vö. SZANZSEJEV G. D.: A történeti nyelvfejlődés tanulmányozásának néhány kérdéséhez c. cikkét (NyIK. 1951. évf. 3. sz. 35 kk.)

szókészletnek azt a rétegét kell vallatóra fogni, mely az arktikus életmód terminológiáját foglalja magában, s ebből is azokat a szavakat, melyeknek más arktikus népek nyelvében feltehető megfelelőiseik vannak. Az erre vonatkozó nyelvészeti fejtegetések azonban a marrista megoldások miatt revízió alá veendőek. Amellett ügyelni kell arra is, hogy a vizsgált anyagba ne kerüljenek bele olyan szavak, melyek a szamojédok eredetileg is szubarktikus életmódját tükröző eredeti szókészlethez tartoznak. PROKOFJEV ilyen jellegű fejtegetései közben erre nem nagyon vigyáz, s végső következtetésként megállapítja, hogy az Ob és Jeniszzej medence lakóinak nyelveiben egy *tjan* és egy *kum* nevű őslakos réteg hatása mutatható ki. Érvei azonban nem kielégítőek ahhoz, hogy az őslakókat ilyen pontosan meghatározhassuk.

PROKOFJEV nem közöl bővebb érveket arra vonatkozólag, hogy miért gondolja a szamojédokat szajáni eredetűeknek. Ennek az elgondolásnak egyik legfőbb bizonyítéka az, hogy a Szaján—Altaj hegység vidékén a századfordulóig kis szórvány-szamojéd csoportok éltek. Ez az érv egymagában azonban még nem dönti el a szamojédok származásának problémáját. A Szaján hegységből való származásnak viszont — mint már említettem — ellentmond a finnugor népekkel fennálló kétségtelen kapcsolat ténye, s így arra kell gondolnunk, hogy a szajáni szamojédoknak a Szaján—Altaj vidékén kimutatható telepei másként (pl. odatelepülés) magyarázandók. Még mielőtt azonban erre térnénk, szükségesnek mutatkozik egy etnológiai probléma megvilágítása, amely a szamojédok szajáni eredetének elméletével szintén kapcsolatban van.

Tudvalevőleg a szamojéd és a szajáni réntenyésztést kapcsolatba szokták hozni egymással azon az alapon, hogy bizonyos hasonló vonások mutatkoznak a kettő között.⁸ Ezek az egyezések a következők: a rén hátalása és málházása megtalálható volt az erdei jurál oknál valamint az osztják-szamojédoknál, és ez a szajáni népeknél is általánosan ismert; a szamojédok a szánra bal felől ülnek fel, mint ahogy a szajániak is bal o'dalról ülnek a rén hátára; azonosak a kasztráló eljárások (vágás és nem foggal kitépés útján⁹ hajtják végre). Azt a lényeges különbséget, ami a szamojéd és a szajáni réntartás között fennáll, t. i., hogy a szamojédok a fogatolt réntartást a szajáni népek pedig a meghátalást ismerik, s az ezzel kapcsolatos eltéréseket (szán egyrészről, nyereg másrészről, pásztorolás) úgy magyarázza VASZILJEVICS és LEVIN idézett tanulmányában, hogy a szamojédok eredetileg nem ismerték a rén fogatolását, hanem csak a meghátalást, s a fogatolt réntartás szerintük csak később, északra költözésük után, a kutyafogatolás hatására alakult ki. Ezzel kapcsolatban hivatkoznak a szerzők GEORGIK egyik adatára, melyben GEORGI a szamojéd rénhátalásról ír. Hivatkoznak továbbá arra is, hogy az osztják-szamojédok ma is ismerik a rén meghátalását. Ez az utóbbi azonban felfogható, mint jéniszjei-osztják közvetítésű tungúz hatás is, ami más vonatkozás-

⁸ Г. М. Василевич — М. Г. Лезин: Типы оленеводства и их происхождение. Сов. Зн. 1951/1.

⁹ Meg kell jegyeznünk, hogy a jurákoknál a foggal herelés általánosabb (l. LEHTISALO, Beitr. zur Kenntn. d. Renntierzucht 114). A tavgi-szamojédok is ismerik mindkét eljárást (l. A. A. Попов: Нганасаны I, М.—Л. 1948, 59).

ban szintén megnyilvánul osztják-szamojéd területen (pl. nagrudnyik használata). Egy másik jelenség, ami a szamojéd réntartást elválasztja a szajáni-tól, hogy a Szaján hegység népei fejk a rént, s ugyanakkor ez szamojéd területen nem ismeretes.¹⁰ Ebben az esetben VASZILJEVICS és LEVIN felteszik, hogy ha a szamojédok eredetileg ismerték a rén fejését, akkor azzal később, észak felé haladtukban hagytak fel, ha pedig nem ismerték, akkor kialakulása a szajáni népeknél a szomszédos lótenyészítő népek hatásával magyarázható. Tekintve, hogy a lótenyészítő népek hatásával amúgy is számolnunk kell a Szaján hegység népeinél (pl. nyeregformák), a második lehetőséget tartjuk valószínűnek.

A réntartás fentebb ismertetett kérdéseinek az a közük van a szamojédok eredetének problémájához, hogy ha a szamojéd réntartás eredeti formáját a Szaján hegység népei között véljük megtalálni, s ezzel a réntartásnak ezt a formáját a Szaján hegységből származónak minősítjük, akkor a szamojédok szajáni eredete mellett egy újabb erős érv szól. Függetlenül attól, hogy a meghátalás volt-e a szamojéd réntartás eredeti formája,¹¹ egy másik feltevés kiküszöböli a nehézségeket: a szamojédoknak egy déli ága, esetleg a meghátalásos réntartás ismeretében, később települt a Szaján-Altaj hegység vidékére, s a réntenyésztés elterjedésében a többi szajáni nép között fontos szerepet játszott. Ugyanakkor azonban a szomszédos lótarató népek befolyására az eredeti, magukkal hozott réntartási módokon bizonyos átalakulások is mehettek végbe, ami bizonytalanná teszi azt, hogy a Szajánvidékre települt szamojédokról feltegyük-e a rén meghátalásának ismeretét. Ez a magyarázat még azt is jelentené, hogy a réntartásnak egyik, több kutató által a Szaján hegységbe helyezett központját valamivel nyugatabbra toljuk.

Sajnos, a lappok etnogenezise ebből a szempontból döntőleg nem jut szóhoz. Már több ízben hangoztatták, s legutóbb TOIVONEN közölt nyomós érveket¹² annak a bizonyítására, hogy a lappok a szamojédoknak egy korán nyugatra szakadt, nyelvet cserélt csoportja. Ez az elmélet felettébb valószínű, s ennek alapján feltehetőnek, hogy a lapp és szamojéd réntartás közötti kapcsolatok lehetővé tennék a régi szamojéd réntenyésztés képének megrajzolását. Mindez azonban meddő kísérlet maradna, bár a lapp és a szamojéd réntartás között vannak bizonyos egyező vonások (szerszámzat, terelőkutya). A réntenyésztés ugyanis az állatdomesztikációk között a legfiatalabbak közé tartozik. A voltaképpen még a szamojédsághoz számítható úgynevezett protolappok viszont olyan korán elszakadtak a szamojéd zömtől, amikor még a réndomesztikáció nem

¹⁰ Kivéve bizonyos tungúz szomszédság hatása alatt álló osztják-szamojéd területeket.

¹¹ Ennek a ma még nyílt kérdésnek az eldöntésére újabb adatok szükségesek. Ezeknek az adatoknak elsősorban azt kell megvilágítaniuk, hogy a szamojédok réntenyésztésére vonatkozó egy-két adalék valóban egy régi eljárás emlékét tükrözi, vagy pedig idegen hatásra keletkezett szekundér jelenség van mögöttük.

¹² Y. H. TOIVONEN: Protolapin ongelmasta. Esit. ja pöytäkirjat 1949, 159–183 és németül: Zum Problem des Protolappischen. Helsinki 1950. Comm. Inst. Fennougr. „Suomen Suku“ XVI.

volt kifejlődve (a neolit korban).¹³ Az egyetlen vonás a lapp réntartásban, ami ebből a szempontból számba jöhet: a lapp szán. Ez a fából kivájt, csónakalakú, egytálpú, bordátlan szán (kerjozska), amely elé a rént befogják, tökéletesen egyezik azokkal a kézi vadász-szánokkal, amelyek a szamojéd népek északi és déli lakóterületeiről egyaránt előkerültek. Azt bizonyítja ez az egyezés, hogy kezdetben a régi szamojéd törzseknek (akik közé a mai lappok ősei beleértendőek) ilyen típusú kézi-szánjuk volt, melyet eleinte csak vadászat alkalmával használtak a vadászatnál szükséges eszközök, valamint a vadászszakmánya szállítására. Később, a kutya domesztikált lévén már ekkor, kutyát, majd a réndomesztikáció kifejlődésével rént foghattak be elé. Más szóval a lappok és szamojédok közös eredetéről beszél. Ha viszont a lappok a szamojédok egy csoportját alkották valaha, s ez a csoport az i. e. II—I évezred között szakadhatott el a szamojéd törzsek zömétől, akkor ennek a folyamatnak olyan vidéken kellett lezajlania, ahol az ú. n. protolappok könnyen és gyorsan finnugor törzsek közelébe kerültek. TOIVONEN szerint ez a terület először ugorlakta vidékek, majd később egyre nyugatabbra, a finnség nyugati ágainak területe mentén húzódott. Tekintve, hogy a szamojédok néhány évszázaddal később, a nyelvi adatokból következtethetőleg, Szibéria belsejében élnek, feltehető, hogy legnyugatibb törzseik voltak a mai lappok elődei, s ezek az i. e. II—I évezred táján valahol az Urál hegység körül laktak. Így azután érthetővé válik WICHMANN és SOSZTAKOVICS felfogása is,¹⁴ akik Északkelet-Oroszország több folyónevét szamojéd eredetűnek magyarázzák,¹⁵ azáltal, hogy ezeket a folyóneveket a még szamojéd nyelvű lappoknak tulajdonítjuk.

A szamojédok eredetének kérdéséhez az antropológia is szolgáltat anyagot. A szamojédok mai antropológiai arculata tulajdonképpen három nem egyenlő értékű komponensből alakult ki: világos europid (depigmentációs), mongoloid és amerikoind elemekből. Ezeket a komponenseket DEBEC genetikai szempontból a következőképpen magyarázza:¹⁶ a világos europid komponens Kelet-Európával hozható összefüggésbe, de nem hagyhatók figyelmen kívül

¹³ TOIVONEN idézett cikkéből a lapp és szamojéd rénterminológia egyezése alapján úgy látszik, mintha a szamojédok már a „protolappok” kiválása előtt ismerték volna a réntartást. Ha azonban ezeknek a szavaknak a jelentéseit megvizsgáljuk, látjuk, hogy e kifejezések a réntartással kapcsolatban éppúgy alkalmazhatók, mint a réntartási műveletekre. Egyedül három szóra kell külön kitérni. Az egyik a lp. *piäna* 'bewahren, ... schützen' ~ szam. Jen. *fonenéro* 'hüten, weiden'; a másik lp. *č'atnjät* 'binden, anschirren, säumen' ~ szam. Jur. *šänni* 'Halsband, womit das Argischrenntier hinter den vorangehenden Schlitten gebunden ist'; a harmadik: lp. *poackas* 'der Zugriemen am Lappenschlitten' ~ szam. Jur. *poč'er* 'Kummtriemen' (l. i. m. német kiadás 172—173). Ezekkel kapcsolatban azt kell megjegyeznünk, hogy az első esetben az eredeti jelentés nem a pásztorolásra, hanem vadászat alkalmával a réntnyáj nyomon követésére, szemmel tartására vonatkozott. A második és harmadik esetben pedig a kifejezés eredetileg a kutyaszánra vonatkozhatott, amely az etnológiai szakirodalom szerint általában megelőzte a réntartást (l. LEVIN M. G.: Szov. Etn. 1946/4, 75—109. l.), s melyből sok tárgyi (pl. szán) és terminológiai elem került át a fogatolt réntenyésztésbe.

¹⁴ Ung. Jb. VI.

¹⁵ Megállapításunk nem változtat azon a tényen, hogy az erre vonatkozó etimológiákat ismét meg kell vizsgálni.

¹⁶ Дебеч: Селькүпы. Труды И. Э. II. (1947), 133—124.

az Altaj-Szaján hegység ősi europid típusai sem, amennyiben a fenti europid típus már bizonyos ázsiai rasszokkal keverten is előfordul. A mongoloid elemek déli ázsiai eredetűek, az amerikanoid összetevők pedig az Északnyugat-Szibériába költözéskor vegyültek az addigiakhoz. A paleoantropológia megállapítása szerint az i. e. III—II évezred táján az Urál hegység vidékén (egészen a Jeniszejig) protoeuropid típusú emberek éltek.¹⁷ Ugyanakkor azonban az erdős vidéktől délre elterülő sztyeppéken ázsiai elemek mutatkoznak,¹⁸ ami különösen a peremvidéken a két elem bizonyosfokú keveredéséhez vezethet. Más szóval tehát a finnugor és szamojéd népek régi lakóhelyein élő törzsek protoeuropid típusúak voltak. Amint tudjuk, ezen a területen a keleti (ázsiai) eredetű mongoloid elemek jóval később az ananyinói kultúrával (i. e. 7. sz.-tól — i. e. 4. sz.-ig) jelennek meg túlsúlyban.¹⁹ A szamojédok europid komponensét így a legrégebb rétegek tekinthetjük, amely később szibériai mongoloid elemekkel bővült, majd a jeneszeji népekkel való érintkezések alkalmával (időszámításunk kezdete körül) ismét europid erősödést nyert.²⁰ A mongoloid elemek természetesen nemcsak török érintkezéssel magyarázhatók. Már előzőleg is lehetett a szamojédok antropológiai összetételében ázsiai, nem török eredetű mongoloid beütés. Az északra vándorlás és ezzel kapcsolatban az őslakó arktikus népekkel való keveredés emlékét őrzi az amerikanoid komponens jelentkezése.

Az antropológia adatai is alátámasztják tehát a szamojédok eredetéről vallott elképzelésünket, mely végeredménykép az alábbiakban rögzíthető.

A szamojéd és finnugor népek rokonságban állanak egymással. Ez a rokonság feltételezi a hajdani szorosabb kapcsolatot a finnugorok és a szamojédok ősei között, amely földrajzilag az Urál hegység nyugati (és szamojéd részről talán keleti) oldalára helyezhető. Az i. e. IV. ezred után ez a kapcsolat lassanként megszűnt. Ez után az időpont után a szamojédok elődei már valószínűleg teljes egészében Szibéria lakói, kivéve talán legnyugatibb águkat, a mai lappok elődeit. A szamojédok mind keletebbre terjeszkednek Szibériában, úgy hogy az i. e. 2. és az i. u. 2. század között legkeletibb részeik talán már az Altajvidéket is elérték. Északra és északkeletre költözésük az i. u. 2. sz. után indult meg, minthogy az időszámításunk kezdete körül átvett legrégebb török és jeneszeji eredetű jövevényszavak DONNER, illetve JOKI és saját kutatásaim szerint még valamennyi szamojéd nyelvben kimutathatók. A szamojédok valószínűleg több csoportban vonultak észak felé, s ez volt a mai nyelvi tagolódás alapja. A hajdan szamojédlakta területek legészakibb részein lakó csoportok jutottak el legészakabbra és legkeletebbre (jurákok, tavgi- és jeneszeji-szamojédok), sőt innét még Európába is átkerült egy részük az Arhangelszk és Urál hegység közötti tundrára. A déli szamojéd csoportok észak és északkelet felé vonulása esetleg összefüggésben állhat

¹⁷ Дебец: Палеоантропология СССР. М.—Л. 1948, 1 8—109.

¹⁸ u. o. 110.

¹⁹ Збруева: Луговской могильник. Труды И. Э. II. (1947), 270—271 és Дебец: Палеоантропология СССР 154—155.

²⁰ S ezt a jeneszejiekkel tartósabb kapcsolatban élt osztják-szamojédoknál a világo: europid elemeknek — az északi szamojédokéhoz képest — erősebb jelentkezése bizonyítja (l. l. Дебец: Труды И. Э. II. (1947), 119).

a jensiszeji népek északra vonulásával. Az egyes szamojéd csoportok elérkezve mai lakóhelyükre, közelebből meg nem határozható sarki nép közelébe kerültek, s azokkal az előzőkben ismertetett módon kereszteződtek.

A szamojédság nem teljes egészében tette meg ezt a hatalmas vándorutat. Az i. u. 2. sz. után a déli szamojédok közül egyes töredékek a Szaján hegység vidékére vonultak,²¹ ahol lassanként beolvadtak a környező török népekbe. A szamojédoknak egy másik csoportja, pontosabban legnyugatibb ága pedig az i. e. II. és I. évezred között nem követte a rokon törzseket szibériai útjára, hanem ellenkező irányban tartva az ugor területek érintésével nyugat, illetőleg északnyugat felé haladva nyelvet cserélt. Ennek a folyamatnak az eredményeképpen alakult ki a lapp nyelv.

Dolgozatom végső eredményeit nem tartom megváltoztathatatlan tételnek. Most kizárólag a kérdés jelenlegi állásából kiindulva próbáltam egy-két új szempontot felvetni, melynek helyességét az esetleg később felbukkanó új adatok igazolják, vagy cáfolják.

HAJDÚ PÉTER

Ugor—török érintkezés

I.

Osztják szótáraink csak a keleti nyelvjárásokból ismerik a következő szót: V. *ièri tā*¹ 'piirtää, vetää piirto, viiva, чертить | zeichnen, einen strich ziehen'; Vj. *ièri tā* 'piirtää, varustaa piirrolla (esim. puu); viiltää halki; zeichnen, mit einem strich versehen (z. b. einen baum); durchschneiden'; Tj. *äri tā* 'viivoittaa, viivoitella, piirrellä | einen strich od. striche ziehen, zeichnen'. A gyakorító és műveltető alakokon kívül jelentés szempontjából fontosabb származékok: Trj. *ärip tā* 'vetäistä piiru, raapaista (naula, tikku jne.), piirroittaa, viivoittaa (esim. paperia, yksi piirto); kirjoittaa (salasana) | einen strich ziehen, kratzen (nagel, holzsplitter usw.), riefeln, linieren (z. b. papier, nur ein strich); schreiben (geheimwort)'; Vj. *ièrastä* 'uurtaa, hakata paasu | eine furche, eine kerbe hauen'; Tj. *äras ä* 'uurtaa, uurrosta (hirttä huonetta salvettaessa) | furchen, riefeln (einen balken beim hausbau)'; *ärsän äri* 'uurros ylemmässä seinähirressä, пазь | furche im oberen wandbalken'; V. *ièrsi w* id. A szónak e kettős jelentése egyszerre, párhuzamosan kerülhetett az osztjákba, oly értelemben, hogy a vésés azonos volt az írással, pontosabban: írni annyi volt mint vésni, kőbe, ill. első sorban valószínűleg fába. Erre mutatnak nem csak a 'vajatot, barázdát vésni' stb. jelentés k, hanem a következő madárnevek és a hczájuk fűzött magyarázatok is: Vj. *löγä ièrastä kü* 'eräs pieni laululintu, ääntää kuin luuta veitsellä piirrettäisiin', valamint V. *löγä ièri l'ni* 'eräs laululintu, шиверница | ein singvogel' (KARJ.—TOIV. Wb. I, 186).

²¹ Vö. HAJDÚ: Die Benennungen der Samojuden. JSFOu. LIV/1, 95–96.

¹ E szónak a m. ír igével való esetleges összefüggésére DÁVID ANTAL, a kiváló assziriológus hívta föl a figyelmemet.

A szó megvan már PAASONENNál is: J. *iárssim, iárrašam, iársä* 'viivata, piirtää, чертить, пазить | stricheln, zeichnen, fugen' (PAAS.—DONN. Wb. 32), nála is csak a keleti nyelvjárásoporthoz tartozó juganiban, a kondaiban nem. Eddig a vogulból sem ismerjük.¹ Tehát megint egy olyan osztják szóval van dolgunk, melyet csak a legrégebb és jelentésanilag a legtöbb ősiséget megőrzött keleti nyelvjárásokból jegyeztek föl. E körülmény okát legföljebb csak találgathatjuk: vagy kiveszett a többi nyelvjárásból, vagy még nem sikerült ráakadniuk a kutatóknak, vagy — s szerintem ez a legvalószínűbb — csak e keleti nyelvjárások előzője vette át, talán ugyanattól a néptől és talán ugyanakkor, amelytől és amikor az ugor közösségből még teljesen ki nem szakadt későbbi magyarság elődei az *ír* igét.

2. Köztudomású, hogy *ír* szavunk (az ugyanezen fogalomkörbe tartozó *betű, szám és tömény* 'zehntausend' szókkal együtt, l. BTL. 192) török jövevény. Altáji megfelelőit GOMBOCZ következőképp állítja össze: oszm. kom. krm. kas. *jaz-* 'schreiben, zeichnen' | bask. *jaz-* | kirg. *žaz-* | csuv. *šir-* 'schreiben', *širu* 'brief' | mong. *žiru-* 'tirer une ligne, peindre, dessiner; calculer'; *žiruk* 'dessein, plan, tableau'; *žuru-* 'zeichnen, entwerfen, buchstaben oder zeichnen schreiben od. vorschreiben' | burj. *žoro-*, *zuru-* 'zeichnen, striche ziehen' | kalm. *zuru-* 'zeichnen, malen' | mandzsu *niru-* 'malen'; *nirugan* 'gemälde, zeichnung, plan, landkarte' | gold. *niru-* 'schreiben'; orosz. *neruga* 'писаль', *neru* 'писать'.

Mint látjuk, az altáji nyelvekben éppúgy mint a magyarban, a szónak csupán 'seribo; pingo' (l. NySz.) jelentése van (a mongolban még 'calculer'), és sehol nem 'vésés, hornyolás, rovás', mint az osztjákban. Vagy azt kell

¹ Az 'ír' közkeletű, minden nyelvjárásban meglévő kifejezése: DN. *žantša* 'kirjata, kuvioilla kaunistaa; kirjoittaa, написать | *sticken*, mit figuren verzieren; schreiben', DT. *žanšta*, Ts. *žantša*, Kr. *žantša* 'kirjoittaa', V. *knšata*, Vj. *knšita* v. tr. (harv.) 'kirjata (tuohista); kirjoittaa | (selt.) mit mustern versehen (birkenrinde); schreiben'; Trj. *kanšayš* v. tr. 'kirjata raapimalla (ei läpileikkaamalla, tuohista); kirjoittaa | durch schaben (nicht ausscheiden) ornamentieren (birkenrinde); schreiben'; Ni. *žšta*, Kaz. *žnši* 'kirjata (tuohista), värillä kirjata; kirjoittaa; määrätä („Jumalan äiti“ jnkin elämän latu, tapahtuma) | ornamentieren (birkenrinde), mit farbe mustern; schreiben; vorschreiben (die „mutter Gottes“ jmds lebensweg, ein ereignis)'; O. *žšti* = Kaz. (KARJ.—TOIV. Wb. I, 313); K. *žantšam, žantšam* 'kirjaella; kirjoittaa, piirustaa | sticken; schreiben, zeichnen'; J. *kantšam, kantšlam* id. (PAAS.—DONN. Wb. 47). — Vogul megfelelői: *qansam* 'bunt machen, schreiben'; *qansā, qansā, qansī* 'eingekerbte oder buntgemalte Zierathe; Schrift' (АНЛQV.); *žansi* 'jegyez | bezeichnen'; *khanši* 'ír | schreiben', *žansā* 'hímzés | stickerei', *žansān* 'tarka; ékesített | bunt, geschmückt' (SZL.). Az eredeti jelentésre világot vet az alapszó: *žantš* stb. 'kuvio, kirjailu (vaatteessa); kirje | muster, stickerei (an einem kleidungsstück); brief' (KARJ.—TOIV. Wb. I, 312), *žantš* 'ornistuserkki; puumerkki; korko-ompelus | eigentumsmarke; namenszeichen; stickerei' (PAAS.—DONN. Wb. 47). — Nyomdatechnikai okokból kénytelen voltam a fooétikus átírást nagyon leegyszerűsíteni.

Az obi-ugor szóná PAASONEN i. h. a votják *gož-t-* (I.' fölrni, leírni написать; 2.' húzást csinálni, vonalazni МУНК.) szóra utal. Erről önkénytelenül eszünkbe jut az obi-ugor — permi kapcsolatoknak az a meglepő bizonyítéka, melyre МУНКАCSI (VNGy. II/1, 0287) nyomán STEINITZ hívta föl újra a figyelmet: „Merkwürdig ist, dass die unweit Kasan an der Volga lebenden Tschheremissen (Mari) von den Wotjaken (Udmurt) por genannt werden.“ (Ethnos, 1938: 132). A vogul-osztják *por* szóra vonatkozólag vö. alább, a IV. pontban.

tehát föltennünk, hogy ez utóbbi — az 'írás'-sal szemben elsődlegesnek gondolható — jelentés az egész altájiságban nyomtalanul eltűnt,¹ s az átvévő két ugor nyelv közül is csak az osztjákban maradt fenn — vagy pedig, hogy a szónak az osztjákoknál keletkezett ez a jelentés is, helyesebben az osztjások ezt a szót a z írás fába, kőbe vésésének terminus technikusaként tanulták és őrizték meg (vö. hogy a tremjugániban „titkos szó”). Minthogy török jövevényről van szó, természetesen nyomban emlékezetbe idéződnek a belsőázsiai török föliratok. Ezek ugyan Mongoliából és a VIII. századból valók, de az írásnem, melyet képviselnek, ASPELIN szerint a régészeti leletekből következtetve egész Közép-Szibériában el volt terjedve, s használata legalább időszámításunk kezdetéig nyúlik vissza.²

Az átvett *ièri-* jelentését az osztjások annál könnyebben szűkíthették az események megörökítésének erre az ünnepélyes és maradandó formájára, mert hisz egyébként az írás, rajzolás, díszítés kifejezésére ott volt a vogullal (és votjakkal) rokon közkeletű másik szó, a *zãntš* stb. 'muster, stickerei; brief' stb.; *zãntša'* stb. 'besticken, mit figuren verzieren, schreiben' stb. (l. fönt). A magyarban viszont azért van csak az átadó török nyelvvel egyező jelentés, mert ott a „vésett írás” megjelölésére megvolt az ősi finnugor *ró* (~ *eser. ro-, ru'* 'vág').

2. A magyar *ír* ~ osztják *ièri-* hangtanilag pontosan megfelel egymásnak, ha az átvétel az ugor korban történt, és az átadó nyelvben *j-* szókezdetet teszünk föl. GOMBOCZ szerint ugyan az *ír* előzményeként az ócsuvasra magánhangzós szókezdetet (**jy-*) kell föltennünk (BTL. 87, 180), de egy helyt maga is **jyr-* alakot rekonstruál (i. m. 144, vö. MNy. III, 223, NyK. XXXV, 254 is).³ Ez utóbbi föltevést támogatják különben az altáji adatok is mind, a csuvas *šir-*t sem véve ki. A csuvas *š-* <ős-török **j-* ugyanis aránylag késői fejlemény (l. BTL. 188), tehát joggal föltehetjük, hogy az uhorság még *j-*s kezdettel vette át a szót, s a *j-* az osztjákban hangtörvényesen megmaradt, a magyarban hangtörvényesen eltűnt (vö. pl. *ideg*, osztj. *iãdɛ*, *iãntɔx* stb., vog. *iãndɛβ*, *eser. iãdãñ*, f. *jãntee-* NyH', 29). Ha e föltevésünk helyes, akkor egyben némi tájékozódást nyerünk egyrészt a magyar *ø* < fgr. **j-*, másrészt a csuvas *š-* <ős-török **j-* hangváltczás időrendjére vonatkozólag: mind-

¹ NAGY GÉZA szerint ugyan e *jaz-* tö valószínűleg változata a *jar* 'hasít, vág' ige-tőnek, tehát eredetileg szintén rovás-félet jelentett (l. Ethn. VI, 269 k.). A nélkül, hogy e kérdésre itt mód volna közelebről kitérni, csupán az jegyzendő meg, hogy az írásnak nem szükségképp a rovás a legelső formája, mert az agyagra karcolástól a bőrökre rajzolásig ill. festésig elég sok változat mind éppoly régi, sőt régibb lehet, mint a nagyobb technikai készséget igénylő fába, vagy éppen kőbe, sziklába vésés. Ez utóbbit — mint a ránk maradt belső-ázsiai föliratok mutatják — főleg, talán kizárólag, nevezetes események megörökítésére használták.

² Ennek a török írásnak — mellyel az úgynevezett „székely írás” kétségtelenül összefügg (l. NÉMETH GYULA, A magyar rovásírás, MNyK. II/2) — történeti előzményeiről részletesen tájékoztat TELEGDY ZSIGMOND pompás tanulmánya: „A sémi írás útja a Földközi-tengertől a Csendes-óceánig”, IMIT Évkönyve 1937, [200 kk.

³ E kettősséget PAASONEN úgy értelmezi, hogy a szerző ingadozott az ó-csuvas alak föltételében, s a maga részéről nincs is a magánhangzós szókezdet föltevésének helyességéről meggyőződve, „különösen azért, mert a felhozott esetekben a *j-* eltűnése *i* előtt egészen kivételesnek látszik.” (NyK. XLII, 60.)

kettő csak az ugor kor után zárulhatott le, mert az átadott török alak nem *š*-s, hanem *ǰ*-s szókezdetet mutat, az átvett szókezdő *ǰ*- pedig részt vett a finnugor **ǰ*- jellegzetes magyar fejlődésében.

A magyar és osztják szó egyeztetése tehát hangtanilag kifogástalan. A kérdés mostmár az, hogy vannak-e az ugor—bolgár—török érintkezésnek egyéb nyelvi bizonyítékai is, és hogy nincsenek-e ez érintkezés lehetőségének tárgyi akadályai.

II.

1. A nyelvi bizonyítékok számbavétele előtt a kérdés történetét röviden áttekintve kiderül, hogy a legilletékesebb szakemberek — kizárólag nyelvi tények értelmezése alapján — egyre távolabbi múltba tolták ki a magyar—bolgár—török (egyelőre csak arról volt szó) érintkezés időpontját.

GOMBOCZnak kezdetben az volt a fölfogása, hogy „az Urál-vidéki őshazából dél felé vándorló ugor-magyarok minden valószínűség szerint a volgai bolgár birodalom szomszédságában, a volgai bolgár műveltség hatása alá kerültek, tehát az érintkezéseket a volgai bolgár birodalom megalapítása utáni időkre, kerek számmal 600 és 800 közé tehetjük.“ (MNY. XVII, 15). Később e nézetén részint történeti adatok, részint a permi, cseremiszi és mordvin nyelv csuvas jövevényszavainak hangtani tanulságai alapján jelentékenyen módosított. Kétségtelen, írja, hogy „míg a magyar nyelv honfoglalás-előtti török elemeinek csuvasos csoportjában egy lényegében őstörök jellegű bolgár nyelvalak tükröződik, addig a többi finnugor nyelvek bolgár jövevényszavai egy kevésbé régies jellegű, legtöbb hangszajtságában már a mai csuvasra emlékeztető bolgár nyelvjárást tükröztenek vissza. Ezt az ellenmondást csak úgy oszthatjuk el, ha feltesszük, hogy a magyar-bolgár érintkezés évszázadokkal megelőzte a bolgár-mordvin, ill. bolgár-cseremiszi, permi érintkezések korát“ (MNY. XVII, 18). Miután fölteszi, hogy a magyarokat is a szabiroktól megindított keleteurópai népvándorlás sodorta a Kaukázus felé, azt következteti, hogy „a bolgár hatás kezdetét az V. sz. közepe tájára, végét a VII. sz. elejére tehetnők, tehát arra az időpontra, mikor a nyugati türk birodalom romjaiból a kazárok hatalma kibontakozik, s mikor a kaukázusi bolgárok északra vándorlása a Közép-Volga vidékére már szintén befejeződött vagy legalább megkezdődött.“ (i. h. 19).

Ez újabb fölfogása szerint is azonban GOMBOCZ a magyar-bolgár érintkezésnek csupán korát teszi néhány évszázaddal hátrább, tartamát azonban nem nyújtja meg, sőt másfél évszázadra rövidíti le. Ennek következménye, hogy jövevényszavaink több esetben nem egyértelmű hangtörténeti tanulságait (l. alább) ó-csuvas nyelvjárási különbségek tükröződésének értelmezi. Azt az elvi lehetőséget, melyet már BUDENZ (NyK. XV, 464) fölvetett, hogy t. i. a különböző magyar megfelelések különböző korokból, az átadó bolgár-török nyelv történetének különböző szakaszaiból való átvételek eredményei — mint PAASONEN rámutatott (NyK. XLII, 62) — éppen azért kellett figyelmen kívül hagynia, mert szerinte az érintkezés aránylag ilyen rövid ideig tartott.

PAASONEN nézete ezzel szemben az, hogy „nincsen megbízható történeti támaszpontunk a magyar nyelvbe (valamint a többi rokon nyelvbe) került csuvas elemek ex-quo terminusának megállapítására, s így a magyar-bolgár érintkezés tartama esetleg jóval hosszabb is lehetett“¹ (NyK. XLII, 67).

Ugyanez a véleménye ZSIRAINAK, ki éppen jövevényszavaink hangtani rétegződésére hivatkozva teszi föl, hogy a magyar—bolgár-török érintkezések már az Urál környékén s egyben 460 előtt megindultak (Jugria, 95 k.).

Végül (a szókezdő *n*-nyel kapcsolatban) RÄSÄNEN is azt gondolja, hogy a bolgár-török hatást jóval korábbról kell kelteznünk, mint általában szokás (UJb. XIX, 99).

2. Ha pedig az előmagyarság az uráli őshazában érintkezhetett bolgár-törökökkel, akkor nincs tárgyi (földrajzi, történeti) akadály annak, hogy ez érintkezés lehetőségét egy nyelvtörténeti korszakkal előbbre: már az ugor korra föltegyük.

A magyar nyelvtudományban egyáltalán nem új ez a gondolat. Már MUNKÁCSI rámutatott, hogy vannak a magyar, végül és osztják nyelvben oly közös török jövevényszavaink, melyek hangalakjuk szerint csakis az ugor korból származhatnak. Ilyenekül jelölte meg a *hattjú*, *hód*, *enyv* és *gyalom* szót, megjegyezve, hogy az adatok számát a további kutatás bizonyára tetemesen gyarapítani fogja (Ethn. VI, 136 k., NyK. XXV, 269). PAASONEN nyelvtörténeti szempontból elfogadhatatlannak tartja MUNKÁCSI érvelését. A *hattjú*ról és *hód*ról elismeri ugyan, hogy összefüggnek valamiképp az egyeztetett török ill. mongol és mandzsu szókkal, de hogy miként, arra nem tud válaszolni (FUF. II, 102 k.). Hasonló nézetet vall KANNISTO, ki szintén nem hajlandó nem hogy ugor, de még obi-ugor kori török átvétel lehetőségét sem elismerni (FUF. XVII, 9 k.). MUNKÁCSIVAL (Ethn. VI, 363 k., VNGy. I, 0302 k.) és GOMBOCZAL (NyK. XXVIII, 148, XXXI, 361 k.) szemben külön is hangsúlyozza, hogy az obi-ugorban nincs egyetlen olyan jövevényszó sem, mely kétségtelen csuvas hangsajátságot mutatna (i. h. 228 kk.).

A két finn tudós merev álláspontjával ellentétben sokkal rugalmasabb ZSIRAI fölfogása, ki „Jugria“ c. nagyszabású tanulmányában úgy vélekedik ugyan, hogy „közvetlen bolgár-török—ugor érintkezéstről nyelvi okok alapján egyelőre nem beszélhetünk“, de mindjárt hozzátézi: „Ez a megállapítás természetesen nem zárja ki annak a lehetőségét, hogy az obi-ugorok ősei 460 előtt ne ismerhették volna az Urál-melléki ogur-földet vagy kisebb-nagyobb rajaik ne járhattak volna át, ne telepedhettek volna le az ogurok lakóhelyétől északra eső transuráli folyók vidékére“² (97). A föltehető ugorkori török érintkezés nyelvi nyomaként ZSIRAI a *hattjú* és *hód* szavakra hivatkozik, megcáfolja PAASONEN ellenvetéseit s meggyőző érvekkel bizonyítja MUNKÁCSI egyeztetésének helyességét (i. m. 96 k. jegyz.).

¹ Én emeltem ki.

² Én emeltem ki.

Még határozottabban ugor kori török átvételekről szól LIGETI, rámutatva arra, hogy az e korból származó jövevényszavainkban „merőben más törvényszerűségeket kell keresnünk, mint azok, amelyek az eddig legrégebbinek tartott, honfoglalás előtti csuvasos típusú jövevényeinkben megfigyelhetők”,¹ azaz eredeti finnugor szöink hangtörténeti változásaiban ezek is részt vettek. Közéleti részletezés nélkül ilyen ugor kori török elemeknek mondja a *nyereg*, *nyár*,² *nyak*, *hód*, *hattyú* szót (Magy. Őst. 44 k.).

3. Ha mármost ugor kori török érintkezésekről beszélhetünk, természetesen (legalább kronológiailag) még több valószínűséggel szólhatunk obi-ugor-török érintkezésekről. Már GOMBOCZ (NyK. XXVIII, 148) feltett ilyet, a nélkül azonban, hogy gondolatát kifejtette volna. Csupán annyit mondott, hogy az érintkezés hatása „leginkább a halászat, vadászat, tehát a kezdetlegesebb műveltségi fokan álló nép foglalkozásainak műszavain látszik meg”.³ E szempontból egyik legfontosabb szöveggyűjtése a következő: vogÉ. *le'in*, *ēn*, *līn* 'evet, pénz' (ehhez vonta PAASONEN az osztjK. *tänka*, J. *tänki*, É. *tanji* 'eichhorn; kopcke' alakokat) ~ kaz. tat. *tejen* 'evet, kopéka'. ujj. *tejin*. koib. kar. *tīn*. alt. *tīn*, *tīn* id. PAASONEN, elvi álláspontjának megfelelőleg, ezzel kapcsolatban is csak annyit mond, hogy a vogul-osztják és török szó összefüggése lehetséges (l. AHLQVIST: JSFOu. VIII, 9, ANDERSON, Wändl. 26 k.), de viszonyuk nem világos (FUF. II, 106). Ellenben már egészen más RÄSÄNEN véleménye. Ő határozottan a vogul-osztjából eredezteti a török alakokat, melyekben a finnugor-uráli *l-nak megfelelő osztják *t*, *t* (*o*), *l*, *l* szókezdőt (l. TOIVONEN: FUF. XX, 82) *t*-helyettesíti: ótörök *tīn* 'Eichhornchen', köztörök *teji*?, *tijin*, *tīn*, *tīn* < vog. *le'in*, *le'īn* id., Kopeke' ~ osztj. *tänka* stb. 'id., Kopeke'. Az obi-ugor szó különben igen elterjedt az altáji nyelvekben: tung. *denke* stb. 'Zobel', mong. *tēnke*, tör. *tänkä* stb., sőt megvan az orcszban is a mongol hódí áscok korából mint pénzegység *denka*. Ez utóbbi kölcsönzések iránya azonban nem világos (RÄSÄNEN, Materialien 22 k.).⁴

RÄSÄNEN azon föltevésének bizonyítására, hogy már az ótörökben vannak obi-ugor jövevényszavak, enlíti még a következő összeállítást: ujj. *tyt*, óstör. *tyt* 'Lärchenbaum' < vog. *tyt* 'Zed' (~ osztj. *tejt* stb. id. > tung. *takti-kän* id.)⁵ Ugyanilyen értelemben utal a *manč* szóra, mely a Tonjukuk-föliiratokban a nemzetiségek jegyzékén sz. repel, s melyben RAMSTEDT, Radloff átfűrészt a helyszínen ellenőrizve, a vogulok saját nyelvi elnevezését vélte fölfedezni (i. h.). Kétségtelen, hogy e név akkor már (a VIII. században) nem vonatkozhatott az egész ugorságra, ellenben nagyon jól vonatkozhatott az obi-ugorságra, melynek e szó a föliiratok korában még hangalakban sem,

¹ Én emeltem ki

² A *nyár*-ról l. alább, III. 3.

³ Föltevését, mint fönnebb láttuk, PAASONEN és KANNISTO kereken elutasította.

⁴ RÄSÄNEN, MARTTI, Materialien zur Lautgeschichte der türkischen Sprachen. Helsinki. 1949.

⁵ RÄSÄNEN e szóval kapcsolatos további következtetései (< ? *saks*, vö. tung. *saksokumar* 'Nadelbaum', gold. *sese* stb. 'Larix dahurica' ~ ? finn *saksankuusi* 'Larix'), melyek nyilván az ural-altáji nyelvek ősrököségének föltevésével függnek össze, az ugor-török érintkezések kérdésének szempontjából már nem fontosak.

elkülönült közös elnevezése lehetett, vö. STEINITZ szófejtését: osztják *mōs* (tő *mōńs*-) 'eine ostjakische Phratrie' ~ vcgul *māńsi* 'Selbstbenennung der Wogulen' ~ magyar (= *mań-ar*), alapalak **māńs*, mely ősi saját neve a három ugor népnek (Ethnos, 1938: 130.)

III.

A fentiek alapján tehát nincs elvi akadályja annak, hogy török kapcsolatokat tegyünk föl már az ugor korra. Hangtani és etimológiai bizonyítékaink röviden a következők:

1. Az őstörök szókezdő *j*- különböző (*ø*, *gy*, *sz*) magyar megfelelői. Ezeket GOMBOCZ ó-csuvas nyelvjárási különbségek reflexeinek magyarázta, föltételezve, hogy az ős-török *j*- az ó-csuvas nyelvterület egy részén *-dž* (> magyar *gy*-), más részén *š*- (> magyar *sz*-) lett (BTL. 179 k.); a magyar szókezdő-hiányt pedig (bizonytalankodva) ó-csuvas hiánya vezette vissza (i. m. 179 k., de vö. 144, NyK. XXXV, 254, MNy. III, 223). E magyarázattal szemben már PAASONEN kifejezte kétségeit (NyK. XLII, 60 k.), RAMSTEDT (SUSAik. XXXVIII/1, 10) és RÄSÄNEN (Materialien 185) szerint meg a magyar *sz*-es szókezdet aligha szabályos megfeklés.

A háromféle magyar fejlődmény azonban rögtön érthetővé válik, mihelyt nem területi, hanem időbeli különbségek tükröződéseinek fogjuk föl őket. Ez esetben ugyanis azt a mindössze két magyar szót (*ír*, *író*), melyekben őstörök **j*- > *ø* megfelelést találunk, olyan ősrégi jövevényeknek tekinthetjük, melyeknek átvételekor az átadó bolgár-török nyelvben még nem történt meg az őstörök **j*- > *š*- változás — aminek bizonyítéka az osztják *jērī tā¹* — és a magyarban is még megvolt a finnugor szókezdő *j*-. Mikor aztán ez bizonyos esetekben (l. fönt I. 2) elkünt, e folyamában részt vett az *ír* és *író* is. Ezt a magyar hangtörténet szempontjából kifogástalan elgondolást az is támogatja, hogy így nem kell a bolgár-törökre magánhangzós, tehát szabálytalan szókezdetet föltenni. — Más esetekben a finnugor *j*- *gy*-vé változott (pl. *gyalog*, cser. *ial*, *jol*, *dol*, md. *jalga*, *jalgo*, f. *jalka*, lpS. *juol²kē*, lpN. *juol²gi*, lpK. *juolk* NyH. 29), s e változásban részt vettek mindazon török jövevénytörök is, melyek őstörök **j*-vel szemben *gy*-t mutatnak (*gyalom*, *gyertya* stb.). — Sőt az időrendiség bevezetésével a szókezdő *sz*-is erőltetés nélkül magyarázható: a mindössze három (*szőlő*, *szűcs*, *szél*) *sz*-s szó már a bolgár-török *š* < őstörök **j*- után került nyelvünkbe, tehát ősi török jövevénytörök fia alább rétegébe tartozik. Mintha a *szőlő* és *szűcs* műveltségi tartalmával és égalji vonatkozásával is a későbbi, Kaukázus vidéki érintkezésre utalna.

2. Az őstörök **č* kétféle (*cs*, *s*) magyar megfeklése. E kettősséget már GOMBOCZ úgy magyarázta, hogy a **č* > *š* váltkozás az ó-csuvasban az érintkezés idején még nem ment végbe minden nyelvjáráásban, esetleg nem minden fonétikai helyzetben (i. m. 183). Azt hiszem, elvileg épp oly lehetséges

¹ Az *író*-nak is van egy *j*-s kezdetű megfelelője, a cseremisiz *jēra* 'Buttermilch', melyet már GOMBOCZ említ (BTL. 88), s melynek kettős (szókezdő *j*- szóközépi *-r*-) viselkedésére már PAASONEN fölhívta a figyelmet (NyK. XLII, 61).

az a föltevés, hogy azon magyar szavak, melyek *cs*-t mutatnak, a bolgár-török *š* < *č* változás előtt kerültek nyelvünkbe, az *s*-t föltüntetők pedig e változás lezajlása után. Egyébként az időrendiség gondolata GOMBOCZ-nak abban a megállapításában is benne van, hogy a magyar *s-s* alakok tanúsága szerint a palatális affrikáta *čš* a csuvasban *š* közbenső fokon át lett *š*-szé (u. o.). A **č* különböző magyar megfeleléseit RAMSTEDT is különböző, régiebb és újabb török nyelvjárásokból való átvétellel magyarázza (SUSAik. XXXVIII/1, 32). RÄSÄNEN véleménye pedig az, hogy a dunai bolgárban az őstörök *č*-nek valami *š*-szerű hang felelhetett meg, mert a magyarban ilyenkor *s*-t találunk (i. m. 180 k.). A kérdéshez vö. még LIGETI, NyK. XLIX, 216 jegyzet.

3. A magyar *harang* és *homok* szókezdő *h*-ja. Ebben mongolos kritériumot látott PAASONEN (NyK. XLII, 38 k.), NÉMETH (Nyr. XLII, 243), MUNKÁCSI (MSFOu. LXVII, 288), LIGETI szerint azonban erre „sem okunk, sem jogunk nincs“ (NyK. XLIX, 200 kk., 245 kk.). Bár különösen a *harang* viszonya az egyeztetett köztörök *qazan*, csuvas *χoran*, *χuran* 'Kessel' és mongol *qaraŋya* 'une grande cymbale d'airain' alakokkal még mindig nem tekinthető véglegesen tisztázottnak (LIGETI tüzetes okfejtése után és alapján is kétségtelen, hogy a magyar szóhoz hangalakban is, jelentésben is a mongol szó áll legközelebb):¹ a szókezdő *h*-t valóban nem kell mongolos sajtáságnak tekinteni, ha átvételét az ugor korra tesszük. Ez esetben u. i. egyszerűen magyar *h* < **k*- változás kell föltenni, ami mélyhangú szóban hangtörvényes. Ilyes lehetőségre LAZICZIUS is céloz (MNy. XXXIV, 30). Komolyabban ez a magyarázat valószínűleg azért nem merült föl, mert — a magyar — bolgár-török érintkezések idejét legkorábban az V. századra téve — eleve kizárt-nak tűnt föl, hogy ó-csuvas jövevényszók ebben a hangváltozásban (melyet akkor már befejezettnek kell tartanunk) részt vehettek volna.

4. A tővégi nyílt magánhangzó kettős viselkedése az átvett szókban. Mindjárt megjegyzem, hogy e bizonyítékot nem tekintem az előbbiekkal azonos értékűnek, mert teljesen még nem igazolt föltevéseken alapszik. Tudjuk ugyanis, hogy török jövevényszóinkban megmaradt a tővégi *-a*, *-e* (*alma*, *kéve* stb.), amiből nyilván következik, hogy átvételükkor a tővégi nyílt magánhangzók eltűnésének vagy zártabbá válásának folyamata már lezárult volt (l. BTL. 162 k.). Van azonban három szavunk, melyek — ha altáji származtatásuk helytáll — épp úgy részt vettek e folyamatban, mint eredeti finnugor szavaink. E három szó: *nyak*, *harang*, *nyár*.

Legvilágosabb a *nyak* esete. RÄSÄNEN következőképp származtatja a szót: *nyak* 'Hals, Nacken, Kragen' < ó-bolg. *ŋaka*: csuv. *šora* 'Kragen', jak. *saya*, trkm. *jaqa* 'воротник', kir. *žaka* > mong. *zaya* id. (Ung. Jb. XIX, 100).² Ugyanesak „az uráli őshazából származó török elem“-nek mondja LIGETI (Magy. Őstört. 45.). Ha a származtatás helyes, a szó kétségtelenül sokkal korábbi átvétel, mint az *alma*, *kéve* stb.

¹ NÉMETH GYULA „Mongol elemek a magyar nyelvben“ c. tanulmányában úgy véli, hogy „nem zárkozhatunk el... teljesen még attól a gondolattól sem, hogy a magyar-mongol érintkezés közvetlen volt“ (Nyr. XLII, 245), ezt a nézetét azonban később nem említi.

² Az ősrakosság (vö. finn *nikama* 'Halswirbel') kérdését, melyet RÄSÄNEN itt is, meg Materialien 18 is fölvet, ezúttal figyelmen kívül hagyhatjuk.

Bonyolultabb a *harang* kérdése, mert ennek a tövégi nyílt magánhangzókra vonatkozólag csak akkor van szavazata, ha (közvetlenül vagy bolgár-török közvetítéssel) a mongol *qarawya*-val hozzuk kapcsolatba. E lehetőséget, mint főnnebb rámutattam, LIGETI kitűnő tanulmánya után sem tartom kizártnak.

Annál kevésbbé, mert a *nyár*tól esetleg szintén a mongolhoz vezetnek a szájak. A szó etimológiájáról u. i. még RAMSTEDT professzorral beszélgetve, tőle a következő összeállítást kaptam: mandzsu *ńara* 'halbgegorenes Wein (für Opfer)', *ńaran* 'schwaches Wein (für junge Mädchen)', *ńarɣun* 'neu, frisch, für's erste mal verwendet (von Esswaren); frische Gemüse, neue oder frische Obste' stb. (ZACHAROV, Wb. 247); mongol *nirai* 'neugeboren, jung; neue, frische (Früchte, Esswaren)', vö. mandzsu *ńarɣun* stb. (GOLSTUNSKII, Wb. II, 32); föltételezett mongol alapalak: **ńara* vagy **ńarai*; török *jaz* l. 'der Frühling', 2. 'der Sommer' stb. (RADLOFF, Wb III, 225); föltételezett alapalak *jaz* < *ńar*. A kérdést, hogy itt ősi kölesönzésről, vagy ősrököságről van-e szó, nyitva hagyta.¹ Megjegyzendő, hogy a *nyárral* és áltáji megfelelőivel kapcsolatban RÄSÄNEN is fölvetette az ősrököság gondolatát (Materialien 19), de másutt a magyar szót az ó-bolgár *ńar* átvételének mondja, melyből másrészt > csuv. *sor*, tirkm. *jaz* 'Sommer, Frühling', kor. *ńerem* 'Sommer' stb. (i. m. 185).

5. Az ugor-török érintkezések etimológiai bizonyítékai sorában egyelőre négy szót tudok megnevezni: *hattyú*, *hód*, *ír*, *hajnal*. Az első kettőt többszörösen megvizsgálták és helytállónak találták, legutóbb ZSIRAI (Jugria 96), ki az ugor-török szók összetartozásának módszeres igazolásával egyben el is háritotta az ugor-török kapcsolatok további kutatásának elvi akadályát. Hogy az *ír* is szókinsünknek ebbe az ősi, ugorkori rétegébe tartozik, azt fönt igyekeztem bizonyítani. Ezúttal tehát csak a *hajnallal* kell részletesebben foglalkoznunk.

TOIVONEN az osztják DN. $\chi\ddot{u}'\dot{n}\dot{t}$, Trj. $\underline{\underline{K}}\ddot{u}'\dot{n}\dot{t}$, V. $\underline{\underline{K}}\ddot{u}'\dot{n}\dot{t}$, Vj. $\underline{\underline{K}}\ddot{u}'\dot{n}\dot{t}$, Ni. $\chi\ddot{u}'\dot{n}\dot{t}$ LL. Kaz. $\chi\ddot{u}'\dot{n}\dot{t}$, O. $\chi\ddot{u}'\dot{n}\dot{t}$, VK. $\underline{\underline{K}}\ddot{u}'\dot{n}\dot{t}$, Vart. $\underline{\underline{K}}\ddot{u}'\dot{n}\dot{t}$ röte am himmel' szót ős-osztják * $\underline{\underline{K}}\ddot{u}'\dot{n}\dot{t}$, * $\underline{\underline{K}}\ddot{u}'\dot{n}\dot{t}$ ill. korai ős-csztják * $\underline{\underline{K}}\ddot{u}'\dot{n}\dot{t}$ -ra vezeti vissza, s közvetlenül egyeztetni a magyar *hajnal*-l (FUF. XXII, 162). E két ugor szót pedig RÄSÄNEN, SAUVAGEOTIA is utalva, a következő török szókkal kapcsolja össze: török * $\underline{\underline{K}}\ddot{u}'\dot{n}\dot{t}$ > jak. *kuńas* 'Tageshitze', köztörök *kuńas* 'Sonne', csuvas $\chi\ddot{u}'\dot{n}\dot{t}$ (Materialien 24).

Kétségtelen, hogy ez az egyeztetés nem oly világos, mint az előbbieik. Először is TOIVONEN i. h. nem foglal állást arra nézve, hogy az osztják-magyar szót elválasztandónak gondolja-e a finn *koi*, zürj. *kya*, v. g. *kuń* szótól (mellyel a *hajnal* előrészét egyeztetni szokták, l. KISPÁL: MNy. XXXIV, 143 kk., XLV, 155), vagy száraznak ill. összetételnek fogja-e föl. Másodszor RÄSÄNEN sem nyilatkozik szüksézájú jegyzetében arról, hogy csak a magyar-csztják szót egyeztetni-e a törökkel, tehát ugor-török kapcsolati gondole,

¹ Hogy a magyar és áltáji szókra vonatkozó eme fölfogásának RAMSTEDT nyomtatásban is kifejezést adott-e valahol, arról nem tudok. Lehet az is, hogy csak kidolgozatlan ötletnek tartotta gondolatát.

vagy pedig finnugor-altái ősrökség nyomát látja a jelzett összefüggésben (vö. i. m. 206). A kérdés további észlelézése itt nem föladatunk, mert szempontunkból elég rámutatni az ugor és török alakok meglepő egyezésére, valamint arra, hogy ugor és észről ez a szó is (mint az *ír ~ ièrítà*) csak a magyarban és osztjákban található.

IV.

Nyelvi alapon tehát csakunk és jegünk van ugor-török érintkezést föltenni. Ugyancsak nyelvi alapon (*ír ~ ièrítà*) azt is megállapíthatjuk, hogy az a török nép, mellyel az ugarság érintkezett, valamely „bolgárcs jellegű“ *r*-török nyelven beszélt,¹ melyben az érintkezés idején még nem történt meg a szókezdő *j*->*s*-hangváltozás. Hátra van még, hogy következtetéseink helyességének ellenőrzésére megvizsgáljuk, nem mondanak-e ellent egyéb (régészeti, őstörténeti, néprajzi stb.) ismereteinknek.

Két, egymással szorosán összefüggő kérdésre kell föltétlenül válaszolnunk: hol és mikor történhetett az érintkezés.

1. Az érintkezés helyére vonatkozólag mindenek előtt a kelet-európai régészeti kutatások eredményeit vehetjük számba, első sorban az ú. n. anyanyelvi kultúrával kapcsolatos megállapításokat. Köztudomású, hogy a kultúrát minden kutató a finnugorsághoz köti. Góca a Volga-könyök, a Káma és Bjelaja vidéke, honnan erős kisugárzások vannak északon a permiek, nyugaton a volgai finnugorság felé. Legmesszebbre azonban keleten mutat: átcsap az Urál szibériai oldalára, a Pisma, Iszet és Tobol vidékére, de nyoma elhúzódik Omszkgig, sőt folytatódik a közép-szibériai ligetes steppéken is, körülbelül az Ob-parti Tomszk városáig, ahol aztán TALLGREN szerint minuszinszki és turkesztáni elemekkel átszótt különleges kevert kultúrává fejlődik (SUSAik. XXXI, 79). E kezdetleges bronzkori műveltség egyre csökkenő fokú terjedési útvonala meglepően egyezik a „prém útjával“, mely Permből indul, majd az Urál lankás átjáróin keletnek fordulva, Dél-Szibéria ligetes steppéin át a Minuszinszki-medencébe (s onnan tovább) vezet.² Világos, hogy a prém útján valami jellegetesen kereskedő-népnek kellett élnie, mely az árucseré-forgalmat lebonyolította, s az árukkal együtt természetesen a különböző műveltségi hatásokat is közvetítette. Erre alább még röviden visszatérünk.

Általános fölfogás, hogy az anyanyelvi kultúra Urálon túli ágának képviselői az előmagyarok voltak.³ E nézet kialakulásában döntő szerepet játszott az a vélemény, hogy az egész finnugorságból csupán az előmagyarok jártak Ázsiában, s a mai obi-ugorok átszivárgása lényegileg a XIII–XIV.

¹ Az *r*-törökséget bolgárnak nevezni tulajdonképpen anakronizmus, mint NÉMETH GYULA „A honfoglaló magyarság kialakulása“ c. alapvető művében megállapítja, „mert ez a név csak a hun-„ogur“ (s esetleg egyéb) keveredés után keletkezett. Később azonban a keverék-jellegű régi bolgárságban a *z*-s nyelvet beszélő elemek eltűntek vagy meggyengültek, s így a későbbi állapot feljogosít bennünket, hogy a bolgár névvel az *r*-es törökséget jelöljük.“ (98.)

² L. LIGETI LAJOS: A magyarság őstörténete, 54 kk.

³ L. TALLGREN, pl. Suomen Suku I, 203; vö. ZSIRAI, FgrRok. 150.

század folyamán indult meg. Azonban semmi kényszerítő okunk nincs arra, hogy a nyugat-szibériai ésontcs gorodisések népében esakis az előmagyarkak lássuk, s föltétlenül kizárjuk belőle a többi ugarságot. Ezzel kapcsolatban külön kiemelendő WIKLUND nézete, mely szerint az osztjások „valószínűleg aránylag későn jöttek mai területükre, legalábbis annak északi részére, azonban nem tudjuk pontosan, mely délibb tájakról; az a gyakori föltevés, hogy régibb időkben ők is az Urál nyugati oldalán laktak, nincs közelebről megindokolva”.¹ WIKLUNDnak e nézetével szemben nem hivatkozhatunk arra, hogy az *osztják* név első előfordulásai Európában tesznek róluk említést,² mert egyrészt az időpont oly késői (1499, 1554, 1572), hogy a nép őstörténetére semmiképp sem vonatunk belőle következtetést, másrészt hadjáratok kiírásában esik róluk szó, amiből legalábbis jogunk van arra következtetni, hogy csak a hadviselés idején és azzal kapcsolatban kerültek Európába.

2. De nyomósabb érveket is szolgáltat WIKLUND nézete mellett a legújabb szovjet őstörténeti kutatások szociológiai ága. Az ugarságra vonatkozólag a tudományág legfőbb képviselője CSERNYECOV, a vogul néptudomány legelső szakembere. Ő irányította az obi-ugor társadalmi szervezet tanulmányozásának roppant jelentőségére STEINITZ figyelmét,³ aki aztán a jelenlegi állapotokat a népköltészetben fennmaradt hagyományokkal összevetette, s a levonható tanulságok, valamint a *magy-ar* ~ *mānsi* ~ *mōns* < **māns*-etimológia (l. fönt) alapján a következőképp rajzolta meg az ugarság kialakulásának menetét:

A vogulok és osztjások egyik frátriája (s egyben, egyik fele) a *mōs* (*mōns*-) névvel illeti magát. Ez nyilván egy ugor elemet képvisel, melynek saját neve *māns* volt, s mely mint lovas nép élt a középső és déli Urál steppevidékén. A nagy népvándorlások, időszámításunk elején, e *māns*okat ketté szakították. Egyik részük, a későbbi magyarok, délnyugat felé húzódtott. Másik részük északra szorult, keveredett az északi Urál halász-vadász törzscével s életmódjában hozzájuk idomult. E *māns*ok képviselik a szellemi fölsőbbrendűséget, amint az a vogul-osztják mesékből és néphagyományokból világosan kitűnik. — Az obi-ugarság másik összetevője éppen az említett északi halász-vadász nép, mely a vogulok-osztjások másik frátriáját alkotja, s melynek egyik saját neve fennmaradt a vogul-osztjások e másik frátriájának (egyben másik felének) *por* nevében.⁴

Kétségtelen, hogy e szellemes elmélet nem válaszol minden nyomban fölmerülő kérdésre, pl. hogy csak a legfontosabbat említem, arra, vajjon az e g é s z obi-ugarság kialakulását így kell-e elképzelnünk, s ha igen, mikor és milyen körülmények közt kerültek a vogulok a középső Urál nyugati oldalára, ahol (a Visera vidékén) még a múlt században is voltak nyomaik?⁵

¹ EBERT, Reallex. III. 376.

² L. ZSIRAI, Jugria 93.

³ L. STEINITZ: Totemismus bei den Ostjaken in Sibirien; Ethnos, 1938 : 139.

⁴ STEINITZ, i. m. 132.

⁵ L. Reguly-Album LXXXII, KANNISTO: Ein Wörterverzeichnis eines ausgestorbenen wogulischen Dialektes in den Papieren M. A. CASTRÉNS (SUSAik. XXX/8), ZSIRAI, FgrRok. 155 kk.

Vagy azt kell-e föltennünk, hogy ez európai vogulok az egykori finnugorság keleti (ugor) ágának ittmaradt utódai, kik természetesen állandó érintkezésben álltak a *manš*-okból és *por*-okból az északi Urál vidékén kialakult obi-ugorság nyugati részével, a későbbi vogulok elődeivel? E kérdésekre az elmélet — legalábbis jelen fogalmazásában — nem ad választ.

Ellenben fényt derít több olyan egymásnak látszólag ellentmondó tényre, melyeket eddig nem sikerült teljesen megnyugtató módon értelmezni. Érthetőbbé válnak az Ugrákról és Jugria földrajzi fekvéséről szóló ellentétes adatok, az 1096-i nevezetes Rogovics-féle híradás, ZSIRAI *ugor* „*onogor*” szövejtése (melynek egyetlen támadható pontja éppen a behatóbb obi-ugor—török kapcsolatok nem-igazolt voltában rejlett, l. Fgr.Rok. 144), és új megvilágítást nyer az ügöri lovas kultúra sokat vitatott kérdése is.¹

¹ STEINITZ elméletének tüzetes vizsgálata nagyon eltérítene jelen föladatunktól, azért csak röviden hívom föl a figyelmet TOIVONEN „Protolapin ongelmasta” (Esitelmät ja pöytäkirjat 1949: 159—183) c. értekezésének eredményeire, melyek — egész más szempontból tárgyalva az obi-ugorság antropológiai és nyelvi eredetének kérdését — megfelelő módon igazolni látszanak STEINITZ föltevését.

A lappság és a lapp nyelv eredeti hovatartozását vizsgálva már több kutató (RAVILA, NIELSEN, LAGERCRANTZ) rámutatott arra, hogy a lappok és az obi-ugorok nem csak antropológiailag különböznek a többi finnugorságtól, hanem nyelvükben is vannak oly közös vonások, melyek a többi finnugor nyelvből hiányzanak, ellenben megtalálhatók a szamojédokban. Legfontosabb az igeragozásban és a birtokos személyragozásban mutatkozó duális, mely történetileg is azonos eredetű. A négy nyelv (lapp, vogul, osztják, szamojéd) közelebbi összetartozását TOIVONEN 95 szövegyeztetéssel bizonyítja. A nyelvtani és szókincsbeli közösségek alapján pedig azt következteti, hogy a lappok elődei a szamojédokkal azonos nyelven beszéltek, majd a szamojéd közösségből kiszakadva, az ugarsággal (a magyarok, vogulok, osztjások közös őseivel) kerültek érintkezésbe. Ez érintkezés nyomai szerinte azon lapp — o b i - u g o r megfelelések, melyek nincsenek meg a szamojédokban. TOIVONEN következtéseinek ezen pontján nyilvánvaló az ellenmondás egyrészt az ugarsággal való érintkezés föltevése, másrészt a c s a k c b i - u g o r - l a p p szó- és nyelvtani egyezések ténye között. A magyarban ugyanis köztudomásúlag nincs duális (a *kettő és monó* — ha duális-voltukat kétségtelennek tekintjük is, l. BEKE: NYt. LVI, 88 k., RAVILA: FUF. XXVII, 7 k. — eiszigeteltségük miatt nem bizonyíthatják a paradigmátikus duális egykori megvoltát, épp oly kevésbé, mint a *félszemű, félkarú* stb. kifejezések — l. BEKE, i. h., KERTÉSZ: MNy. IX, 307 k. —, mert ez utóbbiak a szemlélet módjára jellemzők, és nincs köztük a nyelvtani kategóriához), s a felsorolt 95 szóból mindössze egynél mutat ki TOIVONEN magyar megfelelőt is (*maráz* 'pruina'). másik hármat pedig megkérdőjelez *peggyveth, gége, száj*). A magyarban tehát szinte semmi nyoma nem maradt volna annak az érintkezésnek, melynek (mint az obi-ugor duális mutatja) nyilván igen mélyrehatónak kellett lennie. Világos, hogy ez a föltevés nem valószínű. De a szamojéd-lapp-obi-ugor közös vonások hiánya a magyarban azonnal érthetővé válik, mihelyt fölteszük egyrészt LAGERCRANTZcal azt, hogy a szamojéd, lapp és vogul-osztják nép és nyelv egymásnak közeli rokona s közös arktikus népfajt és kultúrát képvisel, — másrészt STEINITZcal azt, hogy az obi-ugorok *manš*i összetevője mellett a másik *por* összetevő valami észak-uráli kezdetleges nép volt. Elvileg semmi akadályja nincs annak, hogy e *por* népet azonosítsuk azzal a szamojéd törzssel ill. annak egy részével, melynek másik része mind nyuga abbra tolódva, TOIVONEN nézete szerint a finn-volgai korban vált teljesen finnugor nyelvűvé s lett ilyenformán a mai lappság közvetlen őse. Így csak annyit kell módosítani TOIVONEN elképzelésén, hogy nem é r i r t k e z é s volt a (protolapp)-szamojédok és az e g é s z u g o r - s á g közt, hanem az egykori ugorok északra szorult ága integrálódott a szóban forgó szamojéd törzs egy *por* saját nevű?) részével, mely eredeti nyelvének némely sajátosságait és sok szavát megőrizte az új közösségben is, sőt az egész obi-ugorság közkincsévé tette.

3. Az ugor-török érintkezés szempontjából bennünket csak ez utóbbi kérdés érdekel. Közismert tény, hogy az ugarságnak közös, egyelőre semmi más nyelvvel kapcsolatba nem hozható¹ elnevezése van a *lóra* és néhány, a lóartással kapcsolatos fogalomra: *nyereg, ostor, fék², mén,³ másod-, harmadjú ló*. A nyelvészeti paleontológia tanítása szerint, ha valamely dolognak közös neve van a rokon nyelvekben, föl kell tenni, hogy a kérdéses dologt már az a nyelvközösség is ismerte, melynek folytatásai az illető rokon nyelvek; különösen megbízható e következtetés, ha nem csupán egy-egy elszigetelt szóval, hanem egész fogalom-körrel van dolgunk. E módszertani élv érvényesítése az ugor kor műveltségi állapotaira vonatkozólag azonban nehézségekbe ütközik, jöllehet nyelvészeti szempontból a legvilágosabb esetek egyike volna. A kétségtelen nyelvi tényeknek ugyanis ellenmondanak a történeti tények: egyrészt az obi-ugorok elmaradottsága, zsákmányoló halász-vadász életmódja kezdettől fogva, mióta csak híradás van róluk — és másrészt a magyarság fejlett lovas-nomád kultúrája már Európában megjelentekor, történelme kezdetén. Ez ellenmondás áthidalására alakult ki az a felfogás, hogy a halász-vadász előmagyarok egy török nép hatására sajátították el a lovas-nomád életmódot. E nagyon logikus föltevés azonban még mindig magyarázatlanul hagyja a vogul-osztják lóartására vonatkozó szavak és kifejezések vitathatatlanságát. Ezért a nyelvészek általában igen tartózkodók e föltevéssel szemben, többen határozottan elvetik, s a nyelvi tények vallomása alapján már az ugor korra lótenyésztést tesznek föl.⁴

De az ugor nép lovas volta mellett szól a tárgyi néprajz egyik adata is, melyet VILKUNA értékelt ki ebből a szempontból. Észak-Szibéria népeinél a varrott nyíltartó tegez kétféle lehet: vagy hosszú zsákoecska, melyet a két vállon átvett szíjjal háton hordanak, vagy pedig hosszára fektetett tartó, melyet elől egy fogantyún segítségével az övre erősítenek. Az előbbi hordásmód minden északi erdő-vidékre jellemző. Így hordták tegzüket a finneknél, szamojédok, jéniszei osztjások, tunguzok, jukagirok és csukcsok. A gyalogos számára ez is a legkényelmesebb: a nyilat jobb kézzel a bal vállán keresztül húzza ki a tegezből a vadász — Ellenben az obi-ugorok déli és délnyugati területein a tegezt nem így, hanem az övre akasztva viselték. Ez a mód erdővidéken nem célszerű, akár gyalog, akár hótalpon közlekedik

¹ MUNKÁCSI < kaukázusi *lak, lag* 'füllen, kalb' származtatása (ÁKE 444) ez ideig éppúgy nem igazolt, mint LIGETI ~ török *ulay* 'ló' utalása (MagyÓstört. 59).

² L. TOIVONEN: FUF. XXI, 123.

³ TOIVONEN: FUF. XXVIII, 97 k.

⁴ L. pl. MUNKÁCSI: KSz. VI, 197 k., SZINNYEI, Die Herkunft der Ungarn, 31. és foleg MÉSZÖLY: „Mióta lovas nép a magyar”, NNy. I. 206 kk. NÉMETH GYULA így nyilatkozik a kérdésről: „A magyarság régebbi, török hatás előtti állapotát, hadi szervezetét és kulturális színvonalát... csak bizonyos mértékben gondolom kezdetlegesebbnek az első török hatás utáni állapothoz képest erősen hanyatlottak s erre döntő bizonyítéknak azt tartom, hogy míg a lovat inkább csak hallomásból és mondáktól ismerik, ősi állapotukban lótenyésztő, lovas nép voltak... Oly néppel, mely a mai vogulok és osztjások színvonalán áll, egy török nép nem is tudott volna mit kezdeni. (Honf. magy. kialakulása 124 k.)

a vadász. Nem is tehető föl, hogy e könyék obi-ugorjai elvetették volna a régi háton hordást, hogy ez új, alkalmatlanabbat elsajátítsák. Minden jel arra mutat, hogy a tegezshordásnak ez a formája ősi örökség abból a korból, amikor az osztjakok, vogulok és magyarok elődei, legalább részben, lovas nép voltak. A ligetes pusztá lovas népei (dél-oroszországi szkíták s. b.) szín'én így, övön hordták a tegezt, minthogy a lovas számára ez is a legmegfelelőbb, legalkalmasabb elhelyezési mód. Nagyon érdekes még megjegyezni, hogy az övön hordott tegeznek a magyarral közös neve van a vogulban és osztjában (vog. *tavét* stb., osztj. *түүт* stb.), míg a másfajta nyiltartóknak mindkét obi-ugor nyelvben más-más elnevezésük van: osztják *хү.Дзз* stb. 'Schachtel für Pfeile aus Holz', vogul *нїл-kuora* stb. 'Pfeilköcher aus Holz, im Sommer im Boot zu verwenden'. Fejtegetései eredményeként VILKUNA is arra a megállapításra jut, hogy az obi-ugorságnak legalább egy része nem ősi, bennszülött kezdetleges kultúrát képvisel, hanem egy magasabbnak az elfajzását. (SUSTOIM. XCVIII, 379 kk.).¹

4. Az eddigiek alapján megállapíthatjuk, hogy az ugor együttelés helyét, a korábbi tanítástól eltérőleg, nem az Urál nyugati oldalán kell kersnünk, hanem, legalábbis a korszak utolsó századaiban,² körülbelül a Tobol- és Tura-bezártá, bővízű folyóktól szeldelt ligetes steppére kell tennünk. Ide utalnak az ugorságnak tulajdonított Urálon túli ananyinói kultúra helyhez kötött maradványai, a csontos gorodiscsék lelettára, mely azt mutatja, hogy e kultúra hordozói legalább részben települtek voltak s állattenyésztéssel is foglalkoztak (ló- és disznó-csontok); ide utalnak a nyelvészeti paleontológiai és a tárgyi néprajz módszeres következtetései, melyek szerint az ugorság lótarló nép volt — márpedig lótarló, bármily kezdeleges fokon is, elképzelhetetlen az erdő-régióban, egy kizárólag erdőlakó népnél;³ és ide utal végül a CSERNYECOV—STEINITZ-féle ugor etnogenezis-elmélet, melynek okfejtése meggyőzőnek látszik és következtetései nagyjából egybevágóak eddigi biztosnak tartott ismereteinkkel.

5. Az ugor kor végső szakaszát, mely ezúttal legközelebről érdekel bennünket, az ananyinói kultúra kihangzásával körülbelül egyidejűnek vehetjük, tehát úgy az i. e. IV—II. századra gondolhatunk. STEINITZnek az a véleménye, hogy az ugor közösségből csak időszámításunk kezdetén szakadt ki az a *māns* elem, mely az obi-ugorság egyik összetevője, semmiképp nem mond ellent kormeghatározásunknak. Világos, hogy — ha az elmélet

¹ Ezzel, valamint NÉMETH GYULA fönt idézett véleményével kapcsolatban érdemes megemlíteni, hogy pusztán nyelvi adatok alapján magam is hasonló megállapításra jutottam, l. NYK. LII, 207.

² Ne feledjük, hogy az ugor nyelvközösség bomlását körülbelül az i. e. II. évezred közepe tájára szokás tenni, tehát, ha az elő-magyar kort nagyon hozzávetőlegesen csak időszámításunk kezdete tájára tesszük is (l. pl. LIGETI, Magy. Östört. 65, STEINITZ, i. m. 132), akkor is legalább másfélezer esztendőről van szó; e hosszú kornak csak végső szakaszára iparkodunk most némi fényt deríteni.

³ Ugyane véleményen van WIKLUND, l. EBERT, Reallex. III, 377. — Hogy pedig erdőlakás és nomadizálás nem zárja ki föltétlenül egymást, arra több érdekes és meggyőző példát említ LIGETI szép tanulmánya, „Az uráli magyar őshaza“, Magy. Östört. 60 kk.

megállja a helyét — a mai voguloknak és osztyákoknak csak ez a *m̄n̄s* összetevője vett részt az ugorkori fejlődésben; e műveltségbeli fölényét természetesen magával vitte s részben megőrizte akkor is, mikor az északi halász-vadász népekkel integrálódott. Ezért tartom pl. valószínűnek, hogy csak a keleti osztyák nyelvjárások előzője vette át az 'ír' szót (l. fönt I.), szabatosabban kifejezve: a mai keleti osztyákság (nelynek nyelve egyébként is a legrégebbi,¹ de ugyanakkor a legköltőibb és a legtöbb szellemi fejlettséget eláruló) népi kialakulásában a többiekénél nagyobb szerepe volt az ugor elemnek, mely e kultúrszót az ugor korból vitte magával s máig megőrizte.

6. Ezek után azt kell még megnéznünk, hogy az ugor részről kikövetkeztetett területen (Délnyugat-Szibéria) és időben (i. e. IV—II. század) találunk-e, és ha igen, mily török népet találunk, mellyel az ugarság érintkezhetett. E kérdésre természetesen a turkológia illetékes válaszolni.

Az ugarság nyomai a prém útján vezetnek kelet felé. Ezzel kapcsolatban szó volt arról, hogy e vidéken tehát a lótartó ugarságon kívül egy áru- és műveltségközvetítő kereskedő népet is föl kell tennünk. E következtetés meglepően egybevág azokkal a kínai híradásokkal, melyek egy hatalmas, állattenyésztő, prémszállító népről, a *ting-ling*ekről szólnak. A kínai történeti források alapján NÉMETH GYULA megállapítja, hogy i. e. két-három évszázaddal törökök laktak Nyugat-Szibériában, az Irtis középső és alsó folyásának vidékén, „s az a körülmény, hogy ezek prémkereskedéssel foglalkoztak, erősen elválasztja őket a törökségnek másik, földműveléssel, kereskedelemmel és iparral nem foglalkozó ágától, a hun-féle törököktől, s a békés foglalkozásokat kedvelő bolgár csoportba tartozónak tünteti fel őket.“ (Honf. magy. kialakulása, 117).

Egyébként a szamojéd nyelv őstörök jövevényszavai is tanúskodnak egy, a kérdéses korszakban az Irtis vidékén élt török népről. Az átvétel idején természetesen a szamojédok mai hazájuknál jóval délebbre laktak, körülbelül a mai obi-ugor terület déli részén. DONNER KAI meggyőző érvelése szerint a szamojéd-török érintkezés nagyjából az i. e. utolsó fél évezred folyamán történt, tehát pontosan ugyanazon időben, melyre az ugor-török érintkezéseket tesszük. (SUSAik. XL¹, 7 k.). Említésre érdemes, hogy a szamojédok is e néptől vették át a 'betű' szót: Ju. *pādāu* 'schreiben', T. *fad'áma*, Je. *fadabo*, Kam. *faṅd'elēm* id. < török (ujgur) *pidi* 'schreiben', *bitig* 'schrift' (i. h.); s hogy az átadó törökség bolgáros jellegű, r-török nyelv volt, azt a Ju. *jur* 'hundert', T. *jár*, Je. *jā'* id. < török *jüz* (csuvas *sr*) 'hundert' (i. m. 6.).

Azt hiszem mármost, hogy ebben a törökségben kell keresnünk az ugorkori török jövevényszók átadóját, ebben azt a békés foglalkozású, fejlett kulturájú népet, mely nemcsak megvásárolta és továbbította az ugorok (és szamojédok) prémjeit, hanem közvetített is feljükk műveltséget, amint azt az *ír* (a szamojéd 'betű') szó mutatja. És minden okunk megvan arra a föltevésre is, hogy ennek a törökségnek hatására fejlődött a finn-ugor közösségből kivált, eredetileg kétségkívül halász-vadász zsákmányoló életmódot folytató ugarság — ha nem is közvetlenül lovas-nomáddá, de mindenestre állat-tartó, lótenyésztő néppé.

* * *

¹ Hangtanilag l. pl. WICHMANN: FUF. IV, Anz. 11; STEINITZ, OsztyVok. 1, 48, 96 stb.

Vizsgálódásaink eredményeit a következőkben foglalhatjuk össze:

1. Honfoglalás előtti bolgár-török jövevényszavaink hangtani réteg-ződöttsége, mint már ZSIRAI megállapította „Urál környéki s egyben 460 előtti bolgár-török — magyar érintkezés föltevése mellett szól“ (Jugria, 95), tehát csak magyar nyelvtörténeti alapon is nem egy-két évszázados, hanem jóval hosszabb tartamú kapcsolatra utal.

2. A felsorolt nyelvi tények világosan mutatják, hogy az uhorság még az együttélés korában érintkezett egy török néppel. Hogy a kérdéses török nép bolgáros jellegű *r*-török nyelven beszélt, azt a magyar *ír* ~ osztják *ìèrì*-bizonyítja.

3. Az érintkezés színhelyét a régészet, a nyelvészeti paleontológia, a magyar őstörténet, az ugor etnogenezis és a turkológia egyértelmű következtetései alapján Nyugat-Szibériában, közelebből az Irtis vidékén, a Tobol torkolata táján kell keresnünk.

4. Az érintkezés korát az időszámításunkat közvetlenül megelőző évszázadokra tehetjük. Lehet, sőt valószínű, hogy ez ugor kori kapcsolatok szerves folytatása volt azután az előmagyarság további, már sokkal mélyrehatóbb élet- és sorsközössége a neki külső elnevezést (*ungar, hungarus* stb.) adó onogurokkal a Kaukázus vidékén.

1951 augusztus

SZ. KISPÁL MAGDOLNA

A magyar népnév eredete

A népnevek eredetének kérdése nemcsak a jobbára érzelmi szempontok után igazodó avatatlan nagyközönség érdeklődését szokta izgatni, hanem a tárgyilagos vagy legalább is tárgyilagosságra törekvő tudományos vizsgálatoknak is gyakori témájuk. Ez a vonzóerő nem szorul különösebb megvilágításra: nyilvánvaló, hogy egy-egy népnév származtatása nem szokott megmaradni az átlagos szófejtések nyelvészeti, esetleg művelődéstörténeti jelentőségének többé-kevésbé szűk körén belül, hanem a kapcsolatos néptudományi, történeti, etnogenetikai problémák egész raját rebbentheti föl. A *germán* vagy *orosz* vagy *finn* névvel foglalkozó irodalom több évtizedes élénk hullámozása csak részben magyarázható az illető szavak hangtani és jelentésbeli, egyszóval szorosabb értelemben vett nyelvi nehézségeivel; a megállapodottság hiányának az a főoka, hogy az ajánlott etimonok további értelmezése hol itt, hol ott összeütközésbe kerül a germánság, az orosz-szlávok, illetőleg a finnek őstörténetére, néptani kialakulására, politikai megszerveződésére vonatkozó egyéb adatokkal, ismeretekkel, következtetésekkel, elméletekkel avagy óhajokkal.

Finnugor területen a tárgy kényes természetéből folyó általános nehézségeken fölül többnyire még speciális bökkenők is vannak. Ezek rendszerint finnugor őstörténeti ismereteink hézagosságának és egyoldalúságának könnyen érthető következményei. Nyelvrokainknak, kivált a Szovjetunió félreesőbb szegélyein lakóknak régi viszontagságaira majdnem kizárólag

csak a nyelvtudomány megállapításai vetnek valamelyes világot, mert a történeti följegyzések aránylag késői korból valók s jó ideig nagyon szűkszavúak, homályosak, kétértelműek, sőt egymásnak ellent is mondóak. Az is fölöt-
több megnehezíti a tájékozódást, hogy számos finnugor népnek idegenekkel való történetelőtti érintkezéseiről csak homályos sejtelmek vannak, nem is szólva azokról a mélyreható vérkeveredésekről, valószínű nyelvcserekről, amelyeknek egyedüli elmosódott emléke, úgy látszik, a finnugorság faji heterogenitásban, embertani differenciáltságában ütközik ki. Márpedig a tapasztalatok szerint éppen az efféle események szoktak a népnév-adás oka, forrása, alkalmá vagy kidomborító háttere lenni. Sajnos, a finnugor népnevek kutatója egy tapodtat sem mozdulhat föltevés nélkül, ezért viszont lépten-nyomon ki van téve annak a veszedelemnek, hogy még tetszetősnek látszó föltevésai is a szabadjára engedett képzelődés délibábjainak bizonyulhatnak.

* * *

A *magyar* nevezet vizsgálatának történetében két korszakot lehet megkülönböztetni: a meddő találgatások régi és a helyes irányban lépésről-lépésre előbbre jutó kutatások újabb szakát. A határkövet REGULYNak 1841 őszi Szentpétervárról a M. Tud. Akadémiához intézett levele jelzi.

Az első korszakbeli magyarázatok — mai szemmel nézve — egytől-egyig merész szójátékok, tudálékosan erőltetett furcsaságok vagy a legjobb esetben véletlen hangösszezsengésen alapuló délibábos népetimológiák. Ismeretes, hogy a *magyar* szót egyesek (pl. Anonymus) *Magog* vagy a mondai *Magor* névvel azonosították (pl. a Hofgreff-féle énekeskönyv), mások idegen népnevekből (*mongol*, *baskir*, *ujgur* stb.), illetőleg zsidó, arab, perzsa, görög, mongol, török stb. közszavakból eredeztették, ilyesféle ősi jelentéseket következtetve ki: 'kivetett', 'kitaszított', 'kivándorolt', 'törvényes ágyban született', 'bujdosó', 'jobb részt választó', 'boldog', 'úr, parancsoló' stb. E korszak vége felé a „honi álláspont“ kerekedett felül: azok a filológusok, történétírók, akik panhungarista hevületükben Eurázia minden nevezetessége mögött magyar ősök, hősök keze nyomát keresték, úgy érezték, a *magyar* népvét s rajta keresztül az egész magyarságot sem gyalázhatják meg köznapiság, vagy éppen holmi ágrólszakadtság gyanújával, hanem elsőszülöttségünk jogcímén, „nemzettörténeti állodalmi és alkotmányi“ jelentőségünk szellemében őseredeti magyar alakulatnak értelmezték. Szívesen hitelt adtak tehát HORVÁT ISTVÁN szófejtésének, amely a *magyar* nevet 'magerő'-nek, 'mageresztő'-nek elemezte, s örömmel hallgatták CZUCZOR—FOGARASI tanítását is, hogy a *magyar*, régiesen *mageri* = 'Kernvolk': az összetétel első tagja a *mag* 'Kern', második tagja pedig az 'ember' jelentésű török *eri*.

Nem volna értelme, hogy az efféle tarkabarka régi magyarázatok sorra ismertessem s egy akkoriban Európaszerte elterjedt etimologizáló járvány szörnyűségeit pellengérré állogassam. Jellemző azonban, hogy ennek az idejét mult teljességnek garabonciás deákjai még nemrégiben is föl-fölbukkantak és napilapjaink beszámolóiból ítélve hozsannás sikert arattak. Pl. MODI bombayí parszí professzor 1925. évi budapesti látogatása alkalmából azzal a szenzációs megállapítással viszonzta az ünnepélyes fogadtatást,

hogy a magyar népnév perzsa eredetű s azt jelenti: 'a mágus barátja' (vö. Nyr. LXV, 129. l.); HU-DzsIN-JA sanghaji tanár 1933-ban nálunk jártakor meg azzal az alkalomszerű tudományos fölfedezéssel kedveskedett, hogy a magyar népnév kínai és török szavakból forrt össze, ilyenformán: kínai *ma* 'ló' + kínai *tja* 'nemzedék' + török *eri* 'ember', vagyis a háromtagú összetétel eredeti jelentése 'lovasnemzedéki' (Id. ZSUFFA S., A magyar nyelv nyelvrok. 41. l.) Végül — hogy hazai ihlethiányról se panaszkodjunk — ZSUFFA SÁNDOR 1942-ben kiadott mérges könyvében fölényes megnyugvással hirdeti, hogy a magyar ebből lett: *Mu-a-ger*, s jelentése 'nem szolgál, tehát szabad', mert *ghar* kabard nyelven *szolgát* jelent (u. o. 24. l.). — Költői leleményesség és szakmai tájékozottság dolgában csak egy „hivatásos ősnyelv-kutatónk”, FÜLÖP PÁL főzte le őket, mert ő együltőhelyben mindjárt négy „egészen biztos” megfejtést rázott ki az inge ujjából.

A helyes irányú, tudományos igényű kutatások sorát REGULYNak már az imént említett 1841. évi levele nyitja meg. Ennek a nevezetes levélnek minket most érdeklő része így hangzik: „Ha lehetne, egyenesen az Uralra utaznám, hogy a vogulok és osztjások nyelvét megtanuljam. Igen keveset tudunk e nyelvekről; de a mit tudunk, az nyelvtani és szótári tekintetben legnagyobb nyomosságúnak látszik. Ezután járulnék a magyar és finn nyelv hasonlításához mind nyelvtanilag mind szótárilag, mi befejezné a kérdés nyelvészeti oldalát. Következnék azután történelmi oldala, mely tekintetből épen a vogulok látszanak legérdekesebbeknek. Ők szirjén határosaiknál a *jögra* nevet viselik, mi nagyon emlékeztet a régi *ugor* vagy *jugor* névre; legalább az orosz, kinek ő hangja nincsen, ezt csak így ejtheti. A *jögra* népről nevezték hajdan az egész tájékat *Jugriának*. De nevezetes ez is: Az oroszok a magyart is *jugrinak* nevezik; s minthogy a vogul magát *manšinak* nevezi: talán így a magyar név eredetére is juthatunk.” (HUNF. VogF. 257.)

HUNFALVY PÁL, Reguly hagyatékának önfeláldozó sáfára, etimológiai azonosság helyett csak szemléleti, szerkezeti párhuzamosságot vesz észre a Regulytól egymás mellé állított két népnév: a *manšiki* és a *magyar* között. Szerinte a *manšiki* éppúgy folyónévből és 'ember, nép' jelentésű közszókból keletkezett összetétel, mint az osztjások *as-jax* neve (*as* 'Ob' + *jax* 'nép'), vagy a zürjének *komi-mort* (*Komi* 'Káma' + *mort* 'ember'), a votjások *ud-murt* (*Ud* 'Vjatka' + *murt* 'ember') sajátnevezete. A vogulok névadó folyója a *Man*, amelyhez az 'ember, nép' jelentésű régi vogul *si*, *ši* szó járult hozzá. — A magyar nevet a *manšiki*-től elkülönítve tárgyalja HUNFALVY s *mo-ger*-nek értelmezi. A *mo* a 'föld, ország' jelentésű vog. *mā*, *mā* | fS. *maa* megfelelője volna, a *ger*, *gyer* rész pedig egyeznék a *gyerek gyer* elemével és a vog. *kär* 'ember' szóval, vagyis a *moger* azt jelenti 'a föld, az ország embere', azaz ugyanolyan szabású népnév, mint a vog. *mā-zum* 'nép' (tkp. 'föld + ember'), vagy az észti *mā-mēs* 'Landmann, Bauer, Este' (VogF. 346; NyK. VII, 207; NyK. X, 189; MEthn. 403).

Nem térek ki HUNFALVY magyar és *manšiki* magyarozatának kritikai elemzésére, mert mindkettőről hamarosan kiderült, hogy tarthatatlan.

REGULY pompás gondolatát először PATRUBÁNYI LUKÁCS értékesíti a „Magyar név eredete“ címen 1883-ban kiadott értekezésében (EPHK. VII, 953—69. l.). A régi adatok vegyeshangrendűségének fölismerése őt is arra a meggyőződésre bírja, hogy a magyar *mogy* és *eri* tagokból alakult összetétel. A *mogy* hangszabályszerűen korábbi **mons-*ból fejlődött, s így nyilván elválaszthatatlan a REGULY-idézte vog. *mañši* szótól, az *eri* utótag pedig a vog. *äri, ari* | osztj. *är* 'viel' megfelelője, tehát 'Menge' lehetett az eredeti jelentése. — A *mañši* szót HUNFALVYhoz csatlakozva 'Man-ember'-nek, 'Man-melléki nép'-nek hiszi, sőt még arra a lehető ellenvetésre is válaszol, miért kellett a magyarban a már magában is *népe* t jelentő összetételhez szőszaporítólag még egyszer hozzátenni az *eri*-t: azért, mert a *mañši*-beli *ši* 'ember' jelentése időközben elhomályosodott. [Csakúgy mellesleg hadd jegyzem meg, hogy 'ember, nép' jelentésű *si, ši* szó a vogulban nincs, nyilván nem is volt, s HUNFALVY is csak úgy hüvelykezte ki néhány akkoriban még homályos szövegződésből.]

A következő, nagyon jelentős előrelépés MUNKÁCSI BERNÁT érdeme. Ő többször is feszegette a kérdést, különféle irányban is végignyomozta a lehetőségeket s némi ingadozás után végül is a következő fontos eredményekre jutott: 1. a vog. *mañši* és a magyar—*Megyer* név összefügg egymással; 2. a vog. *mañši* árja eredetű szó s a szanszkrit *mánuša-*, illetőleg *mánuša-*tanúsága szerint 'Mensch' volt az eredeti jelentése; 3. a magyar (korábbi: *magyer, mogyer*) és *Megyer* összetétel: *magy-* (korábbi *mogy-*) és *Megy-* előtagja teljesen egyezik a vog. *mañši*-val, a második tagként szereplő *er*-ben, *ar*-ban pedig azt a régi magyar *er* szót kell látnunk, amely a *férj* és az *ember* szóban is lappang (Ethn. I, 290; VIII, 217; ÁKE. 454. l.).

Íme, így alakult ki, így fest a századforduló táján az a kép, amelyet nyelvtudományunk a magyar népnévről elének vázolt. Bár az érzelmi szempontoktól irányított nagyközönségnek nem nagy öröme telt benne, a hazai megkülföldi szakemberek elfogadták — legföljebb bizonyos pontjai tekintetében éltek óvatos elvi főnntartás jogával — és több mint két évtizeden át tanították, tanítják jórészt mai napiglan. Közben pedig haladt a tudomány: hatalmas arányokban bővültek nyelvismereti forrásaink, s jelentékeny mértékben tökéletesbedett vizsgálati módszerünk is, nem is szólva az őstörténeti és néptudományi búvárlat terén bekövetkezett üdvös változásokról. Már ez maga is megokolttá tenné a magyar népnév eredetével kapcsolatos kérdések fölülvizsgálását és a közkeletű eredmények ellenőrzését. Ezen felül közvetlen okunk is van nyílt állásfoglalásra: újabban sűrű egymásutánban jelentek meg olyan tanulmányok, könyvek, amelyek szempontjaikkal, adataikkal, tanulásaikkal a kérdés elevenébe vágnak. Csak a következő legfontosabb tanulmányokra, munkákra gondolok: 1. SETÄLÄ: Ihmisyys ja kansallisuus 'ihmisen' nimityksissä (SUS. Aik. XLIII, 5—13); 2. NÉMETH GYULA: A honfoglaló magyarság kialakulása; 3. TOIVONEN: *Mies — magyar* (Suomi V/10: 389—92); 4. CSERNYECOV: Фратриальное устройство обско-югорского общества (Szov. Etn. II, 20—42); 5. STEINITZ: Totemismus bei den Ostjaken in Sibirien (Ethnos, 1938, 125—140; vö. OstjVd. II, 127—131).

Azt hiszem, akkor járok el helyesebben, ha takarékoságból és az áttekinthetőség érdekében lemondok e munkák egyenkénti ismertetéséről, bírálatáról s inkább a kérdéstömb szerves tagolódása szerint ha'adva mutatom be a mások és magam kétségeit, eredményeit.

* * *

Az uráli népek többsége valamilyen 'ember', 'nép' jelentésű szóval nevezi magát:

c s e r e m i s z : *mari* 'ember' és 'cseremisiz'; eredetileg csak 'e m b e r t', 'f é r j e t' jelentett; nyilván árja jövevény: vö. ó-ind. *márya-* 'Mann, junger Mann, Freier';

l a p p D.: *almngš.* *alamača*: eredeti jelentése 'Mensch, Mann', másodlagosan 'Lappe, Lappländer';

s z a m J u r.: *hāsawa*, eredeti jelentése 'ember, férfi', másodlagosan 'j u r á k - s z a m o j é d' (a kamaszi-szamojédban *kuza* felel meg neki, de ez még ott kizárólag 'ember' jelentésben használatos; (zárójelben legyen mondva: ezzel a szamojéd szóval egyeztetem a cser. *katša* 'Bursche, Freier, Bräutigam' | vog. *xuš* 'Diener' és egyebek közt a magyar *hős* szót is, amelynek régiségünkben 'iuvenis, futurus sponsus' a jelentése);

a j u r á k - s z a m o j é d o k másik saját nevezete *néneče*, s elsődlegesen ez is 'e m b e r'-t jelent.

Megtörténhetik, hogy az ilyen eredetű népnév idővel elveszíti eredeti 'ember, férfi, nép' jelentését, s akkor egy rokonértelmű szóval toldják meg, frissítik föl. Ilyen például a mai *komi mort* 'zürjén' (tkp. 'zürjén ember'). Ez a *komi* hajdan bizonyára 'embert' jelentett a zürjénben — a vog. *χum* | szamO. *kum*, *kume* megfelelője még ma is 'embert' jelent — jelentésköre azonban utóbb a 'zürjén ember'-re → 'zürjén'-re szűkült — fakult, szinte konkrét jelentés nélküli tulajdonnévvé higult ki, úgyhogy a 'zürjén ember' jelölhetése céljából az ugyancsak 'ember' jelentésű *mort* szót kellett hozzáragasztani.

* * *

Mivel a *magyar* népnév szófejtő irodalmában oly sok visszásságot okozott a történeti adatok nem ismerése, félreolvasása és hibás értelmezése, helyénvalónak látszik — hacsak futólag is — számbavennünk a régiség legfontosabb al'akváltozatait s a belőlük levonható hangtörténeti tanulságokat.

MORAVCSIK GYULA fejtegetése óta (MNy. XXIII, 258—71) valószínűnek látszik, hogy a *magyar* szó legrégebbi alakja a VI. századi *Muageris* király nevében őrződött meg. MORAVCSIK *Moagyerisz*-nek vagy *Müegyerisz*-nek, NÉMETH GYULA pedig *Mugyeri*-nek vagy inkább *Mogyeri*-nek olvassa a bizánci krónikák kétes hitelű feljegyzéseit. — Kb. három évszázad múlva az arab forrásokban bukkannak föl az időrendben következő adatok; ezek NÉMETH GYULA megállapítása szerint *modžyeri*-nek olvasandók (MNy. XXV, 8). — Konstantinos Porphyrogenetos a magyarság vezértörzsenek *Μεγέρι* (olv. *Megyeri*) nevét örökíti meg. Ismeretes, hogy ma *Megyer* alakban már csak helynevek őrzik (*Békás-Megyer*, *Káposztás-Megyer*, *Pusztá-Megyer*;

Megyercs, Megyered, Megyerke, Megyerő), régen azonban a *magyar* népnévvel váltakozva is elő-előfordult. — A hazai források legrégibb adatai a népnévre: *mogeriij, moger, mageri, mager*; ezek a vegyeshangrendű adatok lenyúlnak ugyan a XVI. századig, de elég korán föltünedeznek, majd fölül is kerekednek az illeszkedéses alakok: *Mogurdi* (olv. *Mogyurdi* 1095-ből), *mogyori* (XIII. századi oklevelekben, Kézainál stb.), *mogyor, magyar, magyar*.

Az idegen és hazai kútfők fenti adatai több hasznos útbaigazítást adnak. Reájuk támaszkodva mindenképp azt állapíthatjuk meg, hogy a *magyar* népnév eredetileg vegyeshangrendű volt, s a IX. század elején valószínűleg **močžeri*-nek, majd utóbb kétségtelenül *mogyeri*-nek hangzott. Az ilyen hangszerkezetű szó csak friss jövevényelem, vagy pedig a beszélő közösség tudatában még részekre tagolódó, egybe nem olvadt összetétel lehet a nyelvünkben. Átvétel ezidőben legfőljebb bolgár-törökből ha lehetne, a szó kezdő *m*-je miatt azonban ezt az elméleti lehetőséget is bizvást mellőzhetjük. Hadd idézzem ebben a kérdésben a legilletékesebb szakember, NÉMETH GYULA szavait: „A névnek a törökből való magyarázata még mint feltevés is elvetendő“ (Honf. 247). Minden jel arra vall tehát, hogy a *mogyeri* összetett szó, a mélyhangú *mogy* és a magashangú *eri* összetétele. Ez az összetétel aztán a gyakran használt összetételek sorsában osztozkodva hova-tova elhomályosodott, aminek viszont hangrendi kiegyenlítődés lett a következménye: előreható illeszkedéssel keletkezett a *magyar*, visszafeleható illeszkedéssel a *megyer*. Ugyanígy lett a később átvett szláv sági *čeljādo, grablje, sekyrica, rakita* jövevényeszből: *család* és *cseléd, gereblye* és *grábla* (N), *szekerce* és (*szakorca* > N) *szakóca, rektettye* és *rakottya* alakpár. Eleve el kell eszerint utasítanunk azt a gondolatot, hogy a *magyar* és a *megyer* egyazon egyenes fejlődéssornak egymás után következő két pontja, hogy a *magyar* a *megyer*ből, vagy fordítva: a *megyer* a *magyarból* fej ödött. Különösen egyes külföldi szakemberek próbálták a *magyar*—*megyer*-beli hangrendi különbség csábító előnyeit ilyen értelemben kihasználni.

Az imént már megállapítottuk, hogy a *mogyeri* sem török, sem egyéb jövevényes szó nem lehet, tehát finnugor, esetleg ugor nyelvi örökségünk állományába tartozik, s eszerint etimológiai megfelelőit is a rokonyelvekben tanácsos keresnünk. REGULY meg is találta a legközelebbi rokonyelvben, a legközelebbi rokonnép saját nevezetében, a 'vogul' jelentésű vogul *mañsi* szóban.

Mit tudunk ennek a mázsás súlyú, még a gyógyíthatatlan finnougrofóbiában szenvedő török-pártiak megítélése szerint is nevezetes szónak alakjáról, jelentéséről, esetleg történetéről és a *magyar* népnévhez való viszonyáról?

A szó alakja — a legrégibb *Mansi, Manzi*-szerű adatok idézését mellőzve — AHLQV. *māñs, moañs* 'wogulisch, Wogule'; MUNK. É. *mañsi*, KL. *mañs*, AL. *mañš*, K. *mañs*, T. *māñci māñši* 'a vogulok és osztjakok közös népeve'; KANN. T. *mēñDši*, AK. *mōañš*, KK. *mōañš*, FK. *māñš*, P. *mōañš*, V. *mücñš*, AL. *moñš*, FL. *māñši*, Szo. *māñši* 'voguli; ristimätön lapsi', CSERNY. *mañsi*-манси (вогулы). — A vogul vokalizmus specialistája, KANNISTO az ilyen első szótagbeli magánhangzó-megfelelési viszonyok ősvogul előzményéül **ā* ~ **ε* váltakozást tesz föl: AK, KK, FK, P, V, AL, FL. < **ā*, T, Szo. < **ε* (WogVok. 131).

Ezzel a vogul szóval egyeztetjük immár jó ideje a *magyar* < *mogyeri* népnév elülső részét, a *mogy*-ot. A mássalhangzókkal nincs semmi baj sem: vog. *m-* ~ magyar *m-*; a vog. szóbelseji *-ńš-* ~ magyar *-gy-* ugyancsak jól ismert szabályszerűség (pl. vog. *añšar* ~ *agyar*; vog. *kõńš* 'Stern' ~ R., N. *húgy* 'csillag'). Váratlanul annál több kétséget okozott, — okoz ma is — az első szótagbeli magánhangzó hangrendje. Ha a KANNISTO-féle * \bar{a} ~ * ϵ kikövetkeztetés helytállónak bizonyul, eredetében a vogul *mańši* palatális hangrendű s csak főntartással egyeztethető a *mogyeri*-beli határozottan veláris hangrendű *mogy*-gyal. Ezt a hangtani bökkenőt főleg SETÄLÄ és TOIVONEN nehézményezte, minthogy azonban a *mańši* ~ *magyar* egyeztetést csak e miatt nem akarták elvetni, a palatális hangrendű *megyer*-t vették ősi alaknak, a *magyar*-t aztán másodlagos hangrendi változatnak, átcsapás szülöttének minősítve le (SUS.Aik. XLIII, 10, ill. Suomi V/10 : 391). A *magyar* névre vonatkozó legrégebbi adataink s hangtörténetünk tanulságai tiltakoznak az illetően értelmezés ellen. Szerintem másutt és másban kell keresnünk a dolog nyitját.

A vogulban és az osztjákban tömegesen találunk nyelvjárásokközi vagy ugyanazon nyelvjáráson belüli, gyakran paradigmaticus érvényű mennyiségi és minőségi magánhangzóváltakozásokat. Pl. vogSzo. *nāŋg* ~ AK. *ñaz* ~ KK *ñiz* 'Lerchenbaum'; vogSzo *tāl* 'Winter': *tēli* 'im Winter'; osztj. *lē-* 'essen': *lāpat-* 'füttern', *lil* 'Atem': *lālt-* 'atmen', *jōnt-* 'nähen': *jintap* 'Nadel', *lq'* 'két': *lātⁿ* 'kettő': *kītamtak* 'mindkettő'. Az ilyeszerű hangszíni és hangmennyiségi különbségek vagy magánhangzóváltakozások láttára kockázatos egységes hangelőzményt kikövetkeztetni, tehát magyarázatul a kutatók zöme alapnyelvi különbségeket, váltakozásokat szokott föltenni. Ezen az úton haladt vogul téren KANNISTO, amikor a jelenlegi nyelvjárási tények alapján az ősvogulra húszféle palatális, tizennégyféle veláris és ötféle palato-veláris magánhangzóváltakozást tesz föl; ezen halad osztják téren KARJALAINEN, aki viszont rövid összefoglalásában összesen huszonhárom ősosztják magánhangzóváltakozási típust mutat be.

Még tarkabarkább kép tárul elénk, ha több rokonnyelvre kiterjedő magánhangzó-összevetésekkel próbálunk szerencsét. Hadd utaljak ismét néhány jellemzőbb példára: *agyar* szavunk, amióta adataink vannak rá (1530), mindig mélyhangú; a megfelelő osztják alakok (*añšar*) szintén mélyhangúak, ellenben a vogulban olyanok a nyelvjárásokközi viszonyok, hogy KANNISTO csak az osztjákra-magyarra hivatkozva meri veláris eredetűnek venni; *levél* szavunk határozottan palatális, a vogul nyelvjárási alakok (Szo. *lūpta* | Vog. *lāptā* | T. *lāptā*) előzményeül KANNISTO * \bar{a} , a ~ * \bar{u} , u váltakozást tesz föl; az osztjákra KARJALAINEN *i*-t következtet ki. Rossz volna az egyeztetés? Aligha. — Vog. *pum*, *pom* (< KANN. * o ~ * u), osztj. *pum*, *pom*, *pam* (< KARJ. *u*), s a magyarban: *fű*. Rossz volna ez az egyeztetés is? Vagy az ugor alapnyelvben palato-veláris váltakozást kell feltennünk, hogy kényelmesen igazolhassuk a palatális rendű magyar és a veláris rendű obi-ugor alakok mégiscsak valószínűnek látszó összetartozandóságát?

Ha a finn iskola rekonstruáló módszerét a logaritmustábla gépiességével alkalmazzuk, az interdiaktikus váltakozás föltevésével úgy-ahogy mi is

megoldhatjuk a *mańsi-magyar* kérdést: a kondai nye'lvjárások, a P, Vag. AI. vokálisa *ā, a T. vokálisa meg *a folytatója is lehetne, vagyis föltehetnénk ősvogul *ā ~ *a váltakozási előzményt, ahogy ilyesmit más esetekben maga KANNISTO is föltesz (WogVok. 201). De esetleges szorultságunkban még egy másik magyarázatot is könnyű volna segítségül hívnunk: a vogul nyelvjárások egyik részében található magashangrendűséget a jésített nő palatalizáló hatása alatt bekövetkezett másodlagos változásnak is tekinthetnők. Ha csak a vogulról és a magyarról volna szó, ha a *magyar* névvel csak a vogul *mańsi* szót tudnók egyeztetni, ahogy eddig hittük, így vagy úgy ideiglenesen eloszlathatnók kétségeinket.

Egyébként azt hiszem, hogy az ú. n. alapnyelvi hangok — fgr. területen főleg a magánhangzók — pontos kikövetkeztetésére irányuló hasonló törekvéseink eleve is meddőségre vannak ítélve, mert rendszeren abból a téves föltevésből indulnak ki, hogy az alapnyelv egységes, azonos veretű volt, tehát elvileg kikövetkeztethető. Ha figyelembe vesszük a társadalomtudomány és a műveletlen állapotban élő népi közösségek nyelvi tanulságait, semmiesetre sem tehetünk föl, semmiesetre sem kereshetünk egységes fgr. alapnyelvet, hanem legföljebb alapnyelvi nyelvjárásokat, amelyek között éppolyan számottevő hang-, alak- és mondatani, sőt szókészletbeli különbségek lehettek, mint aminőket nemrégiben a kezdetleges zsákmányoló életmódjuk következtében óriási területen kis csoportokban szétszórtan élő, egymástól szinte függetlenül fejlődő, közös nemzeti nyelv nélkül szűkölködő északi obi-ugorok vagy szamojédok közt találtunk.

Az újabb szakirodalom a *magyar* és *mańsi* mellé két nagyon csábító és sokat ígérő újabb fgr. megfelelőt is ajánlott.

Már említett cikkében TOIVONEN az 'ember, férfi, férj' jelentésű fS. *mies* | fVp. *mies* | fVt *mēs* | fĒ. *mees* | fLív *mies*, *miez* szót vonja az eddigiekhez. Finniségi alapnyelvi előzményük **mēs*, tehát magashangrendű szó. A mássalhangzómegfelelések teljesen szabályszerűek, ellenben a magánhangzó palatális volta fölborzolja az imént érintett kétségeket. TOIVONEN a *megyer* e-jére hivatkozva igazoltnak látja a finnugor alapalak magashangrendűségét, a *magyar* a-ját ilyenformán későbbi változás eredményének tekintve.

Az igazi megépetés azonban csak ezután következett be, mégpedig váratlanul a legújabb obi-ugor néptudomány oldaláról. Népköltészeti, néprajzi, társadalomtudományi és régészeti vizsgálatai alapján CSERNYECOV a vogul, STEINITZ az osztják világ egy olyan mélyen gyökeredző alapjellegzetességét fedezte föl, amely alkalmasnak ígérkezik a *magyar* népnévre vonatkozó ismereteink kihívására, sőt úgy hiszem, legközelebbi nyelvrokonaink homályos etnogenezisének megvilágítására is. Leírásuk szerint a vogul és az osztják nemzetségek két nagy exogám csoportba, fratriába tömörülnek. (Jobb híján a fratriát a továbbiakban felekezetnek nevezem, persze nem mai, hanem régi etimológiai és nyelvjárásombeli értelmében használva a szót). Az egyik ilyen felekezet neve az osztjákban, nyelvjárások szerint változó alakban: *mōs*, *mās*, *mōnt*, *mānt*, *moúk*, *mānk*; 'ember', 'asszony', 'nép' jelentésű szavakkal összetéve: *mōs žū* 'mos-ember', *mōs nē* 'mos-nő',

mōs जोख 'mōs-nép'; a vogulban *moš*, *moš* az alakja: *moš-χum*, *moš-nē*, *mōš-māχum*. — A másik obi-ugor felekezet neve az osztjákban: *por*, *pr*: *por χu*, *por nē*, *por jōχ*; a vogulban ugyancsak *por*: *por χum*, *por nē*, *por māχum*. Minden vogul és osztják beletartozik valamelyik felekezetbe. A felekezet tagjai közös őstől származtatják és vérrokonoknak tartják magukat. Összeházasodni csak a másik felekezetbelivel lehet, illetőleg lehetett, mert ez a régi szabály helyenként feledésbe kezd menni. Ősét mindkét felekezet emberi és állati alakban képzeleli maga elé. A *mōs* felekezet őse *Tāram* isten, a *moi* felekezetbelit tehát róla *tāram-sir χum*-nak is lehet nevezni; a *por* felekezet őse a *menkw*, *kul* 'ördög'; totem-állatja a medve, úgyhogy ezt a felekezetet a medvéről *pupiγ sir* 'medve-felekezet'-nek vagy *kōnsən akīt sir* 'a karmos öreg felekezeté'-nek is hívják. Reguly egy jegyzetében olvasom: *mōš ne tarom nobel oli*, *por ne kul nobel oli* 'a *mōs*-nő *Tāram*-hoz tartozó, a *por*-nő *kul*-hoz tartozó'.

Az obi-ugor népköltészetben lépten-nyomon rábukkanunk e felekezeti ellentét nyomaira. Általában a *mōs* felekezet képviseli a jóságot, műveltséget magasabbrendűséget, a *por* pedig a durvaságot, gonoszságot, műveletlenséget. Ha megbizhatók az eddigi följegyzések, az obi-ugorság déli része a *mōs*, észak része a *por* felekezet ősi területe.

Nem valami ősi népkeveredés emléke őrződött meg ebben a fratriális kettősségben? Ha arra gondolunk, hogy az embertani vizsgálatok az obi-ugorságban két egymástól lényegesen elütő fajtípust állapítottak meg — az egyik a finn-permi csoporttal mutat föltűnő egyezéseket, a másik az arktikus népekkel való testi rokonságot hirdeti —; ha továbbá azt is figyelembe vesszük, hogy a vogulokat, osztjákat a szokások, hiedelmek ezernyi szála fűzi Észak-Szibéria őslakóihoz: beláthatatlan távlatok nyílnak meg szemünk előtt. Sajnos, a gyanúba vehető s egyre rohamosabban pusztuló arktikus népekről ma még édeskeveset tudunk, pedig tüzetes embertani, néptudományi és nyelvi vizsgálatuk rengeteg meglepetéssel kecsegtet.

De térjünk vissza a *magyar* név kérdéséhez. CSERNYECOV és STEINITZ a *mōs* felekezet osztj. *mōs*, *mās*, *mōūt*, *māūt*, *moūk* és vog. *moš*, *moš* nevét egynek veszi a vogul *mańši*-val és a *magyar magy* eiőtagjával. Az osztják alakok idetartozása felettébb valószínű, bár egyikükön-másikukon megérezik a hasonló hangtestű és gyakran rokonértelmű *maš* 'mese, rege' szó hatása. Könnyű megmagyaráznunk az északi-osztják alakok (*mōs*, *mās*) legföltűnőbb sajátosságát, az *n*-nélküliséget: a legtöbb északi-osztják nyelvjáráshoz a szótag vagy szó végére került *n*-es mássalhangzócsoport szabályszerű következetességgel denazalizálódik:

āmpa- „eb“: *āmpem* „ebem“, ellenben: *āp* „eb“,
ūnta- „vadon“: *ūnta* „vadonba“, ellenben: *ūt* „vadon“,
lōńsa- „hó“: *lōńsa* „hóba“, ellenben: *lōš* „hó“
 vagy vog. *kēńš* ~ magy. *kengy-el* ~ osztj. *kis*, töve *kinza*.

Ezekhez a példákhoz hasonlóan a *mōs*, *mās* t ö v é b e n meg is találjuk a nazálist: *mōńš*-, *māńš*-; a déli és a keleti-osztják alakok (*mōūt*, *māūt*, *māūk* stb.) minden fonetikai helyzetben megőrizték orrhangú elemüket.

A *mōs* magánhangzója határozottan veláris eredetet árul el; hasonló nyelvjárásközi megfelelések esetében KARJALAINEN őszotjták **a* hangot következtet ki.

A *vog. mos* felekezetnév kérdéséről megfelelő nyelvjárási adatok hiányában nem merek határozottan nyilatkozni; mivel eddig csak az északi-vogulban, az osztjások szomszédságában találtam meg, jogosan gondolhatunk osztjából való átvételre. Ismeretes, hogy az északi-vogul sűrűn érintkezik az osztjakkal, életmódjuk, hiedelemviláguk szinte egyforma, sok közöttük a kétnyelvű ember s jórészt énekmondók is ilyenek szoktak lenni, úgyhogy az északi-vogul népköltészet nyelvében jócskán akad tősgyökeres északi-osztják szó, szólás, fordulat.

* * *

Az eddig előadottak lényegét sommásan abban foglalhatjuk össze, hogy a magyarhoz és a *vog. manših*oz hozzátársíthatjuk az obi-ugorság egyik csoportját, valószínűleg a fgr. eredetű magvát jelentő osztj. *mōs* felekezetnevet és tán az 'ember' jelentésű finn *mies* szót. Mi lehet ennek az ősgugor vagy fgr. szónak az eredete? Amint már említettem, annakidején MUNKÁCSI árja jövevénynek tartotta, amelynek a szanszkrit *mānuṣa-* ill. *mānuṣa-* tanúsága szerint 'ember' volt a jelentése. Egyesek nem fogadták el MUNKÁCSI magyarozatát, mást ajánlottak helyébe. PROKOFJEV, a kitűnő orosz szamojédista, a fgr. nyelvek 'föld' jelentésű *mā* szava mellett kardoskodik. Föltevést egyetlen meggyőző érveléssel sem támogatja; azt hiszem, nehéz is volna. — SETÄLÄ is elveti az árja eredeztetés gondolatát, s a következő fgr. szavakkal való egyeztetést javasolja: fS. *mettos* | *vog. mansin, mansim* | osztj. *māntšim* 'fajdkakas, tetrao urogallus'. A „f a j d k a k a s“ → „h i m“ → „f é r f i“ → „e m b e r“ jelentésfejlődés még lehetséges volna, de mind a konsonantizmus, mind a vokalizmus terén súlyos nehézségekkel gyűlnék meg a bajunk. Bizonyára SETÄLÄ is látta a szervi hibákat s a hangváltakozások sánca mögé húzódott vissza, mondván: „sekä vokaalien, että sisäkonsonantin vaihtelujä tavataan suomalais-ugrilaisissa kielissä” (SUS. Aik. XLIII, 11).

Úgy látom, MUNKÁCSI magyarozata még mindig a legelfogadhatóbb. JACOBSONH kronológiai ellenvetéseit (AU. 192. l. jegyz.) megszívlevle lemondhatunk a *mānuṣa-* lehetőségéről, megmarad a *mānuṣa-* 'Mensch', ill. *mānuṣya-* 'menschlich, menschenfreundlich; Mensch, Mann'. — Több részletkérdés vár még itt is tisztázásra, erre a nekem idegen, kényes munkára azonban nem érzem magamat illetékesnek. Csak úgy avatatlanul hadd vessem föl itt azt a gondolatot, nem lehetne-e árja oldalról megmagyarázni a fgr. hangrendi nehézségeket, talán olyanformán, hogy *a* fokú árja-forrást találunk az ugor veláris alakok, s *e* fokút a finn *mies* eredetijéül. Tudjuk, nem ez volna az egyetlen eset arra, hogy különböző árja nyelvjárásból, illetőleg más és más korban veszi át ugyanazt az indoeurópai szót a szétválóban levő vagy már szét is vált finnugorság keleti meg nyugati szárnya.

Utójára maradt a magyar szóvég kérdése. Újabban ezt is többen feszegették, s a régi magyarozókhoz hasonlóan ki képzőnek, ki meg önálló szónak vette. SETÄLÄ és vele tartva TOIVONEN képzőre gondol, arra, amely a finn *Ilmari*, a votják *Iňmar*, az észti *Piker* nevekben található (SUS. Aik. XLIII, 11; Suomi V/10 : 392). Igaz ugyan, hogy a magyarból is kimutatták az ősi

-r képző nyomait (*szem: sömör, ó: avar, odor, lapor, tompor* stb.), ámde ebben az esetben a szóban föltétlenül meg kellett volna maradnia a *mogy* alapszó valáris hangrendjének, tehát valami **mogyori*-féle alakot várnánk.

A képzővel való magyarázat bökkenőjét látva foglalt NÉMETH GYULA az összetétel mellett állást. Szerinte a *mogy-eri* második tagja a török *eri, iri* 'ember' szó, amely összetételes népnevekben gyakran előfordul: *agac-iri* 'erdő embere, erdei ember', *kum-eri* 'homoki ember, sivatagi lakos', *rum-eri* '[kelet]római ember, görög', *türk-eri* 'török ember'. E szerint a *mogyeri* eredetileg azt jelenti: *manši-ember* (Honf. 247—9). Az utóbbi időben általánosan elterjedt ez a magyarázat; Anonymushoz fűzött tömör latin jegyzeteiben PAIS DEZSŐ is ezt fogadta el (Script. I, 35. l. 2. jegyz.).

Épületes következetességgel nyilatkozott ebben a kérdésben MOÓR ELEMÉR. 1933-ban még fennen hirdette, hogy „a *magyar* névnek nem csupán a vége, hanem az eleje is bolgár-törökből fejtendő meg“ (NNy. V, 20); ugyanez a MOÓR ELEMÉR ugyanabban a folyóiratban „Finnugor rokonságunk“ c. könyvemről írtában keményen megleckéztet, hogy a *magyar* -ar végződését másoktól eltérően a fgr.-ságból merészelttem magyarázni: „Németh Gyula e végződést 'férfi, ember' jelentésében a törökből magyarázta, tehát finnugorok nem keverhetők bele ebbe a magyarázatba“ (uo. X, 34). Ugyanez a MOÓR ELEMÉR, ugyanabban az évben, ugyanabban a folyóiratban — de mentségére legyen mondva — a következő füzetben NÉMETH GYULA magyarázatát rúgja-marja, mint a „neovámberizmus gondolkörében“ fogant „bizarr“ ötletet. Szerinte a *magyar* nem lehet „felemás fgr.-török szó“, hanem első része egyezik a vog. *mansí*-val, második részében pedig *ér* < **er* szavunk lappang „amelynek eredeti jelentése a rokon nyelvek tanúsága szerint 'ér' és 'gyökér' volt, vagyis a *magyar* név eredetileg azt jelentette '*magy-gyökér, magy-ér*' (uo. 63. l.). Örülök a pálfordulásnak, de a magam részéről inkább megmaradok a mellett a korábbi nézetem mellett, hogy az *eri* (ma -er, -ar) — a következő 'fiú', 'legény', 'férfi', 'hím' jelentésű fgr. szavakkal egyezik: cser. (WICHM.) *erya* 'sohn, knabe'; (PAAS.—SIRO) *erye* 'Sohn; Enkel meines älteren Bruders od. meiner älteren Schwester; Sohn od. Enkel meines jüngeren Bruders od. meiner jüngeren Schwester; Sohn od. Enkel meiner Base od. meines Veters, falls jünger als ich; allgemeines Anredewort, das ein Alter (Greis od. Greisin) dem Jüngerem gegenüber anwendet'; *erye-βel* 'Stiefsohn'; (VASZ.) *apra 'cun'*; fS. *yrkä, yrkö* 'legény, völegény; férfi, ember'; lp. (LIND.—ÖHRL.) *irke* 'procus', (FRIS) *irgge* 'procus', (LAGERCR.) *ir'Ki* 'Bräutigam', (NIELSEN) *irge, ir'gi* 'suitor, sweetheart, bridegroom'. TOIVONEN kérdőjellel idevonja az osztj. Trj. *p'γδr* 'kamerad, genosse' utótagját is (FUF. XXI, 123—4; vö. azonban FOKOS: NyK. LII, 346). Ha a látszat nem csal, az osztják szó ugyanolyan összetétel, mint a magyar *férj* (< *fi* + *er*) és a cseremis *püerya* (< *pü* + *erya*) 'mannsperson, knabe'. Külön tisztázandó fogas kérdés, milyen közülük van a fölsorolt fgr. szavaknak a törökségből idézett 'férfi, fiú, hím' jelentésű szavakhoz: ujj. csag. oszm. stb. *är* 'mann, held, gatte', esuv. *ar* 'férfi, fiú', kún. csag. oszm. stb. *ärkák* 'männliches wesen, das männchen (von tieren)', sor *ärgák* 'kater', csag. *ärkäč* 'bock' (NÉMETH Gy.: NyK. XLVII, 70). Ősi kapcsolatra vagy átvételre gondoljunk? Akár így, akár úgy dől el a kérdés, a *magyar* népnév eredeti jelentése nyilvánvalóan 'e m b e r'.

Nyelvünk legősibb fémnevei

A magyar fémnevekkel már BUDENZ kezdett el foglalkozni, mert hisz ezek mind őstörténeti, mind nyelvtörténeti szempontból sok tanulságot ígérnek. Az ezekre vonatkozó régebbi vizsgálatokat még 1894-ben MUNKÁCSI foglalta össze és egészítette ki „A magyar fémnevek őstörténeti vallomásai“ című értekezésében, amelyet az Akadémián olvasott fel (vö. Ethn. V, 1—25). MUNKÁCSI fejtegetéseiben kizárólag a nyelvi anyagra támaszkodott; a régészeti kutatások eredményeivel nyelvészeti vizsgálatait már csak azért sem állhatott volna módjában kapcsolatba hozni, mert abban az időben a kelet-európai archeológiai kutatások még jóformán csak a kezdet kezdetén voltak. Azóta Kelet-Európa archeológiai feltárása érdekében már történt egy és más, bár ezen a téren még ma is sok a tennivaló, hisz roppant kiterjedésű területek régészeti feltárásáról van szó. Annyira azonban már mégis csak előrehaladt a kelet-európai régészeti kutatás, hogy az egyes fémek Kelet-Európában való megjelenésének a korát megközelítő pontossággal már meg lehetett állapítani. Sőt számunkra nem kevésbé fontos az is, hogy az eddigi kutatások eredményeit nem nehezen hozzáférhető helyeken megjelent értekezésekből kell kibányászni és összeszedgetni, hanem azok a legkiválóbb szakemberek összefoglaló cikkeiben már készen állnak rendelkezésünkre, mégpedig a két világháború közötti időkben megjelent Ebert-féle Reallexikon f. Vorgeschichte kötetében.¹ Így önként kínálkozik számunkra az a feladat, hogy MUNKÁCSI idevágó nyelvészeti fejtegetéseit is kiegészítve, kapcsolatba hozzuk a régészeti kutatás eredményeivel, hogy ily módon a fémnevek felhasználásával a magyar őstörténetre és nyelvtörténetre vonatkozólag néhány olyan chronológiai megállapítást tegyünk, amikre MUNKÁCSINAK 1894-ben még semmikép sem volt meg a lehetősége.

1. *A csiszolt kőkorszak folyamán megismert és használatba került fémek*

Az első fém, amellyel az ember megismerkedett — úgy látszik — az arany volt; a második a réz. Ennek az a magyarázata, hogy csupán ez a két fém szokott természetállapotban is előfordulni. Ez okból aranyból és rézből való tárgyakat már a csiszolt kőkorból származó régészeti lelőhelyeken is lehetett találni; csak hogy ebben a korban még nem ismerték e fémek öntését és felhevített állapotban való kovácsolásuk előnyét, hanem valószínűleg csak hidegen való kalapálással és csiszolással munkálták meg őket. Ebben a korban természetesen még inkább csak kisebb alakú dísz tárgyak, ékszerek készültek aranyból vagy rézből, mert hisz természetállapotban e fémeknek nagyobb darabjaira csak ritkán lehetett akadni. Valójában azzal lendült át az emberiség a kőkorszakból a fémkorszakba, hogy a már ismert fémeket, vagyis az aranyat, de főként a rézet a tűz felhasználásával kezdték megmunkálni. Eleinte a fémek felhasználásának előnyeit az ember természetesen még nem ismerte fel; ezért

¹ Vizsgálataink céljára felhasználtuk ennek a 14 kötetes műnek a következő címszavak alatti cikkeit: Ananino, Bergbau, Blei, Bronze, Eisen, Finnougrier, Gold, Kupfer, Legierung, Messing, Ostrussland in der Bronzezeit, Pianobor, Silber, Südrussland in der Bronzezeit, Skythen, Zinn. — Különösen nagy hasznát láttam TALLGREN és EBERT idevonatkozó cikkeinek. — Továbbá felhasználtam a SCHRADER—NEHRING-féle Reallex. d. indogerm. Altertumskunde² I—II. kötetének idevonatkozó cikkeit is.

a legősibb réztárgyak alakjuk tekintetében egyszerűen csak a megfelelő kőből készült tárgyak utánzatainak mondhatók. — Természetesen a kőből készült eszközök nem egyszerre tűntek el a használatból a fémek megismerése nyomán, sőt azok egy és más téren napjainkig használatban maradtak, mert pl. a malomkő falusi malmokban ma is valóban — kő. Ez okokból a régészek a rézkorszakot még nem szokták igazi fémkornak tekinteni, hanem csupán a csiszolt kőkorszak utolsó szakaszának.

A fémek használata igazán általánossá tulajdonképp csak a bronzkorban vált, amikor a fémből készült eszközök alakjuk tekintetében is már hozzáidomultak az új anyag természetéhez. De semmiesetre sem mindenütt egyidőben szorította ki a fémművesség a korábbi kőművességet, hanem Eurázsia egyik területén korábban, a másikon később, ami módot nyújt számunkra arra, hogy a következőkben az idegenből származott fémneveket a hangtörténeti és őstörténeti chronológia szempontjából felhasználjuk.

Hogy a finnugor népek ősai, amikor még együttéltek, és a különböző korszakú csoportok tagjai egymás beszédjét még jól megértették — tehát az ú. n. finnugor őskor folyamán —, a fémek közül a réz már ismerték, az nem lehet kétséges számunkra, ha figyelembe vesszük, hogy a 'réz' jelentésű finn *vaski*-nak megfelelő szó az összes finnugor nyelvekben megtalálható. Persze nem mindenütt 'réz' jelentésben, hanem egyes nyelvekben az idevonható szó 'érc' vagy 'drót' jelentésben van meg, más nyelvekben pedig csak a fémnevekre vonatkozó összetett szavakban szerepel, nyilván 'fém' jelentésben. Megvan ez a szó a mi nyelvünkben is, de a magyarban a legősibb fém neve, már egy jóval később megismert fém megnevezésére szolgál: ez *vas* szavunk.

Hogy a finnugor népek mely nép révén ismerkedtek meg a rézzel és a rézművességgel, nem tudjuk. Az azonban nem kétséges, hogy egy a finnugor 'réz' jelentésű szóhoz hasonló hangalakú szó néhány indoeurópai nyelvben is akad, csak hogy ezekben nem 'réz' az idevonható szó jelentése, hanem 'arany'. Ezek a szóalakok: az örmény *oski* és a tochári *A uäs* (vö. SCHRADER—NEHRING, *Reallex.*² I, 404). Arra pedig több példa van, hogy valamely nyelv 'arany' jelentésű szava 'réz' jelentésben él tovább; így például a török nyelvek *altyn*, *altun* 'arany' szava a jakutban már 'réz' jelentésben van meg. Mivel pedig az arany régebben ismert fém, mint a réz, valószínűnek látszik, hogy a finnugor nyelvek 'réz' jelentésű szava — a mi *vas* szavunk előzője — valamelyik ismeretlen eurázsiai ősnyelvben eredetileg 'arany' jelentésben volt használatos és hogy a mi *vas* szavunk ez eredeti jelentése az említett indoeurópai nyelvekben őrződött meg.

Arra a kérdésre, hogy mikor ismerkedhettek meg a finnugor népek ősai a rézzel, nem nehéz megfelelni: semmiesetre sem korábban, mint mikor a rézkorszak Kelet-Európában kezdetét vette, ami az archeológusok felfogása szerint a 2000 körüli időkben következett be. Elméletileg persze a keleteurópai rézkori lelőhelyek alapján legalább is arra lehetne következtetni, hogy hol nem élhettek azok a finnugor ősök, akik a rézzel mint fémmel megismerkedtek. Kelet-Európa azonban nincs még archeológiailag annyira feltárva, hogy ilyen negatív irányú következtetéseknek nagyobb valószínűségük volna, mert hisz eddig mindössze csak 200 egynéhány rézkori lelet ismeretes egész Kelet-

Oroszországból. Annyit azonban mégis megjegyezhetünk, hogy a kelet-oroszországi rézkori lelőhelyek, úgy látszik, leginkább BUBRICH szovjetorosz nyelv-tudós felfogásának felelnek meg (vö. Nyr. 72 : 6), amely szerint azok a kis finnugor népi közösségek, amelyekből a későbbi finnugor nyelvek kialakultak, a középső Volga mentén élhettek (mi ebben a vonatkozásban elsősorban is az Oka-torkolat és a Káma-torkolat közötti Volga-szakaszra gondolunk).

2. *A keleteurópai korai bronzkor (1000—500) folyamán megismert fémek*

Amint említettük, a fémeszközök használata csak a bronzkor folyamán lett általánossá. A bronz tudvalevőleg a réznek az ónnal való ötvözete, amelynek a rézzel szemben az az előnye, hogy nagyobb keménysége mellett is alacsonyabb hőfokon olvad, mint a réz. Legkedvezőbbnek 10%-nyi ónnak a rézhez való hozzáadása tekinthető, de akadnak a bronzkorban természetesen ónban szegényebb bronztárgyak is, amelyek szín tekintetében már alig különböznek a réztől. Különösen Európa keleti felében — ahol nem volt könnyű ónhoz hozzájutni — akadnak ilyen részserű bronztárgyak. Sőt itt az ónhány folytán a bronzkorban még rézből is készültek „bronztárgyak“, olyan rézből készült eszközök t. i., amelyek már a bronzkoriak alakját utánozták, tehát már nem a kőkorszak vaskos eszközeinek alakjához hasonlítanak.

A bronzkor Dél- és Kelet-Oroszországban a régészek véleménye szerint kb. 1000 körül időszámításunk előtt vehette kezdetét. Igazi bronzkor azonban ekkor még csak a mai Ukrajna területén alakult ki; egyebütt eleinte csak ónban szegény és rézből készült bronztárgyak akadnak. Ennek az a magyarázata, hogy Kelet-Európában sehol sem található ón, és e korban a kereskedelem fejletlensége következtében a nyugateurópai, perzsiái és az állítólagos altáji ón csak nagyon gyéresen jutott el Kelet-Európába.

Ezért nem valószínű, hogy őseink valahol a kereskedelmi útvonalaktól távoleső Káma-folyó mellékén már a keleteurópai bronzkor kezdetén megismerkedtek volna az új ötvözzel és a bronzöntés technikájával. Úgy látszik azonban, hogy mindezzel az ugorok még együttélésük idején valóban megismerkedtek. Erre abból a körülményből következtethetünk, hogy az ugor nyelvekben közös szó van az ón megnevezésére; márpedig ennek a fémnek a régi korokban csak mint a bronzötvözet alkotórészének volt nagyobb jelentősége. De különösen nagy becse lehetett amiatt is a Káma mellékén, mert oda csak igen nagy távolságból juthatott el, mert hisz legközelebb eső lelőhelye Perzsia Khorasszán nevű tartományában volt.

Ón szavunknak régi alakja *olno* és réginyelvi tárgyesete *ónna*-t volt (vö. SZINNYEI NyH⁷ 142). Csakhogy a régi nyelvben 'ólom' jelentésben is használatos volt, és a két fémét a 'fehér' és 'fekete' jelzőkkel különböztették meg egymástól. Így volt ez más nyelvekben is (pl. a latinban *plumbum album* 'ón', *plumbum nigrum* 'ólom'). De teljesen hasonlóan használták a régiek az OklSz. adatai szerint *ólom* szavunkat is. És ha figyelembe vesszük, hogy *ólom* szavunknak volt *olon* alakja is (vö. OklSz), alig lehet kétséges, hogy *ón* és *ólom* szavaink egy szóalaknak csupán nyelvjárási változatai lehettek, amelyek jelentésileg csupán a legújabb időkben különültek el egymástól.

Ólom szavunkat ugyan a nyelvészek külön szokták választani *ón* szavunktól és a szintén 'ólom' jelentésű vogul *βōlām* szóval egyeztettek (vö. NyH², SzófSz.). Ez az egyeztetés azonban már csak azért sem lehet helytálló, mert teljesen kizárt dolog, hogy az ólmot Kelet-Európában az ugor együttélés korában egyáltalán ismerték volna. Az ólomnak mint fémnek gazdasági jelentősége a régiebb időkben nagyon csekély volt (legfeljebb súlyokat és áldozati figurákat öntöttek belőle) és csupán az ólomlelőhelyek környékén használták fel (vö. EBERT, Reallex. 'Bergbau'). Márpedig Kelet-Európában ólomlelőhely egyáltalán nincs; így tehát a magyar *ólom* és vogul *βōlām* szóalakoknak összeesengése csak véletlen hasonlóságon, homonymián alapulhat.

Ellenben annak sem jelentési, sem alaki szempontból akadályja nincs, hogy *ón-ólom* szavunkat az 'ón' jelentésű osztyják *uān ūn* szóval ne egyeztessük (az eredeti *l* hangból *t*, i. az osztyjákban *l* és *t* fejlődött). E szó megfelelője *ān* alakban a vogulban is megvan, csakhogy itt már 'ezüst' e szó jelentése, amelyből azután a 'pénz' és 'arany' jelentése is származott. Semmi kétségünk azonban arra nézve nem lehet, hogy e szóalak eredeti jelentése a vogulban is 'ón' volt. (Jelenleg a vogulok az ónt egy 'fehér fém' jelentésű összetett szóval nevezik meg.)

A fenti ugor szóalakokat BUDENZ nyomán egy finnugor 'önteni' jelentésű igével szokták kapcsolatba hozni. Gyanításunk szerint ebben a tekintetben legfeljebb csak ősrégi ugor népetimológiáról lehetne szó, mert — amint erre a körülményre már MUNKÁCSI is felhívta a figyelmet (Ethn. V, 6) — a baltoszláv nyelvekben is van egy a mi szavunkhoz nagyon hasonló, ismeretlen eredetű szó 'ón' és 'ólom' jelentésben. Ez az orosz *olovo* 'ón' szó családja. MUNKÁCSI feltevése szerint ez a baltoszláv szó finnugor eredetű volna és amellettt tanuskodnék, hogy a perzsiai *ón* finnugor népek közvetítésével jutott volna el a baltoszláv népekhez, mert hisz a cseremiszenben is van egy hasonló hangzású szó (*βulno*) 'ón' és 'ólom' jelentésben. Ez a feltevés azonban nem látszik nagyon valószínűnek, ha figyelembe vesszük, hogy az *ón* előbb jutott el — amint említettük — Ukrajnába, mint Kelet-Oroszországba, továbbá, hogy az ugor nyelvek 'ón' jelentésű szavához hasonló hangalakú szó az előázsiai szumirok nyelvében is akad, akikről pedig sokan felteszik azt, hogy ők találták volna fel a bronzöntés technikáját. Ez a szumir szó *anna*, *annag*, amelyről feltehető, hogy korábbi **alna* alakból származott. Ez a szumir szó az *ón* neveként egész sereg előázsiai nyelvben is megvan, így egyebek között az örményben is *anag* alakban. Valószínűleg ez az örmény szóalak származhatott el ismeretlen utakon az északi vogulokhoz is, ahol *ānēx* alakban az ólom neveként szerepel.^{2a} Hogy az *ón* szumir neve honnan való, nem tudjuk, mert hisz a mezopotámiai síkon lakó szumiroknak is be kellett valahonnan szerezniök az ónt. De mindenesetre feltehető, hogy ebből a for-

² Az *ólom* szóvégi *m*-je gyaníthatólag az *olon* > *olom*-(*ból*) alakból származott; a szókezdő hosszú *ó* pedig az *ón*-nal való alakvegyülés eredményeként jöhetett létre *n* > *m* hangváltozás pelig a magyarban *b* előtt szabályszerűen mondható.

^{2a} Esetleg örmény kereskedőktől származik, mert a bolgártörök korszakban örmény kereskedők is jártak a Káma mellékén (v. ö. A. ZEKI VALIDI TOGAN, Ibn Fadlans Reisebericht, Leipzig, 1938, 64, 183/84 l.).

rásból származik az ón neve mind a baltoszláv nyelvekben, mind pedig az ugor nyelvekben. Figyelembevéve a bronzöntés korai meghonosodását a mai Ukrajnában, arra gondolhatunk, hogy a baltoszláv népek ősei esetleg már a kimmeriek révén — akik a szkythák előtt Ukrajna telepesei voltak — ismerkedtek meg az ónnal és vették át tőlük annak gyaníthatólag előázsiai származású nevét, az ugor népek ősei pedig esetleg a szkythák vagy szarmaták révén ismerkedhettek meg a bronzöntéssel és az ónnak nevével. Ebben a vonatkozásban talán előbbre juthatnánk, ha az ón és ólom elnevezéseit ismernők a kaukázusi nyelvekben. Ezek sajnos nem állnak rendelkezésünkre; így tehát *ón* szavunk eredetét illetőleg kénytelenek vagyunk egy tárgytörténetileg megokolt gyanu kifejezésével megelégedni. Ezekből is láthatja az olvasó, hogy a szófejtés és az őstörténeti kutatás terén gyakran milyen sokféle, szerteágazó és főkép nehezen hozzáférhető anyag ismeretére van szükségünk, ha egy-egy lépéssel előbbre akarunk jutni... De azért csak előbbre jutunk!

Nem lehetetlen, hogy annak a népnek a révén ismerkedtek meg az ugorok közvetlenül az ónnal és annak — úgy látszik — előázsiai származású elnevezésével, amely nép a Bjelaja mellékén még a bronzkor folyamán meghonosította a bányamívelést, aminek folytán e korban Ufa környéke TALLGREN finn archeológus szerint valósággal kultúrközponttá vált. Az a nép ugyanis, amely a Bjelaja mellékén lakott, semmiestre sem volt az ugor. Erre a következtetésre elsősorban is egy növényföldrajzi körülmény figyelembevétele ad számunkra lehetőséget. A magyarban és vogulban van t. i. egy közös elnevezése a hársfának; ez — amint SZILASI kimutatta (NyK. 25 : 394, Nyr. 31 : 38) — a *szádok* (*száldob*) szó, amely a hársfa neveként a magyar nyelvterületnek főként keleti felében van elterjedve. Márpedig a Bjelaja mellékén a hársfa nem honos:³ itt tehát a magyarok és vogulok ősei a régibb bronzkorban nem élhettek együtt. Ellenben honos már a hársfa a középső és felső Káma mellékén, ahol elterjedési területe messze felnyúlik északra.⁴ Ezek szerint valahol a középső Káma mellékén az obi-ugor népek őseivel még együttélve ismerkedhettek meg őseink az ónnal és a bronzöntés technikájával.

Ha figyelembe vesszük, hogy az ón még Dél-Oroszország keleti felébe is később jutott el mint annak nyugati felébe, s így ott a bronzöntést későbbben kezdték el gyakorolni, mint annak nyugati felében, akkor valószínűnek látszik, hogy a bronzöntés a Káma mellékén is csak a korai bronzkorszak második felében, vagyis időszámításunk előtt 750 körül vehette csak kezdetét. A bronzöntés ismerete és gyakorlása a Káma mellékére vonatkozólag archeológiaiailag — a földbe került öntőminták révén — ugyan eddig csak a késői bronzkorra (500—0) vonatkozólag nyert igazolást, azonban — amint már említettük — Kelet-Európa archeológiaiailag még egyáltalán nincs annyira feltárva, hogy feltevésünknek az archeológiai igazolás hiánya a korai bronzkor tekintetében a legkisebb mértékben is akadálya lehetne.

³ E körülményt KARL BERTSCH, *Geschichte d. deutschen Waldes*, Jena, 1940 című műben az erdei fák európai elterjedési területeire vonatkozólag közzétett térkép-vázlatokból tudom.

⁴ Az osztyákok a magyar *szádok*nak megfelelő szó nyilván azért nincs meg, mert az osztyákok mai szállásterületén nincs már hársfa.

Ha nem sikerült is pontosan megállapítanunk, hogy honnan származott nyelvünknek *ón* szava, abból a körülményből, hogy e szó megfelelője az obi-ugor nyelvekben is megvan 'ón' jelentésben, nyilván következik, hogy az ugor népek a korai bronzkor közepe táján, vagyis időszámításunk előtt 750 körül, még kétségtelenül együttéltek valahol a középső Káma mellékén.

*

Az ugor nyelvekben az *ón* elnevezésén kívül még az aranynak is ősi közös neve van, illetve volt. Az obi-ugor nyelvekben t. i. azoknak a szóalakoknak, amelyek a mi *arany* szavunkkal egybevetethők, nem 'arany' a jelentésük, hanem a vogul *tariń-é* 'réz', az egyik osztják nyelvjárásban meglévő *jerne* szóalaké pedig 'sárgaréz'.⁵ Már fentebb néhány példát láttunk arra, hogy valami 'arany' jelentésű szó más nyelvekben is felvette a 'réz, sárgaréz' jelentést; így tehát a jelentésbeli eltérés az egybevetésnek semmiképp sem lehet akadálya.

Amint említettük, a termésállapotban sokféle előforduló arany az a fém, amelyet legelőször ismert meg és használt fel ékszernek az ember. Ez a megállapítás azonban nem vonatkozhatik Kelet-Európára, ahol sehol sincs aranylelőhely. Az az arany, ami Kelet-Európában ásatások alkalmával a sírokból előkerült, többnyire Szibériából származott: az Ázsiából ide beköltözött nomád népek hozták onnan magukkal. Jellemző e tekintetben, hogy a szarmaták sírjaiban Kelet-Európában való tartózkodásuk során fokozatosan esőkken az aranytárgyak száma és növekszik az — ezüsttárgyaké. Szibéria t. i. a legősibb időktől kezdve aranyország volt, az Altáj- és Szajánhegység vonulatait pedig már a legrégebb kínai krónikák is Aranyhegység néven emlegetik. Ezzel szemben a Kaukázus ősi ezüstország; a III. ezeredi preszkytha kultúra majkopi kurgánjából előkerült gyönyörű ezüstváza pedig világosan tanúsítja, hogy az ezüstmívességhez itt már nagyon ősi időkben is értettek.

A Káma mellékén a korai bronzkorból származó aranyeletről nem tudunk, sőt a késői bronzkori sírokból is csak egyetlen aranytárgy került elő. Így tehát nem egészen bizonyos, hogy a korai bronzkor 2. felében ismerték-e már ezen a területen az aranyat. Nyelvileg ennek a feltevésnek mindenesetre nincs akadálya. *Arany* szavunk és ennek vogul és osztják megfelelői ugyanis egy olyan iráni szóalakból származnak, amelynek avesztaí alakja *zaranya* volt. Ennek az iráni szónak szarmata alakja kerülhetett el a korai bronzkor folyamán az ugorokhoz, esetleg annak a népnek a közvetítésével, amelytől az ugorok az ónra vonatkozó szavukat is átvették és a bronzöntés technikáját is eltanulták. Az ugyanis nem kétséges, hogy ebben a korban Kelet-Európa kapujában — amint ez az Orenburg környékén talált sírletekből is megállapítható volt — szarmaták laktak. Ennek a különféle ázsiai népelemekkel kevert iráni népnek a nyelve, amint ez a ránkmaradt szarmata névanyagból megállapítható, nem sokban különbözött az alánok nyelvétől, akiknek egy töredéke ma is — amint ismeretes — *oszét* (= *jász*) néven a Kaukázus hegyei között él.

A finnugor népek közül a permieknek és volgaiaknak az aranyra vonatkozó szava szintén iráni eredetű (ezek: zürjén-votják *zarńi*, eseremisiz *sörńňö*,

⁵ Vö. TOIVONEN, FUF. XV, 90; XX. 96.

mordvin *sirnä*). Ők azonban esetleg csak az alánoktól vették át e szót (az oszétben *sūy-zärinä* 'színarany' e fém neve). Feltűnő ugyanis, hogy ez az iráni szóalak hiányzik már a finn népeknek és a lappoknak a nyelvéből; így arra lehetne gondolni, hogy e szó a Volga-melléki finnugor népeknek a nyelvében csak a finnek és lappok őseinek a volgai finnugor népektől való elszakadása után honosodott meg. Mivel ez a néptörténeti folyamat, amit szláv törzsek előnyomulása okozhatott, az i. e. II. században következhetett be, az az iráni nép, amelytől a volgai és permi népek ősei ez esemény után az arany nevét átvehették volna, csak az időszámításunk kezdete körül a húnokkal Kelet-Európába benyomult alánok lehettek. Sőt tekintve, hogy milyen ritka volt az arany még a késői bronzkorban is a Káma mellékén, az sines egészen kizárva, amint ezt korábban magunk is gondoltuk (Ny.r LXXI, 40), hogy a magyarok is az alánoktól vették át e szót és hogy csak az ő révükön honosodott meg e szó az obi-ugor népek őseinek is a nyelvében. — Van azonban egy kö.ülmény, ami látszólag mégis inkább az előbbi feltevés mellett szól. Ha t. i. a vogulok és osztjások ősei csak a magyarok révén ismerkedtek volna meg az arannyal és annak iráni származású nevével, akkor valószínű, hogy a Káma mellékén mégis csak sokkal gyakrabban található ezüstöt szintén az ő révükön ismerték volna meg és tőlük vették volna át a nevét. Eről pedig szó sem lehet.

De meg különben sem valószínű — ezt, amint majd látni fogjuk, főként ezüst szavunk tanúsíthatja —, hogy a magyarok ősei már a késői bronzkorban érintkezésbe jutottak volna az alánokkal, pedig akkor a Káma mellékén az aranyat már ismerték; így tehát nevének is ekkor már ismertnek kellett lennie, bármennyire ritka is volt azon a tájon e korban még ez a fém.

Egy fontos nyelvtörténeti tanulsággal mindenesetre szolgál a számunkra az *arany* szó és annak obi-ugor nyelvi alakjai. Ez pedig az, hogy abban a korban, amikor ez az iráni szó az ugor nyelvekben meghonosodott, a finnugor *s hangnak még változatlan alakban kellett az ugarságban meglennie, amennyiben a feltételezendő iráni szóalak szókezdeti z-je helyén a magyarban hiányt, a vogulban t-t; egy bizonyos osztják nyelvjárásban pedig j-t találunk, vagyis ugyanazokat a hangokat, amelyek az ugor nyelvek finnugor tözsszavaiban a finnugor *s (= sz) hangnak felelnek meg. Nyilván az történt, hogy az ugorok e szóban ép úgy s-szel helyettesítették a szarmata szóalak z-jét, mint tették ezt később a vogulok és osztjások a zü-jén *zarüi* 'arany' z-jével, amelynek t. i. nyelvünkben a *sarüi* szóalak felel meg.

De őstörténeti szempontból sem érdektelen az ugor nyelveknek aranyra vonatkozó, valószínűleg szarmata származású szava. Szibéria — amint említettük — a legősibb időkben is aranyország volt: ha tehát az ugorok, illetve, ahogy mások tudni szeretnék, a magyarok ősei valahol Nyugat-Szibériában őségi időkben érintkezésbe jutottak volna törökökkel, akkor e nevezetes fémnek nem iráni, hanem török származású elnevezése honosodott volna meg nyelvünkben... Hogy pedig ez a negatív irányú következtetés nagyon megállja a helyét, azt — amint másutt behatóbban is kifejtettük — egyéb érvek is tanúsítják.

3. A keleteurópai késői bronzkor (500—0) folyamán megismert fémek

500 körül időszámításunk előtt nyilván valami népmozgalommal kapcsolatban új kultúrelemek jutottak el a Káma mellékére. Innen számítják egy Ananyinó nevű lelőhelyről elnevezett késői bronzkultúrát, amelynek folyamán a Káma mellékén két új fém honosodott meg: a vas és az ezüst.

Ennek a két fémnek már nincsenek a magyarban és az obi-ugor nyelvekben közös elnevezései, amiből nagy valószínűséggel következtethetünk arra, hogy legkésőbb e korszak kezdetén a magyarok ősei már kiváltak az ugor népek közösségéből és hogy közöttük a közvetlen érintkezés e kor folyamán aligha volt már meg.

A két fém közül régibbnek a Káma mellékén a vas látszik. A vas itt, amint ez az ananyinói és permi kultúrák leletanyagából is megállapítható, behozott kések és török alakjában honosodott meg. De ez következik a vasnak a keleti finnugor nyelvekben található elnevezéseiből is. Ezek ugyanis a következők: osztják *karta*, *kart*, vogul *kēr*, zürjén *kört*, votják *kort*, cser. *kürtnö*. Hogy e szavak valamiképp összefüggenek a 'kés' jelentésű avesztai *karata*, pehl. *kārt*, újperzsa *kārd*, továbbá a 'kés, kard' jelentésű oszét *kard* szóalakokkal, az nyilvánvaló. A keleti finnugor nyelvek fenti 'vas' jelentésű szavai nyilván *t*-vel és nem *d*-vel honosodtak meg, mert hisz valami eredeti *d* hang az *-rd-* hangkapcsolatban mind a cseremiszbén, mind pedig a permi nyelvekben változatlanul megmaradt volna. Ezek szerint e szóalakok semmiesetre sem alán (oszét) eredetűek e nyelvekben, amiből az is következik, hogy eredeti jelentésük csakis 'kés' lehetett, mert hisz az iráni nyelvek közül 'kard' jelentésben e szó csakis az oszétben van meg. Ezek szerint a 'vas' jelentésű eredeti *t*-t feltűntető szó a keleti finnugor nyelvekben időrendileg és az iráni népek költözéseit figyelembevéve csak szarmata eredetű lehetne. Sajnos, azt nem tudjuk ez idő szerint még megállapítani, hogy a szarmatában az oszét és újperzsa szóalakok alapján feltételezendő *-rt-* > *-rd-* hangváltozás nem következett-e már be. Ha t. i. ez így volna, ebben az esetben csak valami nem-iráni nép közvetítésével kerülhetett volna a keleti finnugor nyelvekbe ez az ó- vagy középiráinak mondható *rt-s* szóalak. Vagy pedig arra kellene gondolnunk, hogy e szó már jóval korábban 'kés' jelentésben honosodott meg e nyelvekben és ily módon vált a vaskések, majd a vas nevévé.

E szó oszét alakja 'kard, szablya' jelentésben azonban később nemcsak a magyarban honosodott meg, hanem a cseremiszbén is (vö. cser. *kerdo*, *kerde*, *kerde*). A cseremiszbén tehát 'vas' jelentésben megvan továbbképzett alakban az iráni szónak *t-s* alakja (*kürtnö*) és a későbbi oszétes alakja is az oszét és magyar *kard* szóalaknak megfelelő jelentésben.

A magyarok ősei az újonnan megismert fémre — úgy látszik — a réznek ősi finnugor nevét vitték át, illetve a bronzét, mert hisz a bronzot a réztől az egyes nyelvekben nem igen szokták megkülönböztetni. Az átvitel azonban esetleg nem olyan egyszerűen történt, mintahogy azt gondolnók, hanem a *vas* szó előzője már a régebbi bronzkor folyamán is használatban lehetett 'kés, tör' jelentésben, olyanformán, ahogy *vas-on* mi is érthetünk

kardot vagy szablyát. Így tehát nem lehetetlen, hogy a *vas* szavunknak megfelelő szóalak eredetileg nem az anyagot, hanem a belőle készült tárgyat jelentette.

Akármin volt is ez, megállapíthatjuk azt az őstörténeti szempontból nem kis jelentőségű tényt, hogy *vas* szavunk feltételezhető előzője (**vaskē*) megvan az összes szamojéd nyelvekben is, az osztják-szam. kivételével mindenütt 'vas, Eisen' jelentésben. Az idetartozó szóalakok WIKLUND nyomán a következők: jurák-szam. *jesea, wese* | tavgy *basa* | jen.-szam. *bese* | osztj.-szam. *kues* 'fém' | kam. *baza* | taig. *beise*. E szó természetesen semmikép sem lehet a szamojéd nyelvekben az ősi urali nyelvközösség korából származó örökség, hanem csakis jövevényszó lehet, mégpedig előmagyarnak mondható, mert hisz csakis a magyarban vette fel az ősi finnugor 'réz' jelentésű szó a 'vas, Eisen' jelentést.

Hogy a szamojéd nyelvekben ez a szó nagyon ősi, azt először is az tanúsítja, hogy az összes szamojéd nyelvekben megvan; azután pedig az a körülmény, hogy a feltételezendő eredeti *-*šk*-hangkapcsolatnak a szamojéd nyelvek törzsszavaihoz hasonlóan *s, š* és *z* felel meg benne.

A szamojéd népek ősei KAI DONNERnek, a kiváló finn szamojédkutatónak felfogása szerint az időszámításunk előtti korban körülbelül 500-ig még az Urálon innen laktak és ekkor még meglehetősen egységes nyelvet beszélhettek. Nyilván az időtájt, amikor a szamojédség zöme az Urálon túlra kezdett el áthúzódni, ismerkedtek meg a vassal és annak előmagyarnak mondható nevével. Hogy tőlük e szót a szamojédek ősei átvehessék, az ugarság zömétől nyilván már elszakadt előmagyarnak eredetileg is az ugor nyelvterület legészakibb felében kellett elhelyezkedniök; ezt a következtetést különben még bizonyos hangtörténeti tények is szükségessé teszik, amint erre a körülményre már alkalmunk volt felhívni a figyelmet (vö. Nyr. 72:50).

*

A honfoglaló magyarság anyagi kultúrájának csak mintegy a kivonatát ismerjük azokból a nem könnyen pusztuló anyagokból készült tárgyakból, amelyek az eddig módszeresen feltárt, nem túlságosan nagyszámú — néhány száz — hiteles, honfoglaláskori sírból kerültek elő. Az ezeken előforduló ékítmények, valamint az ékszerek, dísz tárgyak legjellemzőbb anyaga az ezüst. FETTICH NÁNDOR a honfoglaló magyarság fémművességéről írott nagy tanulmányában meg is jegyezte, hogy nem ismer Euráziában történeti nomádnépet, amelynek az anyagi kultúrájában az ezüstnek olyan nagy szerepe lett volna, mint a honfoglaló magyarságéban. Arra a kérdésre, hogy miért van ez így, és hogy mióta és mi módon tett szert az ezüst a régi magyarság életében erre a nagy jelentőségre, FETTICH már nem adott feleletet.

Ezekre a kérdésekre kísérrelünk meg mi a következőkben a nyelvészeti és archeológiai kutatás eredményeinek összekapcsolása és egybehangolása útján feleletet adni. Ezek után az olvasó már nem fog csodálkozni azon, ha előrebocsátjuk azt a megállapításunkat, hogy egyetlen fémnév sincs, amely számunkra oly sok tanulsággal szolgálhatna a magyarság kialakulásának körülményeire vonatkozólag, mint ennek a fémnek a neve.

E fémnévnek számunkra való nagy fontosságára tekintettel már előre is kérjük az olvasó türelmét és elnézését, ha ezzel kapcsolatban a következőkben bizonyos, az első tekintetre csak mellékesnek látszó részletkérdésekről is majd egy kissé behatóbban szólunk.

A Káma mellékén az ezüst új fémként az ananyinói kultúra korában (500—0) jelent meg, aminthogy az ezüst másutt is a vassal egy időben szokott feltűnni. Meg kell azonban azt is jegyeznünk, hogy az ananyinói kultúra sírjaiban még nem valami sok ezüsből készült tárgyat találtak; ez arra mutat, hogy e területnek a Kaukázus mellékével való prémkereskedelme ebben a korban még csak nagyon kisméretű lehetett, mert hiszen a Káma mellékének a lakói mással mint prémekkel nem igen tudták volna megfizetni a Kaukázus ezüstjét. Kelet-Európában t. i. minden ezüst a Kaukázus ősrégi ezüsbányáiból került ki.^{5a} Sem az Urálban, sem Szibériában nincs ugyanis ezüst. Szibériára vonatkozólag jellemző, hogy az ottani bronzkori és korai vaskori sírokból ezüstitárgy egyáltalán nem került még elő (S. THOMSON nyomán: EBERT, Reallex. XII. 160), s ez arra mutat, hogy Szibéria és a Kaukázus-mellék között ezekben a korokban semmiféle kereskedelmi kapcsolat még nem volt. Ezt azért tartottuk szükségesnek megemlíteni, mert több nyelvész képviselte azt a felfogást, hogy a magyar *ezüst* szó az oszét *ävzist*, *ävzestü* szóalakra való tekintettel alán (oszét) eredetűnek volna tekintendő. *Ezüst* szavunknak ez a származtatása azonban csak abban az esetben jöhetne szóba, ha az ezüstnek oszét neve kapcsolatban állna e fémnek iráni nyelvekben található elnevezésével. Erről azonban szó sincs; az idézett oszét szóalaknak az iráni nyelvekben elfogadható etimológiája nincs,⁶ és így nyilván HÜBSCHMANNnak van igaza, hogy ez a szó az oszétben jövevényszónak tekintendő (Ossset. Etym. 119). Persze ennek ellenére a magyar szó még mindig származhatnék az idézett oszét szóalak alánnyelvi előzményéből, ha már az egyeztetés néhánnyalaki nehézségét hajlandók volnánk nem számítani (így pl. az *ew* hangkapcsolatnak a magyarban mássalhangzó előtt kétségtelenül *ö* és nem *e* felelne meg). Csakhogy persze az alánok Ázsiának olyan területéről — a Krizgizmezőségről — érkeztek Kelet-Európába, ahol az ezüstöt mint fémeket egyáltalán nem ismerték, és így tárgyi szempontból is teljesen valószínűtlen, hogy az ősmagyarok az ő révükön ismerték volna meg ezt a fémeket és vették volna át tőlük annak nevét, amelyet pedig az alánok is csak valami keleteurópai nyelvből kölcsönözhettek volna. Ezenkívül pedig az ezüst mint fém a sírleletek tanúsága szerint már az ananyinói korban is ismeretes volt a Káma mellékén; az pedig semmiképp sem valószínű, hogy az ősmagyarok ebben a korban már kapcsolatba juthattak volna az oszétek őseivel. Ezek szerint az ezüstre vonatkozó magyar és oszét szóalakok viszonya — amennyiben a hasonló hangalak alapján kapcsolatot tételezünk fel közöttük — egészen

^{5a} Megemlíthetjük, hogy az ezüst az arannyal és rézzel ellentétben természetesen legfeljebb nagy mélységekben fordul csak elő; magasabb szintekben t. i. klórezüstté alakul át. Ezért az ezüst nem olyan rég ismert és használt fém, mint az előbbieik.

⁶ Ugyan ez oszét szót H. SKÖLD MUNKÁCSI nyomán a késői avesztai *ayöwzusta* — *ayaozusta* 'schmelzendes (Metall)' szóalakból próbálta származtatni; ennek a származtatásnak tarthatatlanságát azonban G. SCHMIDT meggyőzően kimutatta (vö. FUF. XVIII. Anz. 92; XIX. Anz. 26 (27)).

más lehetett; t. i. vagy az *oszét* szó származhatott az ősmagyarból, vagy pedig mindkét nyelvi szóalak valami ismeretlen, közös keleteurópai nyelvi forrásból való.

Ha pedig széttekintünk a keleteurópai nyelveknek az ezüstre vonatkozó szavai sorában, akkor hamarosan rájöhetünk arra, hogy a magyar *ezüst* szóhoz szerfelett hasonló hangzású szó szolgál ennek a fehér fémnek a megnevezésére a permi nyelvekben is. Ezek a szavak: zürjén *ezis*, *ezis*, votják *azves*. A nevezetes pedig az, hogy a votják szóalak votják nyelvi alapon minden nehézség nélkül 'fehér érc'-nek vagy 'fehér fém'-nek értelmezhető, aminthogy sok más nyelvben is hasonló módon nevezték meg ezt a fémét. Ebből nyilvánvaló, hogy az idézett zürjén szóalak elhomályosult összetételnek tekintendő. Mivel pedig ezekhez a permi szóalakokhoz a magyar *ezüst* szó szerfelett hasonlít, sokan ez utóbbi szót is elhomályosult finnugor eredetű összetételnek voltak hajlandók tekinteni (vö. SZINNYEI, NYH⁷, BÁRCZI, SzófSz.). Erről azonban — amint ezt az olvasó az előadottakból már maga is megállapíthatta — tárgyi szempontok figyelembevételével még csak szó sem lehet, mert hisz a finnugor őskorban az ezüstöt mint fémét még egyáltalán nem ismerhették Kelet-Európában. De alaki szempontból is elhibázottnak mondható e feltevés, mert hisz a permi nyelvek szóbelseji *z* hangjának a magyarban *z* semmiesetre sem felelhetne meg, amennyiben t. i. *ezüst* szavunk is finnugor törzsszónak volna tekintendő, hanem a szabályszerű megfelelés ez esetben a magyarban hiány volna, a vogulban pedig *t*. Így pl. a zürjén-votják *ozir* 'gazdag' szónak a magyarban *úr* (R. *uuru*) felel meg, a vogulban pedig *ütér*, *ütér* 'úr' (vö. Nyr. LXXI, 41). Ezek szerint az *ezüst* csak permi jövevényszó lehet nyelvünkben; elsőnek — úgy látom — ZSIRAI MIKLÓS értelmezte ilyen módon e szavunkat.⁷ Meg kell azonban jegyezni, hogy a *z* hang a még előmagyarnak mondható kor hangrendszerében nem lehetett meg, aminek behatóbb kifejtése azonban már messze vezetne: így tehát a *z* esetleg idegen hangként hcsosodott meg e szóban oly módon, ahogy pl. később szláv jövevényszavak révén a *c* és a *zs* is meggyökerezett nyelvünkben vagy ahogy ma meggyökerezőfélben van a *ç* (*ch*). De az sem lehetetlen, hogy a permi szóalak *z*-jét az előmagyar-kor hangrendszerében még meglévő jésítet *t* *z*-vel vagy annak előzményével **z*-vel helyettesítették (ez a hang fgr. *-*č*-ből származott), amelyből később szabályszerűen *z* fejlődött. (v. ö. MOOR, MNy. XLVII, 52)

Az átvett szóalak *šk*-ra vagy *šç*-ra végződhetett, amely hangkapcsolatból a magyarban szabályszerűen *š* fejlődött. Ami pedig a szóvégi *t*-t illeti, az *ezüst* szavunkban szervesen fejleménynek tekinthető, sőt esetleg nem más, mint a tárgyeset *t* végződése, amelyet a beszélők a tőhöz tartozónak értelmezhettek.

Volt azonban *ezüst* szavunknak a régiségben egy olyan alakja is, amely mintha megengedné azt a következtetést, hogy e korban a finnugorkori jésítetlen *s* is változatlan módon volt még meg nyelvünk akkori hangrendszerében. Ez a szóalak *eszüst* (vö. E(Sz.). Ez úgy jöhetett t. i. létre, hogy

⁷ Magyar őstörténet (1943, 34. l.)

valamelyik előmagyar nyelvjárásban a permi szóalak z-jét s-szel helyettesítették. Ez a hang azután magas hangok környezetében jésült,^{7a} és így ma annak szabályszerűen a jésített *s* folytatása, a *sz* felel meg, vagyis oly módon, ahogy pl. a zürjén *poz* 'fészek' szó z-jének is *sz* felel meg a mi *fészek* szavunkban. — Ennek az *eszüst* szóalaknak létrejötte azonban másként is magyarázható; feltehető t. i., hogy nyelvünkben is volt egy a votják az 'fehér' jelentésű szónak megfelelő **es* > **es* szóalak 'fehér' jelentésben. Ennek pedig szabályszerű folytatása lehetne a már elavult *eszüst* szóalakban lévő *esz* szóelem. Ez utóbbi feltevés mellett mintha főként a szintén 'fehér fém'-nek értelmezhető vogul *ātweš* 'ón' szóalak szólna; ennek tanúsága szerint ugyanis az ugorban sem hiányzott a zürjén-votják *ez*, *az* szóalakoknak megfelelő szó: a *t* hang ugyanis a vogulban szabályszerűen megfelel a permi nyelvek szóbelseji z-jének (ezt a megfelelést fentebb *úr* szavunk rokonnnyelvi alakjaiban is megfigyelhettük). A magyar *esz* ~ vogul *āt* szóalakokban a *sz* ~ *t* hangviszonyt illetőleg pedig fentemlített *fészek* (vö. HB. *feze*) szavunkra is hivatkozhatunk, amelynek a vogul megfelelői *p* *ti*, *pa* (az eredeti *t* ezekben a szóalakokban is jésült); a magyar *e* ~ északi vogul *a* megfelelés pedig szintén szabályszerűnek mondható (pl. m. *fel(et)* ~ északi vogul *pāl*).

Hangtörténeti szempontból *ezüst* szavunk alapján az előadottak szerint valószínűnek mondható, hogy jésített sziszegő hangok még voltak ekkor nyelvünkben és talán nem változott még el *h*-vá (vö. Nyr. LXXI, 40) a jésítetlen *s* sem. Östörténeti szempontból pedig megerősíti azt a *vas* szavunkhoz kapcsolódó fenti negatív irányú következtetésünket, hogy az ananyinói korban (500—0), amikor az ezüst mint új fém megjelent a Káma mellékén, őseink már nem állottak közvetlen kapcsolatban az obi-ugor népek őseivel. Továbbá megerősíti azt az előzőleg hangtörténeti tényekre alapított felfogásunkat is, hogy az ősmagyar nép kialakulásában egy permies nyelvet beszélő népcsoportnak is jelentős szerepe volt. Sőt szerintünk ősmagyaroknak csak azt a nyelvi alakot nevezhetjük, amely a permi-ugor nyelvkeveredésből alakult ki, amely bizony annyira eltávolodott már az eredeti ugor nyelvi alaktól, hogy már szinte önálló finnugor nyelvi formának tekinthető.

Amint utólag megállapíthatom, ezt a felfogást, amelynek a gyökerei végeredményben BUDENZIG mennek vissza, újabban ZSIRAI MIKLÓS is képviselte, abban a Ligeti Lajos szerkesztésében megjelent gyűjteményes műben, amelyre fentebb már hivatkoztunk.⁸ Az előadottak szerint a permi-ugor

^{7a} A jésülés azonban létrejöhetett a második szótag *s*-ének hátraható asszimiláló hatása révén is.

⁸ BÁRCZI GÉZA az említett gyűjteményes műről írott ismertetésében (MNY. XXXIX. 286—89) elutasította a ZSIRAI képviselte ugor-permi nyelvkeveredés gondolatát, hanem szerinte a magyarban a permies elemek valami ugor-permi átmeneti nyelvjárásból származnának. — Korábban magam is effelé a nézet felé hajoltam (vö. Nyr. LXXII, 242), mert hisz közismert, hogy egymás közelében létező rokonnnyelvek között majdnem mindenütt vannak átmeneti nyelvjárások. Időközben végzett vizsgálataim során azonban arra a meggyőződésre kellett jutnom, hogy valami permi-ugor átmeneti nyelvjárás megléte semmiképp sem tehető fel. Ilyen nyelvjárás ugyanis csak abban az esetben alakulhatott volna ki, ha a permiek és az ugorok ősei mindig is egymás közvetlen szomszédságában éltek volna. Erről azonban szó sem lehet. Ebben az esetben ugyanis a permi nyelvek szerkezet és szókinés tekintetében közelebb állnának az ugor nyelvekhez, mint a volgai finn-ugor csoport nyelveihez, a mordvinhoz és a cseremishez. Az pedig köz-

nyelvkeverődés egyik tanujelének tekinthető a mi *ezüst* szavunk is. Ebből a szempontból e szó tanúbizonyossága eléggé jelentős; t. i. módot nyújt nekünk arra is, hogy e nyelv- és néptörténeti folyamat korát és lefolyásának helyét hozzávetőleges pontossággal megállapíthassuk.

Amint kifejtettük, az ezüsttel mint fémmel a még előmagyaroknak nevezendő ugor őseink az ugor népek közösségétől való elszakadásuk után a keleteurópai késői bronzkor folyamán, legkorábban tehát időszámításunk

ismert, hogy e finnugor népcsoportok nyelvei között ép a megfordított viszony állapítható meg. Igaz ugyan, hogy az ugor nyelvek és a permi nyelvek között is vannak bizonyos más finnugor nyelvekben meg nem lévő szókincsbeli és alaktani egyezések, de ezek lényegesen kisebbek számúak, mint a volgai és permi nyelvcsoporthoz képest megállapítható egyezések. Így tehát az ugor-permi egyezések csak azt tanúsítják, hogy valamikor azok a finnugor nyelvjárások, amelyekből a permi és az ugor nyelvi alak kialakult, egymás szomszédságában helyezkedtek el a finnugor ősnép szállásterületén. Mivel pedig a permi és a volgai nyelvek között az egyezések száma lényegesen nagyobb, nyilvánvaló, hogy a volgai népeknek és permieknek az ősei tovább éltek együtt, mint a permiek és az ugorok ősei. Azt pedig tudjuk, hogy a volgai népek őshazája a Szura és Volgakanyar között volt (a Volga jobbpartján). Tehát a volgai népek és a permiek őseinek huzamosabb ideig tartó együttélésének szükségszerű feltételezése azt is jelenti a számunkra, hogy a permiek őseinek is valahonnan innen kellett a Vjatka mellékén feltételezendő legrégebb szállásterületükre költözniök (a Volga bal partján!). Mert hisz ha a volgai népek ősei költöztek volna el a permiek szomszédságából, akkor a permiek őseinek az ugorok őseivel lényegesen tovább kellett élniök egymás mellett élniök és így a permi nyelvek szükségszerűleg közelebb állnának az ugor nyelvekhez, mint a volgai nyelvekhez. Ez persze más szavakkal annyit is jelent, hogy a finnugor népek legősibb lakóhelyét illetőleg BUBRICH szovjetorosz nyelvtudós felfogását tartjuk helyesnek, amely szerint az a középső Volga mellékre helyezendő (vö. Nyr. LXXII, 6).

Bárczinak az az ellenvetése, hogy két idegen nyelvnek a nyelvi egységig menő nyelvi elkeverődése nem fordulhat elő, nem állhat meg. Hogy egy közeles példát említsék: az alnémet és a felnémet két egymástól különböző nyelvnek (és nem nyelvjárásnak) tekintendő; ennek ellenére mégis kialakult egy *messingisch*-nek 'sárgaréz'-nyelvnek gúnyvált keveréknyelv (a berlini népnyelv is ebből fejlődött ki). A pennsylvániai német pedig német és angol keverékének tekintendő. Bizony ilyen keveréknyelvekben nemcsak a lexikális elemek vegyülnek, hanem az alaktaniak is. De hisz idegen alaktani elemek még nem-keveréknyelvekben is gyökeret verhetnek. Közismert pl., hogy a nagyon gyakori és általánosan elterjedt német *-er* képző a latin *-arius*-ból származott, a kevésbé gyakori *-ieren* pedig francia eredetű.

De így volt ez már a legrégebbi időkben is, mert hisz például megállapítást nyert, hogy egész sereg indoeurópai nyelv (a görög, az illyr, a kelta, az itáliai) nem származtatható le az indoeurópai ősnyelv valamilyen egységes dialektusából. Az albán és a hettita pedig valószínűleg szelvsőséges formái a keveréknyelvnek. — Hogy primitív társadalmakban mi módon folyhatott le a nyelvkeverődés, arra nézve R. THURNWALD uiguineai megfigyelései szolgálhatnak számunkra felvilágosítással (l. a Zs. f. Ethn. 1909-i évfolyamában megjelent újtjelentését). Új-guineában ugyanis a nyelvkeverődés a csoportos exogámiával kapcsolatos oly módon, hogy a vegyesnyelvűek házasságából született gyerekek először az anyák nyelvét sajátítják el, majd később az anyai nyelv hangképzésének módján — tehát mondhatni rongtott alakban — az apák nyelvét is hozzátanulják az anyai nyelvhez. THURNWALD ebben az anyai nyelv faji jellegének érvényesülését vélte felismerni (v. ö. R. THURNWALD, Psych. des primit. Menschen, megjelent a Kaffka, „Vergleichende Psychol.“ c. gyűjteményes műben, I. 271), amint hasonló eszmékkel anthropologusoknál is találkozhatunk: a hangképzésnek és a nyelvnek azonban nincs faji jellege, hanem a legtöbb ember nem képes arra, hogy az először elsajátított hangképzési módtól lényegesen eltérőt is utánozni tudjon. — Az előadottak szerint tehát elvi szempontból semmi akadály sincs annak, hogy bizonyos magyar nyelvi tényeket a permi-ugor nyelvkeverődés feltevésével magyarázzunk.

előtt 400—300 évvel ismerkedtek meg egy permi népesoport révén, amikor is a vasat mint fémeket a legnagyobb valószínűség szerint már ismerték. Mivel pedig az ezüst, ez a dél felől a Kaukázusból származó fém, a permiekhez előbb jutott el, mint az előmagyar ugorokhoz, nyilvánvaló, hogy a permiek ekkor még délebbre laktak, mint az előmagyar ugorok. Ez a szükségszerű következtetés teljes mértékben összhangban van mindazzal, amit az előzőekben a vas nevével kapcsolatban az előmagyaroknak a szamojédekkel való érintkezésére vonatkozólag előadtunk.

Mivel pedig az a terület, ahol a szamojédekkel és a permiekkel való érintkezés lefolyhatott, még az oroszországi erdőövezetbe tartozott, nyilvánvaló, hogy a permi és ugor elem keveredéséből kialakult, már ősmagyaroknak mondható nyelven beszélő népesoport csak a permiekkel való érintkezés és az ezüstnek megismerése után vonulhatott le az alsó Káma mellékének ligetes mezőségére és alakulhatott ott át állattenyésztő lovas néppé,^{8a} vagyis ez legkorábban időszámításunk előtt 250 körül következhetett csak be. Mindezekről az tűnik ki, hogy a fémnevek tanúsága szerint az időszámításunk előtti félevezred a magyarság kialakulása szempontjából etnikai és nyelvi történésekkel valósággal zsúfoltnak mondható korszak volt.

Míg a késői bronzkorszakban az ezüst a Káma mellékén még meglehetősen ritka fém volt (a sírokból egy arany tárgyon kívül összesen csak 6 darab ezüsttárgy került elő), a következő korszakban, a lelőhelyekről pianoborinak, illetve északkeleten perminek nevezett korai vaskorszakban (0—600) az ezüstből készült tárgyak már mind sűrűbben fordulnak elő. Ez a körülmény arra mutat, hogy ebben a korban már megelégnék ennek a területnek a Kaukázus mellékével — ahonnan az ezüst származott — folytatott kereskedelme. Ennek a kereskedelemnek tanújelei azok a 399—688 közötti évekből származó szasszanida érmek is, amelyeket a Káma mellékén az e korból való sírokból találtak.⁹ Az az ellenérték, amit a Káma-mellék elősmagyar lakói a kaukázusi ezüstért adhattak, csak a prém lehetett, amelyre részint sajátmaguk tettek szert téli vadászkirándulásaikon, részint pedig ők maguk szerezték be az északibb erdővidék vadászaitól. Ők azonban ezeknek — úgy látszik — már nem ezüstöt adtak csereértékként, hanem, amint látjuk, vasat. Ebből a szempontból nem jelentőség nélkül való, hogy a Vjatkán és Kámán túl északabbra szasszanida érmekre már nem akadtak.

Az ősmagyarokat a Káma mellékéről 600 körül az e területre benyomult bolgár-törökök — a pianoboritól teljesen különböző bolgár-kultúra meg-

^{8a} Ez a költözés valószínűleg annak a katasztrófálisnak mondható klimazordulásnak a következménye volt, amelynek során az évi középhőmérséklet Európában oly mélyre süllyedt mint a jégkorszak óta sohasem: hideg nyarak és csapadékos telek sorozata idézte elő (v. ö. C. E. BROOKS: *Climate through the ages*², London, 1948, 311). Ez a klimazordulás Skandinávia települési viszonyaira is súlyos következményekkel járt. (v. ö. R. SERNANDER, *Ebert-féle Realex. f. Vorgesch.* VII. 8). A szamojédeknek Ázsiába való költözését pedig KAI DONNER korábban ezzel a klimaromlással hozta kapcsolatba. A klíma az i. sz. előtti században kezdett el javulni és körülbelül időszámításunk kezdetén érte el a maiak megfőelő jelleget.

⁹ S. KUZNYECOV nyomán (K voprosy o Biarmi); vö. FUF. XV. Anz. 62. Sőt Perm közelében még az I—III. századokból származó érmeket is találtak (v. ö. A. O. HBIKEL FUF. II, 57-61).

teremtői — szorították ki. A magyarok előlük — átkelve a Volgán — a középső és felső Don mellékére húzódtak, vagyis arra a kozákföldre, amely Solohov „Csendes Don“ című nagy regényének színhelye.¹⁰ Úgy látszik azonban, hogy a régi magyaroknak a Káma-mellék lakóival való kereskedelmi kapcsolataikat a Levédiába való költözésük után is sikerült fenntartaniok. Perm körzetében ugyanis nagy számmal kerültek elő ásatások alkalmával olyan ezüst tárgyak (köztük kincsleletek is akadnak), amelyek FETTICH NÁNDOR megállapítása szerint a levédiai fémművesség régebbi fázisait képviselik.

860 után, vagyis a besenyőknek Kelet-Európába való benyomulása után azonban a régi magyaroknak Permiával való kereskedelmi kapcsolatai — úgy látszik — teljesen megszűntek, mert a levédiai ezüstművesség késői fázisai FETTICH szerint Permiában egyáltalán nincsenek már képviselve.¹¹ Más elfogadható és könnyen szállítható csereértéket a levédiai magyarok ezüst holmijukért Permiában semmiesetre sem kaphattak, mint prémeket. Mivel pedig ők az ezüstöt csak a Kaukázus-vidék ezüsbányáiból kaphatták és az ezüstért valamit nekik is adniok kellett, nyilván levédiai tartózkodásuk folyamán is a Permiában ezüstholmiért beszerzett prémekkel fizették meg a Kaukázus-vidék nyers ezüstjét, amelyet feldolgoztak, illetve feldolgoztattak ötvöseikkel. Ebbe a Permia és Kaukázus-vidék közötti prém—ezüst cserekereskedelmi folyamatba esetleg a chazarok is be voltak kapcsolva, mert hisz ez a forgalom csakis az ő birodalmukon keresztül bonyolódhatott le.

Ennek a csereforgalomnak a besenyők előnyomulása következtében való megszakadása súlyos válságot idézhetett elő a levédiai magyarok gazdasági életében. Mert ezután a kaukázusi ezüst megszerzéséhez már csak egyetlen értékesnek tartott csereáru állhatott rendelkezésükre, mégpedig — a rab-

¹⁰ Meg kell jegyezmem, hogy a kozákok életformája és világfelfogása, amint azt Solohov mesterien leírja művében, sok vonásában hasonlíthatott a honfoglaláskor magyarságához... Az ellenforradalmár kozákoknak az előrenyomuló vörösek elől a Donyec medencébe való menekülése jellegzetes a régi magyaroknak a Levédiába a 889-i támadás alkalmával benyomult besenyők elől az Etelköznek mondott Donyec-medencébe való menekülését juttathatja a regény magyar olvasójának eszébe.

¹¹ Már ezért is általában nem helytálló FETTICH NÁNDORNAK az a felfogása, hogy a permi magyaros jellegű régiségek attól a 889-i besenyő támadás elől keletre menekült magyar töredéktől származnának, akiknek utódait ott a XIII. sz. elején Julián lelte volna fel. Julián ugyanis a pogány magyarokat Permiában már csak azért sem lelhetne volna fel, mert útijelentéséből határozottan megállapítható (vö. NNY. XI. 144), hogy ő utazásai során egyszer sem kelt át a Volgán; így tehát az ő *magnum flumen Ethyl*-je, amely mellett a pogány magyarokat fellelte, bizony nem a Bjelaja volt (PAULER Gy., NÉMETH Gy.), de nem is a Káma (FETTICH), hanem egyszerűen a *magnum flumen Etil*, vagyis a Volga. (Már MUNKÁCSI is emlegette a volgai magyarokat.) És a Volga mellékén Julián pogány magyarjainak régészeti emlékei ki is mutathatók. Ezt képviseli a vasút-építésnél véletlenül napvilágra került tankejevkaí sír (T. körülbelül a Káma-torkolattal szemközt fekszik), amelynek lelettárgyai a levédiai fémművességnek olyan előrehaladt fázisát képviselik, hogy FETTICH szerint akár a kenézliói honfoglaláskori temető bármelyik sírjából is előkerülhetnek volna. — Hogy a levédiai magyarságnak oly kevés régészeti emlékéj ismerjük, annak nincs más oka, minthogy Oroszországnak épp a Don-melléki vidékei EBERT szerint archeológiailag alig ismertek. Reméljük, hogy a szovjet-orosz tudományosság hamarosan erre a bennünket magyarokat annyira érdeklő területre is kiterjeszti majd figyelmét. Egyébként meg lehet érteni, hogy az orosz archeológiát korábban elsősorban is azok a területek érdekelték, amelyeknek jelentőségük volt az orosz nép kialakulása szempontjából.

szolga. Így semmiesetre sem véletlen, hogy a levédiai és etelközi magyarok csakhamar mint rabszolgavadászok lettek az arab kútfők tanúsága szerint szláv szomszédaik rémivé. Ezekből a rabszolgavadászatokból fejlődtek ki azután hamarosan azok a nagyarányú rablóportyák, amelyek a régi magyarokat Közép- és Nyugat-Európában is rettegetté tették és amelyeket történetírásunk szépítően kalandozások néven szokott emlegetni. Ezek szerint a régi magyarokat állítólagos békés finnugor mivoltukból nem a török vér és a török etnikum forgatta ki és alakította át őket harcias, vállalkozószellemű kalandozókká, vagy mondjuk kevésbé udvariasan veszedelmes rablókká, ahogy Európa megismerte őket, amint ezt egy romantikus történeti felfogás képviselői feltették, hanem gazdasági okok; ezeket egy szóba súítve azt is mondhatjuk: az ezüst!

A levédiai magyaroknak ezüstben való gazdagságát a honfoglaláskori sírok leletanyagából ismerhetjük meg, mert hisz az itt a földbe került ezüsttárgyak még mind levédiai készítmények voltak. Hogy azonban a régi magyarok már előző, Káma-melléki szállásterületükön is (az óshaza kifejezés a előadottak szerint e terület megnevezésére nem volna egészen helyénvaló), meglehetősen bővíben lehettek az ezüstnek; azt e fém oszét elnevezése tanúsíthatja a számunkra. Említettük, hogy a magyar *ezüst* és az oszét *äwzestä*, *äwzist* 'ezüst' szóalakok között csak az lehet a viszony, hogy a két nyelvnek e fémre vonatkozó szava vagy közös nyelvi forrásból származik, vagy pedig a magyar szóalak tekintendő az oszét szó forrásának. Az előbbi lehetőség fejtegetéseink értelmében még csak szóba sem jöhet; így tehát azt kell még megvizsgálnunk, hogy nyelvi és történeti szempontból tekintetbe jöhet-e a második lehetőség. — Ebből a szempontból először is meg kell állapítanunk, hogy az oszét *äwzestä* szóalak -ä végződése Vs. MILLER szerint — aki e nyelv kiváló kutatója volt — analogikus fejlemény, tehát e szó származása szempontjából jelentősége nincs. Ellenben nagyon feltűnő körülmény, hogy az oszét szó végződésében a magyar szóalak szervesen *t*-jét is ott találjuk. A magyar szóalak -*st* végződése mindenesetre korábbi **skt* vagy **sxt* szóvégből fejlődött. Annak a feltevésnek pedig — úgy látom — nincs akadálya, hogy az oszétben a **skt* vagy **sxt* hangkapcsolat *-st*-vé egyszerűsödött le, amelyből az oszétben szabályszerűen *-st* fejlődött. Így tehát a szóvéget illetőleg nincs nevezetesebb nehézsége annak, hogy az oszét szót a magyar *ezüst* szó feltehető előzőjéből származtassuk. És ha abból indulunk ki, hogy a mai magyar szóalak előzménye valami **éwzesxt* szóalak lehetett — ami pedig szintén feltehetőnek mondható — akkor az oszét szóalaknak a magyarból való származtatását illetőleg annak első fele tekintetében is minden teljesen rendben van. Az oszétben ugyanis a *-sf* hangkapcsolat esetében *s z a b á l y s z e r ü e n* hangesere szokott bekövetkezni (vö. av. *aspa* 'ló' ~ oszét *äfsä* 'ua.');

Az ősmagyarok az oszétek őseivel csak a Káma és Szamara folyók között elterülő ligetes mezőségre való előnyomulásuk után kerülhettek érintkezésbe, de mindenesetre legkésőbbben időszámításunk első századaiban, mert hisz az alánok Kelet-Európa kapujából a húnok nyomása következté-

ben ezután már hamarosan a Volgán túlra sodródtak el,¹² ahol már magyaroktól semmiesetre sem vehették volna át az ezüstnek, ennek a korábbi hazájukban nem ismert fémnek a nevét. Ezt a következtetésünket még egy más mozzanat is támogatja. Az oszétek ősei t. i. az ősmagyaroktól vették át, egy előző hazájukban nem ismert erdei fának, mégpedig a tölgynek a nevét is. Persze az oszét *toldz, toldzä* 'tölgy' szóra vonatkozólag sem hiányoztak olyan vélemények, hogy ebből származott volna a magyar *tölgy* szó. Ilyen gondolat valóban csak a tárgyi szempontokat teljesen mellőző nyelvészeti formalizmus légkörében születhetett meg. Mert hisz nem kétséges, hogy az oszétek ősei Kelet-Európába való benyomulásuk előtt századokon át a Kirgizmezőségen éltek, ott pedig tölgyfa nincs. Sőt az sem kétséges, hogy az említett oszét szónak sem az iráni, sem más indoeurópai nyelveken belül semmiféle kapcsolata ki nem mutatható. Tehát nyilván teljesen képtelen gondolat, hogy a régi magyarok hazájuk legnevezetesebb fájának nevét azoktól az oszétektől vették volna át, akik csak a magyarok szállásterülete közelében láthattak először tölgyfát. Ezek szerint a magyar és oszét szóalakok viszonya ebben az esetben is csak fordított irányban képzelhető el, vagyis úgy, hogy az oszétek ősei vették át a magyaroktól azoknak tölgyre vonatkozó szavát . . . Ennek a származtatásnak sincs — amint ezt másutt majd behatóbban is kifejtem — alaki szempontból semmi akadály. Ezek szerint nem az 'ezüst' jelentésű *üzwetü* szóalak az egyetlen magyar jövevényszó az oszétben . . .

Magyar őstörténeti szempontból az a tény, hogy a permi-magyar *ezüst* szavunk előzője az oszétek őseinek a nyelvében is meggyökeresedett, világosan amellett tanúskodik, hogy őseink időszámításunk első századaiban már a Káma és Szamara folyók közötti ligetes mezőségen tartózkodtak, ahová legkésőbbben az időszámításunk kezdete körüli időkben nyomulhattak előre korábbi szállásterületükről, amely — amint tudjuk — az alsó Kámától északkeletre eső erdősövegetbe helyezendő. — Továbbá — amint erről fentebb már megemlékeztünk — azt is tanúsítja ez az oszétben található ősmagyar jövevényszó, hogy őseink e korban már bővíben lehettek az ezüstnek; tehát nyilván már ekkor is ők voltak azok, akik a messze Észak erdőségeiből származó prémekeket közvetítették a Kaukázus vidékére annak ezüstjéért.

De magyar hangtörténeti szempontból sem jelentőségtelen az ezüstnek az ősmagyarból származó elnevezése. Úgy látszik ugyanis, hogy ez az oszét szóalak azt tanúsítja, hogy az ősmagyarban az évszámításunk kezdete körüli századok folyamán még voltak jésített sziszegő hangok.

4. Egy a korai vaskor folyamán (0—600) megismert ötvözet

Fejtegetéseink értelmében őseink időszámításunk kezdete körüli időkben már ismerték és használták a fémek közül a rezet, az aranyat, az ónt, a vasat és az ezüstöt. Az ötvözetek közül mindenesetre ismerték a bronzot, de valószínűnek látszik, hogy a korai vaskor folyamán a Kaukázus felől

¹² Az alán-magyar érintkezés szempontjából nem szabad elfeledkeznünk arról a körülményről sem, hogy a Volgán — a középfolyás magas és meredek jobbpartja, majd az alsófolyás mocsárvilága miatt — Szamarán alul átkelni nem lehetett.

a perzsiái sárgaréz is eljutott hozzájuk: Perzsiában t. i. a sárgaréznek az előállítására már az ókorban is nagyon fejlett fokon állott. A sárgaréz tudvaleg a réznek cinkkel való ötvözete, bár a régiek a cinket mint fémeket még nem ismerhették, hanem a sárgaréz előállításához a cinkoxidot és a gálmát használták fel.

Arra a következtetésre, hogy őseink az időszámításunk utáni századokban a sárgaréz is megismerhették, réz szavunk ad lehetőséget. Ehhez hasonló hangalakú szó, amint erre már MUNKÁCSI is rámutatott (ÁKE) 'sárgaréz' jelentésben az északkeleti kaukázusi nyelvsoporthoz tartozó avar nyelvben is található (*rez*). Ennek az ötvözetnek a nevét vihették át a régi magyarok a Káma-melléki korai vaskor folyamán a réznek, vagyis a vörösréznek megnevezésére. T. i. az történhetett, hogy miután a késői bronzkorban a korábbi 'réz, bronz' jelentésű *vas* szót az újonnan megismert fém megnevezésére kezdték használni, valami módon meg kellett a beszédben a rezet, bronzot különböztetni a vastól. Ez eleinte valami jelző útján történhetett: talán *veres vas*-nak mondták a rezet és *fekete vas*-nak a vasat. Amikor azonban az időszámításunk kezdete körüli időkben a vas használata a Káma mellékén általánossá vált, az 'Eisen, ferum' jelentésű *vas* szó mellől a feltételezhető *fekete* jelzőt mind gyakrabban elhagyhatták és a beszélők az újonnan megismert ötvözetnek, a sárgaréznek a nevét vihették át a mind ritkábban használt réznek a megnevezésére, de nem lehetetlen, hogy a *réz* szót a 'sárgaréz, Messing' jelentésen kívül már az a nép is használta 'réz, Kupfer' jelentésben, amelytől a magyarok a *réz* szót átvették. Ez a nép semmiesetre sem a kaukázusi avarok ősei voltak, hanem az a nép, amely az évszámításunk kezdete körüli időkben gyaníthatólag a húnoknak Kelet-Európába való behatolása következtében északnak szorítva újabb délnyugati elemekkel gyarapította a Káma-melléki késő bronzkori helyi kultúrákat.¹³ Mindenesetre megállapíthatjuk, hogy nem a *réz* szavunk az egyetlen közös elem a magyar nyelv és a kaukázusi avar nyelv szókincsében. Ezek sorában legnevezetesebb a ló- és csikóriasztó, -biztató, és -esalogató felkiáltásokban szereplő *csi* elem (*csi:hi*, *csid ide ne*, *csitt* stb.), amelynek továbbképzett származéka *csikó* szavunk is. Ezt a szóelemet ismét MUNKÁCSI vetette először egybe több északkaukázusi

¹³ Arra nézve, hogy a magyarok már a törökökkel való érintkezésük előtt is ismerhették a sárgarézt, talán nem lesz felesleges egy közvetett bizonyítékot is megemlíteni. Ha ugyanis a magyarok csak a bolgártörökök révén ismerkedtek volna meg a sárgarézzel, akkor a magyarban ennek az ötvözetnek a megnevezésére épügy egy bolgártörök jövevényszó szolgálna, amint ez így van a votjában és a zürjében is (vö. Y. WICHMANN: Die tshuw. Lehwörter in den permischen Sprachen, MSFOu. XXI.)

A török ötvösök révén nyelvünkben fémneveink közül csak a higanynak *kéneső* elnevezése honosodott meg. Az ezüstdíszek háttérére ugyanis a levédiai ötvösség magyarországi henfoglalaskori sírokból előkerült termékein aranyozott szokott lenni; az aranyozást pedig a régi ötvösök — amint erre nézve Babós Árpád szegedi ötvös- és órásmester barátom volt szíves felvilágosítással szolgálni — csak higanynyfoncsor segítségével tudták elvégezni. Ezek szerint *kéneső* szavunk *börtü* szavunkkal együtt mint az ötvösség mester-szava honosodott meg nyelvünkben és mindenesetre egy fogalmi kategóriába tartozik a szintén török eredetű *gyűrű*, *gyűszű*, *csat* és *tükör* szavainkkal.

nyelv ló jelentésű *čy, ču, ši, šu* szavával. Ezek között a nyelvek között szerepel a kaukázusi avar is. Ebből a körülményből mindenesetre arra következtethetünk, hogy a magyar nyelv és a kaukázusi avar nyelv között feltételezendő közös nyelvi forrás annak a népnek a nyelve lehetett, amelynek a révén a Káma mellékén a délnyugati kultúrelemeket is tartalmazó anaryinói és pianobori kultúrák kialakultak. Gyaníthatólag ennek a népnek a nyelvéből valók a magyar lovasterminológia ismeretlen elemei is, s így ennek a népnek — amelynek révén a magyarság a sárgarezet is megismerhette — lehetett a legnagyobb szerepe a régi magyar lovaskultúra kialakulásában. A honfoglaló magyarság faji összetételében pedig ettől a néptől származhatnak az azt különösen jellemző kaukázusi és a ritkább mediterrán rasszelemek.

* * *

A fémnevek alapján a magyar őstörténeti chronológia szempontjából a következő fontosabb megállapításokra jutottunk:

1. A magyarok ősei i. e. 750 körül még együttéltek az obi-ugor népek őseivel;

2. I. e. 500 körül már elszakadtak tőlük, de még mindig érintkezésben állottak a szamojédek őseivel.

3. 500—300 között a magyarok ősei szoros kapcsolatba kerültek egy permi népcsoporttal.

4. I. e. 250—0 között pedig az ősmagyar nép elhagyva az erdő-övezetet, a Káma-melléki ligetes mezőségen áttért a lótenyésztésre és kapcsolatba jutott egy a délnyugat felől a Káma mellékére sodródott állattenyésztő lovas néppel, amelynek a nyelve valami módon vonatkozásban állott észak-kaukázusi nyelvekkel.

5. E korban mind nagyobb jelentőségre tett szert a magyarság fémművességében a prémkereskedelem útján beszerzett kaukázusi ezüst, amelynek a magyarság életét alakító tényezők sorában később is döntő szerepe volt.

6. Az időszámításunk utáni századokban került a magyarság érintkezésbe az oszéték őseivel.

MOÓR ELEMÉR

NYELVPATOLÓGIA ÉS NYELVTERÁPIA

Kóros és gyógyulások jelenségei a szókinésben

Ezzel a címmel — *Pathologie et thérapeutique verbales* (Paris, Champion, 1921) — J. GILLIÉRON publikált egy 202 lapnyi, kissé bőbeszédű és önmagát ismétlő, de szellemes és gazdagon dokumentált könyvet arról a jelenségről, mikor a nyelvben valami új elem befurakodásával zavar, „helyi” beteges, patológiás állapot áll elő és a nyelvésztől igyekeznek megfelelő eszközökkel, „gyógyítással”, terápiával kiküszöbölni a konfúziót.

Idézzünk néhány példát GILLIÉRON könyvéből, hogy a később tárgyalandó magyar eseteket elvi szempontból előre megvilágítsuk.

A Saint-Pol-i, északfrancia nyelvjárásban a közfrancia *ombre* 'árnyék' nőnemű szó egyesült a magánhangzóval végződő *la* névelővel és az így agglutinált, hímneművé lett *lombre* alakban él az idősebb generáció nyelvében. Minthogy a szót hímneműnek érzik (*le lombre*), prepozíciós alakjai *au lombre* ('árnyéktá', 'árnyékos helyre'), *du lombre* ('árnyékot') lettek. Ilyenformán ennél a szónál szakadás állott be a nyelvjárási alak és a nőnemű, köznyelvi *l'ombre, à l'ombre, de l'ombre* alakok között. A fiatal nemzedék azonban, amely közvetlenebb kapcsolatban áll a városi étellel és a köznyelvvvel (irodalommal), visszaállította a „szabálytalan elváltozás” helyébe a köznyelvi nőnemű alakot, csupán az *au lombre* kifejezésben maradt meg, izolálódva, a régi, nyelvjárási, hímneművé lett alak. Lehet, hogy a nyelvbéli egységesülés, a differenciálódást fékező vagy visszacsináló integrálódás további folyamata az *au lombre* alakot is kiszorítja majd (GILLIÉRON, 1—5).

A francia *aboi* 'kutyaugatás' szó többesszáma *abois*. Ez a többesszám már első fölbukkanásakor (XII. sz., vö. DAUZAT, *Dict. étym.* 1947) kettős jelentéssel bírt. Jelentette a kutya ugatását (ugatásait: *abois*) és jelentette azt a helyzetet, amelyben a hajtóvadászaton üldözött és végkimerülve össze-rogyott szarvas- vagy őzbak van, mikor a kutyák ugatásai veszik körül és közeli halálát érzi: *être aux abois* (szószerint: 'az ugatásoknál lenni') = 'két-ségtelenségben, halálküzdelemben lenni'. Ezt a kifejezést aztán átvitt értelemben emberekről is mondták (pl. anyagi romlásba jutott, végszükségben levő kereskedőről). Az *abois* szó kettős jelentésének kiküszöbölésére volt hivatva a XIII. században jelentkező *aboiement* (*aboïment*) 'ugatás' származékszó (vö. HATZFELD—DARMESTER—THOMAS, *Dict. gén. de la l. fr.*, 1924), amely ma már egyedül látja el a régi *aboi* 'ugatás' funkcióját, míg az (*être aux*) *abois* szinte kizárólag az átvitt értelemre ('végveszély') szorítkozik. Ilyenformán évszázadok folyamán kiküszöbölődött a „szópatológia”, és a „gyógyulás”, a terápia érvényesült (GILLIÉRON, 18).

GILLIÉRONnak (124) még egy bonyolult szótörténetére hivatkozunk. GILLIÉRON a homonim, azonos hangzású, de más jelentésű és eredetű, valamint a szinonim, más-alakú, de hasonló jelentésű szavakat is a nyelvi patológia jelenségei közé sorolja. A nyelv előbb-utóbb kiküszöbölni igyekszik a konfúzió lehetőségeit.

A franciában szinonim szavak a *maison*, *hôtel*, *palais* és a *château*. A jelentésük különböző társadalmi jellegre utal: a *maison* 'ház' a polgárság lakóhelye; a városi nemesség és a gazdagok magánpalotája, rangbeliek vendégeket is fogadó luxus-háza a *hôtel* (a 'szálló'-jelentés újabb keltező ezzel a szóval kapcsolatban); a *palais* a királyok, hercegek, püspökök 'palotája'; a *château* feudális, várszerű 'kastély'. A *hôtel* szó az északfrancia nyelvjárásokban depreciatív irányban fejlődött: vagy egyszerűen 'ház'-at (*maison*) jelent, vagy — gyakrabban — a 'konyha' (*cuisine*) jelentést vette föl. Az irodalmi köznyelvből újabban átvett *maison* — per analogiam — a 'ház' jelentés mellett szintén a *cuisine* jelentését is megkapta a népnyelvben. A várható visszahatás, amely a 'konyha' jelentésűvé vált *maison* pótlására a 'ház' fogalmának új szót keres, ezúttal azonban elmaradt, aminek — amint GILLIÉRON (127) rámutat — társadalmi okai vannak. A patois, a franca népnyelv, a nemzet életében már elvesztette önálló jelentőségét a *maison* átvételekor és aláveti magát az irodalmi, domináló köznyelvnek. A nyelvek harca (vö., MNy. XXII, 93) — jelen esetben népnyelv és irodalmi köznyelv küzdelme — megszűnt és a nyelvi centralizmus, egységesülés folyamata diadalmaskodott. „Les patois se suicident en présence du français littéraire“: a nyelvjárások megszüntetik saját létüket az irodalmi francia tekintélye előtt. — állapítja meg GILLIÉRON. A társadalmi föltételek (les conditions sociales) kizárják minden differenciálódó lehetőséget. A francia irodalmi nyelv diktatúrája alatt a nyelvjárási *maison* 'konyha' ismét *maison* 'ház' lett, de azért megtartotta *maison* 'konyha' jelentését is, amiből a beszédben furcsa helyzetek adódnak... Ezenkívül: „a szállóban van“ mondat (*il est à l'hôtel* jelentése: à l'hôtellerie) ugyanazokkal a szavakkal fejeződik ki, mint „a házban van“ (*il est à l'hôtel*, jelentése: 'à la maison'), stb. Az eredmény az, hogy voltaképpen a 'ház' (irodalmi nyelven: *maison*) fogalmának kifejezésére nincs dialektális szó! (Gilliéron, 199.)

*

Hasonló nyelvpatológiai és terápiái, kóros és gyógyulások esetekre — az új műszó alkalmazása nélkül — J. VENDRYES is rámutatott „Le langage“ c. könyvében (1921, 255). Vendryès utalt arra, hogy a 'beszélés'-t jelentő igék — minthogy változó érzelmek és hangulatok kapcsolódnak hozzájuk — könnyen „elhasználódnak“. A latin *loqui* nem maradt fönn Galliában, kiszorította a késői-latin *parabolare* > *parler*. Ma a *causer* a társalgási nyelvben sok esetben a *parler* helyébe lép... Hozzátehetjük, hogy a románban két különböző ige van a 'beszél' fogalmára: a szláv *a vorbi* (beszélni) és a latin *exponere*-ra visszamenő *a spune* (mondani); a magyarban is hullámszik ezen a ponton a szókincs: *szól*, *beszél*, *povedál*, *dumál* (ezekből a három utolsó idegen eredetű). A hímnemű *dominus* és a nőnemű *domina* hangbeli lerövidülésével két homonim szó keletkezett (VENDRYES, 256), amik ellentétes jelen-

tésük miatt zavart okoztak. A helyzetből a nőnemű *domina* került ki győztesen és a nyelv a hímnemű szó helyébe újat tett (*monsieur*). Az előző állapot nyomai megmaradtak a hímnemű, káromkodásként használt *Dame-Dieu!* szóban és a *vidame* (< *vicedominus*) szóban.

GILLIÉRON és VENDRYÈS adatai után vessünk egy pillantást más nyelvekre is. Eleve nem kétséges, hogy hasonló jelenségek minden nyelvben előfordulnak.

1. Ismeretes, hogy a *szerencse* eredetileg neutrális szó volt, azaz közömbös jelentésű, jó és rossz irányban egyformán érthető, ugyanúgy, mint a latin *Fortuna*, amelyet (vagy akit) OVIDIUS tekervényes utakon járónak jellemez („*Passibus ambiguis Fortuna volubilis errat*”, *Tristia*, 5, VIII, 15) és akiről PETRARCUS mint kettős lényről írt könyvet (*De remediis utriusque Fortunae*)¹

A NySz. a *szerencse* szót két latin szóval magyarázza (*sors* és *fortuna*): ezek maguk is közömbös, kétfelé alkalmazható szavak². BALASSA értelmezése szerint (A m. ny. szót., 1940) a *szerencse* eredeti jelentése semleges: 'sors', 'véletlen', lehet 'jó- és balszerencse'; mai jelentése: 'jó sors', 'kedvező körülmények'. Elég a régiségből ilyen példákra hivatkoznunk (NySz.), mint: *jól szolgál a szerencse* (Pápai Páriz, 1767); *változó a szerencse* (Baróti Szabó Dávid, A magyarság virági, 1803); *a bölts vidám artzával nézi mind a két szerencsét* (uo.). És idézhetjük Faludi Ferenc klasszikus sorait: *Fortuna szekerén okosan ülj, Úgy forgasd kerekét, hogy ki ne dülj* . . . Még 1872-ben is, BALLAGI Mór (A m. ny. teljes szót.) a *szerencse* általános jelentésékeppen ezt közölte: 'véletlen, váratlan eset, mely állapotunkat jóra vagy rosszra fordítja'.

Napjainkban a *szerencse* kettős értelme megszűnt és a szó kizárólag a 'jó-szerencse' jelentést hordozza. Minthogy a *szerencse* (= jó szerencse) ellentétes fogalmára a nyelvnek kezdetétől fogva rendelkezésére állott a jelzős *bal-szerencse*, *gonosz szerencse*, stb., zavar nem keletkezett, csupán a régi szövegeket kell óvatossággal olvasnunk . . .

Hangsúlyozzuk: itt bennünket csupán az a tény foglalkoztat, hogy a nyelv könnyen segít magán, ahol az addigi eszközök elévülnek. Ettől független az a kérdés, hogy mi okozta az ingadozást és végső megrögzítődést, jelen esetben a *szerencse* jelentésváltozását a *jószerecsse* irányában. Talán a modern polgári életforma és kapitalizmus előretörése gyakoribbá tette a kedvező szerencse tapasztalását, a gyors meggazdagodásokat. A középkorban viszont, ahol a pénzgazdaság még nem létezett, a szerencse-próbálás szinte inkább veszedelmet jelentett és szinte kizárólag a hadi szerencsére, a kalandok keresésére korlátozódott. A feudális, merevebb keretekbe szorított világ fölött kiszámíthatatlan fátumként lebegett a legtöbbször *gonosz*-nak is nevezett szerencse. A modern kor viszont a *kiki saját szerencséjének kovácsa* jegyében él, a század embere maga intézi a sorsát, nem várja a szerencsét misztikus hatalmaktól . . .

¹ Vö. H. R. ПАТЧ, *The Goddess Fortuna in mediaeval literature*, Cambridge, 1927.

² Ismeretes, hogy ezekről az indifferent, neutrális szavakról Kr. NYROP írt egy fejezetet (*Mots indifférents*) *Grammaire historique* c. munkájának IV. kötetében (Copenhague, 1913, 144). A neutrális és indifferent jelentésű szavak között tárgyalja a következőket: *fortune* (Molière-nél még: „*Nous parlions des fortunes d'Horace*” [H. változó szerencséről], *heur*, *aventure*, *réussir* [vö. magyar *kifejlet*, amely még semleges], *accident*, stb.

2 A „nyelvgyógyító“ jelenségek közé tartoznak azok az esetek is, amiket *különböztetésnek* nevez a nyelvészeti terminológia (*Differenzierung, différenciation*, vö. J. MAROUZEAU, *Lexique de la terminologie linguistique*, Paris 1933). Lényege ezeknek a jelenségeknek, hogy egy hangbeli azonosság kettéválik vagy két irányban fejlődik és a két külön öző hangalakkal a nyelv jelentésbeli különbözőséget fejez ki. A német *Rabe* és *Rappe* valamikor alakváltozatok voltak, ma különvált a két szó jelentése is: 'holló' és 'fekete ló' (vö. H. PAUL, *Prinzipien*, 1920, 255; GOMBOCZ ZOLTÁN, *A jelenkori nyelvészet alapelvei*, Bp. 1908 és *Nyr.* XXVII). A jelentés és a hangalak megváltozásának együttesége miatt WUNDT (*Die Sprache*, II, 423) a jelentés-differenciálódást a korrelatív, párhuzamos hang- és jelentés-változás kategóriáját a sorolja (vö. GOMBOCZ ZOLTÁN, *Nyelvtörténet és lélektan*, Bp. 1903 és *NyF.* 7, 53). A magyar nyelvészet WUNDTtal szemben jogosan mutatott rá olyan esetekre, ahol nem a hangváltozás a primár, elsődleges jelenség, hanem a tudatos vagy nyelvésztonös jelentéskülönböztetés céljából válik alakpárrá a szó.³ Itt már a „nyelvpatólógia“ és „nyelvterápia“ területére jutottunk.

Nézzünk meg egyet-kettőt az eddig idézett példákból (J. ZOLNAL, i. h.). A *becs* szóból fosztóképzővel alakult *becstelen*-t Pázmány használja 'értéktelen', 'becs-nélküli' jelentéssel (NySz). De ugyanő ismeri a szót 'inhonestus', 'ehrlös' értelemben is: *böcstelen ember*. SÁNDOR ISTVÁN Toldaléka (1808) még mindakét latin megfelelőjét adja a szónak: *vilis, inhonestus*. A szónak kettős használata mindenestre zavaró körülmény lehetett, pláne ha a *becstelen*-nek spirituális értelme kezdett dominálni és a szó a másik jelentésre már alig volt alkalmazható. Csokonai ébredt ennek a kellemetlen nyelvi helyzetnek tudatára, mikor el akarta kerülni az 'inhonestus' értelemmel való összecserélését az 'értéktelen' jelentésben is használható *becstelen* szónak. Szerencsére a magyar nyelv olyan rugalmas, hogy egy kis morfológiai sebész-beavatkozás mindig akad kéznél. Leoperálta hát a *-telen* fosztóképzőt és helyébe illesztette alakváltozatát, az *-ellen* fosztószuffixumot. Most már a *becstelen* magára maradt izolált és szinte egyeduralkodó 'inhonestus' jelentésével és megszületett Csokonainál a *becsetlen* 'értéktelen'. A beavatkozás primán gyógyult, legföljeb némi szokatlanság-érzet tán ad bennünk az új sarjadék láttára. Nem is maradt meg, maiglanra már az *értéktelen* jött a helyébe, annál is inkább, mert a *becs* elvesztette polgárjogát a közszavak között és a költészetben is ódon jellegűvé, illetve finomkodóvá hervadt. De a *becstelen* 'inhonestus' ma is él. Ime a Csokonai sorai: „... mégis *becstelen* pusztá bogács fedi szent tetemid helyét“.

3. A differenciálódásról szóló említett tanulmányból idézzük még a *páratlan* esetét. A NySz. nem tartja szükségesnek regisztrálni ezt a képzős alakot. CzF. a *páratlan*-t csak 'páratlan cipő' és 'egyedülálló a maga nemében' jelentéssel ismeri; a *páratlanul* határozónál megemlíti a 'pár nélkül', 'társ nélkül' jelentést is. Ugyanígy BALLAGI Mór magyar Teljes Szótára (1872). Nyilvánvaló, hogy a *páratlan* szónak 'társnélküli' lehetséges jelentését elnyomta

³ J. ZOLNAL, *Zur sprachlichen Differenzierung*: FUF. XIII, 179–185.

a *páratlan* 'kiváló'. Madách érezte ezt a defektívumot és ragaszkodva a *pár* alapszóhoz, a fosztóképző itt nem használatos alakváltozatának behelyettesítésével átesgítette magát a hiányon: „...”e két nő *pártalan*, Jelentkezzék, ki párjával igényli.”⁴

4. A technika haladása folyton új szükségletek kielégítését várja a nyelvi közösségtől. Néha átcsúszik a régi szó az új, a még névtelen fogalomra, de gyakran a régi elnevezés használhatatlan. Amikor az írásra szolgáló lúd-*toll* helyébe az acél-*toll* lépett, minden zökkenő nélkül azonosulhatott a két eszköz *toll* néven, amelyen leül elfért a madár tolla is, meg az újfajta írőszerszám,⁵ amely utóbbi magában foglalhatta az egészet és részét egyaránt: *toll* = toll + tollszár. A *tollkés* áldozatául esett a megváltozott helyzetnek, mert immár nem kellett kisebbfajta zsebkéssel faragni a madártollat. A *tollnok* kihalása független ettől a változástól: vele az történt, hogy az ortológusok, azaz nyelvújítás-ellenesek megállapították fattyú származását és megvonták tőle a nyelvjogot. Pedig olyan „előkelő” törvénytelen rokonai vannak, mint a *tábornok*, a *szónok*, a *főnök*, sőt maga a miniszter-*elnök* is; és — ha másra nem jó — legalábbis milyen alkalmas lenne rosszmájú árnyalatokat kifejezni vele!

A *távíró* esetében azonban másképpen alakult a dolog. A *távíró* tükörszava volt a mű-görög *telegráf*-nak. Akkoriban a messzibe-írásnak ez volt a boldog és egyetlen vívmánya. Rögtön nemzetközi szót gyártottak rá a mindenütt-érthetőség céljából és a nemzeteket immár szorosabban egybekapcsoló technika illuziójának szimbólumául. Nyelvi előzménye is volt már a szónak: a *telepátia*, távolba-érezés, messziről-megérezés. Nemrég kitaláltak azonban olyan készüléket, amellyel nemcsak képletesen lehetett „írni”, nyelvi szövegeket Morse-jelekkel távoli helyekre, országokba közvetíteni, hanem maga az írás reprodukálódott a fölvevő helyen, egyidejűleg, vagy pláne fényképszerű hűséggel. Kétféle ilyen készülék van (a dolog technikai exakt-ságáért nem vállalom a felelősséget, de nyelvi szempontból nem is ez a lényeg): az egyik egy olyan írógép, amely — dróttávíró vagy dróttalan-hullámleadó útján — össze van kötve egy hasonló távoli írógéppel; a leadó írógép mozgásba hozza a távoli írógépet, amely egyidejűleg — Morse-jelek közvetítése nélkül — gépírásban reprodukálja a szöveget. Voltaképpen a leadó gépiró ír a távoli fölvevő írógépen... Van aztán egy televíziós készülék, amely fényképet, kézírást reprodukál az eredeti hűségében.

A *távíró*, *távirat*, *távirda* régebbi műszavak, amik csak képletesen használták az *írás* megjelölést, ezekre az új eljárásokra nem alkalmaznátok, ha el akarjuk kerülni a konfúziót: három, különböző, bonyolult eljárást ugyanegy szóval nevezni. Így született meg az angol *telegraph* 'távíró' mellé a *teletype* 'távolba-író készülék',⁶ az említett különleges írógép megjelölésére és a *teletwriter* 'eredeti írást vagy képet továbbító távíró'.

⁴ J. ZOLNAI, ih. 181.

⁵ Ezek azok az esetek, amikre Götze a *nomina ante res* megjelölést gyártotta (Heidelberg 1917): a szó megvan és egy új találmányra alkalmazzák.

⁶ Vö. ORSZÁGH LÁSZLÓ, Angol-m. kéziszótár, é.n. (1946?). A Concise Oxford-Dictionary (1938) még nem ismeri a *teletype* és a *teletwriter* szót.

A *teletype* magyarosítására, szellemes megkülönböztetéssel, rögtön megszületett a *távolbíró* (*távolbírárs*). A *telewriter* azonban, amely a *-graph* helyébe egyszerűen az angol *writer*-t tette, már nehezebben magyarosítható, mert a magyarban a *távíró* és a *távolbíró* már másra van lefoglalva. ORSZÁGH LÁSZLÓ — új műszó hiányában — kénytelen volt körülírással értelmezni az új *telewriter* szót. Pontosan, de kissé hosszadalmasan és a definíciónak (bármily elismerésre-méltó) gyöngéje, hogy szerepel benne az a szó, amit el akar kerülni: a *távíró*. Mert a *telewriter*-t nem lehet toldott-foldott *távíró*-nak nevezni. Új szót kellett gyártani.

A magyar posta meg is oldotta a kérdést. A *teletype*: *géptávíró* (*géptávírat*) lett. A különleges írógép, amely a műveletet végzi, persze nem lehetett egyszerűen *távírógép*, mert ez a régi Morse-gép neve. Úgyes nyelvalkotással (hála a nyelvújítás könnyen kombinálható rövid szavainak és a magyar nyelv rugalmasságának) *táv gépiró* lett a neve, a *távbeszélő* analógiájára. A *telewriter* pedig *képtávíró* (*képtávírat*) lett, elejtve az „írás“ továbbítására való utalást, ami semmiképpen sem hiba, mert a szónak nem föladata, hogy mindenre kiterjedő definíció legyen.

Ilyenformán a technika fejlődésével előállott pillanatnyi nyelvzavar megszűnt és azóta akadálytalanul táviratozhatunk, géptávíratozhatunk, sőt képtávíratozhatunk is.

5. *Park* szavunkat a tizennyolcadik század elején — a parkok hőkora idején — a németektől kaptuk, akik maguk is a franciából vagy az angoltól vették. A francia szó pedig — a középlatin közvetítésével — talán germán eredetű (DAUZAT; KLUGE—GÖTZE; SCHULZ—BASLER, Deutsches Fremdw. 1933) . . . A *park* szónak már az átadó német nyelvben származékai keletkeztek. A morfológiailag leegyszerűsült angol nyelvben a *park* ige is lehet, 'körülkerít park részére', 'parkká alakít', stb. jelentéssel (Oxford Dict.). A kevés képzés-lehetőséggel bíró franciában erre a fogalomra nincs szó.⁷ Csak körülírással lehet kifejezni (*faire un parc, transformer en parc*).

A német nyelv a parkká-alakítás fogalmát a francia-képzős *parkieren* szóval fejezheti ki. KELEMEN Német-magyar szótárában (1929): *parkieren* 'telepíteni', 'beültetni'. Megjegyzem, hogy ezt az alakot németországi szótárban nem találtam (SCHULZ sem tud róla).

A magyarban a *parkosít* adná vissza legjobban. Próbálták a *parkoz*, *parkíroz* igékkel is kifejezni a 'parkosít', 'parkká alakít' fogalmát. Ezzel a két ügyetlen szóval szemben TOLNAI VILMOS Magyarító Szótára (1928) joggal ajánlotta a 'befásít', 'beültet', 'kertet csinál' magyarításokat, amiknek csak egy hibájuk van: elsikkad benne a park fogalma és lényege, mert a befásítás, beültetés, kert-csinálás még nem parkosítás.

De bennünket a nyelvterápia szempontjából a *park* szónak európai történetében nem is ez érdekel. Nyelvünkben a zavar ott keletkezett, mikor előállott a szükség, hogy az angol *park* szónak egy másik jelentésére talál-

⁷ Legalább is HATZFELD—DARMESTER—THOMAS (1924), LITTRÉ—BEAUJEAN (1929) és a francia Akadémia szótára (1935) nem ismeri. Ellenben ECKHARDT (1935) szerint *parkosít* lehet 'parquer'; Sauvageot szerint *parkoz* [parkot készít] 'parquer'.

junk megfelelő magyar szót. Az angol *park* főnév ugyanis annyit is jelent, hogy 'tüzérségi eszközök állomásozó helye', 'autó-állománny', 'autók állomásozó helye'. A szót minden nehézség nélkül átvehettük: *ágyú-park*, *autó-park*. Annál is inkább, mert megvan a franciában és a német nyelvben is: *parc* 'l'ensemble du matériel contenu dans un parc' (HATFELD—DARMESTETER—THOMAS, 1924); *Park* 'Sammelstelle für Kriegsbedarf', 'Fuhrpark' (Sprach-Brockhaus, 1935). De az angol *park* ige jelenti a „park“-ban való ágyú-elhelyezést is, várakozó autók csoportosítását egy kijelölt helyen. Ezt az igealakot a francia át tudta venni: *parquer* 'mettre dans un parc', 'tenir enfermé dans un espace restreint'. A német a *parken* igét képezte az angol *park* ige megfelelőjéül, 'stelle mein Kraftfahrzeug vorübergehend auf einem Parkplatz ab' jelentéssel. Nálunk a *park* igei származékai — *parkoz*, *parkosít* — már le voltak foglalva más jelentésre ('parkká alakít'). A teljes magyarításnak akadálya volt, hogy a *díszkert* szavunk, alkalmatlan lett volna az autó-elhelyezés kifejezésére (éppen definiáló volta miatt) és akadálya volt az a körülmény is, hogy a nemzetközi szokás elfogadta jelzésül a *park* kezdőbetűjét, a nagy P-t (áthúzva = 'itt nem lehet az autót állni hagyni'). Így keletkezett a *parkol*, amely képzőjével élesen elkülöníti magát a 'parkká alakít', 'ligetesít' fogalmának ugyanabból a külföldi gyökérből képzett szavaitól. (Vö. Magyar Nemzet 1950 júl. 26. 6: „A Szervi a-téren *autóparkoló* helyet alakítanak ki“.)

6. A *park* szó körül tehát minden csöndes, de a *szóvivő* már zavart okoz és egyelőre nincs ellene megfelelő „terápia“.

Volt egy szép régi szavunk, a *szóvivő*. Jelentése CzF szerint: 'aki több személyből álló testületben vagy küldöttségben a mondandókat szóval adja elő'. BALLAGINÁL: *szóvivő* 'többek nevében szóló, azok értelmét tolmácsoló', 'valaki védelmére fölszólaló'; „*szóvivő* által megizente“. BALASSA — érthetetlen módon — meg sem említi a *szóvivő*-t. KELEMEN Béla magyar-német szótára (1929) a *szóvivő*-t *Wortführer*-nek fordítja. A Sprachbrockhaus (1935) a *Wortführer*-t a színtelen 'Sprecher' szóval értelmezi. ECKHARDT SÁNDOR magyar-francia szótára (1935) a *porte-parole* szóval fordítja a *szóvivő*-t. (A *porte-parole* már 1552-ből kimutatható, jelentése a francia Akadémia 1935-ös definíciója szerint: 'celui qui porte la parole pour une assemblée, pour une compagnie, pour une personne'.) YOLLAND magyar-angol szótárában a *szóvivő* megfelelője: *speaker*.

A *szóvivő* akkor lett problematikusan aktuális, mikor magyarul kellett visszaadni egy új fogalmat: a félhivatalos *nyilatkozót*, aki a rádióban a híreket magyarítja, a minisztérium nevében a külföld felé megállapít bizonyos tényeket, állásfoglalást közöl vitatott kérdésekben.

A mai magyar hivatalos használatban (ujság, rádió) következetesen *szóvivő*-nek nevezik a névtelen félhivatalos *nyilatkozó*-t. Érzésem szerint egy minisztériumnak a világ közvéleménye felé nem lehet szóvivője. A *szóvivő* a magyaros használatban határozott, megnevezett személy, nem burkolódik homályba, ködös tekintélyként. Sokszor jelenti azt, aki *viszi a szót* egy társaságban: ő beszél a legtöbbit, a legnagyobb tekintéllyel. A kisebb csoport élén nyilatkozó *szóvivő* pedig mindig valami ügyet képvisel, esetleg „szószóló“, patetikus-morális értelemben, védőként vagy vádlóként, síkraszáll, kiáll



valamely köz- vagy jogos magánérdekért. A világ minisztériumainak *nyilatkozói* azonban nem harcos küldöttség-vezetők, nem politikai csoportok szónokai, hanem ravasz és személytelen diplomáciai szervek, amelyek óvatosan formulázzák mondanivalóikat és szándékaikat a pusztá, ártatlan információ mögé rejtik.

Próbálták a fogalmat a *hírmagyarázó* szóval visszaadni. Hamar elejtették. Pedig a *hírmagyarázó* valóban kifejezi a lényegét és új szó, nem tola-kodik be régi, megállapodott szó kárára, mint a *szóvivő*. Egyformán illik a rádió elméledőjére és a félhivatalos nyilatkozóra.

Eleinte a *szócső* is használatban volt. Érthető, hogy ez nem maradt meg. Pejoratív mellékeze van és komikus képzeteket idéz föl. Amióta mikrofon és megafon van, a szócsövet szájához emelő, kiabáló ember ki is ment a divatból. Inkább rossz ügyet képviselő csoportról vagy törekvéstről mondanók ma, hogy szócsövük van . . .

A rádió *szpiker*-jét eleinte *beszélő*-vel magyarították. Ez komikus volt, mert *beszélő* a rádióban az is, aki nem *szpiker*-e a rádiónak. Jobb lett volna a *bemondó*. De nem volt szó arra a személyre, aki félhivatalosan hosszabb politikai elméledéseket, külügyi magyarázatokat ad elő. Erre a fogalomra fogadták el a *hírmagyarázó*-t. Ez viszont nem engedi, hogy a minisztériumi *porte-parole*-t ugyanúgy nevezzék, mint a rádió sporteseményeket kísérő bemondóját. Circulus vitiosus. Egyelőre a minisztériumi *szóvivő* uralkodik a *szócső*, *hírmagyarázó* fölött. Nem lett volna baj, ha a *speaker* megmarad *szpiker*-nek vagy *bemondó*-nak, a minisztérium pedig *hírmagyarázó* vagy — ez a legjobb: — *nyilatkozó* (de semmiesetre sem *szóvivő*) útján érintkezik a világgal . . . Hogy mikor felel meg a hagyománynak a *szóvivő* használata, arra frappáns példát idézhetünk a Független Magyarország 1950. jún. 26-i számából: „Vincent Auriol fogadta Jacques Duclos-t és André Marty-t, mint az ország legnagyobb pártjának, a Francia Kommunista Pártnak *szóvivőit*.” Ezek a valódi *szóvivők*, sőt *zászlóvivők* nem tévesztendőek össze a külügy-minisztériumok és hírszerző irodák bujkáló *nyilatkozóival*.

7. Az *internacionális* szónak magyarítása sokáig zavartalanul a *nemzetközi* volt. A szót használták mindenféle (diplomáciai, külpolitikai, kereskedelmi, művészeti) vonatkozásban. Nemzetközi világkiállítások rendezéséről írtak lapjaink, nemzetközi vasutforgalomról, érintkezésekről, stb. Mikor aztán a szó jelentésében kezdett a politikai elem előtérbe nyomulni, mikor politikai jelszóvá lett a *nemzetközi* (*Internationale!*), a szónak ez a megváltozott jellege feszélyezőleg hatott a szónak politikátlan használatára. Vannak olyan nemzetközi kapcsolatok, amikben a nagy világpolitika nem észrevehető, vagy legalább is nem dominál. Ekkor született meg a *nemzetek-közötti* kifejezés, tudatos megkülönböztetésül a *nemzetközi*-től. A magyar nyelv igen rugalmas az effajta árnylatok visszaadására és ebben rokon a némettel, ahol szintén megszületett az *international* szinonim-párja, a *zwischen-staatlich*. A franciában csak analizálva, fölbontással lehetne a különbséget kifejezni: *international* és *entre les nations*.

8. A magyarítások révén sokszor áll elő „patológiás” helyzet. Itt van például sport-műszavaink: a *váltó*, az *edzés*, a *szurkol* esete. Jót akarva, a puristák csorbát ejtenek itt is, ott is, nyelvünk világosságán és eddigi állagába zavart visznek bele.

A futball meghonosulásának idején, a század legelső éveiben, természet-szerűleg átvettük a nemzetközi műkifejezéseket. A *gól* (angolul eredetileg: 'cél') megmaradt. A magyarosan hangzó *taccs*-ot azonban a harmincas évek sovíniszta mozgalmában kipurifikálták. A *korner*-t ugyancsak, bár ez utóbbinak *sarok*-kal való helyettesítése miatt — közbevetőleg: a *korner* époly elemezhetetlen, szimbolikus hangkombináció, mint a *sarok* — régi *sarok* szavunk a 'lábsarok', 'cipősarok', 'utcasarok', 'levél sarka' és 'sark-csillag' mellé egy új funkciót kapott a 'labdarugópályasarok' jelentésben. A *sarok* újabb megterhelése, ha zavart nem okoz is, mindenesetre monotonabbá és színtelenebbé teszi nyelvünket.

A kiszorított *dribli* helyébe a *cselezés* került. A *dribli* angol szó: *dribble*. Az angol ejtés: *dribl*. A magyar nyelvhumor rögtön adaptálta a magyaros ejtéshez (vö. *kifli*, *cucli*, *krumpli*, *diri*, *Pali*, *fagyi*, *pendliz*, stb.). A szókezdő *dr*- mássalhangzó-tor ódás sem okozott zavart, hiszen ilyen hangkombinációjú szavaink száma több mint két hasábot foglal el BALASSA szótárában... Azonkívül a *driblizni* átvitt értelmű alkalmazásra is kínálkozott: *kidriblizte az ellenfele minden intézkedését*. Az angol *dribble* jelentése: 'work (ball) forward with slight touches of alternate or different players feet', 'piece of dribbling', azaz bővebben magyarra fordítva: 'apró, megtévesztő rugásokkal az ellenfél lábai között is előbbrevinni a labdát, amíg a labda fölszabadul és nagyobb rugással továbbítható'; 'ez a művelet'. ORSZÁGH LÁSZLÓ, kitűnő és modern angol-magyar szótárában, helyesen fordítja a főnév-igét: 'cselezés', 'driblizés' (futballban); 'dribliz', 'cselez'. A *cselezés* egyébként kitűnő szó és úgyszólván parlagon hevert, tehát nem kellett elvenni más jelentéstől. Igaz, hogy *cselez* igénk tárgyatlan, tárgyias származéka pedig (*kicsselez* valakit), kissé erőltetett. De a *cselez* tárgyiasítása (pl.: 'Szaniszló *cselezi* Bodolát') nem jelent erőszakot rugalmas nyelvünkön. A népnyelvben — amire nem szoktak gondolni könyvnyelvű puristáink — használgják is így, 'megcsal', 'rászed' értelemben: *a nyul cselezi az agarat* 'egérutat keres, hogy menekülhessen' (MTsz).

9. Nézzük a *váltó*-t. Régi *staféta* szavunk — amely szerencsésen alkalmazkodott a magyar hengrendszerhez, miként a népies *biléta*, *margaréta*, *longaméta*, *spaléta*, *bukéta*, *rakéta* (vö. BEKE ÖDÖN: Nyr. 58 : 80) — vagy egyenesen az eredeti olaszból (*stafetta* 'lovas küldönc', 'hírnök'), vagy német közvetítéssel (*Stafette* 'Eilbote', *Kurier*', latinositott véghangzóval) került hozzánk. (Az olaszból származott francia *estafette* nem jöhet számításba.) Először tudtommal CzF szótározta (1870) 'lovasposta', 'sebesposta' jelentéssel. BALLAGI is (1872) fölveszi, 'lovasposta' értelemben. TOLNAI VILMOS még csak 'gyorsposta' jelentésben ismerte és magyarította. BALASSA is csupán 'gyorsfutár' jelentéssel regisztrálja (1940-ben!), a *staféta-futásról* (röviden: *staféta*) tudomást nem véve. Időközben a régi *staféta* el is avult, gyorsabb posták jelentkezővén az életben. De föltámadt a sportban, mint *staféta-futás*, *staféta-úszás*, röviden: *staféta*.

Sokáig semmi baj nem volt ezzel az új stafétával. Annyira meggyökere-sedett, hogy nemcsak magát a stafétafutást (úszást), hanem a taféta-futót (úszót) is jelenthette: *stafétáink győzelmet arattak*. Egyszerre azonban inter-dictum, azaz kiközösítő átok alá került a *staféta*. Merőben új szót csinálni helyébe — az áldatlan orthologus-hadjárat után és a huszadik század közepén

— már nem merészelt senki. Puristáink belenéztek a *staféta* fogalmába és kikapták belőle a lényeges elemet — azt, hogy a versenyzők egymást föl-váltják. Így keletkezett a definiálni akaró (nem mindig jó, ha a szó definiálni akar!) *váltó*, *váltó-futás*, *váltó-úszás*. Persze a *stafétázó*-t már nem lehetett *váltózó*-nak nevezni. De ennél nagyobb baj, hogy az új *váltó* betolakodott a régi váltók közé. A *váltóláz* (lelkesezés a stafétáért??), az adóslevél (*váltót ír alá*), a *váltópénz*, a *pénzváltó*, a *vasuti váltó* mellett most ilyeneket olvasunk és hallunk: *elindult Budapest felé a váltó*, *a magyar váltó vereséget szenvedett*, *lemaradt a váltó*, *elmarad a vasárnapi váltó*. Egyelőre nincs kijutás ebből a *váltó*-zavarból. Terápia csak úgy lehetséges, ha új szót találunk ki helyette (SZÉCSI FERENC *futárverseny*-t ajánl, de ez nem illik az uszóstafétára, PINTÉR JENŐ *lánc*-ot javasol . . .), vagy pedig önkritikát gyakorolva visszatérünk a hagyományoszentelte, másfélszázados, népiesen hangzó *staféta* szavunkhoz. Ujságaink és a rádió máris ezt az utat választották és *békestafétáról* adnak hírt . . . A *békeváltó* komikus is volna.

10. Ami az *edzés*-t illeti, itt súlyosabb a helyzet. Nem *egy* új jelentésre fogják a régi szót (mint a *váltó* esetében), hanem kettőre, úgyhogy a magyarítások nemcsak a régi jelentésekkel, hanem egymással is konkurenciába kerülnek. Ha a *konkurenciá*-t TOLNAI szerint *versengés*-sel magyarítom — né gondoljunk most a *Bánk bán* *Előversengés*-ére! — bizony furcsa *versengés* ez: a szövetségesek egyszerre harcolnak az ellenség (idegen szó) és egymás ellen. *Bellum omnium contra omnia verba!*

Edzeni igénknek eredetileg két jelentése volt: *acélt edz* (*ferrum indurare*) és *edzi magát*. Származékai: *edzés*, *edzett* (ember). Ami az ember *ön-edzését* illeti, ennek a kapcsolata a sporttal nem szükségképeni. Vannak edzett sportemberek, a legtöbbszörük az is, de vannak a sportolók között könnyen hülők, gyöngegyomrúak, — és vannak edzett emberek, *edzett gyomrúak*, akik a torna alól föl voltak mentve a szívük miatt. Aki fületlen szobában alszik, jeges vízben vagy hóval mosakszik, télen is — ágyban párnák közt — nyitott ablaknál alszik, hogy hozzászoktassa a testét a hőmérséklet változásaihoz, aki frottirkendővel dörzsöli a hátát, hogy bőre ellenállóképességét fokozza és *megegyedződik*: még nem mondható sportféfiúnak. A *sors csapásai ellen edzett* pedig talán éppen a nyomoréksága, sportszerűtlen testalkata miatt szokott hozzá a szenvedésekhez. 1848-ban jelent meg névtelen szerzőtől — nyilván a lelkek harcra, acélossá edzése céljából — egy verskötet *Edzdalok Rajta magyar!* címmel (Szarvas, Réthy Lipót, 46 l.) . . . Az *edzés* lényege (erre a mozzanatra BALASSA nem utal) a test és lélek megerősítése a betegség elkerülése céljából. „Kemény természetet ödzöttek beléje“, — írja a jó öreg Gvadányi XII. Károly svéciai királyról (NySz).

A *sport* szónak azonban el kellett tűnnie a használatból és helyére a *testedzés*-t nevezték ki. A két szó valóban bizonyos fokig szinonim, azaz hasonló jelentésű. Minden sport egyúttal *testedzés* is, de nem minden *testedzés* sport. A *testedzés*ből gyakran hiányzik az erő kifejtés, az idegek megfeszítése. És a sportnak van még egy motívuma, amit semmiképen sem mutat föl a pusztán gyakorlati, egészségi célú *testedzés*: a játékos, társas elem, ami a sportot szórakozássá és szociális tevékenységgé teszi (*tömegsport*), míg az *edzés*-t gyakran önmagába-vonuló hipochondria és grübliző aggalom búsítja. Ezt az

új *testedzés*, *aequale sport*, nem érezteti. Az idegenből jött *sport* szónak fátylozottabb jellege még arra is alkalmas, hogy olyan átvitt értelemben használjuk, mint: *sportot űz a gúnyolódásból*, aminek már semmi köze sincs az edzéshez, vagy: *sportból politizál*, azaz „úri“ kedvtelésből, komolytalanul és dilettáns módon, amire az elmúlt évtizedekben sajnos gyakran volt példa. Hogyan kellene mondani ezt a mondatot: *sportolj többet!* — a *testedzés* segítségével? Vagy a *lósport*-ot, amely nemcsak lovat „edz“, hanem embert is? A *tömegsport* még talán helyettesíthető a nehézkes *tömeg-testedzés*-sel, bár utóbbi inkább mosolyt kelt. De a hajlékony képzések: *sportszerű*, *sportszerűtlen*, *sportszerűség*, *sportszerűtlenség*, *sportszív*, *sportorvos*, *sportbarát*, *sportegylet*, *sportember*, *sportbíró*, *sportíró*, *sportöröplő*, *sportlap*, *sportujság*, *sportvilág*, stb.: nem engedik magukat *testedzés*-sel helyettesíteni.

Ime: milyen „kóros“ állapotot okozott a *testedzés* betolakodása a rugalmasabb *sport* helyébe! De ez még hagyján. Hellyel-közzel zavartalanul használható a *testedzés*, a stílus variálására. Nem árt, ha több szinonim szó van ugyanarra a fogalomra. Fölbukkant azonban legújabban az *edzés* 'tréning' értelemben is. Kétségtelen: hogy a *tréning*, *treniroz* még nem honosultak meg tökéletesen, bár a *tréningruha* — amit nemcsak „edzés“-ben, hanem sport nélkül háziruhának, hűvös időben uszodai öltönynek is használnak — eléggé meghonosodott és *edző-ruhával* nem mindig helyettesíthető. De a *treniroz* a *csapat* mondatot komikus volna *edz a csapat* mondattal helyettesíteni; visszaható alakhoz kell folyamodni: *edzi magát a csapat*. Meg aztán az *edző* az újabb sportnyelv-divatban (azaz *testedzésnyelv-divatban*) nemcsak magát a *trenirozót* jelenti, hanem — főleg — azt a fizetett sportembert is, aki az 'edzés'-t irányítja. Ez volt régen a *tréner*, most már *edző*, aki *edzi* a csapatot, amely viszont *önmagát edzi* az *edző* fölügyelete alatt. (A lovas-sportban a *tréner-edző* a lovakat is *testedzi*!)

A *tréner* fogalmában több van, mint amit az *edző* kifejez. A *tréner* nemcsak *edz*, hanem irányít, tanít is, kritizál, dicsér, lelkesít, stb. Új fogásokat talál ki vagy alkalmaz, testileg és szellemileg neveli a csapatot, „előjártassa“ a dolgokat, példát mutat. Itt még nem lehet szó edzésről. Ezután következik a betanítás, *betrenirozás* és végül a már elsajátított mozdulatok mechanikussá gyakoroltatása, a *csapat* (egyén) *edzése*, amit már akár *tréner* nélkül is lehet végezni. Aki *tennisztréner*-t fogad, az nem „edzés“ céljából teszi ezt, hanem azért, hogy megtanuljon tőle tenniszezni. Nehéz kiutat találni ebből a helyzetből. Talán „gyógyulást“ hozna, ha megengednék váltokozva a *tréning*, stb. használatát is. Az egészséges nyelvösztön és a társas nyelvhasználat bizonyára ki fog alakítani valami kompromisszumot, egyezményes megoldást.

11. A *szurkol* igét a régiségből nem ismerjük, csupán a *szurkoz* alakot (NySz). 1870-ben CzF már két jelentésben is regisztrálja a *szurkol* igét: 1. 'szurokkal beken', 2. önhatói minőségben tréfás népnyelven: *elszurkolni* 'elsurranni', 'félteben elsompolyodni'. BALLAGI (1872) még többet tud a *szurkol* szóról: 1. 'szurokkal beken', 2. tréfásan: 'tünődik', 'töprenkedik', 'aggodal-maskodik'.

A mai nyelvállapotot tükrözik ECKHARDT SÁNDOR (1935) és SAUVAGEOT (1937) magyar-francia szótárai, valamint BALASSA magyar szótára (1940).

ECKHARDT teljesen elejti a 'szurokkal bekenés' fogalmát (ez meg is felel a mai nyelvhasználatnak, amely ebben az értelemben csak a *szurkoz-t* ismeri, de alig használja) és csupán így fordítja franciára a *szurkol-t*; *avoir le trac* (magyarra visszafordítva: 'félelemmel lenni') és ezt a kifejezést közli még: 'ott szurkolt a többivel' = *il attendait avec les autres, le coeur serré* (magyarra visszafordítva: 'várt a többiekkel együtt, összeszorult szívvel'). Itt már nyilvánvalóan csak átvitt, lelki értelemben szerepel a *szurkol*. SAUVAGEOT elfogadja a *szurkol*-nak eredeti, 'szurokkal bevon' jelentését is. Aztán ezt közli: 2. familiáris nyelvben *avoir le trac* ('félelemmel lenni'), *avoir la frousse* (ua.). A *szurkolás* SAUVAGEOT szerint már csak familiáris használatban él a magyarban, francia megfelelői pedig nem a *szurok*-kal függenek össze, hanem csupán a félelemmel: az előbb említett *trac* és *frousse* szavakkal.

Azt hiszem, legpontosabban BALASSA közelíti meg a *szurkol* mai értelmét: 1. 'szurokkal beken', 2. 'fél valami bekövetkező esemény miatt'.

Ehhez még annyit tehetünk hozzá, hogy a *szurkol* igének átvitt értelme valószínűleg a diáknyelvből indult ki. A század elején diákok között *szurkolni* annyit jelentett, mint valami elkövetett csíny után félni a büntetéstől és várni, hogy bekövetkezik-e.

A *szurkol*-nak ez az értelme, úgy látszik, ki fog halni és új szót kell majd keresni rá. Az történt ugyanis, hogy a puristák elrekvirálták maguknak a *szurkol* igét és ráadták a *drukkol* minden jelentését.

A *drukk*, *drukkol*, *drukker*, *drukkmeister* német eredetű, de a magyar használat több, mint félszázad óta magáévá fogadta és színesítette. A német *Druck* egyik jelentése a patetikus 'Bedrängnis', ebben a kifejezésben: *im Druck sein* (Sprach-Brockhaus). SIMONYI (1899) a *Druck*-ot többek között 'szorongatás'-nak fordítja, a *Drucker*-t csak 'könyvnyomtató' jelentésben ismeri. KELEMEN (1929) a német *Druck* jelentései között már főlemlíti a magyar *drukk*-ot is . . . A régen magyarra vált diáknyelvi *drukk*, *drukkban van* értelme: 'szorongás, felelet, vizsga előtt'. A *drukk* már itt eltért a *szurkol* jelentésétől, mert a *drukkolás* fogalmában benne van a jó eredmény reménye és lehetősége is (pl. ha valaki jelesért *drukkol*), míg aki *szurkol*, annak rossz a lelkiismerete és nem remélhet juta'mat . . . Az is látható, hogy a *drukk* annyira beilleszkedett nyelvünkbe, hogy származékai keletkeztek: *drukkol*, *drukkoló*, *drukkolás*. Átvette a diáknyelv szavát a sportnyelv is. A *drukkoló* távol áll a bűnöségtől. Semmi oka *elszurkolni*, azaz félelmében elsompolyodni. A *drukker* helyben marad, legföljebb izgalmában leszalad a pályára . . . Aki *valamelyik félnek drukkol*, az a saját kedvenc versenyzője győzelmét reméli és nagy vehemenciával, lelkesedéssel, ordítózással, kézzel-lábbal — bárcsak nézi őket — maga is résztvesz a küzdelemben. A *drukkerek hada* optimistán befolyásolja a jövőt, a *szurkoló* ellenben reszket a talán mégis elvonuló vésztől, amit nem irányíthat; szomorú és lehetőleg kerüli a föltűnést, néha még világgá is megy a büntetéstől való *szurkolásában*.

Dehát merő és értelmetlen sovinizmusból ki kellett irtani tíz évvel ezelőtt a *drukker*-t és társait. A neolog-nyelvújítók — ahelyett hogy új vagy újképzős szót gyártottak volna, mint a nyelvújítás hősei (*erény*, *anyag*) vagy

a finnek⁸ — egyszerűen kinevezték a *drukker*-t *szurkoló*-nak és most már a *szurkoló* tényleg világgá bujdoshat, de ártatlanul és még hozzá a büntetés *után*.

Most itt állunk egy kihalásra ítélt szócsoporttal (*drukk*) és egy kihalásra ítélt fogalommal ('szurkol'). A nyelvgyógyulás még nem következett be.

12. Szóljunk még pár szót a *szalámi*-ről. A század elején a *szalámi* nem volt nyelvi probléma. Csak egyféle szalámi volt. Télen-nyáron szalámi-nak nevezték. Mikor azonban a rosszabb minőségű és nem sertésből készült, könnyen romló kolbászokat kezdték kereskedelmi fogással nyári szalámi-nak nevezni, a zavar elkerülése céljából ösztönszerűleg megszületett a *téli szalámi* név, függetlenül attól, hogy nyáron vagy télen árulják-e. Baj nem lett belőle, csak három szótag helyett ötszótagúra nőtt az elnevezés. Afféle szónagyobbdás lett belőle, mint ahogy a szív növekszik, ha életföltételei változnak.

*

Gilliéron könyvének nemcsak nyelvtörténeti és elvi tanulságai vannak a tudomány számára, hanem — azt hiszem — a nyelv művelés gyakorlati szempontjából is hasznos figyelmeztetőül szolgál.

Legfontosabb elvi tanulsága, hogy a nyelvben is — mint a gazdasági és társadalmi életben — minden mindennel összefügg. Ha valamely ok — hangváltozás, jelentésváltozás, irodalmi vagy népi hatás, idegen szó befogadása vagy kiirtása, mesterséges újítás — következtében megmásul vala egy nyelvi forma: ennek előre nem látható, sőt esetleg sorozatos következései lehetnek, amíg helyre nem áll a megzavart egyensúly.

Ha elfogadnók nyelvfelesztő alapelvnek, hogy minden új tárgyat, fogalmat a meglevő belső eszközökkel kell kifejezni, akkor meg kellene szüntetni a népek közötti személyes érintkezéseket, sőt az idegen nyelvek tanulását is és akkor valóban „kóros“, patológiás állapotok jönnének létre a rendelkezésre álló öntermékenyítő eszközök kimerülése és összekavarodása folytán.

Ha a német *schlecht* szót annak idején — azzal a megindokolással, hogy van rá jó szavunk: a *rossz* — nem vesszük át, ma nem volna *sejt*-ünk, se *n selejt*-ünk... Ha idegen eredetű régi *püspök*, *érsek* szavunkat a nyelvújítás elején a *felügyelő* (superintendens), *főfelügyelő* tükörszavakkal helyettesítjük; ha a modern *szmoking*-ot lefordítjuk *dohányzó*-nak (megzavarva a dohányzás szókészletét); ha a *gól*-t *cél*-nak, a *filozófiát* *bölcsességkedvelés*-nek mondjuk; ha a szláv *csárda*, *betyár*, *tanya*, *kocka*, *ösztön*, *gazda*, *csín*, *pásztor*, *gabona*, *pince*, *szomszéd*, *csép*, *rend* szavak nem kerülnek bele nyelvünkbe és származékaikkal nem szaporodnak el benne: nyelvünk nem volna azonos a mai — féltetten magyar — magyar nyelvvel.

A más nyelvekből kapott szavak — amint SZTALIN mondotta (*Marxizmus és nyelvtudomány*, Szikra, 1950, 27) — nem gyöngítik, hanem ellenkezőleg, gazdagítják és erősítik a nyelvet. Tegyük hozzá: a szavak átvétele gyakran megóvjá a nyelvet az endogenezis, a belső szaporodás „patológiás“ zavaraitól.

ZOLNAI BÉLA.

⁸ Ilyen a *puhelin* 'telefon', amely tulajdonképpen 'beszélő' (mint a magyar *távbeszélő*), de képzése miatt nem azonos a 'beszélő'-vel, mert az: *puheliija* (vö. YRJÖ-KOSKINEN, Dict. finnois-français, 1900 és HAGFORS, Dict. français-finnois, 1936). A modern szó finnesítésére alkalmazott *nykyaikainen* szóval (vö. ERDŐDI JÓZSEF, Épülő ország, 1939, 75) már baj van: egyformán lehet a jelentése 'mai', 'jelenidejű', 'contemporain' és 'modern'.

A magyar hangzókapcsolatok eloszlása Ady költői nyelve alapján

Célkitűzés

A beszéd élettani úton keltett hangoknak és hangkapcsolatoknak gondolatközlésre való felhasználása.

Ennek a meghatározásnak két fontos részletét kell taglalnunk. Az egyik az, hogy a beszéd sohasem csak produkció, hanem egyben produktum is. Ezért a beszéd és a beszéd elemei kétféle szempontból vizsgálhatók: a hangok keltése és a keletkezett hangok tulajdonságai szempontjából. Régebben ez a kétfajta vizsgálati szempont élesen elkülönült egymástól. Az egyik szerint a hangkeltés folyamatait és fizikai jellemzőit közvetlen módszerekkel kutatták. Ilyen vizsgálat pl. a palatográfia, vagy a röntgen-kép készítése a beszélőszervekről. A másik fajta vizsgálati szempont szerint a kutatók a keltett hangoknak akár füllel, akár kísérleti eszközzel történő elemzését tekintették feladatuknak. Ilyen vizsgálat pl. a fizikai módszerekkel történő hangelemzés. A kutatás mai fejlődési fokán az egyes részletkérdések annyira összefüggenek, hogy a fenti szétválasztás nem célszerű és a kutatási gyakorlat sem szentesíti. A beszédhangok fizikai elemzéséből pl. visszakövetkeztethetünk a hangképző szervek tulajdonságaira, vagy pl. a hangképzésbeli eltéréseket a hangokról felvett oszcillogrammokon is tanulmányozhatjuk.

Meghatározásunk másik kifejtésre váró részlete a beszédfogalom kétoldalúsága. A cél, a gondolatközlés, már SAUSSURE szerint is megköveteli a második személy hallásának bekapcsolását a beszéd folyamatába. A beszéd csak a beszélő és a hallgató viszonyában válik valóban beszéddé és kettőjük közös jelrendszerben, vagyis közös nyelvben való megállapodása dönti el az egyes beszédelemek kiértékelését. A közös nyelvben való megállapodás első és legfontosabb követelmény, mert a hallgató számára érthetetlen nyelven nem történhetik maradéktalan gondolatközlés. A vizsgálatokból tehát sohasem küszöbölhető ki a hallgató értékelése, mert ez jelenti a vizsgálatok szempontjából oly fontos nyelvi ítéletet.

Az ép ember egymaga is rendelkezik a hangkeltés és a hangfelfogás eszközeivel. A beszélő ezáltal tudja maga is ellenőrizni azt a hatást, amit a beszélőszerveivel képzett hangok a második személy hallószervében keltenek. A sikerten születettek természetes némaságának legyőzésekor a hangképzés megtanítása éppen azért kerül olyan nagy fáradságba, mert a legtermészetesebb, t. i. az akusztikus önellenőrzés hiányzik. Az akusztikus önellenőrzés igen nagyfontosságú, de erősen szubjektív. A tájszólás beszélője pl. nem mindig ismeri fel az eltérést saját ejtése és a közéjtés között. Ugyanakkor egy harmadik hallgató világosan hallja a kettő közti különbséget. Természetesen az idegen hallgató ítélete is szubjektív, de már több hallgató közös ítélete, vagy ítéleteinek középértékelése megközelíti az átlagos nyelvi ítéletet. E felismerés mind nagyobb tért hódít a fonetikai kutatásokban és következetes alkalmazásának fontos állomása az érthetőségi vizsgálatok bevezetése.

Az érthetőségi vizsgálatok már sok akusztikai kérdésben bizonyultak döntőnek és ezért ez a vizsgálati módszer az utóbbi időben komoly mérési eljárássá fejlődött. Érthetőségi vizsgálattal állapítják meg pl. elektroakusztikus

rendszerek (mikrofonok, erősítők, hangszórók) hangátviteli minőségét, előadótermek és hangversenytermek akusztikai jóságát, a hallásromlás vagy hallásvesztés fokát, stb. Ugyanez a módszer azonban alkalmasnak látszik akusztikai-fonetikai kérdések megoldására is. Így pl. reméljük, hogy a magánhangzók és más rezonanciás hangzók pontosabb formáns-vizsgálatára is alkalmassá tehető. Ebben az irányban még külföldön is kevés a kezdeményezés.

Az érthetőségi vizsgálatok kezdetleges megoldási módja, hogy a vizsgálandó körülmények között összefüggő szöveget, vagy szavakat olvasunk fel, helyesebben játszunk le lemezről és az ellenőrző személyek írásban lejegyzik a hallottakat. A helyesen visszaadott fonetikai elemek (szótagok, magánhangzók, mássalhangzók) száma az összesen közölt hasonló fonetikai elemek számához viszonyítva adja az érthetőség fokát az illető fonetikai elemek csoportjára. Ez az érték 100-zal szorozva az érthetőség százaléká. Az érthetőségi vizsgálat ezen a kezdetleges fokon azért nem teljesértékű, mert a hallgató a meg nem értett szavakat beállítottságától és készségétől függően kiegészíti és így a valóságosnál sokkal jobb érthetőségi százalékot hoz ki eredményül. Helyesebb tehát értelmetlen szótagokkal végezni a vizsgálatot, amit a hallgató nem tud kiegészíteni. Kérdés már most, hogy hogyan történjék a vizsgálatokhoz szükséges értelmetlen szótagok, a „*logatomok*” megszerkesztése. Természetesen a nyelvi szempontok figyelembevételével, azaz a nyelvi valóságos hangzókapcsolatoknak megfelelően.

Az előbbi megállapítás megegyezik azzal az általános felfogással, hogy a fonetikai vizsgálatokban mindig a nyelvi szempontok az irányadók és a döntők. Bár ez a felfogás elég régi, mégis azt hisszük, hogy LAZICZIUS az első, aki Fonetikájában mindenütt következetesen hangsúlyozza és elvvé avatja. A továbbiakban meg szeretnénk vizsgálni, mennyiben érvényesíthető ez az elv az érthetőségi szövegminták elkészítésében.

A nyelv fogalmát a beszéddel többféleképpen lehet szembeállítani. Az egyik szembeállítás, mint GOMBOCZ is tanítja, abban mutatkozik, hogy a nyelvi jelek mint emlékképek állnak szemben a valóságosan képzett beszédhangokkal. Egy másik szembeállítás szerint a beszéd képessége egyetemes emberi tulajdonság, míg a nyelv bizonyos közösség jelrendszere. A két szembeállítás összefoglalása adja a nyelv és a beszéd közti összefüggés saussurei tanát. A nyelv jelrendszer, megállapodásszerű jelek (hangzókapcsolatok, helyesebben fonémkapcsolatok) összessége. A beszédképesség ad módot arra, hogy ezeket az emlékkép-jeleket akusztikus megfelelőikkel (beszédhangok) helyettesítsük. Valamely nyelv magánhangzóinak és mássalhangzóinak összességét nevezhetjük a nyelv teljes hangzókészletének. A hangzó tehát a nyelv kategóriájában megfelel a beszédhangnak a beszéd kategóriájában. A beszédhangok bárhogy is kapcsolódhatnak egymással, ez azonban nem feltétlenül eredményez értelmes szavakat, vagy éppen értelmes szöveget. A nyelv a lehetséges hangzókapcsolatokból csak bizonyos alakzatokat választ ki céljaira, azaz értelmes szavak létesítésére. A hangzókapcsolatok vizsgálata tehát érdekes kérdéseket vethet fel és oldhat meg a nyelv természetére vonatkozóan is.

Érthetőségi vizsgálatoknak mindig csak valamely nyelv keretén belül van létjogosultságuk. A szövegmintáknak tehát az illető nyelv szavaihoz

és szótagjaihoz kell hasonlítaniuk anélkül, hogy a nyelvben jelentéssel bírnának. A kívánalom elég kényes, mert a nyelv keretén belül maradás feltétele látszólag ellentétes azzal a követelménnyel, hogy jelentés nélküli hangzókapcsolatokat használjunk fel vizsgálatainkhoz. Az ilyen ellenvetés azonban nem állja meg a helyét, mert a szavak szótagokra bontása is jelentés nélküli hangzókapcsolatokat eredményez, mégsem léptünk ki a nyelv keretéből. Pl. az *ence* hangzókapcsolat helyesen használható fel magyar nyelvi érthetőségi vizsgálatokhoz, mert többek közt a *rendszer*, *henceg*, *Velençe* stb. szavakban szerepel. A szövegminták összeállításához éppen ezeknek a magyar nyelvre jellemző hangzókapcsolatoknak a megismerése szükséges.

A magyar hangzókapcsolatokat a magyar fonetikák rendszeresen tárgyalják, ISTENES KÁROLY pedig részletes monográfiát írt róluk. Céljainkra azonban ennyi nem elegendő; a hangzókapcsolatok pusztá létezésén kívül előfordulási gyakoriságukat is ismernünk kell. Sőt elsősorban a hangzókapcsolatok statisztikai eloszlására kell ügyelnünk, mert érthetőség szempontjából lényeges különbség mutatkozik a sokszor hallott és a ritkán hallott hangzókapcsolatok között. Ismert dolog pl., hogy a magyarban magánhangzó után van *ndzsd* hangzókapcsolat (*rontsd*, *bontsd*, *mentsd*, stb.), ezzel szemben használata igen ritka. A ritkán előforduló hangzókapcsolatok éppen a ritka előfordulás miatt valószínűleg kevésbé érthetők. Helytelen volna tehát ilyenekkel teletűzdelni érthetőségi szövegmintánkat, mert főlegesen ronthatnánk vele az érthetőség fokát. Tehát az *ndzsd* hangzókapcsolatot csak olyan mértékben fogjuk a szövegmintákban más hangzókapcsolatok mellett alkalmazni, amilyen százalékban a nyelv más hangzókapcsolatok mellett szavak alkotására felhasználja.

Nem kívánunk itt annak taglalásába mélyedni, hogy a hangzókapcsolatok gyakorisága és az érthetőség foka között kétségkívül meglevő kapcsolat milyen oki-okozati összefüggésből származik. Elegendő talán annyit megjegyeznünk, hogy a sokszor előforduló hangzókapcsolatokat a nyelvi közösség tagjai annyira megszokták és olyan természetesnek találják, hogy megértésük valószínűleg kisebb nehézséggel jár, mint a ritkán előforduló, tehát szokatlan hangzókapcsolatoké. Ugyanakkor azonban nagyon valószínű, hogy pl. a magyar nyelv fejlődése folyamán azokat a kapcsolatokat részesítette előnyben, amelyek hangképzés és megértés szempontjából a kisebb nehézséget jelentették. De még az sem fontos, hogy megvan-e a pontos összefüggés egy nyelvben a hangzókapcsolatok gyakorisága és az érthetőség foka között, a lényeges csak az, hogy az érthetőségi szövegminták pontosan megfeleljenek az illető nyelv hangzókapcsolati statisztikájának. Ilyenmódon a különböző nyelvek érthetőségi szövegmintái lényegesen el fognak térni egymástól és lehetséges, hogy az azonos körülmények közt különféle nyelvekkel végzett vizsgálatok azt fogják eredményezni, hogy egyik nyelv érthetőbb, másik pedig kevésbé érthető, mint ahogy azt nagy valószínűséggel el is várhatjuk. Ilyen vizsgálatokat azonban még nem végeztek. Az érthetőségi szövegmintáknak nyelvi statisztika alapján való összeállítása tudomásunk szerint új gondolat, az irodalomban legalább is nem találtunk erre vonatkozó utalást.

Az érthetőségi vizsgálatok bevezetése és az első jól használható szöveg-minták elkészítése FLETCHER és iskolája érdeme. Szövegmintáik az angol nyelvre vonatkoznak. Gyakrabban előforduló szavakkal és szótagokkal kísérleteztek, de nem végeztek előzetes nyelvi statisztikát. Ma már odáig jutottak, hogy a legérthetőbb angol szavakból szótárt is szerkesztettek, amit állandó nagy zajban (repülőgépben, harcokocsiiban) mikrofonba mondott szövegek összeállításához szabványosítottak. A szótár ugyan érthetőségi vizsgálatok alapján készült, de a vizsgálat alapját maguk a szavak alkották, nem pedig nyelvi statisztika alapján összeállított logatomok, ezért a szótár nem teljes értékű.

Vizsgálataink egy részének ellenőrzésére igyekeztünk felhasználni a fel-lelhető magyar hangzóstatisztikákat: TOLNAI VILMOSÉT és MIKES FERENCÉT. MIKES statisztikájában néhány hangzókapcsolati adatot is említ, ez azonban — sajnos — munkánkban nem értékesíthető. Célul kitűzött feladatunkhoz legközelebb MENZERATH légújabb, 1950-es közleménye áll, amelyben nyelvi tipológia címen érdekes szempontokra világít rá a nyelvi statisztikák készítésének alapelveivel kapcsolatban. Ugyanebben a dolgozatában meghatározatlan számú adat alapján összehasonlítja a francia, angol és német egyszótagú szavak magánhangzóeloszlását és szótagszerkezetét. Szótagszerkezetre vonatkozólag más nyelvekből is közöl adatokat.

Az érthetőségi szövegmintáknak a hangzóstatisztikával való összefüggéséről NEMES TIHAMÉR már 1934-ben említést tesz, azonban sem a hangzókapcsolatok, sem a szótagtípusok vizsgálatának fontosságát még nem látja. Hangzóstatisztikája 12 000 hangzóból készült, amit az ugyancsak általa készített finn és német hangzóstatisztikákkal vetett össze.

Mindezek előrebocsátása után célul kitűzött feladatunkat röviden összefoglalva így fogalmazhatjuk meg: nagyobb terjedelmű nyelvi statisztika készítése a magyar hangzókapcsolatokról, hogy ezek segítségével érthetőségi vizsgálati szövegmintákat állíthassunk össze. A szövegmintákban az egyes hangzókapcsolatok előfordulásának gyakorisága ily módon megegyezik a nyelvben valóságban előforduló hangzókapcsolatok gyakoriságával. Így érthető el, hogy a szövegminták alapján majdan megállapított érthetőségi százalék a legjobban megközelítse a nyelvre vonatkozó valóságos érthetőségi viszonyokat.

A statisztikázás szempontjai

Célunk megvalósítására írott szöveg feldolgozását kellett választanunk. Nyelvhasználat szempontjából csak az újabb kor írói és költői jöhetnek tekintetbe, a régebbiek nyelve már erősen eltér a ma általános szóhasználattól. A magyar irodalomnak számos olyan alakja van, akinek nyelvét érdemes volna ilyen szempontból feldolgozni. Tekintve azonban, hogy a feldolgozás munkája meghaladja egy-két ember idejét és képességét, egyelőre meg kellett elégednünk egyetlen költő szókészletének feldolgozásával. Választásunk azért esett éppen ADYRA, mert egyrészt helyes nyelvérzéke biztosítja a nyelv dallamának leginkább megfelelő hangzókapcsolatok használatát, másrészt elég kötetlen és ezáltal nincs meg benne az az egyoldalú hangzóeloszlás, ami

általában a rímes verselés sajátja szokott lenni. A másik ok, amiért a választás ADY-ra esett, az, hogy a szerzőnek régebbi vizsgálataiból kifolyólag már voltak statisztikai adatai ADY verseinek magánhangzóeloszlására.

A prózai és a verses szöveg szembeállítását mindenképpen hasznos volna, erre azonban csak később kerülhet sor. Nagyon valószínű, hogy ezen dolgozat megjelenése után nyelvészeink részéről sok új szempont és kíváncsi fog mutatkozni a statisztikázás elvi és módszertani kérdéseivel kapcsolatban, amit a következő feldolgozás alkalmával hasznosítani lehet. Egyelőre a választás helyes vagy helytelen voltától függetlenül ismertetjük a statisztikázás szempontjait és eredményeit.

Az adatok összegyűjtésére egységesen ADY összes verseinek nagyalakú Athenaeum kiadását (évszám nélkül) választottuk. A feldolgozott anyag a 7—532. lapig tart, közben 6 üres lap van. Nem minden hangzóhoz használtuk fel az egész könyv anyagát, csak az egészen ritkán előfordulókhöz. Különbözőben általában egy-egy hangzóra 5000 adatot gyűjtöttünk össze lehetőleg a könyv különböző helyeiről. Ez az engedékenység nem megy a statisztika helyességének rovására. Ezt úgy vizsgáltuk meg, hogy a *b* hangzóra elkészítettük a statisztikát kereken 500 lapról és megnéztük, hogy 50 laponként mennyire térnek el egymástól a részleteredmények. Az eltérés nem volt több 10—15%-nál, és az összesített eredmény a részleteredmények jó középértéke volt. Ezért a gyakoribb hangzókból megelégedtünk 80—100 lap feldolgozásával, a ritkábbakból 200—250 lapot, vagyis a könyv felét dolgoztuk fel, végül az egész ritkán előforduló kedvéért az egész könyvet átnéztük. A teljes feldolgozott anyag adatait áttekintő módon az I. táblázatban foglaltuk össze.

Felmerülhet a kérdés, helyes-e az ilyen feldolgozás. A verses szöveg kötöttebb szóhasználata, a szövegnek a lapokon való egyenlőtlen elosztása, az egyes kötetek különböző hangulata és témaköre, mindmennyi ellentétési alap a statisztika eredményeinek igazságával szemben. Pedig a valóság az, hogy ADY összes verseiben e kiadásban mintegy 535 000 hangzó van, amelynek eloszlásában minden szóhasználatától függetlenül a magyar nyelv általános hangzóeloszlása érvényesül. Ezt igazolja II. táblázatunk, ahol mindössze 30 lapról vettünk statisztikai próbát a könyv öt helyéről. Az eredmény egész jó egyezést mutat az eddig készített magyar hangzóstatisztikákkal. A részleteredményeket 10—10 laponként összefoglalva 20%-nál nagyobb eltéréseket nem találunk az azonos hangzókra vonatkozó adatok között. A hangzókapcsolatok statisztikáit viszont nem 10, hanem legkevesebb 78 lapról, de igen sokszor a teljes könyvből, azaz 520 lapról készítettük. Végül az egyenlőtlen elosztással szemben a legszebb példának a következő próbát említhetem. Feldolgoztuk a kettős magánhangzókapcsolatokhoz a könyv első 420 lapját, és úgy látszott, hogy a többihez már nem lesz idő, ezért a meglévő adatok alapján kiszámítottam, hogy a hátralevő 100 lapon hány kettős magánhangzónak kellene még előfordulnia. Később mégis feldolgoztuk a hátralevő 100 lapot is és 2% pontossággal azonos eredményt kaptunk.

A feldolgozás mindig hangzók és nem betűk alapján történt, kivéve azt az esetet, amikor éppen az volt a célunk, hogy a betű- és hangzóeloszlást hasonlítsuk össze egymással. Különbözőknek azokat a hangzókat tekintet-

tük, amelyek a magyar nyelv fonémrendszerében különbözök. E tekintetben GOMBOCZ idézett munkáját vettük alapul. A jelölésben azonban eltértünk a fonetikai jelölésmódtól és minden hangzót a helyesírásban szokásos betűjével jelöltünk. Ez nem okozhat semmi félreértést, mert a dolgozaton belül egységes. Azonkívül célszerű, mert a fonetikában kevésbé járatosak könnyebben tudják azonosítani a megfelelő hangzóval, végül az affrikáták esetében sokkal áttekinthetőbb és egyszerűbb, mint akár az APhI, akár a SETÁLÁ-féle jelölés. Hangzóink jelölésére a következő betűket használjuk:

1. magánhangzók: *u, o, ó, a, á, e, é, i, ö, ő, ü.*
2. orrhangzók: *m, n, ny,*
3. folyékonyak: *l, r,*
4. zárhangok: *p, t, k, b, d, g,*
5. réshangok: *f, sz, s, v, z, zs, j, h,*
6. affrikáták: *c, cs, ty, dz, dzs, gy.*

Ehhez az összeállításhoz a következő megjegyzéseket kell fűznünk:

1. A magánhangzók közül nem jelöltük és nem is tárgyaljuk külön az *ú, í, ű,* hangzókat. Erre okul hozhatjuk fel, hogy ezeknél a hangzóknál a hosszú-rövid ellentét a kiejtésben nem egységes (pl. *pupos-púpos, fúj-fúj*), a hangjelölés nem egyértelmű a beszédhanggal (pl. *kezü*, kiejtve: *kezü*), végül hogy az akadémiai és a nyomdai helyesírás nem mindig egyezik (pl. a nyomtatott hosszú *I*, amelyre nem kerül vessző).

Az *ë* hangzót fel sem vettük összeállításunkba, mert ezt a nyomdai helyesírás egyáltalán nem jelöli, ejtése pedig egyénenként változó.

Az *o-ó* és *ö-ő* ellentét aránylag a legjobban vizsgálható az azonos formású hosszú-rövid magánhangzópárok közül. Erre készítettünk is külön statisztikát, de mivel az érthetőségi vizsgálatok azt mutatják, hogy az időtartam-ellentét lényegtelen szerepet játszik a megértésben a minőségi ellentétekkel szemben, általában ezeket is összevonva tárgyaljuk.

2. A nazálisok csoportjában nem említjük külön az *n-k* és *n-g*, továbbá az *n-f*, *n-v*, *m-f* és *m-v* kapcsolatban nyelvünkben változatként szereplő orrhangzókat, azonban mindegyik kapcsolat gyakoriságát mind az *m* és *n* oldaláról, mind pedig a *k*, *g*, *f* és *v* oldaláról megvizsgáltuk.

Nem vizsgáltuk jelentéktelen száma miatt a nazalizált magánhangzókat, mint amilyen a *van hát, szánlak, önre*, stb. kapcsolatokban hangzik. A 3–5. pontokkal kapcsolatban nincs lényeges megjegyzésünk.

6. Az affrikátákat a fonetikusok közt jelenleg legelfogadottabb nézet szerint egyes hangzóknak fogtuk fel, anélkül azonban, hogy ebben a kérdésben állást foglalnánk. Táblázataink hangzókapcsolati adatai nem változnak meg, legfeljebb az egymáshoz kapcsolódó hangzók számszerű viszonyában jelentkezik különbség, ha az affrikáták kettőshangzó jellegének nézetét valljuk.

A statisztika elkészítésének alapja a rendelkezésre álló szöveg fonetikai átértékelése. Gyakorlatilag ez annyit jelent, hogy figyelembe kell vennünk a kiejtéskor mutatózó hangváltozási szabályokat. Általános szempontnak tekintettük a hangváltozások értékelésében, hogy csak a fonémváltozásokat

kell figyelembe venni, a variánsokat mindig a hozzájuk legközelebb álló fonémához kell jegyezni. A ritkán előforduló és a nem egységes ejtésű hangváltozásokat nem vettük figyelembe. Erre az szolgáltat okot, hogy különösen újabban az íráskép hatására a kiejtés hangváltozási törvényszerűségeiben fokozati különbségek mutatkoznak. Ha az ilyen esetekben inkább az íráskép szerinti feljegyzéshez ragaszkodunk, ezzel egyértelműek maradunk és az ejtési értékelés számára az utat nyitva hagyjuk.

Az alábbiakban célunknak legjobban megfelelő csoportosításban röviden felsoroljuk a statisztikázás során figyelembevett, ill. mellőzött gyakoribb hangváltozásokat. A hangváltozások csoportosításában az áttekinthetőség érdekében nem mindenben követjük az eddigi gyakorlatot. A hasonulás körét némileg korlátoztuk: külön csoportot képeztünk a nazális hasonulásokból és az *összeolvadás* névvel jellemezhető hangváltozásokból. További hangváltozási csoportnak tekintjük a vokálisközi *j*-t és utoljára említjük a *hangkivetést*.

1. Zöngéségi hasonulás.

Ebbe a csoportba azokat az eseteket soroltuk, amikor csak, vagy elsősorban csak zöngés-zöngétlen hasonulás történik. Szimbolikus jelölésére a következő táblázatos összeállítás szolgál:

Zöngétlen indukálás	Zöngés indukálás
$\begin{array}{c} \leftarrow \\ b \quad g \\ v \quad z \quad zs \\ dz \quad dzs \\ gy \\ \leftarrow \\ d \end{array}$	$\begin{array}{c} \leftarrow \\ p \quad t \quad k \\ f \quad sz \quad s \quad h \\ c \quad cs \\ ty \\ \leftarrow \\ t \end{array}$
$\begin{array}{c} \leftarrow \\ p \quad t \quad k \\ f \quad s \quad h \end{array}$	$\begin{array}{c} \leftarrow \\ b \quad d \quad g \\ z \quad zs \\ dz \quad dzs \\ gy \\ \leftarrow \\ b \quad d \quad g \end{array}$

A függőleges vonal jobboldalán állnak az indukáló, baloldalán az indukálható hangzók. A nyíl az indukálás irányát jelenti. A jobboldalon és baloldalon felírt hangzók bal-jobb sorrendben bárhogyan kapcsolódhatnak egymással. A *d* és *t* leválasztása azért szükséges, mert ezek a hangzók az affrikatáképződésben is részt vesznek, s ez a folyamat egészen más, mint a zöngéségi hasonulás.

Külön megemlítjük, hogy a

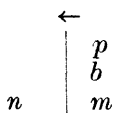
$$\begin{array}{ccc} \leftrightarrow & & \\ gy \quad (ty) & sz \quad s & \\ & z \quad zs & \end{array}$$

különleges hasonulásokat (pl. *ágyzsák*, *hegysor*, stb.) statisztikai adatainkban nem hasonlítva, hanem írásbeli összetétel szerint tüntettük fel. Ennek egyik oka, hogy ezeknek tekintetében a nézet nem egységes. Csak objektív fonetikai vizsgálatok dönthetnék el a pontos viszonyokat. Eljárásunkkal a kérdést nyitvahagyjuk, a táblázatokban a *gy-zs*, stb. kapcsolatok mind a *gy*, mind pedig a *zs* kételemű kapcsolatai között az eredeti írási formában szerepelnek, ahol mindenki megtalálhatja a megfelelő adatokat.

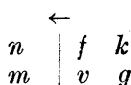
A *p-j*, *k-j* (*lopj*, *rakj*) féle kapcsolatok zöngétlen *j*-jét természetesen a *j*-k közé soroltuk.

2. Nazális hasonulás.

Ebből a csoportból figyelembe vettük az



szimbólummal jellemezhető kapcsolatokat, amelyeknél az ismert $n > m$ átalakulás történik. Nem jegyeztük külön a már említett

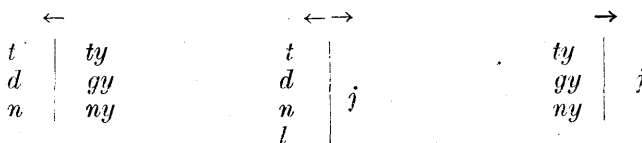


hasonulásokat

3. Összeolvadás.

Ebbe a csoportba soroltuk a többi hasonulást, amelyek közös jellemzője a két hangzónak egy közös (esetleg harmadik fajta) hangzóvá alakulása.

Egyik alesoport a különféle palatalizációk, szimbólumai az alábbiak:



Az átalakulások közismertek. Egyetlen esetben, az *l-j* kapcsolatban találunk ejtési különbségeket; a táblázatokban azonban mindig a *j*-hez soroltuk be. Ugyanoda kerültek a helyesírásunkban *ly*-jel jelölt hangzók is.

Másik alesoportba az affrikátaképző, ill. affrikátaerősítő kapcsolatokat soroljuk:



A kettős nyíllal azt akartuk érzékeltetni, hogy nincs határozott indukálási irány, mert a két hangzó kapcsolatából egy újabb keletkezik.

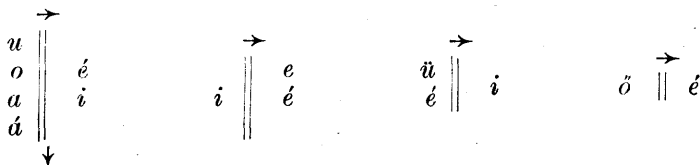
Sajátságos hasonulást okoz az *sz-s* és *z-zs* kapcsolat. Ezeket mindig figyelembe vettük.

Az 1.—3. alatt összefoglalt folyamatok egymással kombinálódhatnak. Pl. ilyen a *t-s-d* (*rontsd*) kapcsolat. Szintén figyelembe vettük.

4. Vokálisközi *j*-sítés.

Ezeket a kapcsolatokat nem számítottuk hozzá a *j* adataihoz, de a kettős és hármas magánhangzókapcsolatok tárgyalásakor megemlékezünk róluk.

A következő esetekben vehetők figyelembe:



Az alul-felül nyilazás mindkét irányú j -sítést jelent, a többiek balról-jobbra kapcsolódva kapják a vokálisközi j -t, vagy j -szerű hangot.

5. Hangkivetés.

Igen ritkán fordul elő és ejtése egyáltalán nem egységes. A szokásos példa: *kertben* > *kerben*, szerintünk nem fejezi ki hűen a viszonyokat, egészen más az r - t - b kapcsolat ejtése, mint az r - b kapcsolaté. Leghelyesebbnek találtuk tehát adatainkat hangkivetés feltételezése nélkül feldolgozni.

A szóvégi h -t mindenütt elhagytuk, a magánhangzó és mássalhangzó közé ékelődöttet (pl. *méhnek*) pedig majdnem mindenütt némának vettük.

A hosszú és ikerített mássalhangzókra vonatkozóan ugyanazt mondhatjuk, amit egyes hosszú magánhangzókra mondtunk. Az időtartamellentét az érthetőségi vizsgálatokban nem játszik szerepet, tehát nem látszik fontosnak a feldolgozása. Mivel azonban ugyanez az ellentét nyelvileg jelentés-elhatároló, külön számlálást végeztünk a rövid-hosszú arányok megállapítására. Ebből a statisztikából ismét az vált nyilvánvalóvá, hogy a rövid-hosszú ejtés nem egységes és nem egyértelmű az írásjelöléssel (pl. *álltam* és *váltam* egyaránt rövid ejtésű), valamint az is, hogy néhány mássalhangzó kivételével ritkán fordul elő a hosszú, vagy az ikerített alak.

A hangváltozásokat mindig csak egy szón belül vettük figyelembe. A gyors egymásutánban ejtett szavak első és utolsó hangja ugyan szintén hangváltozást szenvedhet, de a szövegmondás sebessége és a szócsoportok összevonása teljesen egyéni. Ezért az egész anyagot úgy tekintettük, mintha nyugodtan, szinte szavalva olvastuk volna fel, de a szavakon belül mindenütt a közéjtést vettük irányadónak. Az ADY által egybeírt összetett szavakat egynek vettük, a kötőjellel írottakat pedig kettőnek.

A fentiekben röviden ismertetett szempontokat célunknak megfelelően válogattuk össze, igyekezvén a szilárd nyelvi alapokon maradni. Hogy ez mennyiben sikerült, azt a kritika hivatott eldönteni. Azt azonban mindenképpen remélem, hogy a közölt táblázatok és adatok a magyar nyelvtudomány és fonetika szempontjából is hasznosak és hasznosíthatók lesznek.

A hangzókapcsolatokról általában

Ha a magyar hangzókészletet 11 magánhangzóra és 25 mássalhangzóra (l. előbbi felsorolásunkat) korlátozzuk, a magyar nyelvben közepes hosszúságú öt hangzóból álló szó elvileg 36^5 , tehát kb. 61 millió ötelemű hangzókapcsolat formájában jelentkezhethetne. Semmi más, csak a nyelvi statisztika mutathatja meg, hogy ezek közül melyek nem fordulnak elő egyáltalán a nyelvben, melyek csak ritkán és melyek gyakrabban. A kizárási elvek fel-

állítására tulajdonképpen primitív statisztika alapján készül. Az előbbi példához kapcsolódva vizsgáljuk meg az öthangzós szavak (szóosztály) lehetséges formáit. Ha a magánhangzókat általában *a*-val, a mássalhangzókat *b*-vel jelöljük, a lehetséges 32 kapcsolódás közül a következő 14 alak biztosan ki van zárva a magyar nyelvből:

<i>a a a a a</i>	<i>a a a a b</i>	<i>b b b b a</i>	<i>a a a b b</i>
<i>b b b b b</i>	<i>a a a b a</i>	<i>b b b a b</i>	<i>b b a a a</i>
	<i>a a b a a</i>	<i>a b b b b</i>	<i>b b b a a</i>
	<i>a b a a a</i>		<i>a a b b b</i>
	<i>b a a a a</i>		

Nem magyar, de gyakran használt idegen szavakban szerepel a következő négy:

<i>b b a b b</i>	(<i>sport</i>)
<i>b b a a b</i>	(<i>triász</i>)
<i>a a b b a</i>	(<i>aorta</i>)
<i>a a b a b</i>	(<i>oázis</i>)

Végül magyar szavakat alkothat az alábbi tizennégy:

<i>a b b b a</i>	(<i>értve</i>)	<i>b a b a a</i>	(<i>falai</i>)
<i>a b a b a</i>	(<i>elemi</i>)	<i>b a a b a</i>	(<i>leíró</i>)
<i>a b a a b</i>	(<i>aláír</i>)	<i>b a a b b</i>	(<i>miért</i>)
<i>a b b a a</i>	(<i>emlői</i>)	<i>b a b b a</i>	(<i>balra</i>)
<i>a b b a b</i>	(<i>átfér</i>)	<i>b a b a b</i>	(<i>kirak</i>)
<i>a b a b b</i>	(<i>élénk</i>)	<i>b b a b a</i>	(<i>tréfa</i>)
<i>b a b b b</i>	(<i>pénzt</i>)	<i>b a a a b</i>	(<i>fiaim</i>)

Miután ezt a 18 alaptípust megkaptuk, további kérdéseink:

a) hány elemből áll az a legkisebb elemi kapcsolat, amelynek gyakorisági vizsgálata már lényeges felvilágosítást ad a fenti típusok relatív gyakoriságára,

b) hány és milyen elemből állnak azok az elemi kapcsolatok, amelyek a fenti szótípusok szótagjait alkotják,

c) milyen összefüggés van az elemi hangzókapcsolatok, a szótagok és a szóosztályok között és végül

d) mely elemi kapcsolatok kedvezőek és melyek kedvezőtlenek a szó-típusok kialakításában.

A kérdések természetesen nemcsak az ötelemű szóosztállyal szemben tehetők fel, csak azért választottuk az átlagos magyar szóhosszúságot, mert ebben a lehetséges változatokat mind megtaláljuk. Valóban a 18 alaptípus-

ban a két- és háromelemű kapcsolatok mindegyike fellelhető. A négyeleműek már nem érdekesek, mert 2 kételemű kapcsolatára bonthatók. Világosabban látjuk ezt, ha a csoportokat leírjuk:

kételeműek:	háromeleműek:	négyeleműek:
a b	a a a	a a a a b b b b
b a	b b b	a a a b b b b a
a a	a a b	a a b b b b a a
b b	a b a	a b b b b a a a
	b a a	a a b a b b a b
	a b b	a b a a b a b b
	b b a	a b b a b a a b
	b a b	a b a b b a b a

A négyelemű hangzókapcsolatokat középen elvágva két kételeműt kapunk. Az $ab + ba$ mindkét tagja, de a középső $b + b = bb$ is megvan a kételeműek között, tehát az utóbbiak tárgyalása magában foglalja az előbbieket is. Nem így vagyunk a háromeleműekkel. A három magánhangzós aaa nem tehető össze két különféle típusú kételeműből, tehát külön tárgyalandó. Ugyanúgy a bbb is. Ha magánhangzó kerül mássalhangzó mellé, jobb helyzetben vagyunk, mert kétféle elvágással különféle kételemű típust kapunk. Pl. $aab = aa + b = a + ab$. Az összes kételeműek tárgyalása után ezek nem okoznak újabb problémát. Az első kérdésre tehát a következő feleletet adhatjuk: a legkisebb vizsgálandó elemi kapcsolatok a kételeműek és a hármas magánhangzó, ill. hármas mássalhangzó kapcsolatok.

A második kérdés megválaszolásához írjuk fel szótagjaink szimbolumait. Ezek: a , ab , ba , abb , bba , $bbab$, és $babb$. Mivel a magánhangzó mindenütt csak egyszer szerepelhet, a könnyebb áttekinthetőség érdekében a mássalhangzóknak csak a számát jelöljük, tehát pl. $bbab$ helyett $2a1$ -et írunk. Ezzel az egyszerűsítéssel szótagjaink a következő szimbólumokkal helyezhetők el a MENZERATH-féle szótagnégyszögben:

	a	
	1a	a1
2a	1a1	a2
	2a1	1a2
	2a2	

Nem vettük be a ritka $1a3$ -szerű magyar és a rendkívül ritka $2a3$ -szerű idegen szavakat (ADYNál is előfordul: *pénzt*, *szfinksz*), de a $2a2$ is csak a szótagnégyszög teljessége kedvéért került be (*sport*).

A harmadik és negyedik kérdésre már csak a statisztikai adatok alapján tudunk feleletet adni. A két kérdésnek megfelelően a feldolgozásban is két csoportot különböztetünk meg. Az elsőben a szavak és szótagok általános hangzóeloszlási kérdéseivel foglalkozunk, a másodikban pedig a kételemű hangzókapcsolatokat tárgyaljuk.

Szavak és szótagok hangzóeloszlása

Mint már említettük, a feldolgozott könyv 520 írott lapot tartalmaz. Teljes hangzókészlete részletstatisztikákból készített becslés alapján 535 000. Ebből vizsgálataink során összesen több, mint 172 000 adatot dolgoztunk fel. Ugyanazt az adatot kétféle szempontból ritkán vizsgáltuk. A részletekre vonatkozólag pontos felvilágosítást ad az I. táblázatunk. Feltüntettük rajta, hogy milyen célú vizsgálathoz a könyv mely lapjairól vettük az anyagot, és ezt az áttekinthetőség kedvéért 100 laponként külön csoportosítottuk. Feltüntettük továbbá az adatok számát is és ahol az átlagolás elvégezhető volt, azt is, hogy 100 lapra átlag hány adat esik. Ha az eredményeket 100 lapra vonatkoztatjuk, sokkal jobb összehasonlítási lehetőségünk nyílik. mintha százalékoljuk, mert a külön-külön százalékoltt értékek nem hasonlíthatók egymással össze. Egy ritka hangzó gyakori kapcsolata abszolút értékben sokkal kisebb lehet egy gyakori hangzó ritka kapcsolatánál. Mégis, ha a százalékokat mérjük össze, az első esetben kapjuk a sokkal nagyobb értéket. Erre a kérdésre később visszatérünk.

Hogy a hangzókapcsolatok gyakorisági értékeit az általános hangzóeloszlási képpel összehasonlíthassuk, szükségesnek láttuk ilyen statisztika készítését is. Adataink a II. táblázatban találhatóak meg. Az első három oszlopban a betűeloszlás 10 laponkénti részleteredményeit adtuk meg a könyv különböző helyeiről. Összehasonlításunkból látjuk a 10 laponkénti statisztikai ingadozás mértékét. Az ingadozás meglepően kicsi: a betűk száma 10% eltéréssel megegyezik, a százalékok között pedig nincs 20%-nál nagyobb eltérés. Ezt a betűstatisztikát úgy kell értelmezni, hogy az egy hangzó jelölésére szolgáló betűkapcsolatokat egynek vettük (pl. *zs*, *ty*, stb.), de a kettős mássalhangzókat kettőnek számoltuk és a fonetikai átértékelést nem hajtottuk végre. Kivételesen csak az *ly*, amelyet a *j*-hez csatoltunk. A betűeloszlás összesítése mellett egy másik oszlopba ugyanerre az anyagra vonatkozó hangzóeloszlást írtuk fel. Ebben a statisztikában a hosszú mássalhangzókat egynek számoltuk és a fonetikai átértékelést az előbbi fejezet 1–3. pontjainak értelmében végrehajtottuk. Nem vettük figyelembe a vokálisközi *j*-sítést és nem hagytuk el sehol a *h*-kat.

Az összehasonlításból elsősorban az tűnik ki, hogy a kettős mássalhangzók és a *tsz*, *ts*, stb. kapcsolatok egynek számítása folytán az adatok száma csökkent. Mivel pedig a csökkenés csak a mássalhangzók között következett be, megváltozott a magánhangzó-mássalhangzó viszony. A betűstatisztikában 40,9 : 59,1, a hangzóstatisztikában pedig 41,85 : 58,15.

A mássalhangzók között erősen csökkent a *t*, kevésbé az *l*, *g* és *s* százaléka. A *t* csökkenését részben a $tsz > c$, $ts > cs$ és $tj > ty$ átértékelésekkel lehet magyarázni. A *c*, *cs* és *ty* növekedése azonban csak mintegy a felét teszi ki a *t* értékcsökkenésének. A többi a hosszú *t*-k elhagyásának rovására írható, ugyanis a *t* elég gyakori hosszú hangzó.

Az *l* csökkenése az $lj > j$ átértékelés folyamánya, ugyanakkor a *j* nem növekedett a $tj > ty$, $dj > gy$ és $nj > ny$ átértékelések miatt. Az *s* csökkenésének okát már nem kell részleteznünk, a *g* csökkenésére viszont nem tudtam elegendő magyarázatot találni. Olyan esetekben, amikor a várt megnövekedés nem következett be (pl. az *ny*-nél), a hosszú hangzók összevonása az ok.

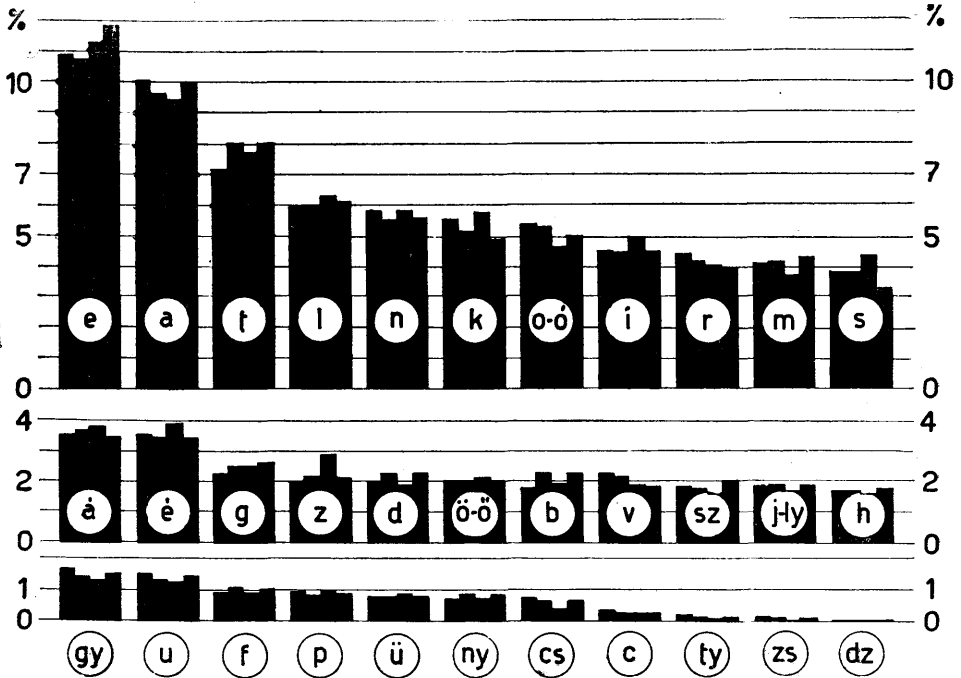
II. TÁBLÁZAT

A magyar nyelv hangzóinak összehasonlító eloszlása (‰)

	Saját adatok						Tolnai adatai	Mikes adatai	Nemes adatai
	Részleteredmények			Összesítés betűre	Összesítés hangra	Régi statisztika			
	11 807	10 889	11 367	34 063	33 218	6000			
u — ú	1,47	1,42	1,62	1,5	1,5	1,5	1,26	1,19	1,4
o — ó	4,90	5,51	5,07	5,15	5,3	5,85	5,28	4,61	5,0
a	9,80	9,85	9,32	9,65	9,9	9,1	9,61	9,37	9,9
á	3,24	3,52	3,62	3,45	3,5	3,9	3,60	3,70	3,4
e — (ë)	10,84	10,19	10,57	10,5	10,8	10,2	10,67	11,21	11,7
é	3,21	3,70	3,48	3,45	3,5	3,65	3,47	3,84	3,45
i — í	4,63	4,40	4,33	4,4	4,5	4,6	4,46	4,91	4,5
ö — ő	2,00	2,04	1,93	2,0	2,05	2,1	2,10	2,15	2,1
ü — ű	0,92	0,75	0,77	0,8	0,8	0,95	0,80	0,86	0,8
m	3,57	3,72	4,58	4,0	4,1		4,17	3,69	4,35
n	5,45	5,86	5,67	5,65	5,75		5,49	5,81	5,6
ny	0,80	0,68	0,60	0,7	0,7		0,86	0,68	0,8
l	6,57	6,15	5,85	6,2	5,9		5,95	6,27	6,1
r	0,05	4,52	4,63	4,35	4,4		4,19	4,03	3,95
p	0,90	0,85	1,00	0,9	0,9		0,79	0,94	0,9
t	8,52	7,80	7,68	8,0	7,15		8,04	7,70	8,0
k	5,23	4,90	6,00	5,4	5,55		5,16	5,73	4,8
b	1,85	2,00	1,65	1,85	1,8		2,34	1,95	2,35
d	1,90	2,10	2,14	2,05	2,0		2,30	1,89	2,3
g	2,48	2,72	2,48	2,55	2,25		2,50	2,52	2,6
f	0,87	0,95	0,92	0,9	0,9		0,97	0,87	1,0
sz	1,79	1,78	1,87	1,8	1,85		1,82	1,64	2,1
s	4,65	4,08	3,74	4,15	3,8		3,77	4,41	3,35
v	2,09	2,02	2,60	2,2	2,3		2,20	1,93	1,9
z	2,84	1,95	1,56	2,15	2,0		2,17	2,93	2,15
zs	0,05	0,05	0,04	0,05	0,1		0,06	0,02	0,05
j — ly	1,70	1,85	1,86	1,8	1,8		1,91	1,65	1,9
h	1,60	1,63	1,84	1,7	1,7		1,69	1,57	1,8
c	0,20	0,18	0,20	0,2	0,3		0,19	0,23	0,2
cs	0,40	0,63	0,82	0,6	0,7		0,59	0,28	0,6
ty	0,05	0,03	0,04	0,05	0,2		0,12	0,00	0,05
dz	0,02	—	0,01	—	—		0,02	0,00	—
dzs	0,01	—	—	—	—		0,01	0,00	—
gy	1,40	1,86	1,55	1,6	1,65		1,42	1,35	1,5

Összehasonlításként a következő oszlopban a magánhangzókra vonatkozó régebbi vizsgálataim eredményét tüntettem fel, amit ADY más helyeiről 6000 magánhangzó közepes eloszlására kaptam. A régi és az új statisztika között alig van eltérés. Végül TOLNAI, MIKES és NEMES hangzó-statisztikai adatai kerültek a táblázatba, hogy a magyar hangzóeloszlás általánosabb képét is lássuk. Az összehasonlításhoz meg kell jegyeznünk, hogy TOLNAI statisztikája nyelvészetileg sokkal megalapozottabb, de kevés számú adatra támaszkodik, szemben MIKES FERENCÉVEL, amely szépszámú adatból készült, viszont a szöveg kiválasztásának szempontjai nem nyelvészetiek. Ha mármost saját adatainkat összevetjük a két, immár klasszikusnak nevezhető statisztikai vizsgálat eredményével, kisebb eltéréseket vehetünk észre. Betűstatisztikánk a MIKES-féléhez, hangzóstatisztikánk a TOLNAI-féléhez áll közelebb. Ennek az az oka, hogy a MIKES-féle statisztika valószínűleg betűstatisztika. Igaz azonban az is, hogy TOLNAI sem a mi értelmezésünk szerinti hangzóstatisztikát készítette, pl. a zöngés-zöngétlen hasonulásra nem volt tekintettel. Érdekes az is, hogy a magánhangzóeloszlás adatai is inkább a TOLNAI-félével egyeznek, holott abban igazán nem érvényesül a hangzó- és betűstatisztikák közti különbség.

NEMES statisztikája támaszkodik a legkevesebb adatszámra, és bár hangzóstatisztikának nevezi, összeállítási szempontjait nem ismerjük. Néhány helyen mind betű-, mind pedig hangzóstatisztikánktól lényegesen eltér.



1. ábra. A magyar nyelv hangzóinak eloszlási képe négy statisztika alapján. (TARNÓCZY: 33 218, TOLNAI: 25 000, MIKES: 238 779 és NEMES: 12 000.)

III. TÁBLÁZAT

Szókezdő és szóvégi hangzóeloszlás (%/0)

	Szó elején	Általában	Szó végén	Külön- álló
	5120	33 218	5120	454
u — ú	2,07	1,5	0,53	
o	0,47	} 5,3	—	
ó	0,31		1,33	4,8
a	5,90	9,9	7,48	63,2
á	1,90	3,5	0,18	
e — (ë)	5,72	10,8	5,05	2,6
é	5,31	3,5	0,27	
i — í	3,72	4,5	4,77	
ö	1,35	} 2,05	—	
ő	0,25		0,82	2,6
ü — ú	0,43	0,8	0,49	
m	11,65	4,1	7,33	
n	4,93	5,75	10,20	
ny	0,37	0,7	0,62	
l	3,70	5,9	4,15	
r	2,16	4,4	3,13	
p	1,58	0,9	0,60	
t	4,63	7,15	12,13	
k	6,98	5,55	15,75	
b	3,73	1,8	1,17	
d	1,48	2,0	2,77	
g	0,57	2,25	3,89	
f	3,84	0,9	0,04	
sz	5,32	1,85	1,60	
s	2,85	3,8	6,99	26,9
v	6,38	2,3	0,10	
z	0,37	2,0	3,52	
zs	0,14	0,1	0,02	
j	2,01	1,8	1,41	
h	6,65	1,7	—	
c	0,14	0,3	0,04	
cs	2,20	0,7	0,21	
ty	0,01	0,2	0,02	
dz	—	—	—	
dzs	—	—	—	
gy	0,71	1,65	3,54	

Az eltérések könnyebb összevetése érdekében a hangzóeloszlásokat az 1. ábrán grafikusán is feltüntettük. A hangzók előfordulási gyakoriságuk egymásutánjában szerepelnek. Az egyes oszlopokban sorrendben: a SZERZŐ, TOLNAI, MIKES és NEMES adatai vannak ábrázolva. A középértékektől 0,5%-nál nagyobb eltérés csak öt helyen fordul elő: MIKESnél az *s* és a *z*, NEMESnél pedig az *e* nagyobb, a szerzőnél a *t*, NEMESnél pedig az *s* kisebb a középértéknél. Az eltérések elsősorban az egyes szerzők betű- és hangzóértékelése közötti különbségekből adódnak.

A hangzóeloszlással kapcsolatos kérdések tanulmányozására még egy táblázatot szerkesztettem. Az általános hangzóeloszlási kép ugyanis egyáltalán nem világosít fel a szó elején és a szó végén lehetséges hangzóelhelyezkelesről. Erre tehát újabb 5120 szóból és 454 különálló hangzóból újabb számálást végeztünk és az eredményeket a III. táblázatba foglaltuk össze. Első különös ellentét az általános hangzóeloszlással szemben, amit a táblázat középső oszlopába összehasonlításként még egyszer felírtunk, hogy szó elején a magánhangzók gyakorisága erősen csökken. Szó végén még nagyobb csökkenést tapasztalunk, ez azonban a ragok és képzők általános mássalhangzós végződésével könnyen indokolható. Általában a szóvégi eltérő adatok ilyen megfontolással indokolhatók. A szó eleji eltérések közül legkiugróbb az *f* és a *h* esete. Mindkettő több, mint négyszer olyan gyakori szó elején, mint átlagosan. Ugyanakkor szó végén alig fordul elő. A szóvégi *h*-kat a kiejtés szerint nem vettük figyelembe, azért nem szerepelnek a táblázat megfelelő helyén.

Hangzóeloszlási összeállításainkat főképpen azért készítettük, hogy a hangzókapcsolatok megfelelő adataival szembeállítsuk.

A következő lépés a szókezdő, szóvégi és szóközépi hangzóeloszlás általános megismerése. E célból a IV. táblázatban közölt adatokat dolgoztuk fel. A táblázat a könyv 4 helyéről, 19 lapról 3498 szóból és 420 önálló szót alkotó hangból készült. Ez utóbbiak az *a*, *e*, *ó*, *ő* és *s*. Arányszámuk elég tekintélyes, több mint 10%-át teszik ki az összes vizsgált szavaknak. Ha ezeket is a szavak közé számítjuk, összesen 18 118 hangzót kapunk. A magánhangzók és mássalhangzók aránya 41,2 : 58,8. A táblázatban az *a*, *aa*, *aaa*, továbbá a *b*, *bb* és *bbb* kapcsolatokat találjuk meg abszolút számokban kifejezve. Szó közben és szó végén az ikermássalhangzókat, ill. a hosszú mássalhangzókat ¹s feltüntettük, de csak egynek számolva. Ezek a számok a közönséges mássalhangzók száma után összeadási jellel szerepelnek. Az *aa* és *bb* sorba írt értékeket az összegezéshez 2-szer, az *aaa* és *bbb* sorba írottakat pedig 3-szor kell számítani. A szóeleji és szóvégi kettős hangzókból a belsőt a szó közéhoz számítottuk, ezt jelölik a sorokba írt kis nyilak. Ilyen módon érhető csak el, hogy a szóeleji és szóvégi hangzók száma egymással és a szavak számával azonos legyen. A „szó közben“ oszlopban az összes többi hangzót összeszámoltuk. A csillaggal megjelölt szám tehát a valóságos szóközi adatokon kívül még 22 magánhangzót és 317 mássalhangzót tartalmaz az *aa*, *aaa*, *bb* és *bbb* típusú szóvégzödésekéből, azonkívül még 21 mássalhangzót a *bb* típusú szókezdőkből. A szókezdő magánhangzó-mássalhangzó arány erősen a mássalhangzók javára tolódik el: 26,7 : 63,3. Mégjobban eltolódik ez az

arány a szó végén, ahol 19,1 : 80,9 arányt kapunk. Ebbe a két értékbe nem számítottuk be a különálló hangzókat, ahol viszont az arány 64,5 : 35,5 a magánhangzók javára. Ennek az utóbbi adatnak a jelentőségét azonban nem szabad túlbecsülnünk, mert a különálló hangzók alig több mint 10%-át teszik ki az összes szavaknak. A szóvégi mássalhangzók nagy százaléka könnyen indokolható a ragozott szavak gyakori mássalhangzós végződésével.

IV. TÁBLÁZAT

Hangzóeloszlás egyes szavakban (adatszám)

Hangzókapcsolatok		Külön- álló	Szó elején.	Szó közben	Szó végén	Összesen	
Magánhangzók	a	270	938	5403	648	7259	7 462
	aa	—	—	80	← 20	200	
	aaa	—	—	—	← 1	3	
Mássalhangzók	b	150	2539	2076 + 351	2342 + 171	7629	10 656
	bb	—	21→	1110	← 315	2892	
	bbb	—	—	44	← 1	135	
Összesen		420	3498	10 702*	3498	18 118	

Ha a 420 különálló hangzót nem számítjuk, szókezdő kettős mássalhangzó a szavak 6 ezrelékében fordul elő, ha pedig még az önálló hangzókat is szónak vesszük, ez az arány 3,35 ezrelékre csökken. Ugyanilyen kis számban fordul elő szóközben, ill. szó végén hármás mássalhangzó. A háromelemű mássalhangzókapcsolatok arányszáma az összes vizsgált mássalhangzóhoz viszonyítva 4,2 ezrelék. Ezek is főként ragok hozzáadásával keletkeztek (pl. *kertben*). Az 1%-nál kisebb esetekkel a hangzókapcsolatok között nem fogunk részletesen foglalkozni.

Az intervokalikus **b : bb : bbb** arány 68 : 31 : 1.

Sokkal nagyobb arányban jelentkeznek a kettős magánhangzók. Az összes magánhangzóhoz való arányuk 1,35%. A magánhangzókapcsolatok vizsgálatára nyelvi szempontból is érdekesnek látszik, ezért az erre vonatkozó részletstatisztikát az egész könyvből megcsináltuk. A kételemű mássalhangzókapcsolatok már komoly szerephez jutnak, ez utóbbiakat egész részletesen fogjuk tárgyalni.

Visszatérve a IV. táblázathoz, még két fontos eredményre szeretnénk rámutatni. Az egyik, hogy az átlagos szóhosszúság a különálló hangzók beszámításával 4,6, azok leválasztásával pedig 5,16 hangzó. Ezt az adatot úgy kaphatjuk meg, ha a táblázat hangzóinak a számát elosztjuk a szavak számával. Ha nem a hangzók teljes összegét, hanem csak a magánhangzók, azaz a szótagok számát osztjuk el a szavak számával, a szavak átlagos szótag-számát kapjuk meg. A különállókkal együtt ez 1,9, a különállók nélkül pedig 2,15. ADY szóhasználata alapján tehát a magyar szavak átlagos hosszúsága két szótag, illetőleg 5 hangzó.

Számunkra sokkal érdekesebb statisztikai képet kapunk a hangzó-kapcsolatokról, ha a szótagok részletes statisztikáját készítjük el. Ezért az előbbi adatmennyiséget erre a célra is feldolgoztuk. A feldolgozás eredményét szintén abszolút számokban az V. táblázatban tüntettük fel. Az egyes függőleges oszlopokba a szótagtípusok számát írtuk, vízszintes pedig aszerint osztályoztuk az adatokat, hogy azok egy-, két-, három-, négy- vagy többszótagú szavakban fordultak elő, sőt a két-, három- és négyszótagú szavaknál azt is feltüntettük, hogy az illető szótagtípus hányadik szótag helyén szerepel. Az egyszótagú szavak közé bekerültek a különálló magánhangzók is.

A vízszintes sorok összegezéséből az látszik, hogy kétszótagú szó. volt legtöbb, azaz hogy nemcsak az átlagos szótagszám kettő ADY-nál, hanem valóban kétszótagú szavakat használ leggyakrabban. A háromszótagúak száma nem sokkal több mint egyharmada a kétszótagúakénak, a négyszótagúak pedig szintén háromszor kevesebben vannak, mint a háromszótagúak. A többszótagú szavak között 29 ötszótagút, 5 hatszótagút és 3 nyolcszótagút találunk. Az utóbbiak azonban számmal írt évszámok (1915 és 1916).

Oszlopok szerint összegezve az eredményeket, arra kapunk felvilágosítást, hogy mely szótagtípusok milyen gyakorisággal szerepelnek ADY nyelvében. Nem kétséges, hogy megállapításaink egyúttal a magyar nyelvre is érvényesek. Mint látható, a két leggyakoribb szótagtípus, az **1a1** és az **1a** fajta, közepes gyakorisággal fordulnak elő az **a**, **a1** és **1a2** fajtájúak, és alig találunk **2a-a2** és **2a2** fajtát. Ez a megállapítás csak az egyszótagúakra nem érvényes, ahol három rendellenességet is találunk. Az egyik hogy az **1a** és az **a1** szótag, típus gyakoriság szempontjából szerepet cserél, vagyis egyszótagú szavakban **a1** típus háromszor annyi van, mint **1a** típus, míg általában éppen fordított az arány. Ebből érdekes következtetést lehet levonni az egyszótagú szavakra. Az imént láttuk, hogy szó elején a magánhangzó-mássalhangzó arány 26,7 : 63,3. Egyszótagú szavakban azonban, még ha a különálló magánhangzókat nem is számítjuk ide, 33,6 : 66,4-re javul az arány. Az egyszótagú szavaink tehát viszonylag gyakrabban kezdődnek magánhangzóval, mint a többszótagúak. Ennek az új felismerésnek még nyelvészeti fontossága is lehet. A másik feltűnő eltolódást az egyszótagúak szótagtípusaiban az **a** típus gyakorisága jelenti. Ehhez nem kell megjegyzést fűznünk. A harmadik érdekesség, hogy az **2a2** típus az egyszótagúak között 10%-ban található, ugyanakkor a többiekben csak 3,5%-ban.

A további vizsgálódás az adatok között újabb érdekességet tár fel. Az **a** és **a1** típus gyakorisága többszótagú szavakon belül a növekvő szótagszám irányában szabályszerűen csökken, az **1a1** és **1a2** típusé viszont növekszik.

1a2

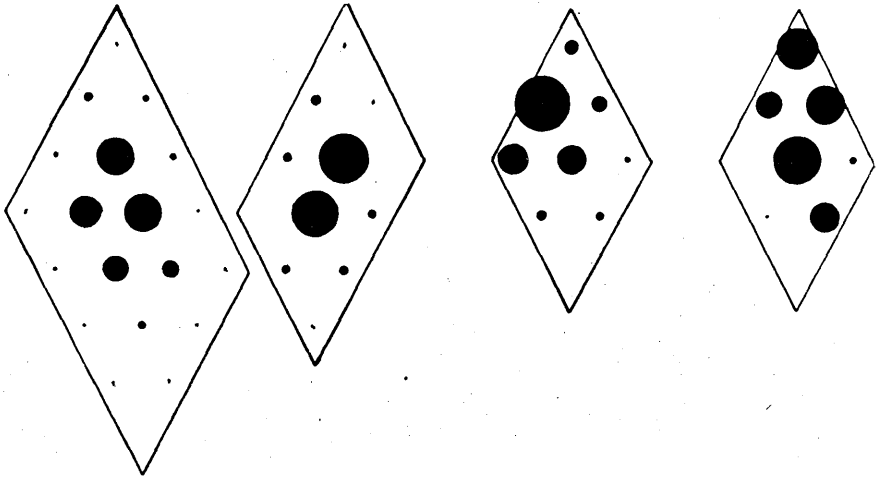
S. 138)

V. TÁBLÁZAT
Szótagtípusok eloszlása (adatszám)

Típusok	a	1 a	a 1	2 a	1 a 1	a 2	2 a 1	1 a 2	Össze- sen	
Egyszótagú	270	117	349	(1)	451	7	2	133	1330	
Két- szótagú	1.	175	603	173	7	507	3	3	21	1492
	2.	3	324	17	1	1028	5	—	114	1492
Három- szótagú	1.	85	345	79	3	165	—	4	2	683
	2.	18	375	17	—	265	—	1	7	683
	3.	16	150	16	—	450	1	—	50	683
Négy- szótagú	1.	16	94	36	1	74	—	—	4	225
	2.	10	149	8	—	58	—	—	—	225
	3.	11	141	1	—	65	1	—	6	225
	4.	2	36	6	—	170	2	—	9	225
Többszótagú	15	90	9	—	78	—	1	6	199	
Összesen	621	2424	711	13	3311	19	11	352	7462	

Mással az a többszótagú szavak előbbálló szótagjai inkább magánhangzóval, a hátrábbállók inkább mássalhangzóval kezdődnek. Ez a tény ismét új adattal gazdagítja nyelvtudományunkat és sejtetni engedi, hogy a nyelvi statisztika módszereivel a nyelv természetének eddig nem ismert mélységeibe pillanthatunk be. Hogy ennek az összeállításnak az alapján egyelőre többet nem mondhatunk, annak az adatok kevés számában találjuk magyarázatát. Feltett szándékunk azonban egy sokkal terjedelmesebb és több szempontra figyelemmel levő szótagstatisztika készítése.

Igen érdekes összehasonlítást tehetünk a magyar egyszótagú szavak szótagtípusainak eloszlása és más nyelvek megfelelő eloszlási statisztikája között. MENZERATH említett dolgozatából kiemeltem a német-, szerb- és olasz egyszótagú szavak szótagnégyyszögének grafikusan ábrázolt eloszlási képét és melléállítottam a saját adatainkból megszerkeszthető magyar szótagnégyyszöget (2. ábra). MENZERATH a német-szerb-olasz szembeállítás



2. ábra. A német, szerb, olasz és magyar szótagnégyyszög összehasonlító lép-egyszótagú szavakra. Az első három Menzerath, a magyar saját vizsgálataim alapján. Az ábrázolásban a hangzók száma felülről lefelé haladva soronként 1-gyel növekszik. A függőleges középvonalban helyezkednek el a szimmetrikus *a*, *1a1*, *2a2*, stb. típusú, a romboid jobb felső élén pedig a zárt *a*, *a1*, *a2*, stb. típusú szótagok.

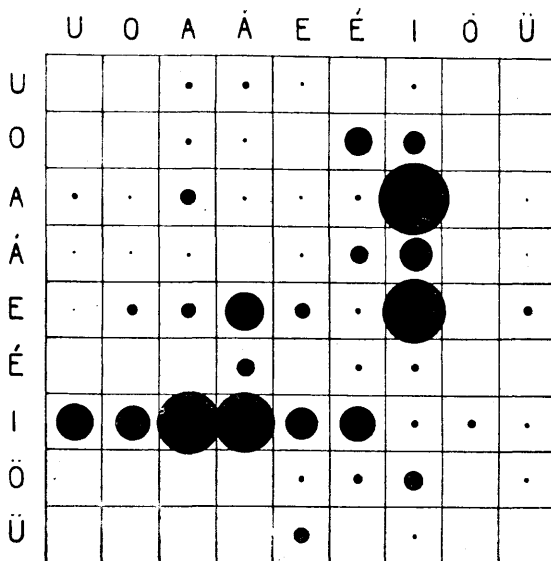
lehetőségeit abban látja, hogy a német egytagú szavakban (miként az angolban is) több olyan típus található, ahol a mássalhangzó magánhangzó után van, mint olyan, ahol a magánhangzó elé kerül (zárt-nyílt szótagellentét). A szerbben ez éppen megfordítva van. Az olasz (mint a francia és a spanyol is) szerinte szimmetrikus szótag-típusokat alkot, azaz a zárt és nyílt típusok lehetőségeinek száma azonos. Ez a megjegyzés azonban csak a szótagtípusok lehetőségeire vonatkozik, gyakoriság tekintetében az olasz négyyszög is aszimmetrikus, mert az *1a* aszimmetrikus szótagtípus uralkodik benne. A magyar négyyszög tekintetben megfordítottja az olasznak, mert az *a1* típus a gyakoribb. Mégegyszer utalunk azonban arra a megállapításunkra, hogy többszótagú szavakban ez a viszony a magyarban is megfordul. Nem foglalkozik MENZERATH a többszótagúak típusaival és nem adja meg a zárt-nyílt ellentét gyakorisági értékeit. Mivel a finnugor nyelvekben az utóbbi kérdés érdekes probléma, statisztikánk alapján megállapítottuk ezt az arányt is. Az *a* + *1a* + *2a* típusok aránya az *a1* + *1a1* + *2a1* + *1a2* félékhez képest annyi, mint 1 : 1,45.

MENZERATH nyelvi jellegzetességnek tartja a szótagtípusok számát is. Németben 19, angolban 16, franciában 15, szerbben 10, spanyolban 9 és olaszban 8 a szótagtípusok száma. Etekintetben tehát az olasz és a spanyol hasonlít a vizsgált nyelvek közül a magyarhoz. Igen érdekes volna a finnugor nyelvekből hasonló statisztikákat készíteni.

Kételemű hangzókapcsolatok

Az előző fejezetben igazoltuk az **aaa** és a **bbb** háromelemű kapcsolatok rendkívül kis gyakoriságát. Ezért ezekkel a kapcsolatokkal érdemben nem foglalkozunk. A teljesség kedvéért megnéztük az egész kötetben a háromelemű magánhangzókapcsolatokat. Összesen 27-et találtunk. Közülük példaként megemlítjük: *pádúai, maiakat, céljaiért, fiáig, csodáiért, légióm, fia,* ill. *fiáim* (13-szor) stb. Az összes magánhangzókhoz viszonyítva 0,13 ezrelékben fordulnak elő. A háromelemű mássalhangzókapcsolatok száma valamivel több, de szintén jelentéktelen (l. az előző fejezetben).

A kételemű magánhangzókapcsolatokat az egész könyvből feldolgoztuk. A háromeleműeket kétszer számítottuk, tehát a *csodáiért* az *ái* és az *ie* kapcsolatnál is szerepel. Így összesen 2235 magánhangzókapcsolatot kaptunk. Eloszlásuk abszolút számokban a VI. táblázatban található meg. Ugyanezt az adatmennyiséget a könnyebb összehasonlítás érdekében grafikusán is feldolgoztuk és a 3. ábrán közöljük. Az utóbbiban az *o-ó* és az *ö-ő* össze van vonva. Mindkét helyen a vízszintes sorban találjuk az elülálló, a függőleges oszlopban a második vokálist.



3. ábra. Kételemű magánhangzókapcsolatok gyakorisága a magyar nyelvben. A gyakoriság a fekete foltok területével ar. nyos. Az első tag a vízszintes sorok szerint, a második a függőleges oszlopok szerint l eresendő.

VI. TÁBLÁZAT
Kételemű magánhangzókapcsolatok (adatszám)

Elöl ↓	u	o	ó	a	á	e	é	i	ö	ő	ü
u	1	—	—	12	5	1	—	3	—	—	—
o	—	—	—	—	—	4	47	10	—	—	—
ó	—	—	—	8	—	—	6	24	—	—	—
a	8	2	—	19	3	2	7	381	1	—	3
á	6	1	—	2	—	2	25	94	—	—	1
e	3	13	—	20	132	18	8	307	—	—	7
é	—	—	—	—	25	—	6	8	—	—	—
i	106	35	57	296	259	85	92	5	8	—	5
ö	—	—	—	—	—	—	1	2	—	—	—
ő	—	—	—	—	—	5	9	22	—	—	2
ü	—	—	—	—	—	13	—	3	—	—	—

A gyakorisággal kapcsolatban a következő fontosabb megjegyzéseket tehetjük. Az *u*, *o*, *ó* egymással való kapcsolatai majdnem teljesen hiányoznak. Az egyetlen példánk: *bárgyuul*. Ugyanez érvényes az *ö*, *ő*, és *ü* egymásközi kapcsolataira is. Az *ö* első helyen csak 3-szor, második helyen 9-szer fordul elő, az *ő* második helyen egyáltalán nem szerepel. Az *ó* második helyen állásával hasonló a helyzet. A kivételesen sok *ió* kapcsolat mind a *légió* és *millió* szavakból származik. A leggyakoribbak az *i*, *e* és *é* kapcsolatai. Ezek közül is kiválik az *i*, mert *ió* kivételével a többi 20 kapcsolata mind előfordul, számszerűen pedig az *i* kapcsolatok az összesek 81%-át teszik ki. Ez a gyakoriság azáltal indokolt, hogy az *i* a birtokos személyragozásban magánhangzó

mellett szerepel. Az egyetlen érték, amely valószínűleg nem egyezik a magyar nyelvre érvényes átlaggal az *oé* kapcsolat. A talált 47 adat kivétel nélkül az *evóé* és *poéta* szavakból származik.

Ezzel az alig több mint 1% gyakorisággal előforduló *aa* kapcsolatokat elintéztük. Az *ab*, *ba* és *bb* kapcsolatokat leghelyesebb együtt, de hangzók szerint szétválasztva tárgyalni. Előzőleg azonban még egy részletkérdést, a hosszú mássalhangzók kérdését kellene tisztáznunk. Bár említettük már, hogy kitűzött célunk szempontjából ez a kérdés nem érdekes, a teljesség kedvéért ilyen számlálásokat is végeztünk. Eredményeinket a rendkívül ritka *dzs* kivételével a VII. táblázatban soroljuk fel. A leggyakrabban kettőzöttek, helyesebben hosszán ejtettek a *ty*, *gy*, *dz*, *t*, *c*, *ny*, *sz* hangzók. Feltűnő, hogy ezek nagyjából azonos helyen képződnek (alveolárisak), tehát van közös jellemzőjük. A gyűjtemény azonban nem teljes, különösen a *d* hiányzása nem engedi, hogy törvényt lássunk a statisztikus törvényszerűségében. Megjegyezzük még, hogy sokszor igen sokáig tartó mérlegeléssel és elég nagy bizonytalansággal állapítottuk meg, hogy valami a közéjtésben hosszán vagy röviden hangzik-e. Nyelvészeti felhasználhatóság szempontjából ezért ennek a táblázatnak tulajdonítjuk a legkisebb jelentőséget. A kételemű kapcsolatok táblázataiban minden kettőzötten írt, vagy hasonulás miatt hosszán ejtett mássalhangzót csak egynek számítottunk.

VII. TÁBLÁZAT

Hosszán ejtett mássalhangzók arányai

Gyakoribbak (10% fölött)			Ritkábbak (10% alatt)			Egész ritkák (1% alatt)		
Hangzó	Talált arány	1000 rövidere esik	Hangzó	Talált arány	1000 rövidere esik	Hangzó	Talált arány	1000 rövidere esik
ty	298 : 128	427	b	523 : 46	88	p	528 : 5	9
gy	583 : 192	329	z	999 : 71	72	k	545 : 5	9
dz	52 : 16	307	l	608 : 37	61	zs	138 : 1	7
t	546 : 118	216	j	501 : 28	56	g	521 : 3	6
c	684 : 132	193	s	930 : 49	53	v	811 : 1	1
ny	1731 : 244	141	n	1078 : 28	26	ř	622 : 0	< 1
sz	883 : 105	111	cs	1548 : 40	26	h	718 : 0	< 1
			d	673 : 15	22			
			r	1507 : 30	20			
			m	808 : 13	16			

A következőkben a kételemű hangzókapcsolatok táblázatait adjuk közre. Kétféle táblázatot készítettünk, az egyik felében a kételemű kapcsolatok pontos eloszlását mutatjuk be, a másik felében pedig csak az elemtípusok szerinti. A hangzókapcsolatos táblák adatfeldolgozásában megmaradtunk a százalékos felsorolás mellett, a másik fajtában az összehasonlításokhoz sokkal alkalmasabb 100 oldalra eső adatfeltüntetést választottuk. Ez a kissé szokatlan megoldás igen kezelhető és jól áttekinthető táblázatokat eredményez, amit több hangzó adatainak együttes feltüntetésével még fokozni igyekeztünk.

A táblázatok önmagukért beszélnek, részletes magyarázatba mélyedni fölösleges. Néhány megjegyzés mindamelllett nélkülözhetetlen. Első megjegyzésünk, hogy a százalékok értékelésénél mindig vegyük figyelembe a teljes adatszámot. Ha az adatok száma 100-nál kevesebb, a százalékok nem sokat mondanak. A másik megjegyzés, hogy nem mindenütt hiányzik adat olyan helyen, ahol a százalék nincs feltüntetve. A 0,1%-nál kisebb értékeket ugyanis nem írtuk be és a többi százalékot is tizedesekre kerekítettük ki. Ez azért célszerű, mert a számok így könnyebben összehasonlíthatók és különben sem volna értelme a tízszázalékos statisztikus pontosság mellett a második tizedes feltüntetésének. A kerekítésnek tudható be az is, hogy a függőleges oszlopok összege nem pontosan 100%.

Említettük már azt a táblázatok összehasonlítása szempontjából hasznosítható eljárásunkat, hogy minden hangzókapcsolat két helyen is fel van tüntetve. Pl. az f - n kapcsolat az n és az f táblázatában is megtalálható.

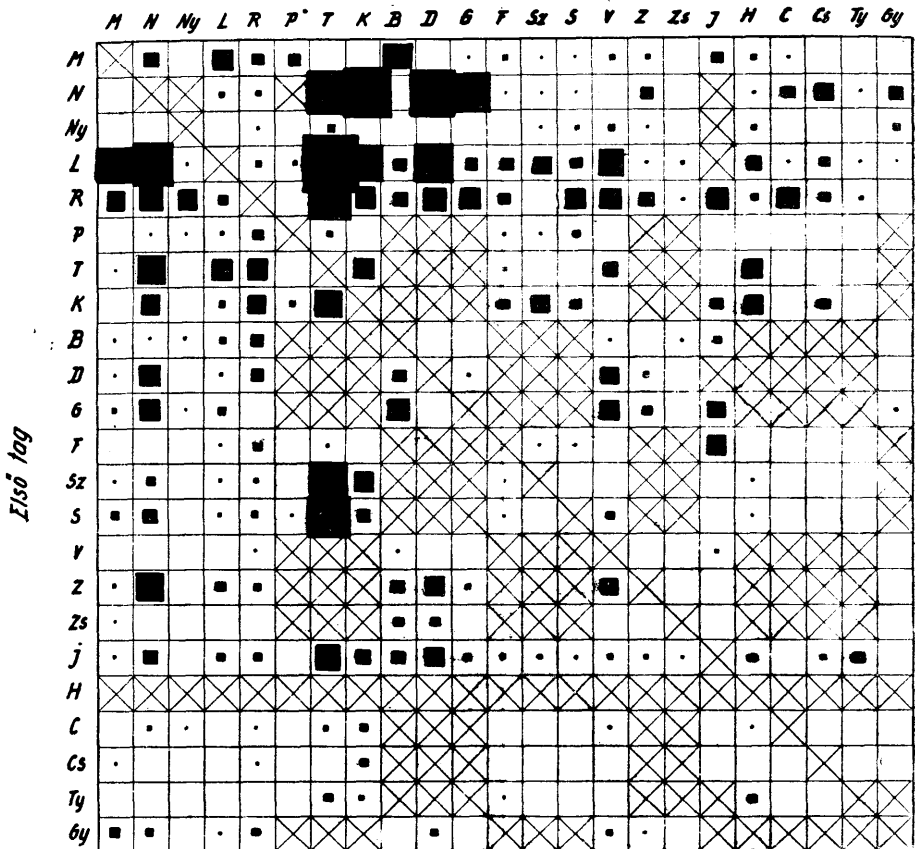
Az o - $ö$ kapcsolat tisztázása érdekében ezekből a hangzókból is készítettünk százalékos táblázatokat (VIII—IX. táblázat). Különben magánhangzókra fölösleges volt a statisztikázás, mert a kételemű magánhangzókapcsolatokat már megvizsgáltuk, a magánhangzó-mássalhangzó kapcsolatok pedig a mássalhangzók táblázataiban úgyis helyet kaptak.

A mássalhangzók közül nem készítettünk külön táblázatokat a dz -ről és a dzs -ről, elsősorban adataink csekély száma miatt. I. táblázatunk szerint az egész könyvben összesen 68, ill. 12 adat képviseli ezeket a hangzókat. A 68 dz adat között ráadásul 36-szor fordul elő a pénz szó, amelynek ejtése nem egységes. A dzs hangzó a $dzsín$ szóban, továbbá *nyujtsd*, és hozzá hasonló más szavakban fordul elő.

Példaként tárgyaljuk meg az m és n hangzóra vonatkozó X. táblázatot. Az m hangzó szó elején és végén nem szerepel mássalhangzó mellett. A magánhangzókapcsolatok közül feltűnő a szóeleji m - i és a szóvégi e - m viszonylag nagy gyakorisága. Oka a sok *mi*, *miért*, valamint az elsőszemélyű birtokos személyrag gyakori használata. Feltűnő, hogy szó közben nem találunk *ny-m*, *p-m*, *f-m*, *v-m*, *zs-m* kapcsolatokat. Az n , bár szó elején és szó végén hasonló tulajdonsággal rendelkezik, mint az m , szó közben általánosabban kapcsolódik. Ez főképpen a *-nak* *-nek* ragnak köszönhető. Az f - n -re (*csúfnak*) a feldolgozott lapokon mégsem találtunk példát.

A kételemű mássalhangzókapcsolatokat összesítve grafikusán is ábrázoltuk (4. ábra.) Az ábrázolás módja hasonló a 3. ábrához. A fekete négyzetek területe arányos a hangzókapcsolatok abszolút számával. A hasonulások

Második tag



4. ábra. Kételemű mássalhangzókapcsolatok gyakorisága a magyar nyelvben. A gyakoriság a fekete foltok területével arányos. Az első tag a vízszintes sorok szerint, a második a függőleges oszlopok szerint keresendő.

miatt „tiltott“ kapcsolatok helyét áthúzással jeleztük. Ugyanilyen jellel láttuk el az átlóban a hosszú mássalhangzók helyét, ezeket ugyanis nem tekinthetjük hangzókapcsolatnak, csak időbeli hosszabbodásnak.

Az ábrából néhány következtetés első rápillantásra levonható. A leggyakoribb mássalhangzónk a *t*, aránytalanul gyakrabban második elem, mint első. Ez a múlt idő és a tárgyrag miatt részben érthető. Ugyanakkor az *l* épen ellenkező tulajdonságokat mutat. Majdnem minden mássalhangzóval kapcsolódik, de túlnyomó részben első helyen áll. A legáltalánosabban kapcsolódó mássalhangzók az *l*, *r* és *j*, s nem lehet véletlen, hogy ezek mindegyike rezonanciás jellegű, tehát közel áll a magánhangzókhoz. Érdekes

a nazálisok viselkedése. Ha az n első helyen áll (az n vízszintes sora) feltűnő a zárhangokhoz való affinitása. Kivétel természetesen a tiltott $n - p$ és $n - b$. Fordított helyzetben (az n függőleges oszlopa) az affinitás nem ütközik ki ilyen élesen. Az m inkább l -lel és r -rel kapcsolódik. Ezek gyakoriságát csak az $m - b$ kapcsolat múlja felül. A legritkább kapcsolódások természetes módon a magukban is ritka mássalhangzóknál találhatók. A közepes gyakoriságú hangzók között kivételes helyet foglal el az sz , amennyiben az sz -t kapcsolat olyan sűrűn fordul elő, mint az s -t, holott az s több, mint kétszer gyakoribb az sz -nél.

Az említett másik fajta összefoglaló táblázatokkal külön kell foglalkoznunk. Ezek: a rezonanciás hangzókra vonatkozó XIII., a zárhangokra vonatkozó XVII., a réshangokra vonatkozó XXI., a j -re és h -ra vonatkozó XXV. és végül az affrikátákra vonatkozó XXVI. táblázat.

Általánosságban a következőket mondhatjuk ezekről. A táblázatok összevontan tartalmazzák a szóeleji, szóközbeni és szóvégi hangzókapcsolatok négyféle előfordulási lehetőségének gyakorisági adatait. Az értékek mindig 100 lapra vonatkozó átlagértékek, vagyis azt jelentik, hogy az illető kapcsolatból 100 lapon átlag hány példa található rá a könyvben. Pl. a XIII. táblázat szerint az m -a kapcsolat szó elején átlag 1735 példában lelhető meg 100 lapon. Mivel szó elején a kérdéses hangzó elé, szó végén pedig utána nem kerülhet más hangzó, a táblázatok megfelelő helyeit átlósan áthúztuk. Szó közben az adatok kétszer kapnak helyet, mert az illető hangzó az előtte állóval és az utána következővel is kapcsolódik. Ez egyben azt is jelenti, hogy előfordulási gyakoriságra szó közben éppen kétszer akkora értéket kapunk az illető hangzóra, mint amilyen a valóságos előfordulási gyakorisága. Ezért ne tévesszen meg senkit, hogy ezekben a táblázatokban az összesített 100 lapra vonatkozó értékek nagyobbak, mint amit az I. táblázatban megadtunk. Az új táblázatokban így helyesebb az összesítés, mert a kapcsolatok jobban szétválaszthatók.

A tanulmányozás szempontjai különbözőek lehetnek. Vegyük példának a XVII. táblázatot. Kiemelhető, hogy a kapcsolatok magánhangzókhoz általában gyakoribbak, mint mássalhangzókhoz. Ez eddig minden mássalhangzóra vonatkozik. Azonban kivétel nélkül minden zárhangnál túlnyomóra növekszik ez az arány, ha csak a kérdéses hangzó (x) után következő hangzókra vizsgáljuk meg. Másszóval a zárhangok között az x -á kapcsolat sokszorta gyakoribb az x -b-nél, mint az a - x a b - x -nél. Ugyanezt a törvényszerűséget már nem tapasztaljuk minden más hangzónál, pl. az f , v , c , cs és h hangzók-nál szó közben.

Az összes hangzók közül a b és az n azzal tűnik ki, hogy az a - b , ill. a - n kapcsolat gyakorisága kisebb a b - b , ill. b - n kapcsolatnál. Általában az előbbieik szerint ez a viszony fordított szokott lenni.

Az x -á kapcsolat aránya a többi fajtához általában kisebb 1-nél. Kivétel az f , v , p és b . A labiálisok tehát jobban kívánják utánuk következő kapcsolatnak a magánhangzót, mint a többi mássalhangzó.

Általában szó közben nagyobb gyakorisággal szerepelnek a hangzók, mint szó elején és szó végén. Ez alól azonban már több kivételt találunk.

Folytatása a 152. lapon.

VIII. TÁBLÁZAT

Az *o* és *ó* kételemű kapcsolatai (%)

o	Szó elején	Szó közben		Szó végén	ó	Szó elején	Szó közben		Szó végén
		az előtte állóval	az utána köv.-vel				az előtte állóval	az utána köv.-vel	
	87	1695	1695	—		21	270	270	72
u					u				
o					o				
a					a				
á					á				
e		0,2			e				
é			0,5		é				
i		0,4			i	0,7	0,7		
ő					ő				
ü					ü				
m		6,8	10,7		m	1,8	5,2		
n	3,4	1,7	12,5		n	4,5	6,7	2,8	
ny					ny				
l	12,4	10,1	14,8		l	4,8	11,8	15,2	12,5
r	25,1	6,4	11,9		r	33,3	13,0	4,1	11,1
p	1,1	2,6	1,1		p		1,1	0,7	
t	37,6	8,6	7,5		t	14,3	6,3	11,1	11,1
k	2,3	9,5	13,9		k		5,2	20,0	2,8
b		5,5	2,5		b		7,1	3,3	
d	6,8	6,1	3,7		d		4,4	5,1	17,8
g		3,9	5,1		g		1,1	1,8	5,5
f		2,9			f			2,2	
sz	2,3	0,1	1,2		sz		4,8	2,2	1,4
s		9,1	6,1		s		20,4	7,0	2,8
v		5,7	1,1		v	9,6		1,5	8,3
z		2,1	1,3		z		3,3	0,4	
zs		0,4	0,2		zs			5,2	
j		3,8	0,2		j		4,8	1,5	9,6
h	1,1	10,1	2,7		h	38,1	4,4	1,5	4,2
e		1,2			e		0,4	1,5	
cs	3,5	0,6	0,3		cs		1,1	0,4	
ty		0,1			ty				
dzs					dzs				
gy		1,8	2,8		gy		3,7	2,7	8,1

IX. TÁBLÁZAT

Az ö és ó kételemű kapcsolatai (‰)

ö	Szó elején	Szó közben		Szó végén	ó	Szó elején	Szó közben		Szó végén
		az előtte állóval	az utána köv.-vel				az előtte állóval	az utána köv.-vel	
	313	1877	1877	—		181	682	682	246
u					u				
o					o				
á					á				
e					e		0,1		
i		0,1			i		1,3		
ö					ö			0,1	
ü					ü				
m	1,9	1,0	7,7		m	0,1	3,0	0,4	
n	5,1	1,9	14,4		n	7,2	8,5	10,2	
ny		2,0	6,0		ny		0,7		
l	19,6	4,1	16,9		l	0,6	14,8	13,0	
r	51,7	11,8	13,5		r	17,1	11,6	3,2	
p		0,5	1,8		p		1,2	0,4	
t	1,3	8,4	9,8		t	2,8	15,0	17,1	
k	1,3	16,7	3,2		k	13,3	0,9	1,2	
b		1,1	1,8		b		8,4	2,0	
d		5,2	3,4		d		10,3	17,9	
g		3,5	4,4		g		7,2	9,3	
f		10,7	0,4		f		0,6	0,4	
sz	16,0	2,4	1,9		sz	23,2	1,8	0,8	
s		2,5	6,2		s	43,1	1,8	8,5	
v	1,3	3,4	3,0		v		1,5	6,1	
z	1,9	3,3	3,0		z		5,0	4,9	
zs		0,2			zs			0,6	
j		11,7	1,3		j		2,4	1,2	
h		2,1	1,0		h		5,6	1,2	
c		0,3	0,3		c				
cs		4,4	0,2		cs		1,6	2,0	
ty		0,5	0,1		ty				
dz					dz				
dzs					dzs				
gy		2,5			gy		3,4	0,6	

X. TÁBLÁZAT

Az *m* és *n* kételemű kapcsolatai (%)

<i>m</i>	Szó elején	Szó közben		Szó végén	<i>n</i>	Szó elején	Szó közben		Szó végén
		az előtte állóval	az utána köv.-vel				az előtte állóval	az utána köv.-vel	
	1860	1280	1280	1614		685	2244	2244	1423
u	2,1	0,3	2,5	0,3	u		5,6	1,2	0,7
o	6,8	16,3	17,7	20,3	o	4,1	7,8	2,8	15,0
a	12,2	11,3	8,0	13,7	a	30,1	5,9	19,3	17,5
á	11,0	7,2	6,4	7,1	á	4,8	6,5	3,4	9,8
e	33,2	28,2	24,6	49,0	e	39,0	17,4	9,4	31,2
é	7,8	4,2	3,4	2,4	é	15,2	5,1	2,8	19,3
i	26,7	5,2	9,1	2,7	i	4,9	15,0	7,3	1,1
ö	0,2	2,7	1,2	4,4	ö	1,9	3,1	0,8	5,1
ü	0,1	0,3	1,0		ü		5,1	0,7	0,3
m					m		0,7		
n			2,6		n				
ny					ny		0,4		
l		14,3	5,1		l		8,5	0,3	
r		6,4	1,6		r		3,2	0,2	
p			1,4		p		0,3		
t		0,2	0,1		t		3,0	11,5	
k		0,2	0,1		k		2,2	12,9	
b		0,2	11,8		b		0,1	0,3	
d		0,1			d		2,2	10,6	
g		0,2	0,1		g		2,5	8,9	
f			0,5		f			0,1	
sz		0,1	0,1		sz		0,7	0,1	
s		0,9	0,1		s		1,1	0,2	
v			0,6		v		0,1	0,5	
z		0,3	0,4		z		1,3	0,8	
zs					zs				
j		0,2	1,2		j		2,0		
h			0,4		h			0,1	
c			0,2		c		0,1	1,0	
cs		0,2			cs			2,1	
ty		0,1			ty			0,1	
dz					dz			0,6	
dzs					dzs				
gy		0,7			gy		0,4	0,8	

XI. TÁBLÁZAT

Az *ny* kételemű kapcsolatai (%)

ny	Szó elején	Szó közben		Szó végén
		az előtte állóval	az utána köv.-vel	
	314	1196	1196	465
u	18,2	6,3	1,8	0,4
o	20,4	16,6	16,7	30,1
a	12,4	11,9	16,1	8,2
á	25,8	14,2	6,7	24,2
e	8,0	11,8	14,9	1,0
é		12,1	4,5	30,3
i	9,2	2,5	10,8	2,4
ö	3,3	12,3	4,4	2,8
ü	2,5	0,1	3,5	
m		0,1	0,2	
n			2,0	
ny				
l		0,7	0,1	
r		9,3	1,0	
p		0,1	0,2	
t			4,0	
k		0,3	0,6	
b		0,4	1,8	
d			0,2	
g		0,2		
f			0,1	
sz		0,3	0,8	
s		0,2	1,2	
v			1,9	
z		0,1	0,5	
zs				
j		0,1	0,2	
h			2,7	
c				
cs				
ty		0,2	0,1	
dz				
dzs				
gy			2,9	

XII. TÁBLÁZAT

A l és r kételemű kapcsolatai (%)

	Szó elején	Szó közben		Szó végén	r	Szó elején	Szó közben		Szó végén
		az előtte állóval	az utána köv.-vel				az előtte állóval	az utána köv.-vel	
	735	3349	3349	811		537	3761	3761	716
u	0,4	3,7	2,6	6,9	u	1,3	2,5	3,0	4,4
o	9,2	14,3	12,0	17,9	o	26,1	11,8	10,7	22,2
a	5,4	21,9	10,8	17,6	a	11,6	15,3	13,1	15,9
á	23,4	11,0	6,7	14,3	á	8,2	13,0	5,5	25,8
e	50,3	20,5	14,8	23,6	e	22,5	18,6	16,9	16,6
é	9,0	7,7	3,1	4,3	é	17,9	8,6	1,2	11,5
i	2,0	3,9	2,7	0,1	i	6,5	9,8	4,6	1,9
ö		6,0	3,2	8,5	ö	6,2	8,2	5,2	1,4
ü	0,1	4,6	0,9	6,9	ü		1,1	2,5	
m		1,4	5,2		m		0,7	2,7	
n		0,2	6,6		n		0,3	2,6	
ny		0,1	0,1		ny		0,2	1,9	
l					l		0,4	0,7	
r		0,5	0,4		r				
p		0,3	0,2		p		0,5	0,1	
t		1,2	12,8		t		2,3	9,9	
k		0,3	4,6		k		1,5	1,8	
b		0,4	1,0		b		0,6	0,9	
d		0,1	5,9		d		0,5	2,4	
g		0,3	0,7		g		1,1	2,2	
f		0,1	0,6		f		0,8	0,7	
sz		0,2	1,3		sz		0,1	1,0	
s		0,1	0,4		s		0,3	1,8	
v			2,0		v			1,8	
z		0,4	0,1		z		0,2	1,0	
zs			0,1		zs				
j		0,4			j		0,6	2,2	
h			0,6		h			0,4	
c			0,1		c		0,1	2,3	
cs			0,5		cs			0,6	
ty					ty			0,1	
dz					dz				
dzs					dzs				
gy		0,1	0,2		gy		0,6		

XIII. TÁBLÁZAT

Rezonanciás hangzók kapcsolatainak előfordulási gyakorisága (100 lapon)

	Nazálisok					Folyékonyok			
	Szó elején	Szó közben	Szó végén	Összesen		Szó elején	Szó közben	Szó végén	Összesen
a m	X	872	1453	2325	a l	X	4030	1042	5072
b m	X	281	—	281	b l	X	253	—	253
m a	1684	850	X	2534	l a	945	2420	X	3365
m b	—	303	X	303	l b	—	1863	X	1863
Összesen	1684	2306	1453	5443	Összesen	945	8566	1042	10 553
a n	X	2110	1859	3669	a r	X	2700	576	3276
b n	X	832	—	832	b r	X	331	—	331
n a	899	1420	X	2319	r a	433	1905	X	2338
n b	—	1522	X	1522	r b	—	1126	X	1126
Összesen	899	5884	1859	8642	Összesen	433	6062	576	7071
a ny	X	293	130	423					
b ny	X	41	—	41					
ny a	88	265	X	353					
ny b	—	69	X	69					
Összesen	88	668	130	886					

XIV. TÁBLÁZAT

A p és b kételemű kapcsolatai (%)

p	Szó elején	Szó közben		Szó végén	b	Szó elején	Szó közben		Szó végén
		az előtté állóval	az utána köv.-vel				az előtté állóval	az utána köv.-vel	
	986	1094	1094	520		4313	4910	4910	736
u	4,4	3,9	4,6		u	15,5	0,8	1,7	0,8
o	18,6	6,7	17,0	2,4	o	18,4	9,4	15,2	15,1
a	24,5	34,2	10,6	43,3	a	9,1	10,0	32,1	17,6
á	15,9	3,5	10,5	1,2	á	11,0	9,5	3,2	16,9
e	9,8	6,2	19,8	1,7	e	25,0	5,5	34,5	26,5
é	5,5	24,4	1,7	49,8	é	4,4	6,1	1,0	1,0
i	16,3	5,7	6,3	1,2	i	6,9	3,6	2,2	2,5
ö	1,0	3,7	1,6	0,5	ö	2,9	3,4	3,9	11,4
ü	0,5	0,4	3,8		ü	6,5	0,4	0,4	1,8
m		7,0	0,1		m		19,4	0,3	6,3
n			0,5		n			0,2	
ny		0,2	0,3		ny		0,9	0,1	
l	0,7	1,3	3,0		l		2,7	1,2	
r	2,5	1,6	3,2		r	0,3	4,3	2,3	0,2
p					p				
t		0,1	4,3		t				
k		0,8	1,8		k				
b					b				
d					d		5,3	0,4	
g					g		10,3		
f	0,1		0,7		f				
sz		0,2	0,6		sz				
s		0,5	4,0		s				
v					v		0,4	0,1	
z					z		1,8	0,4	
zs					zs		2,3	0,1	
j			4,2		j		2,4	0,7	
h		0,1	0,5		h		0,1		
c					c				
cs					cs				
ty					ty				
dz					dz		0,4		
dzs					dzs		0,2		
gy					gy		0,8		

XV. TÁBLÁZAT
A *t* és *d* kételemű kapcsolatai (%)

<i>t</i>	Szó elején	Szó közben		Szó végén	<i>d</i>	Szó elején	Szó közben		Szó végén
		az előtte állóval	az utána köv.-vel				az előtte állóval	az utána köv.-vel	
	1320	4367	4367	4090		885	3058	3058	956
u	10,0	4,9	2,7	1,1	u	8,9	6,5	3,8	0,3
o	6,3	4,2	15,6	13,7	o	8,4	9,8	20,6	11,0
a	12,8	10,7	19,3	10,8	a	24,0	13,5	10,8	28,4
á	9,3	7,7	7,5	4,6	á	1,5	2,2	5,8	3,5
e	28,1	18,2	27,4	18,4	e	35,6	10,3	22,6	21,1
é	7,3	1,4	4,1	3,7	é	4,3	2,7	3,1	0,9
i	9,4	5,4	2,0	9,5	i	7,3	8,7	7,2	2,5
ö	7,9	3,5	4,9	3,7	ö	4,4	2,7	9,7	4,3
ü	6,0	0,8	2,1	0,8	ü	2,4	1,0	1,1	
m		0,2	0,1		m			0,1	
n		4,5	4,3	10,4	n		21,6	6,5	12,2
ny		0,2		0,2	ny		0,1		
l		5,8	2,7	8,5	l		11,7	0,3	7,1
r	2,7	6,2	1,7	7,7	r	3,2	5,6	1,3	1,6
p		0,8			p				
t					t				
k		3,6	2,5		k				
b					b		0,6	2,5	
d					d				
g					g		0,5	0,1	0,2
f		0,1	0,1		f				
sz		9,6		2,3	sz				
s		8,0		4,1	s				
v			1,2		v			4,5	
z					z		1,9	0,4	0,7
zs					zs		0,6		0,9
j		2,6		0,5	j		1,1		3,7
h			1,6		h				
e					e				
cs		0,1			cs				
ty		0,4			ty				
dz					dz				
dzs					dzs				1,0
gy					gy				0,1

XVI. TÁBLÁZAT

A k és g kételemű kapcsolatai (%)

k	Szó elején	Szó közben		Szó végén	g	Szó elején	Szó közben		Szó végén
		az előtte állóval	az utána köv.-vel				az előtte állóval	az utána köv.-vel	
	1020	1646	1646	2333		276	3132	3132	1590
u	1,8	1,7	0,7	1,2	u	2,9	3,9	2,1	2,5
o	8,5	17,4	21,0	23,1	o	27,9	9,2	14,3	10,3
a	10,8	16,8	13,0	22,9	a	18,7	10,1	16,5	3,7
á	1,3	3,0	5,1	3,7	á	7,3	9,5	5,0	13,2
e	19,4	20,0	20,9	26,3	e	3,6	23,7	21,2	23,9
é	11,2	5,5	4,3	3,3	é	6,5	15,5	6,8	18,7
i	27,5	5,3	7,8	4,2	i	2,5	5,2	8,8	20,4
ö	16,6	3,4	1,7	3,4	ö	21,4	2,5	3,9	2,4
ü	1,9	0,7	3,0	0,8	ü		0,3	0,6	0,2
m					m			0,4	
n		3,4	3,7	10,8	n	0,4	12,5	5,5	4,7
ny		0,1			ny			0,1	
l	0,1	7,2	0,5		l	2,2	2,1	0,9	
r	0,6	3,5	2,7		r	6,5	3,9	1,7	0,1
p		0,7	0,3		p				
t		3,5	5,4		t				
k					k				
b					b			5,0	
d					d		0,3	0,6	
g					g				
f			1,0		f				
sz		3,7	2,3		sz				
s		0,8	1,2		s				
v					v			3,6	
z					z		0,3	0,7	
zs					zs		0,2		
j		2,4	1,3		j		0,7	2,3	
h			2,4		h				
c		0,3			c				
cs		0,6	0,9		cs				
ty		0,4			ty				
dz					dz				
dzs					dzs				
gy					gy			0,2	

XVII. TÁBLÁZAT

Zárhangkapcsolatok előfordulási gyakorisága (100 lapon)

	Z ö n g é t l e n					Z ö n g é s			
	Szó elején	Szó közben	Szó végén	Összesen		Szó elején	Szó közben	Szó végén	Összesen
a p	X	269	145	414	a b	X	479	138	617
b p	X	37	—	37	b b	X	506	10	516
p a	267	236	X	503	b a	865	931	X	1796
p b	9	70	X	79	b b	3	54	X	57
Összesen	276	612	145	1033	Összesen	868	1970	148	2986
a t	X	1575	1718	3293	a d	X	691	277	968
b t	X	1180	872	2052	b d	X	533	105	638
t a	812	2355	X	3167	d a	346	1053	X	1399
t b	23	400	X	423	d b	8	171	X	179
Összesen	835	5510	2590	8935	Összesen	354	2448	382	3184
a k	X	1398	2380	3778	a g	X	1230	744	1974
b k	X	502	290	792	b g	X	308	38	346
k a	1161	1489	X	2650	g a	123	1214	X	1337
k b	9	411	X	420	g b	12	324	X	336
Összesen	1170	3800	2670	7640	Összesen	135	3076	782	3993

XVIII. TÁBLÁZAT

Az *f* és *v* kételemű kapcsolatai (%)

<i>f</i>	Szó elején	Szó közben		Szó végén	<i>v</i>	Szó elején	Szó közben		Szó végén
		az előtte állóval	az utána köv.-vel				az előtte állóval	az utána köv.-vel	
	3922	1031	1031	56		2960	1998	1998	42
u	6,8	5,6	4,5	78,6	u	0,1	0,4	0,6	4,8
o	13,8	5,1	17,4	10,7	o	10,6	5,5	4,9	11,9
a	8,6	3,1	5,9		a	29,5	9,8	33,0	
á	8,7	0,3	7,2		á	14,0	5,6	10,5	4,8
e	21,4	7,2	11,5		e	9,6	8,9	33,9	
é	11,7	4,0	8,2		é	14,8	3,6	6,5	19,0
i	6,9	31,3	8,5	2,0	i	19,7	18,1	3,4	31,0
ö	16,7	0,7	3,9	8,9	ö	1,7	5,0	4,5	
ü	3,3		2,6		ü		1,9	1,4	
m		1,7			m		0,1		
n		1,5			n		1,2	0,4	
ny		0,1			ny		0,8		
l	0,1	12,3	0,6		l		9,8	0,1	
r	2,0	7,8	4,0		r		7,7	0,1	7,0
p		0,5			p		0,5		
t		2,3	0,5		t		4,2		
k		7,4			k		0,4		
b					b		0,1	0,2	
d					d		6,6		21,4
g					g		5,6		
f					f				
sz		0,9	0,3		sz		0,1		
s		0,8	0,3		s		0,8		
v					v				
z					z		1,8		
zs					zs				
j		5,4	24,6		j		0,5	0,6	
h			0,1		h				
c		0,2			c		0,2		
cs					cs		0,1		
ty		2,1			ty				
dz					dz		0,1		
dzs					dzs				
gy					gy		0,8		

XIX. TÁBLÁZAT

Az *sz* és *z* kételemű hangzókapcsolatai (%)

sz	Szó elején	Szó közben		Szó végén	z	Szó elején	Szó közben		Szó végén
		az előtte állóval	az utána köv.-vel				az előtte állóval	az utána köv.-vel	
	2337	2203	2203	453		241	1906	1906	1572
u	0,5	3,7	1,8	3,7	u	25,8	1,1	4,5	0,4
o	9,4	6,8	15,3	20,3	o	8,6	15,2	14,7	1,8
a	8,0	19,7	10,0	10,4	a	11,6	12,1	8,1	69,2
á	12,5	5,3	6,0	5,6	á	7,9	9,6	7,3	4,9
e	37,5	18,2	18,9	31,1	e	27,9	21,8	28,6	13,9
é	11,2	3,9	2,4	9,0	é		8,8	5,3	3,2
i	13,1	11,0	6,2	4,2	i	3,7	6,6	3,9	1,3
ö	1,9	9,7	2,3	6,2	ö	10,8	7,8	7,3	0,5
ü	5,7	3,9	2,8	0,7	ü	2,9	8,6	1,7	3,7
m		0,2	0,4		m		0,5	0,4	
n		0,8	2,4	0,4	n		1,5	6,8	1,3
ny		0,5			ny		0,2		
l		2,5	0,4	4,0	l		0,3	1,1	
r		2,8	0,4	2,0	r		3,4	0,7	
p		0,2			p				
k			24,8		k				
b		3,7	5,1	1,3	b				
d					d		0,8	2,2	
g					g		1,4	4,3	
f			0,2	0,7	f				
sz					sz				
s					s				
v			0,1		v			2,6	
z					z		0,1		
zs					zs				
j		2,9			j		0,4		
h			0,3		h				
e					e				
cs					cs				
ty		4,2	0,3		ty				
dz					dz				
dzs					dzs				
gy					gy		0,1		

XX. TÁBLÁZAT
Az s és zs kételemű kapcsolatai (%)

* s	Szó elején	Szó közben		Szó végén	zs	Szó elején	Szó közben		Szó végén
		az előtte állóval	az utána köv.-vel				az előtte állóval	az utána köv.-vel	
	866	1601	1601	1863		126	273	273	39
u	5,0	5,6	1,5	8,4	u	0,8	8,1	0,4	
o	28,3	16,2	11,1	14,3	o	33,4	43,3	4,4	
a	3,0	5,7	11,5	3,3	a	4,8	4,0	24,2	
á	6,0	13,6	8,3	10,5	á	3,2	11,4	20,9	2,5
e	27,6	23,1	17,6	13,5	e	7,2	2,6	3,7	
é	0,2	4,1	8,3	26,6	é	0,8	3,7		2,5
i	23,7	9,0	4,3	15,6	i	50,0	13,6	11,7	92,5
ö	2,3	6,0	3,4	6,8	ö		2,6	2,6	2,5
ü	3,0	1,4	1,3	0,4	ü		0,7		
m		0,1	0,8		m			2,2	
n		1,1	2,7		n			0,4	
ny		0,2			ny				
l		3,0	0,4		l		3,7	0,7	
r		6,0	1,0	0,6	r		4,0	0,4	
p		1,1	0,1		p				
t	0,5		24,6		t				
k		2,8	2,0		k				
b					b		0,7	16,5	
d					d		1,4	11,4	
g					g		0,4	0,7	
f			1,0		f				
sz					sz				
s					s				
v	0,3		0,5		v				
z					z				
zs					zs				
j		0,1			j				
h			0,1		h				
e					e				
cs					cs				
ty					ty				
dz					dz				
dzs					dzs				
gy		0,2			gy				

* Ebben, valamint a következő táblázatban nincs feltüntetve a 671 különálló s kötőszó, ami a II. táblázat adataiba be van számítva.

XXI. TÁBLÁZAT

Részhangkapcsolatok előfordulási gyakorisága (100 lapon)

	Zöngétlenek					Zöngések			
	Szó elején	Szó közben	Szó végén	Összesen		Szó elején	Szó közben	Szó végén	Összesen
a f	 	112	11	123	a v	 	535	14	549
b f	 	84	—	84	b v	 	376	5	381
f a	730	137	 	867	v a	1340	898	 	2238
f b	16	59	 	75	v b	—	13	 	13
Összesen	746	392	11	1149	Összesen	1340	1822	19	3181
a sz	 	789	180	969	a z	 	1243	1106	2349
b sz	 	171	16	187	b z	 	117	15	132
sz a	1004	630	 	1634	z a	172	1107		1279
sz b	—	330	 	330	z b	—	253		253
Összesen	1004	1920	196	3120	Összesen	172	2720	1121	4013
a s	 	1041	1418	2459	a zs	 	48	7	55
b s	 	178	1	179	b zs	 	5	—	5
s a	655	814	 	1469	zs a	24	35	 	59
s b	1	405	 	406	zs b	—	18	 	18
Összesen	656	2438	1419	4513	Összesen	24	106	7	137

XXII. TÁBLÁZAT
A h és j kételemű kapcsolatai (%)

h	Szó elején	Szó közben		Szó végén	j	Szó elején	Szó közben		Szó végén
		az előtte állóval	az utána köv.-vel				az előtte állóval	az utána köv.-vel	
	1922	760	760	—		689	1700	1700	395
u	4,6	2,4	3,1		u	3,8	8,6	7,5	22,4
o	27,0	13,8	18,5		o	29,6	9,6	9,0	9,7
a	45,2	7,8	44,9		a	15,9	23,1	17,9	27,2
á	4,5	1,3	5,4		á	17,7	11,4	9,1	11,8
e	4,3	10,2	17,5		e	3,1	12,5	17,1	11,9
é	0,4	8,2	2,2		é	3,5	6,7	2,8	6,8
i	11,1	8,0	1,5		i		4,5	0,6	2,5
ö	2,3	2,7	6,1		ö	26,4	3,8	4,9	1,0
ü	0,5	2,5	0,5		ü		0,5	2,4	0,5
m		1,2			m		0,6	0,3	
n		1,5	0,1		n			2,7	
ny		3,5			ny				
l		5,9			l			1,0	
r		4,0			r		6,4	1,3	2,0
p		0,7			p		1,7		
t		11,8	0,1		t			8,6	
k		9,0			k		1,3	2,1	
b					b		0,4	2,3	
d					d			4,4	
g					g		3,5	1,0	4,0
f		0,1	0,1		f		4,5	0,5	
sz		1,2			sz		0,1	0,4	
s		1,2			s		0,5	0,1	
v					v		0,4	0,4	0,3
z					z			0,4	
zs					zs			0,1	
j		0,5			j				
h					h			0,7	
c		0,1			c				
cs					cs			0,5	
ty		2,3			ty			1,8	
dz					dz				
dzs					dzs				
gy					gy				

XXIII. TÁBLÁZAT

A c és cs kételemű kapcsolatai (%)

c	Szó elején	Szó közben		Szó végén	cs	Szó elején	Szó közben		Szó végén
		az előtte állóval	az utána köv.-vel				az előtte állóval	az utána köv.-vel	
	88	516	516	80		892	503	503	153
u	6,8	7,3	2,6	11,3	u	10,0	4,0	6,4	
o		1,9	26,4	2,5	o	33,0	12,9	14,9	0,6
a	3,4	19,2	23,3	8,9	a	33,9	5,0	11,5	1,9
á		6,6	7,8		á	1,3	4,2	10,0	4,6
e	3,4	9,7	18,1	2,5	e	4,6	5,8	18,7	
é	30,8	2,6	1,9		é	0,9	3,4	7,0	2,4
i	54,6	2,3	7,6	15,1	i	9,7	21,8	17,2	3,9
ö		0,4	1,2	1,3	ö	5,4	0,8	5,2	
ü					ü	0,9		2,0	
m			0,2		m		0,4	0,8	
n		11,6	1,6	15,2	n		17,4	0,2	72,6
ny			0,5		ny				
l		2,1		5,0	l		8,2		13,1
r		34,8	0,5	36,8	r		10,1	0,6	0,6
p			1,4		p		0,2		
t			4,8		t		4,8	0,2	0,6
k		1,2	1,8		k			5,2	
b					b				
d					d				
g					g				
f			0,2		f				
sz					sz				
s			0,5		s				
v					v				
z					z				
zs					zs				
j		0,2		1,3	j		1,2		
h			0,3		h				
e					e				
cs					cs				
ty					ty				
dz					dz				
dzs					dzs				
gy					gy				

XXIV. TÁBLÁZAT
A *ty* és *gy* kételemű kapcsolatai (%)

ty	Szó elején	Szó közben		Szó végén	gy	Szó elején	Szó közben		Szó végén
		az előtte állóval	az utána köv.-vel				az előtte állóval	az utána köv.-vel	
	6	270	270	2		313	1280	1280	1415
u	100	14,4	3,3		u	5,1	2,8	5,2	9,5
o		13,7	4,1		o	4,5	2,7	23,0	22,8
a		21,4	27,0		a	3,5	48,3	31,8	31,1
á		7,8	28,5		á	15,4	9,9	2,7	2,0
e		7,1	6,7		e	27,1	22,1	17,9	24,8
é		0,7	0,4		é	2,2	2,2	1,2	0,8
i		7,4			i	4,8	4,8	2,8	7,2
ö		1,1	3,7	50	ö	25,8	0,2	0,7	
ü		4,8	2,9	50	ü	11,5	0,6	4,2	
m				0,4	m			3,4	
n				n		3,8	2,1	0,7	
ny		3,3	0,4	ny					
l		2,6		l		1,3	0,3	0,2	
r		8,9		r		0,5	1,7	1,0	
p			6,3	p					
t			4,1	t					
k				k			1,3		
b				b					
d				d					
g				g		0,6			
f			0,7	f					
sz		1,9	0,4	sz					
s		1,9	0,4	s					
v				v			1,4		
z				z			0,2		
zs				zs					
j		3,0		j					
h			10,7	h					
c				c					
cs				cs					
ty				ty					
dz				dz					
dzs				dzs					
gy				gy					

XXV. TÁBLÁZAT

A j és h kapcsolatainak előfordulási gyakorisága 100 lapon

	Szó elején	Szó közben	Szó végén	Összesen		Szó elején	Szó közben	Szó végén	Összesen
a j	 	895	244	1139	a h	 	287	—	287
b j	 	215	16	231	b h	 	218	—	218
j a	450	792	 	1242	h a	1278	503	 	1781
j b	—	318	 	318	h b	—	2	 	2
Összesen	450	2220	260	2930	Összesen	1278	1010	—	2288

XXVI. TÁBLÁZAT

Affrikátakapcsolatok előfordulási gyakorisága (100 lapon)

	Z ö n g é t l e n					Z ö n g é s			
	Szó elején	Szó közben	Szó végén	Összesen		Szó elején	Szó közben	Szó végén	Összesen
a c	X	88	11	99	a dz	A d a t s z á m k e v é s			
b c	X	87	16	103	b dz				
c a	30	155	X	185	dz a				
c b	—	20	X	20	dz b				
Összesen	30	350	27	407	Összesen				
a cs	X	98	7	105	a dzs	A d a t s z á m k e v é s			
b cs	X	72	45	117	b dzs				
cs a	303	158	X	461	dzs a				
cs b	—	12	X	12	dzs b				
Összesen	303	340	52	695	Összesen				
a ty	X	84	1	85	a gy	X	666	774	1440
b ty	X	24	—	24	b gy	X	44	13	57
ty a	2	83	X	85	gy a	173	636	X	809
ty b	—	25	X	25	gy b	—	74	X	74
Összesen	2	216	1	219	Összesen	173	1420	787	2380

Az *m* aránylag egyenletesen van elosztva, a legtöbbet mégis szó elején (1735) találtunk, kevesebbet szó végén (1503) és végül legkevesebbet (1195) szó közepén. (Az utóbbi szám a táblázat összes szóközbeni adatának a fele.) Szó elején van legtöbb a *v*, *f*, *h*, *cs* és *sz* hangzók. Ezek tehát a tipikus szókezdő hangzók, bár gyakoriságuk abszolút értékben nem olyan nagy, hogy ezt egyszerű megfigyeléssel észre lehetne venni. A *k*-ból és *s*-ből szó végén van a legtöbb adat. Ez természetesen nagyon is indokolt, a *k* esetében a többszám és az elsőszemélyű személyragok miatt, amiket ADY gyakran használ, az *s* esetében pedig az *és* kötőszó miatt. A legegyszerűsebb eloszlásban található hangzónk az *sz*, amennyiben a megfelelő kezdő, közbeeső és végső értékek: 988, 930 és 930.

Még számos ilyen összehasonlítást tehetnénk. A táblázatok jóval többet tartalmaznak, mint amit röviden elmondtunk róluk. A táblázatok szorgalmas tanulmányozásával, az adatok megfelelő csoportosításával és összehasonlításával előreláthatólag még sok eddig még nem ismert eredményre lehetne bukkanni. Saját célunkhoz azonban nem is annyira a táblázatok kiértékelése a fontos, mint inkább a táblázatokban közölt eredmények alapján a magyar nyelvre vonatkozó érthetőségi szövegminták elkészítése. Ez a munka folyamatban van.

Köszönetnyilvánítás

Hosszú és fáradtságos munkámat csak úgy tudtam elvégezni, hogy a statisztikázásban többen segítségemre voltak. A munkában összesen 6—8 személy vett részt, de az orozslánrészt hárman végeztük. Köszönetet kell mondanom elsősorban A. DR. VÉRTES EDITNEK, aki nemcsak a statisztikázásban nyújtott értékes segítséget, hanem kritikai megjegyzéseivel sok nyelvészeti szempontra hívta fel a figyelmemet. A statisztika készítésében GYURGYIK ESZTER munkája volt a legértékesebb, ezért neki is köszönetet mondok. Végül megköszönöm ZSIRAI MIKLÓS tanár úrnak, hogy a szokottnál nagyobb terjedelmű munka megjelentetését pártfogolta és lehetővé tette.

FELHASZNÁLT FORRÁSMUNKÁK

- F. SAUSSURE, Cours de linguistique. Paris, 1922.
 GOMBOCZ Z., Magyar történeti nyelvvtan. Hangtan. Budapest, 1940.
 LAZICZIUS GY., Fonétika. Budapest, 1944.
 ISTENES K., Hangkapcsolódások a magyar beszédben. Vác, 1924.
 TOLNAI V., Nyf. XXXV. 421—425.
 MIKES F., Gyorsírástudomány 1935.—36.—37. évfolyamai.
 NEMES T., Magyar Posta Műszaki Közl. VIII (1934), 101—106.
 P. MENZERATH, Journal of Acoust. Society XXII (1950), 698—701.
 TARNÓCZY T., MNy. XXXVIII, 352—357., XXXIX, 369—374.

TARNÓCZY TAMÁS

Obi-ugor elemek az orosz nyelvben

Az orosz nyelv finnugor elemei még nem kerültek részletes és beható tárgyalás alá, noha kétségtelen, hogy az oroszban, különösen pedig az északi, északnyugati és nyugatszibériai orosz nyelvjárásokban számos olyan szó van, amely valamely finnugor nyelvből származik. E szavak között lehetnek nagyon régiek is, hiszen az orosz nép érintkezése a különböző finnugor törzsekkel már nagyon régi, mintegy ezeresztendős. Másrészt valamennyi finnugor nyelvben (a magyart és a nyugati lappot nem számítva) igen tekintélyes orosz eredetű réteget lehet kimutatni. Ezt a kérdést azonban jelen dolgozatomban nem érintem. Kölcsönös nyelvi hatással kell tehát számolnunk, amelyek természetesen korántsem egyforma mértékűek. Óriási műveltségi, politikai és számbeli fölénye miatt az orosz összehasonlíthatatlanul nagyobb hatással volt a finnugor nyelvekre, mint viszont. Mégis az orosz szókészlet egy elég tekintélyes részének nincsenek megfelelői a többi szláv nyelvben. Hogy ezeknek eredetére fényt deríthessünk — hacsak nem belső fejlődésű szavakkal van dolgunk —, azekhoz a nyelvekhez kell fordulnunk, amelyek hordozóival az orosz nép történelme folyamán érintkezett vagy még ma is érintkezik. Tekintetbe kell vennünk ezért a nyugati nyelveken (holland, német, francia, angol) kívül az iráni és kaukázusi, a mongol, a török-tatár, szamojéd, a különböző paleo-ázsiai (jukagir, csukcs, gilják stb.) — és nem utolsó sorban a finnugor nyelveket. A felsoroltak közül kétségtelenül a török-tatár nyelvek hatása volt a legerősebb, de a különböző finnugor nyelvek hatását sem lehet elhanyagolni.

Ez a kérdés már régóta felkeltette a tudósok érdeklődését. Sajnos a legtöbbjük — nem tekintve néhány tudománytalan kísérletet — csak a balti-finn nyelveket (az ú. n. finnségeket) vonta vizsgálata körébe. Ebben a vonatkozásban megemlíthetjük SJÖGRÉN, BUTKOV, KUTORGA, GROT, WESKE, POGODIN, MECKELEIN stb. munkáit; részletesen bírálta őket KALIMA (MSFOU. XLIV, 1—27). Azt lehet mondani, hogy eddig csak a finnségi (KALIMA: Die ostseefinnischen lehnwörter im Russischen, MSFOU. XLIV), zürjén (UA.: Syrjänisches Lehngut im Russischen, FUF. XVIII, 1—56) és lapp (T. J. ITKONEN: Lappische Lehnwörter im Russischen, Suomen Tiedeakatemia Toimituksia B. XXVII, 47—65) eredetű szókincset dolgozták fel. Kétségtelen, hogy ezek a finnugor nyelvek a legfontosabbak orosz szempontból, mert az orosz nyelv finnugor nyelvekből származó szavainak nagy része ebből a három nyelvből ill. nyelvesoportból való.

Még a szótári viszonyok is hozzájárultak ahhoz, hogy a fenti finnugor nyelvekkel való érintkezésnek behatóbb tanulmányt lehetett szentelni. Ami az orosz tájszótárakat illeti, elég PODVYSOCKIJ (Archangelyszk vidéke, 1885) és KULIKOVSKIJ (Olonjec vidéke, 1898) szótárára utalni, amelyek éppen az északnyugati nyelvjárások tájszókincsét tükrözik, azokét az orosz nyelvjárásokat, amelyek a legtartósabb érintkezésben voltak és vannak a finnségi, lapp és zürjén (komi) nyelvekkel. Ilyen körülmények között KALIMA és ITKONEN fenti munkái tárgyuakat eléggé kiaknázhatták, és ezt tudós alapos-sággal meg is tették. Ami a többi finnugor nyelvekkel való érintkezés tudományos feldolgozásának hiányát illeti (votják, cseremisiz, mordvin és az obi-

ugor nyelvek) az nagyrészt annak tulajdonítható, hogy a rendelkezésünkre álló források alapján nagyon kevésbé ismerjük a keleti és nyugatszibériai nyelvjárások szókészletét.

Ilyen körülmények között csak elég szerény feladatra vállalkozhattam: összeállítottam a rendelkezésemre álló adatok és források alapján azoknak az orosz szavaknak (általában tájszavaknak) a jegyzékét, amelyek minden valószínűség szerint vogul (manysi) vagy osztják (chanti) eredetűek. Dolgozatom ezért csak kísérlet, vázlat, egy lépés ezen a területen. Ezt a feladatot bizonyára még majd tökéletesebben is meg tudják oldani olyan tudósok, akik az Ob-vidék orosz nyelvjárásait behatóan ismerik.

Az orosz nép érintkezése az ugor törzsekkel már a X—XI. századra nyúlik vissza. Az ezt követő időkben is ezeknek a népeknek a számaránya még lényegesen más volt, mint a mai: a XV. század körül a ma alig 30 ezer lelket számláló obi-ugorok még váltakozó szerencsével viselhettek háborút a novgorodi és kijevi fejedelemségekkel. A XVI. századtól kezdve azonban megfordul a kocka: az ugorok nagyrésze az Uralon túlra szorul, és orosz fennhatóság alá kerül (Vö. ZSIRAI: Finnugor rokonságunk 152—5). Az obi-ugor törzseknek az oroszokkal való tartós érintkezéséből azonban nem következik az erős nyelvi hatás; ebben a kérdésben ZSIRAI így nyilatkozik: „Bár a vogulok kb. 1000 éve érintkeznek az oroszokkal és kb. 400 éve az oroszok alattvalói is, az orosz nyelvi hatás közel sem olyan mélyre nyúló, mint ahogy a két nép közti viszony alapján várhatnók. Ennek az érdekes jelenségnek nyilván az a magyarázata, hogy a félrébb eső vidékek vogul lakossága eléggé elzárkozik az oroszok elől, míg az oroszokkal behatóbban érintkező, az orosz művelődési hatásoknak közvetlenül kitett vogul csoportok hamarosan és teljesen el szoktak oroszosodni.“ (i. m. 167).¹ Az eloroszosodáshoz nagyban hozzájárult az obi-ugoroknál még a közelmúltban is dívó exogámia intézménye, mely szigorúan tiltotta a nemzetségen belüli házasságot, és így szinte kényszerítette egy-egy nemzetség tagjait az oroszokkal való házasságra (l. CSERNYECOV: Adalékok az obi-ugorok nemzetségi szervezetének történetéhez. 1949. 2, és oroszul Szovjetszkaja Etnografija VI—VII).

A helyzet a Nagy Októberi Szocialista Forradalom óta gyökeresen megváltozott. 1932-ben a vogulok és az osztjások megkapták — először történelmük folyamán — az anyanyelvű iskolázást, számos tankönyv, eredeti és fordított mű, gyakorlati célú kézikönyv jelent meg már azóta vogul (manysi) illetőleg osztják (chanti) nyelven. A mélyreható gazdasági, társadalmi és kulturális változások természetesen meglátszanak a mai vogul és osztják nyelv szókészletén, és most már az elnemzetietlenedés veszélye nélkül számos orosz és orosz közvetítésű nemzetközi szó került át a vogul és osztják irodalmi nyelvbe.²

¹ Az orosz és obi-ugor népek közti történelmi kapcsolatokat részletesen tárgyalja az egykorú orosz források alapján ZSIRAI: NyK. XLVII, 252, 399, XLVIII, 31 kk. és Kny.: Jugria.

² Ezúton mondok köszönetet Fokos Dávidnak, Harmatta Jánosnak, Hajdú Péternek, Lakó Györgynek és Zsirai Miklósnak, akik néhány adatra voltak szívesek a figyelmemet fölhívni.

аһька (Тоб.) 'ostjakin, ostjakenfrau' (PATK. 7).

< osztj. CASTR. I. *аһа, аһе*, S. *anki* 'Mutter', AHLQV. *aňgi, aňka* 'ua.', PATK. *аһа, аһка* 'anya, anyóka', KARJ. (OL. 197 és szót. 36) FD. *аһкэ* (de Kond. *аһкэ¹*), Trj. (*аһки, Vj. аһкэ*, O. *аһга, V. аһки*, Ni. *аһкэ*, Kaz. *аһкэ* — AD. *аһкэ* 'ua.' STEINITZ (Chrest.²) Serk. *аһкэ, ir. аһки* 'Mutter'.

Az osztják szó finnugor eredetű (EtSz. *anya* e. a.) Újabban az osztják szót (FUF. XIII, 212) lapp, vogul, esetleg zürjén és vót szavakkal vetik össze. L. még UOTILA: MSFOu. XLV, 430.

(osztj. > orosz I. KARJALAINEN: FUF. XIII, 211).

Egy nagyon hasonló szó az oroszban az Archangelszk-vidéki ИНКЭ, ИНЬКА 'eine Nichtruussin, bes. Samoedin' (PAWL.), amely szó a zürjénből származik (MECKELEIN: Die finnisch-ugrischen Elemente im Russischen, Berlin, 1913; KALIMA: FUF. XVIII, 23 és UOTILA: FUF. XXVI, 148).

АХТ, АХ (Ény. Szibéria) 'abfluss der tumane' (KANNISTO, FUF. XVIII, 83)

< vog. KANN. (uo.) AK. *ахт*, KK. *эхт*, FK. *эхт*, P. *экт* 'wasserstrasse zwischen zwei seen, von einem see zu einem fluss führender abfluss (bach oder fluss)', MUNKÁCSI (VNGy. IV, 435) *okhét* ua., CSERN. *ah* 'протока (folyó lefolyása)'.¹

A szó megvan az osztjában is: PÁPAI *ахт* 'ВОЛОК (valamely földnyelvet átvágó folyóág-közi út, melyen keresztül a csónakot húzzák); старица (kiszáradt folyómeder), FO. *ахэт*, K. *ахэт*; *öghöt* 'ua.' L. még oet.

ВАЖАН (Тоб.) 'das Beutelnetz, der Fischersack' (PAWL.)²

< osztj. AHLQV. *ушым, вшым* 'eine Art Fischreuse', PATK. *вожем, воčem* ua., KARJ. (TOIVONEN cikkében FUF. XIX, 58 és szót. 261—2) Kaz. *ушым*, FD. *ушым* 'ein fischwehr...', AD. *ушым* 'ein albertümliches fischereigerät', Kr. *ушым* 'eine art „sapor“, womit nach dem zufrieren des flusses fische gefangen werden', Kam. *ушым* 'angelreuse, wehr', Trj. *ушым*, Ni. *ушым*, O. *ушым* 'eine art fischgerät (sackähnlich, aus garn)'.¹

Az osztják szó finnugor, illetve uráli eredetű. Megfelelőjét megtalálhatjuk a finnen, lappban, vogulban és talán a zürjénben; megvan a jurák (nyenyec) és osztják (szelkup) szamojédban (SETÄLÄ: FUF. II, 221—2, PAASONEN: Beitr. 124, KAI DONNER: MSFOu. XLIX, 124—5, TOIVONEN: FUF. XIX, 57—8). Az orosz szó minden valószínűség szerint a kazymi osztják nyelvjárásból való. Már DAL' figyelmeztet rá, hogy osztják eredetű szóval van dolgunk. A szerszám részletes leírását I. SIRELIUS (Sperrf. 83—93, 103, 428) és JANKÓ (MHE. 213—5).

¹ KARJALAINEN és KANNISTO írásmódját nyomdatechnikai okokból kissé egyszerűsítettem.

² Az orosz nyelvi adatokat általában PAWLOWSKY szótárából idézem, de mind-ezek DAL'-nál is előfordulnak. Ahol a szó elterjedési köre PAWLOWSKY-nál nem szerepel, ott DAL' idevonatkozó adatait használok fel.

[БОТЛАН 'nyírhéjkártus, kis bödönféle' (MUNKÁCSI VNGy. II, 743).

? < vog. MUNKÁCSI (VNGy. II, 446, 461, 514, 544) É. *votä*, KL. *vätä*, *vätä*, FK. *väté* 'bödöny-fajta nyírhéjedény, kártus', KANNISTO (Vok. 65), AK. *βätä*, KK. *βätä*, FK. *βätä*, P. *βätä*, V. *βätä*, *βätä*, AL. *βätä*, FL. *βöta*, Szo. *βötä* 'zylinderförmiges gefäss aus birkenrinde', CSERN. *vota* 'круглый берестяной сосуд (kerek nyírhéjedény)'.
 FOKOS DÁVID hívta fel a figyelmemet arra, hogy ez valószínűleg zürjén jövevényszó az oroszban. Vö. zürj. (WICHM.—UOT.) *votni* 'pflücken, sammeln', *votl-* '(Beeren) pflücken' + *an* deverbális nomenképző (UOTILA Kons. 227), tehát: bcgyószedő (kosárka)].

ВОНЗЬ (Szib.) 'steigen der fische flussaufwärts' (PATK. 187).

< osztj. AHLQV. *us, os, vonš* 'der erste Aufsteigen der Fische vom Meere in die Flüsse', PATK. K. *unt* ua., KARJ. 64. Kr. *unt* 'stromaufwärts kommende fische', Kam. *unt*, Trj. 'ont' ua., Vj. *ontš* 'sehr niedrigstehendes seichtes wasser', Kaz. *uš* (*uš-*), O. *uš* (*uš-*) 'der erste (aus dem meer in einem fluss) kommende fischschwarm', STEINITZ Szyn. *uš* 'die im Frühsommer vom Eismeer den Ob und die grösseren Nebenflüsse zum Laichen) hinaufsteigenden Fische, ВОНЗЬ' (OVÉ. II, 95).

Az orosz szó hangtani képe arra mutat, hogy a kazymi osztjából való.

ГИМГА (S. ib.) 'eine grosse Fischreuse aus den dünnen Wurzeln der Nadelhölzer' (PAWL.)

< vog. MUNKÁCSI (Éthn. IV, 306) É. *kamkä*, L. *kämkä*, K. *kämkä*, P. *komkä*, SIBELIUS (Sperrf. 414) *kamka*, KANNISTO (Vok. 29) FK., AK *kämkä*, KK. *kämkä*, P. *kämkä*, V. KL. *kämkä*, AL. *kämkä*, FL. *kämkä*, Szo. *kýmög*. 'reuse', CSERN. *kamka* 'морда (рыболовная)'.
 KALIMA: FUF. XVIII, 4 és NYT LIX, 72

Az orosz szó valószínűleg az északi nyelvjárások egyikéből származik. A szó orosz közvetítéssel bekerült a zürjénbe is (KALIMA: MSFOu. XXIX, 54; *gimga* 'Reuse mit Netz', WICHM.—UOT. 56, zürj. < or.). SIBELIUS szerint (Sperrf. 414) a zürjén szó közvetlenül a vogulból való.

ГУСЬ (Szib.) 'eine Kleidung der Samojuden aus Rennthierfellen' (PAWL.)

< osztj. CASTR. J. *kus*, FS. *kuvas*, AS. *kuvus* 'Oberpelz, der über der Maliza (*kéle*) getragen wird', AHLQV. *kus, kuvjs* 'oberer Pelz aus Rennthierfellen mit den Haaren nach aussen', PATK. *kus* 'felső rénbőr-suba (гусь)', STEINITZ (Chrest².) Serk. *kūvas* 'Pelz zum Überziehen, mit Kapuze dran'.

vagy < vog. AHLQV. *kuvus* 'oberer Pelz aus Rennthierfellen mit den Haaren nach aussen', MUNKÁCSI (VNGy. II, 441) É. *kūs*, FL. *kūis* ua., CSERN. *kūs* 'гусь (одежда)'.
 Nehéz eldönteni, vajjon az orosz szó a vogulból vagy az osztjából való-e. Osztják szótárában AHLQVIST az osztjából származtatja. Az osztjában azonban -š csak a kétszótagos alakokban jelentkezik, úgy hogy szerintem átadó nyelvnek az északi vogult kell tekintenünk.

дубас (Vologda, Perm, Szib.) 'ein Frauenkleid (Art Sarafan), mit Eichen-, Birkenrinde gefärbt' (PAWL.)

< osztj. AHLQV. *tāpes, tōpīs* 'Lappen, Fetzen, Band', PATK. *tapšax* 'bruststück', PAAS. K. *tipšā'z* 'stückchen zeug, lappen, brustlatz, лоскуток, обрѣзок', KARJ. 1081. D. *ṭōḥās* 'mit vier schnüren gewebter perlenstreifen, der dann an ein Kleidungsstück genäht wird', Vj. *lāyās* 'ziemlich grosses stück fell; papierbogen' stb.

A szó megvan a vogulban és a zürjénben is. Noha az osztják szónak nyelvjárásonként más a jelentése, de mindenütt valami ruhadarab-félet jelent. Az orosz szó vala nelyik déli nyelvjárásból (esetleg D.) kerülhetett át az oroszba (PAASONEN, MSFOu. XLI, 38. KALIMA: FUF. XXIII. 22).

жалан 'vékonyra hasított pálcikák, (melyekből a varsát készítik)' (VNGy. II, 742).

? < vog. MUNKÁCSI (VNGy. I, 280, 290 és Ethn. IV, 306) É. *sa'ilä*, KL. *sailä*, AL., T. *saila*, FK., P. *sqilä* 'léc, karó' .SIRELIUS (Sperrf. 101)Szo. *sāyla* K. *saile* 'Latte'.

зела 'ua.' (VNGy. II, 742).

Lehetséges, hogy ez a kis területen élő orosz tájszó is a fenti vogul szó átvétele. A vogul szó a *sa'ili* 'tördel, hasogat' igéből származik, amelynek sok továbbképzett szava közé a *sa'irep* stb. 'fejsze' szó is tartozik. Mivel azonban az orosz szóra csak nagyon kevés adatunk van, ezt és a fenti egyeztetést csak kétségesnek vehetjük, még bővebb vizsgálatot igényelnek.

зорь (Obvid.) курья (DAL') I. сор.

зыряннн 'der Syrjane' (PAWL.)

< vog. AHLQV. *Saran* 'Syrjäne, syrjänisch', MUNKÁCSI (VNGy. II, 693) É. *sarän, saran* 'zürjén', KANN. (LEHTISALO cikkében: Vir. XXXVII [1933], 385) P. *seèrn* ua., CSERN. *saran* 'зыряннн'.

vagy < osztj. AHLQV. *saran* 'syrjänisch', PATK. *sarän* 'zürjén', KARJ. 872 Kam. *sarän* 'syrjäne', Vj. *sarän*, Trj. *sarän*, Ni. *sārän*, Kaz. *sārän*. O. *syrän* ua. STEINITZ (Chrest.²) Serk. *saran* 'Syrjäne, syrjänisch'.

KALIMA (FUF. XVIII, 56) hivatkozva WICHMANN szóbeli közlésére az orosz szót obi-ugor jövevénynek tartja. Az orosz szó régebbi alakjai: сырянннн, серянннн jobban hasonlítanak az obi-ugor alakokhoz. LEHTISALO szellemes magyarázata szerint (Vir. XXXVII [1933], 385—6) az obi-ugor szó a zürjén *sar* 'tenger' szóból származik; jelentése tehát 'tengeri ember, tengerpartról jött ember'. L. még ZSIRAI FgrR. 207.

еран 'Berezovin ja Permin läänin pohjoisosan voguli' (JSFOu. LIV, 1. 21) I. яран.

ереститься (Északszib.) 'zanken, streiten' (PAWL.)

< vog. AHLQV. *jēram* 'beschwören, fluchen', MUNKÁCSI (VNGy, II, 0413—4) É. *jēri, jēr̄zati*, KL. *jeri, jer̄zti, jēr̄khati* 'szid, civódik, veszekedik', K., P. *jer̄kti*, T. *jēr̄kētél*, P. *jer̄ektazti* 'átkozódik', K. *jeri*, T. *il-jēr̄ánt* 'átkoz, megátkoz'.

Ez az egyeztetés azért érdekes, mert az egyetlen igei átvétel az oroszban az obi-ugor nyelvekből. A vogul szót össze lehet vetni az osztják KARJ. 78 FD. *ir̄asztā, ir̄rastā, ir̄astā* 'einen Streit anfangen', Kr. *ir̄asztā, ir̄astā* 'zanken, schimpfen' stb. valamint a zürj. (WICHM.—UOT.) *jorn̄i* 'verfluchen', votj. (MUNK.) *jurišk-* 'szidni, átkozni, pirongatni'¹ szóval, tehát a fenti szó finnugor eredetű.

кайма 'weideplatz des renntieres' (Paas.—Donn. 44).

< osztj. PAAS. K. *χ̄āim* 'wohngbiet des waldtieres', V. *kaïam* (*k̄aïm̄am*) 'weidegrund des renntiers', KARJ. 281 FD. *χ̄āim* 'standplatz des elentiers' Mj. *k̄āim̄* 'futterplatz des zahmen renntiers', Trj. *k̄āim* ua., STEINITZ (O. Vok. 42, 75, 112) Surg., Mj. *k̄ajm̄*, Trj. *k̄ōjm̄*, Vj. *k̄ōjm̄* 'Balzstelle'.

Az osztják szó a V., Vj. *kōj-*, FD. *kaj*, Mj. *kōj-* 'balzen' (STEINITZ uo.) szóból származik. A szó minden valószínűség szerint a jugáni vagy tremjugáni osztjából került át az oroszba.

карыш, 'ein kleiner Sterlet' (PAWL.)

< osztj. CASTR. *kariš* 'kleiner, weisser Sterljäd', PATK. *karēš* 'apró kecege', KARJ. 430 FD. *kārāš zut* 'pieni sterletti, карышь', Fj. *kārāš* 'стерлядь', Sog. *kārāš*, Cs., Kr. *kārāš* 'pieni sterletti', PAAS. K. *kārāš-m̄χ* 'junger sterlet'.

Az osztják szó végén egy -š kicsinyítő képző van, de a fenti szót képzőnélküli alakban megjelölhetjük minden osztják szótári természetű munkában (PALLAS, CASTRÉN, AHLQVIST, PÁPAI, PATKANOV, KARJALAINEN, PAASONEN, STEINITZ). Az osztják szó finnugor illetve uráli eredetű vogul, osztják, szamojéd és esetleg észtt megfelelővel (N. SEBESTYÉN IRÉN: NyK. XLIX, 26).

калидан, колидан (Sib.) 'das Fischnetz, der Netzbeutel der Ostjaken, (PAWL.)

? < osztj. AHLQV. *zulta pun* ua.

Vö. még vog. MUNK. (Éthn. IV, 197, 305) É. *χultné pon* 'keceháló'. MUNKÁCSI (i. h.) az orosz szót az osztjából származtatja és PAWL. értelmezése is arra utal, hogy osztják eredetű a szó. Az újabb szótárakban nem találom. L. még JANKÓ (MHE. 424).

кап (Obvidék) 'hölzerner Hammer mit langem Stiel, mit dem man Fische durch Schläge auf den Kopf tötet' (FUF. XVIII, 159).

¹ A permi megfelelőkre FOKOS DÁVID hívta fel figyelmemet.

< osztj. JANKÓ (MHE. 426) *kaur* 'fakalapács', KARJ. 387—8 FD. *kāūr* 'holzklötzchen, das an einer ende der angelschnur gebunden wird... Kos. *uāχ kāūr* 'hammer', Ni. *kāūr* 'fischkeule', Kaz. *kāūr* 'aus einer wurzel hergestellte hammerartige fischkeule; (in märchen) hamir', O. *kāūr* 'hammer'.

Az alapszavát megtalálhatjuk többek közt PAAS. szótárában is: K. *kāūr*, J. *kāūr* 'hammer, keule'. Az orosz szót az osztjából származtatta KALIMA (FUF. XVIII, 159). Talán a hasonló jelentésű orosz *киюра* szó is idetartozik. SIRELIUS (Sperrf. 341) a finnből származtatja, de KALIMA (MSFOu. XLIV, 120) nem tartja valószínűnek.

керма 'eine art verschlag im walde' (MSFOu. XXIII, 203).

? < osztj. KARJ. 432 FD. *karmi* 'vorratshaus ohne dach im walde zum aufbewahren von wegzehrung und fleisch', AD. *kār'ma*, *kārt'mā* 'holztau im wald (eingang durch das dach)'.

A szó az osztjákban is török jövevény és csak a demjankai nyelvjárásban van meg. Így könnyen regelehet, hogy az oroszba is közvetlenül a tatárból került (Vö. TOIVONEN: JSFOu. LII, 6.11)

манси A szó már legalább 1785 óta ismeretes az oroszban. GEORGI (Russland, 68—9) írja: „... Wogulen... die auch von den Russen *Mansi* genennet“. CSERN. манси 'вогулы'.

< vog. MUNKÁCSI (VNGy. II, 667) É. *mañsi*, K. *māñs* 'vogul és osztják'. KANNISTO (SETÁLÁ cikkében JSFOu. XLII, 1. francianyelvű kiadás 10) T. *māñs'i*, AK. *māñs'*, KK. *māñs'*, FK. *māñs'* P. *māñs'*, FL. *māñsi*, Szo. *māñsi*, V. *māñs'* 'vogoule, enfant non baptisé', MUNKÁCSI (uo) É. *mañsi*, KL. *māñs*, AL. *mañs*, K. *māñs*, T. *māñsi*. *māñs'* 'dé-signation commune des Vogoules et des Ostiaques', AHLQV. *māñs*, *moañs* 'Wogule', CSERN. *mañsi* 'манси (вогулы)'.

A vogul szót l. bővebben SETÁLÁ (i. h.) és ZSIRAI FgrR. 160. A Szovjetunió a területén élő nemzetiségek saját elnevezését teszi meg hivatalos orosz elnevezéssé is. Ezért a манси szó, amely már régóta él az oroszban, mint tájszó, ma már az orosz irodalmi nyelv szókincsébe tartozik.

мегден (Szib.) 'елец' (ПАТК. 71).

< osztj. CASTR. S. *megden* 'döbel, cyprinus dobula', AHLQV. *meudāñ*, *meudñ* 'eine Art leuciscus', ПАТК. *megden* 'dobancs-hal', PÁPAI K. *meghuték* 'мохтык, рыба', PAAS. K. *mēyten* 'елец', J. *māwtay* 'мохтык', KARJ. 515—6. FD. *meγdñ* 'елец', Kos. *mēγdñ* 'döbel', Fil. *meγdñ*, C. *mēγdñ* 'елец', Sog., Kr. *meγtñ* ua., V. *mōγtaz* 'чебак', Vj. *mōγtāk* 'елец', VK., *mōγtaz*. Vart. *mōγtāk* Likr. *māγγtaz*, Mj. *māγγtaz* 'eräs kala', Trj. *māγγt'az*. Ni. *meγtñ* 'чебак', Kaz. *mēγt'z* 'язь', O. *mēγdi* ua.

Ez a finnugor eredetű szó megtalálható a vogulban, csere nyelvben és zürjében (WICHMANN: NYr. LIX, 62, N. SEBESTYÉN IRÉN: NYK. XLIX, 61 és UOTILA: SyrjChr. 118). Minden valószínűség szerint az orosz átvétel valamelyik délnyugati osztják nyelvjárásból történt.

МОХТИК 'рыбка' (PÁPAI 52. PAAS. 1196).

L. az előző cikket. Az orosz szó egy keleti (V., Vj) nyelvjárásból való, a fenti halmnévvel azonos.

МУКСУН, МУЦУН, МАКСУН, МОКСУН 'сибирский сиг, Salmo muxun' (DAL, PAWL.)

< osztj. Z.¹ 69 *muchsun* 'МУКСУН', PALLAS (Zoogr. III, 398) *Muchsun* 'Salmo Muksun', CASTR. *moxan*, *moxen* 'Muksun', AHLQV. *muxsañ*, *muxeñ* ua., PÁPAI KO. *muzsëng* ua., PATK. *moxsar*, *moxser*, *muzsar* 'mokszunlazac', PAAS. K. *moxsar*, J. *moxsar*, Hb.² 43 *mohsar* ua., KARJ. 515 FD. *moxsar* Fil., C. *moxsar*, Kr. *moxsar* . . . Vart., Likr. *moxsar*, Mj. *moxsar*, Trj. *moxsar* . . . Ni. *moxsar* . . . Kaz. *moxsar*, O. *moxsar* 'muksun (fisch)', STEINITZ (O. Vok. 88) Surg. *moxsar*, J. Kaz. *moxsar*, O. *moxsar* 'Muksunfisch'.

vagy < vog. PALLAS (uo.) *Muxung*, AHLQV. *moxsañ*, MUNKÁCSI (Ethn. IV, 304) É. *moxsun*, P. *mukseñ*, CSERN. *mohsan* ua.

GOMBOCZ (NyK. XXVIII, 166) és PAASONEN (FUF. II, 126) a vogul és osztják szót a jakut ill. oszmánli *muksun* szóból magyarazzák. A szó megvan a toboli tatárok nyelvében is: *muqsun* 'ein sibirischer fisch' (RADL. IV, 2174). Mivel csak ez utóbbi töröknyelvű nép van közvetlen kapcsolatban az obi-ugorokkal, és mivel a szó nem tartozik a török nyelvek közös szókincsébe, valószínű, hogy a szó az oroszba és a toboli tatárba valamelyik obi-ugor nyelvből került. Az orosz közvetítésével juthatott a jakutba és oszmánliba. Az Ob vidékén ez a halfajta az egyik legfontosabb tápláléka a lakosságnak. Az orosz szót már AHLQVIST és PATKANOV is osztják eredetűnek tartják.

НЕРОВОЙ (Nyug. Szib.) 'eine Sommerfussbekleidung aus gegerbten Renntierfellen' (PAWL.)

< osztj. AHLQV. *ñuga-vai* 'ostjakische Sommerstiefel'.

Az osztják szó összetétel. Első tagja a AHLQV. *ñuga*, *ñugi*, *ñuki*. 'Sämisch, Leder', PATK. *ñuk*, *ñuka* 'szattyánbőr; az új posztó bolyha', PAAS. K. *ñok* 'lederhandschuh', KARJ. 604. C. *ñog* 'fausthandschuch (aus fell)', Kr. *ñok* 'sämischleder', Trj. *ñok* . . . 'aus renntierfellen genähte scheibe', Ni. *ñok* 'durch benutzung kahl gewordenes (renntier-, schaf-) fell', Kaz. *ñok*, O. *ñogi* . . . 'sämischleder', STEINITZ (Chrest.²) Serk. *ñukə*, Szyn. *ñuki* 'Renntierhaut ohne Haare; Leder; Riemen'. Az összetétel második tagja a AHLQV. *vai* 'ostjakische Sommerstiefel', PATK. *vai* 'nyél, szár', KARJ. 203 FD *u ai*, AD. *u ai*, *u ai*, Kos., Fil., C., Kr. *u ai*, V., Vj. *u ai* VK. *u ai*, Likr. *u ai*, Mj. *u ai*, Trj. *u ai*, Niz., Kaz. *u ai* 'stiel, schaft, strumpf, stiefel, aus renntierfell', STEINITZ (Chrest.²) Serk. *vej* 'Stiel, Schaft'. Az orosz szót az osztjából magyarázza ZUJEV 92 és AHLQVIST.

¹ В. Ф. Зуев, материалы по этнографии Сибири XVIII века (1871-1772). Москва-Ленинград, 1947.

² Hantb. Bukva. N. K. KARJ. hantb. Moskva-Leningrad, 1933.

нырка 'apróhal' (Ethn. IV, 304).

? < vog. MUNKÁCSI uo. K. *nirk*, P. *nirkē* ua. Vö. osztj. AHLQV. *nirki* 'Kaulbarsch', KARJ. 636 Ni. *n̄irkz*, Kaz. *n̄irkz̄*, *n̄ircz̄* ua.

няры (ÉK.) 'gewalkte Stiefel mit angenähten Sohlen' (PAWL.)

< vog. AHLQV. *n̄are-vai*, *niera*, *nira* 'Fussbekleidung von ungegerbtem Leder', MUNKÁCSI—SZIL. É. *n̄arā*, *n̄ar* 'cipő, csizma', KL. *n̄ar* 'csizma', AL. *n̄ar* ua., *n̄erā* 'bocskor', KANN. (Vok. 99) T. *n̄erā*, AK. *n̄arā*, KK. *n̄erā*, FK. *n̄erā*, P. *n̄erā*, V. *n̄erā*, *n̄ara*. *n̄arā*, AL. *n̄erā*, FL., Szó. *n̄arā* 'fussbekleidung' CSERN. *n̄ara* 'няры, чирк и обув из оленьих кисов'.

A szó megvan az osztjákban is *nir* stb. alakban 'lábbeli, cipő' jelentésben. Hangalakját tekintve az orosz szó valamelyik északi vogul nyelvjárásból származik. Valamelyik obi-ugor nyelvtől származtatja KALIMA (FUF. XVIII, 33).

oet 'áradmány' (VNGy. II, 743).

< vog. AHLQV. *oit* 'grasbewachsene Bucht, Wiese', MUNKÁCSI (VNGy. I, 276) FL. *ā'it*, Szy. *ājtā* 'folyónak vagy tónak lefolyása; rét', KL. *ait* 'láp', T. *ājt* 'rét, kaszáló', AL. *ait* 'áradmány', *ait* 'folyónak vagy tónak lefolyása', K., P. *okhēt* 'folyó lefolyása', L. *ait*, *ait* 'lefolyas' (L. még KANNISTO FUF Anz. VIII, 167), CSERN. *ojt* 'заливной луг'

vagy < osztj. AHLQV. *uit* 'Wiese', PATK. *uigit* 'rét', PAAS. K. *qiyət*, C. *ñiyət* 'wiese', KARJ. 14 FD *uiget* 'baumlose, offene stelle' ... O. *q̄iat* 'wiesenerfer des Obs' ... stb.

oстык 'der Ostjake' (PAWL.)

< osztj. CASTR. *ās-jax* 'ostjaken', AHLQV. *as-jax* 'ostjake', PATK. *Ās-jax* 'obi nép, obi osztják', PÁPAI *As-jax* 'az Irdisz torkolata körül lakó osztják nép'. KARJ. 85 C. *ās̄iāx̄*, Kr. *ās̄iāx̄*, V. *ās̄iāx̄*, Vj. *ā̄s̄iāx̄*, Trj. *ās̄iāx̄*, D. *ās̄iāx̄* 'die Ob-ostjaken'.

Mint a МАНСИ és a ХАНТЫ szavak esetében, itt is az orosz szó az illető nép vagy törzs sajátnyelvi elnevezésére vezethető vissza. Ebben az esetben az egész népre alkalmazták az Ob környékén élő osztják törzsek vagy nemzetiségek nevét, sőt még „osztják” elnevezéssel illették egy paleo-szibériai törzset, az ú. n. jénisszei-osztjakokat és a szamojédok egyik déli ágát, a szelkupot is osztják-szamojédnak nevezték. A törzsnév általánosítása egy egész népre nem ismeretlen a jelentésváltozások történetében. Elég megemlíteni, hogy a németek francia elnevezése, az *Allemand* az alemann törzsről utal, finn nevük *saksa(lainen)* pedig a szászra. Az oстык szó már régi előfordulása miatt is figyelmet érdemel: első említése 1499-ből való (ZSIRAI FgrR. 182—4). A szó történetével behatóan foglalkozik KANNISTO (MSFOu. LVIII, 417 kk).

пайба, пайва (prov.) 'das Bastkörbchen' (PAWL.)

< vog. AHLQV. *paip*, *paipa* 'Korb', MUNKÁCSI (VNGy. I, 0235) É. *paip* 'nyírhéjputtony', KANN. (Vok. 22) T. *peip*, *peip*, AK. *p̄āōi'p*, P. *paip* 'ränzel aus birkenrinde', CSERN. *paip* 'пайва, берестяной кошель'.

KANNISTO (i. h.) a vogul szót az ősi szókészletben és nem a jövevény-szavak közt tárgyalja. A vogul szó az egész vogul nyelvterületen ismeretes.

пaнга 'légyölő galóca' (VNGy. II, 743)

< vog. AHLQV. *panz*, *piŋka* 'Fliegenschwamm', MUNKÁCSI (VNGy. II, 0375) É. *pānɟ*, K. *pēiŋk* ua. CSERN. *panh* 'МУХОМОР'

vagy < osztj. AHLQV. *poŋx*, PÁPAI *panɟ*, J. *panga*, PATK. *panz*, PAAS. K. *pānɟ*, J. *pānĕ* (*puŋĕām*) 'fliegenpilz'. KARJ. 688 AD., Fil. *panɟ*, VK., Vart. *panĕ*, Ni. *poŋɟ* stb. ua.

A szó különben finnugor, illetve uráli eredetű, megfelelői megtalálhatók a vogulon és osztjákön kívül a mordvinban, cseremiszen, zürjénben és szamojédban (UOTILA, Vir. XXXIV [1930], 176). Az orosz szót a vogulból származtatja MUNKÁCSI (VNGy. II, 0375).

пешка (Szib.) 'das Fell vom Rennthierkalb' (PAWL.)

L. a következő ПЫЖИК szót. A szó az oroszba a kazymi vagy nizjami osztjából került át. Ez a jövevényt azéért fontos, mert már 1532-ben megtalálható egy orosz szövegben ПЫЖ alakban egyrészt rénborjú, fiatal rén, másrészt rénborjúbőr jelentésben (KALIMA: FUF. XII, 159). AHLQVIST az orosz szót a vogulból magyarázza, de mint KALIMA (i. h.) rámutat, az orosz szó hangalakja inkább az osztják nyelvre utal. A *-ka* képző orosz eredetű. МЕСКЕЛЕИН egy vogul *peška* alakból származtatja az orosz szót, de ilyen vogul alakot nem találok sehohsem.

polkur 'Coregonus polcur'. Ezt a szót eddig az orosz forrásokban nem találtam. FOKOS DÁVID szerint valamelyik orosz nyelvjárásban meg kell lennie, ha a latin elnevezésben benne van.

Ebben az esetben az osztjából való. Vö. PALLAS (Zoogr. III, 400) *porchul* 'salmo polkur', AHLQV. *por-xul* 'Coregonus polkur', KARJ. 732. Kaz. *pārɟul* 'ПЫЖЬЯН; eine sibirische lachsart'. A szó megvan a finnben és jurák nyelvben (N. SEBESTYÉN IRÉN: NYK. XLIX, 34).

порса (Kel. Szib.) 'das Fischmehl, gedörorter und pulverisierter Fisch' (PAWL.)

? < osztj. PÁPAI V. *pors-pünter* 'összeaprózott füstölt szárász hal', KARJ. 735 Trj. *p'or'sa*, *p'or's'a*, Kaz. *p'or'sa* 'fischmehl'.

Az átvétel iránya nem tisztázott.

пыжга 'rénborjú' (VNGy. II, 475, 759). L. ПЫЖИК.

ПЫЖИК 'junges Rennthier, das Hirschkalb' (PAWL.)

< osztj. AHLQV. *pěš*, *pěsi* 'Kalb des Rennthiers', PATK. *peč*, *peš*, PÁPAY J. *peži*, *pažoz* 'renborjú', KARJ. 754. Kaz. *pěži*, Ni *pěži*, Kr. *pěššə* 'renntierkalb im ersten jahre', V., Vj. *pešəz* stb. 'renntierkalb; PAAS. K. *pěššə* 'einjähriges renntierkalb', STEINITZ (Chrest.²) Serk. *pešə* 'Renntierkalb (im 1. Jahr)'.

vagy < vog. AHLQV. *pāši*, *pāšig* 'Renntierkalb', MUNKÁCSI (VNGy. II, 475, 759) *pāsi*, *pāsi* ua., CSERN. *pasij* 'теленок'.

A szó finnugor eredetű; a vogulok és osztjácokon kívül megvan a zürjénben, votjácban és lappban (TOIVONEN: FUF. XIX, 82). Az oroszban valószínűleg osztjác eredetű a szó, a kazymi nyelvjárásból került át. Az orosz szót az obi-ugorból magyarázza PAASONEN: FUF. II, 107 és KALIMA: FUF. XVIII, 36.

ПЫЖЬЯН 'eine der нелъма nahestehende sibirische Lachsart (im Obgebiete)' (PAWL.)

< osztj. Z. 69 *Pjdzschjân* 'ПЫЖЬЯН', PALLAS (Zoogr. III, 400) *Pidshjan* 'salmo polcur'. AHLQV. *pišan* 'coregonus polcur', KARJ. 758 Ni. *pišjân*, Kar. *pišjân* 'ein fisch'.

Finnugor, illetve uráli szó vogul, finn és szelkup (osztjác-szamojéd) megfelelőekkel (N. SEBESTYÉN IRÉN: NYK. XLIX, 20). Az orosz szó osztjác eredetére utal PALLAS (i. h.), AHLQVIST és N. SEBESTYÉN IRÉN (i. h.).

caйм, caйма 'tälchen, senkung, tiefe stelle zwischen heiden, erdrücken und quer durch solche; tälchen mit einem bach' (KARJ. 820).

< osztj. CASTR. *sájem*, AHLQV. *sojim* 'Bach', PATK. *sōjem* 'kleiner bergfluss, bach', PAAS. K. *sōjem*, J. *sājem* 'bach', KARJ. 819—20 D., Fil. *sōjem*, V., Vj. *sāiem*, stb. ua.. A szó megvan valamennyi osztjác nyelvjárársban jelentésárnyalati különbségekkel.

vagy < vog. AHLQV. *sojim* 'bach', MUNKÁCSI—SZIL. É. *sājim* 'patak', P. *sōjim* 'patakmenti erdő', KL. *sojim* 'mocsaras bozót' és (Ethn. IV, 281) *sājim*, *sōjim* 'magas, erdős hegyek között folydogáló patak', CSERN. *sojm* 'ручеек, сырой ложок'.

Az obi-ugor szavak finnugor eredetűek (PAASONEN: MSFOU. XLI, 100).

caнп (Szib.) 'netzgewebe' (PATK. 129).

< osztj. CASTR. *sājep* 'Netz, Reuse', AHLQV. *sōjip* 'Zugnetz', PÁPAY S. KO. *sajip* 'невод, gyalom', PATK. *sājep*, *sōjep* (*sāipet*, *sōipet*) 'háló neme' SIRELIUS (Sperrf. 107) V. *saiip-čop* 'als netzteil des wehrs gebrauchter zusatteil des zugnetzes', KARJ. 820 C. *sōjap* '10 klafter langer netzteil am zugnetz' Sog. *sojap*, Kr. *sōjap*, *sōjap* 'netz, das zu einem zugnetz verwendet wird (länge 10 klafter)', V. *sājow* 'zugnetz', VK., Vart. *sājow*, Likr., Mj. *sājap*, Trj. *sājap*-, tsz. *sājap*, Kaz. *sōjip*, O. *sājap* stb. ua.

vagy < vog. MUNKÁCSI (Ethn. IV, 307) AL. *sāip* 'hálóvarsa'. MUNKÁCSI (i. h.) az orosz szót a vogulból származtatja. A vogul-osztjác szó finnugor eredetű. (l. uo.).

cop (Nyugatszib.) 'grosse, mehr od. weniger andauernd überschwemmte Stelle' (PAWL.)

< osztj. CASTR. I. *tór*, S. *tár* 'niedrige Gegend, Wiese, Morast'. AHLQV. *tor* 'eine von einem Flusse durch Überschwemmung gebildete seichte Bucht'. PÁPAI K. *tor* 'cop, folyóáradvány', Vj. *jar*, KO., S. *lar*, *lár*, J. *sar* ua., PATK. *tór* 'tó: áradványvízből keletkezett mocsár vagy rét', PAAS. K. *tór* 'kleiner see ohne abfluss', J. *Lár* (*Lürâm*) 'wiese, die überschwemmt wird, seichte bucht', Hb. 14 *tor* 'cop (озеро)', KARJ. 1084. FD. *tor* 'see', AD. *tor* 'see ohne abfluss', Kos., Fil. Scg. *tór* 'see', C. *tór* 'see, zur zeit des hochwassers entstehender see', KR. *tor* 'see', V. *lar* 'niedrig liegende baumlose wiese, im frühling von wasser bedeckt', Vj. *jar* 'tief liegendes baumloses wiesenufer, das im frühling überschwemmt ist.' VK. *jar*, Vart. *Lar*, Likr. *ðâr*, Mj. *Áâ'r*, Ni *tor*. Kaz. *лор*, O. *lar* 'see', Trj. *ñörâm-Áâr* 'grosser see, sumpfiger see'. STEINITZ (Chrest.²) Serk. *tor*, Ber. *lor* 'Überschwemmungssee, überschwemmte Wiese'.

Az osztják szó finnugor, illetve uráli eredetű vogul, zürjén, votják, magyar (*ár*) és szamojéd megfelelőekkel (PAASONEN, s- laute 47, Beitr. 255' JSFOU. XXVI, 4. 15—6. TOIVONEN: FUF. XXI, 99). Természetesen az orosz szó csak egy középső (J., Trj., Kaz.) osztják nyelvjárásból magyarázható meg, ahol a jellegzetes spirantikus *r*-féle hang szerepel. Már AHLQVIST is felhívja erre az el nem hanyagolható tényre a figyelmet (JSFOU. I, 87). L. még KALIMA: FUF. XVIII, 47.

СЫНГА (Szib.) 'Oedemia nigra, die Trauer-, Mohrente' (PAWL.)

< osztj. PALLAS (Zoogr. II, 247) *Ssyng* 'Anas atra', CASTR. *sink* 'kleine weisse ente mit weissem schnabel', AHLQV. *siñk* 'anas nigra', PÁPAI *siñk* 'kacsa-féle', PAAS. K., J. *siñk* 'eine entenart', REGULY *siñgi*, PÁPAY J. *siñci* 'fekete réce', KARJ. 849. FD., C. Kam. *siñk* 'ganz schwarze, krummschnäbelige entenart...', V. *siñk* 'schwarze ente?', Vj. *siñk* 'fuligula nigra?', VK., Vart. *siñk*, Likr. *siñk*, Mj. *siñk*, 'schwarzer wasservogel', Trj. *siñk*, *siñk* 'schwarze wasservogelart', Ni. *siñk*, Kaz. *siñk* 'schwarze ente'.

A szó megvan a vogulban is. GOMBOCZ szerint (NyK. XXXII, 206) ez az obi-ugor szó szamojéd eredetű volna. A jelentéskülönbség miatt ('réce' ~ 'sirály') ez a magyarázat elfogadhatatlan. CASTRÉN jelentésmegadása valószínűleg téves, mert valamennyi szótári adat a fekete récére utal. Szótárában DAL' az orosz szót osztják eredetűnek jelzi.

СЫРОК (Tomszk) 'Abramis vimba, die Zärthe, Rusz-, Blau-, Meernase' (PAWL.).

< osztj. Z. 69 *Joroch*¹ 'сырок', PALLAS (Zoogr. III, 409) *Sorroch*, S. *Sir-roch* 'Salmo Vimba', CASTR. I. *sáraw*, S. *sáarak* 'Plötze', AHLQV. *sorix* 'Coregonus vimba', PATK. *sōroχ*, *sōréχ* ua. PÁPAI KO. *sarak*, *sorok* ua., KARJ. (OL. 49) FD. *sārâχ*, Trj. *sārâk*, V. *sprâk*, Ni. *sōrâχ*, Kaz. *sōrâχ*, O. *sprâχ* 'coregonus vimba, сырок', PAAS. K. *sprâχ*, J. *sprâk* ua.

¹ Valószínűleg nyomdahiba vagy téves olvasás *Sorroch* helyett.

A szó megvan a vogulban is: PALLAS (Zoogr. III, 409) *Sorroch* 'Salmo Wimba', AHLQV. *sorex*, *sorix* 'Coregonus vimba', MUNKÁCSI (Ethn. IV, 304) É., KL. *sorész*, FK. *sorkh*, AL. *sirész*, T. *sorèkh* ua., CSERN. *sorah* 'сырок'. Megtaláljuk a szó megfelelőit a permi nyelvekben és a finnben. Nehéz megállapítani, vajjon az orosz szó osztják vagy vogul eredetű-e. AHLQVIST, PATKANOV és N. SEBESTYÉN IRÉN (NyK. XLIX, 43) az osztjából magyarázzák. A halmév átment a toboli tatárok nyelvébe is (PATK., SEBESTYÉN i. h.).

сырп (Perm) 'Ein Fischnetz in Sackform (mit zwei Schnüren)' (PAWL.).
 < vog. MUNKÁCSI (Ethn. IV, 305) É., KL., P. *sirp* 'pirittyháló', SIBELIUS (Sperrf. 400) Cserd. *syryp* 'suuriagarn'. CSERN. *sirp* 'сеть рыболовная вроде бредня'.

KALIMA: NyT. LIX, 72.

тарнаба (Perm) 'eine Art Balalaika mit 8 Kupfersaiten', тарнобойка (Szib.) 'die Plaudertasche, Schnattergans' (PAWL.).

< osztj. AHLQV. *tarni-ār* 'Hörensagen, Überlieferung', PATK. *tārnan-āra* 'harcé ének, hősenek', PAAS. K. *tārnan-ār*, J. *tārnan-ārə* 'heldenlied', KARJ. 1021 FD. *tārnan ār* stb. ua.

A szó megvan a vogulban is: É. *tərni-əri* stb. ua. (Vö. MUNKÁCSI, VNGy. I, 033). MUNKÁCSI (i. h.) az orosz szót тарнобой-nak írja és előtagját a fenti osztják szóból származtatja.

томап, тамар (Szib.) 'der Pfeil mit stumpfer, knöcherner Spitze (bei den Ostjaken) zur Jagd auf Pelztiere' (PAWL.).

? < osztj. PATK. *tamar* 'evetvadászatra való bunkós nyíl', PÁP.—BEKE *tamar* 'stumpf'.

Noha csak ez a két adatunk van az osztják szóra, mégis elég nagy területen kell ismertnek lennie, mert BEKE szójegyzéke PÁPAY JÓZSEF Obdorszkvidéki szövegeiből készült, vagyis a legészakibb osztják vidékről, PATKANOV adata viszont az osztják nyelvterület legdélibb tájékáról, az Irtys vidékéről való. Az orosz szó értelmezése is arra utal, hogy a nyílfej az osztjakoknál használatos. A šor *tamar* 'ein runder Pfeil mit einem Knopfe am Ende' (RADL. III, 996) talán orosz közvetítéssel került ebbe az altáji török nyelvbe.

MECKELEIN az osztjából származtatja az orosz szót.

ханты 'osztják'.

< osztj. CASTR. I. *Xanda*, S. *Kanda-ku* 'Ostjake', PÁPAI K., V. *khintā*, KO. *khanda*, S. *kandä*, J., FO. *khandä* 'osztják, kondai vogul', AHLQV. *xanda*, *xonda*, *xandi*, *xandī* 'ostjakisch', *Xanda-xo* 'Ostjake', PATK. *xanda*, *xand* 'osztják', PAAS. K. *xantə*, *xantə-xüi*, J. *ḡantāḡ-ḡò* 'ostjake', KARJ. 317 FD. *ḡāndə* 'ostjake, mensch', Kos. *xantə*, C. *ḡāndə*, Sog., Cs., Kr. *ḡāntə* 'ostjake', Ni. *ḡāntə* O. *ḡāndi* 'ostjake, ostjakisch', Kaz. *ḡānti* 'ostjake, ostjakisch, mensch', STEINITZ (Chrest.²) Serk. *ḡantə*, Szya. *ḡanti* 'Ostjake, Mensch'.

чаговой 'anser pulchricollis, die braunhalsige Gans' (PAWL.).

< osztj. PALLAS (Zoogr. II, 232) *Tschakwoi* 'Anser ruficollis', AHLQV. *šak-voi*, *đak-voi* ua., KARJ. 903 Ni. *šakūñi*?, Kaz. *šak-koji*, O. *šakūai* 'kleinste gänseart'.

Bár az osztjából viszonylag kevés az adatunk, kétségtelen, hogy az orosz szó az osztjából való átvétel, ahol viszont hangutánzó eredetű. A szó az osztjában összetétel, második tagja a *vai*, *voi* stb. 'állat, madár' jelentésű szó, amely számos más osztják állatnévben is előfordul.

чамя, чамья 'magas oszlopokra épített kis éléskamra' (VNGy. II, 744).

? < vog. AHLQV. *šumex*, *šumijax*, *sumjax*, *sumlex* 'kleiner Speicher auf hohen Ständen stehend', MUNKÁCSI (VNGy. II, 615) É. *šuml'ëž*, (I, 287) FK. *soml'ëž* ua., CSERN. *somjah* 'чамья; амбар'.

A szó megvan az osztjában is, pl. KARJ. C. *ššūmat* 'eine holzkiste in der beeren im walde aufbewahrt werden' . . . V., Vj. *ššōmāl'* stb. 'waldspeicher'. Az orosz szó lehet zürjén eredetű is, l. KALIMA FUF. XVIII, 43.

черкан (Szib.) 'die Falle (zum Fang von Thieren)' (PAWL.).

< osztj. AHLQV. *serkan* 'Fanggeräth für kleinere Thiere (Hermeline u. dergl.)', *šorkan* ua., PAAS. K. *šarkā'n* 'hermelinfalle', KARJ. 919 FD. *šārcā'n* 'eine vorrichtung zum fang von eichhörnchen', AD. *šārcān* 'falle', C. *šā'raān* Kr. *š'ā'rkā'n* 'eichhorn-, hermelinfalle', Ni. *šorkān'*, Kaz. *šō'rkān'*, O. *šārcā'n* 'bogenfalle'.

Az osztják szó kapcsolatban lehet a megfelelő zürjén-votják szóval; talán finnugor eredetű kifejezéssel van dolgunk (KALIMA: Nyr. LIX, 72, WICHMANN FUF XVI, 208).

чубал 'der Herd, die Feuerstelle, der Kamin (der Tataren, Baschkiren, der Bergvölker) mit Mantel und Rauchloch; (am russischen Ofen) der Vorderherd mit dem Mantel und einem Theil des Schornsteins' (PAWL.).

< osztj. AHLQV. *šonxal*, *šogal* 'Kaminartiger Herd in den Winterjurten', PÁPAI K. *čukhāl*, S. *čuxal*, FO. *toval* 'csuval, a földön levő tűzhely', PATK. *tōgol*, *šōgol* 'tűzhely', PAAS. K. *kožq̄l*, J. *koṽal* ua., STEINITZ (Chrest.²) *šunxal* ua., KARJ. 900 FD. *šōgot* 'offener kochherd, tschuwal', Fil. *šōxal*, Kr. *š'ōgot*, V. *šōxāl*, Kam. *š'ōxal*, Ni. *šōnḡal*, Kaz. *šōya'l*, O. *šōya'l* 'tschuwal', Vj. *šōya'l* 'herdofen im vorgang, in der erdhütte, tschuwal'.

vagy < vog. AHLQV. *šoval*, *šouil*, *šouvel* ua., MUNKÁCSI (VNGy. II, 0133. 0241) É. *šāvēl* 'tűzhely', CSERN. *šoval* 'чубал'.

A szó megvan a toboli és az altáji tatár nyelvekben, valamint a baskirban is, de mindezekben obi-ugor jövevénynek látszik. Az orosz közvetítés természetesen föltehető (PAASONEN, FUF. II, 136). Az obi-ugor szó a szamojédból való, mint már AHLQVIST, PAASONEN és STEINITZ is megállapították. Nem ismerek viszont olyan szamojéd alakot, amely az orosz szó közvetlen forrása lehetne. Szerintem ez a művelődési szó az oroszba a jugáni osztjából vagy a lozvai vogulból került át. AHLQVIST az osztjából magyarázza.

чугац (Szip.) 'hügel' (PATK. 82).

? < osztj. PATK. I. *tuges* 'magános domb', KARJ. 902 C. *tu'gèsunt, fógàs unt* 'ein berg bei dem jurtentendorf Cingal. jurty, bei den russen Dalnyj Čugas'.

Mind orosz, mind osztják részről túlságosan kevés adatunk van erre a szóra, és a bizonytalan szófejtések közé kell sorolnunk. Nagyon valószínű, hogy nem is közszóval, hanem tulajdonnévvel állunk szemben. PATKANOV idevonja még a zürjén *tsuk* 'einzelstehender berg' szót is, de vö. WICHMANN: FUF. XI, 260.

шокур, шокур (Тоб.) 'морская рыба, Salmo schokur' (DAL').

< osztj. Z. 79 *tschòkor* 'шокур', PALLAS (Zoogr. III, 396) *schóhor* 'Salmo Lavaretus', AHLQV. *šogor* ua. PÁPAY—BEKE *šokor* 'š-hal', KARJ. (N. SEBESTYÉN IRÉN cikkében NYK. XLIX, 15) Ni. *šogâr*, Kaz. *šogâr*, O. *šogâr* 'ein fisch, шокур, schnäpel'. — Trj. *šòk'âr* ua.

vagy < vog. AHLQV. *såkur, søxer* 'coregonus lavaretus', MUNKÁCSI (Ethn. IV, 304) É. *sukér* ua. KANNISTO (NYK. XLIX, 15) Szo. *sågar* ua., CSERN. *soyur* 'шокур'.

A szó uráli eredetű; megtalálható a votják, cseremiszi és a nyenyec (jurák-szamojéd) nyelvben. A szelkup (osztják-szamojéd) szó nem tartozik az ősi szókincshez, minden bizonnyal osztják jövevény (N. SEBESTYÉN IRÉN: NYK. XLIX, 15).

шунжа 'moszat' (VNGy. II, 744).

< vog. AHLQV. *süns* 'usnea barbata', MUNKÁCSI (VNGy. II, 623) Szo. *süns*, SZYC. *suss* (*süns-*), P. *šunš* 'moszat', AL. *khunna-šunš* 'rénzuzmó'.

Az orosz szó — konzonzantizmusa miatt — valamelyik középső (P., AL.) vogul nyelvjárásból való, mint arra már MUNKÁCSI is (i. h.) utal.

юкола 'der an der Luft gedörrte u. in Gruben gesäuerter Fisch, nam. Hecht, von dem sich in Kamtschatka Menschen u. Hunde nähren' (PAWL).

? < vog. MUNKÁCSI—SZIL. É. *joxel*, *joxl* 'száritott és füstölt hal', KL. *khuljåxel* 'száritott halszeletek', CSERN. *johul* 'юкола'.

A vogul szóban esetleg összetétel lappang, melynek a második tagja a *xul* 'hal' volna; nem tudok viszont ebben az esetben a szó előtagjára vonatkozólag semilyen magyarázatot sem adni. Másrészt PAWLOWSKY szótára kifejezetten Kamcsatkára utal, de mivel oda is az Ob-vidéken át vitt az út, vihették tovább is az orosz telepések a szót.

юрак 'Jurake (ein Samojedenstamm)'.

< vog. AHLQV. *jorin* 'Samojede', MUNKÁCSI (VNGy. II, 0228) É., KL. *jårén* ua., D. *jörén* ua. és 'északi vogul', (II, 223) AK. *joryén* 'szamojéd', KANN. (JSFOU. LIV, 1. 21) AK., KK. *jòryen, jòrn* 'самоед', AL. *jòrn* 'еран', FL. *jòrn* 'ерани, самоеды', Szo. *jòrn* 'samojedi', AL. *jòrnàt* 'Samojeden' CSERN. *jorn* 'ненец (самоед)'.

vagy < osztj. AHLQV. *jorriñ, or*, PATK. I., K. *jaran, jarèn*, Dem. *jàrgèn*, O. *jořen. jorren*, S. *jaragan*, PÁPAI FO. *jàrgan*, J. *jàrgan*, S. *jörèn*, KO. *jerghan*. PAAS. K. *jàràn*, J. *jàràn-ħõ*, STEINITZ (OVE. 453) *jorŋ žü* ua. stb. További adatokat l. HAJDÚ (JSFOu. LIV, 1. 20—21).

A vogul és az osztják szó a jurákok egyik *jar* törzsnevéből alakult ugyanazzal a képzővel, mint a *saran* 'zürjén'. A szó vége fölvette a gyakori orosz -ЯК népnévképzőt (L. bővebben HAJDÚ i. h. 19—32).

яга (Szib. és Orenbg.) 'der Pelz (aus Füllenfellen mit dem Haar nach aussen; auch ein solcher aus den teuern Bälgen der Polarente, lang, sackförmig, mit u. ohne Kragen, der gew. Reispelz)' (PAWL.).

? < vog. MUNKÁCSI (VNGy. II, 440, 0590) É. *jàžä, jãž*, K. *jàkh* 'köpeny-suba', CSERN. *jaki* 'панда у якушки'.

A szó megvan az osztjákban is: PAAS. K. *jàkì* 'pelz aus hundefell', KARJ. 146. C. *jàgä*, KR. *jà'ká* ua. PAASONEN a kondai alakot orosz jövevénynek tartja. Valóban, könnyen meglehet, hogy a szó mind a vogulban, mind az osztjákban az oroszból való. Az obi-ugor szókat a tatárból magyarázza KANNISTO (FUF. XVII, 85) és TOIVONEN (JSFOu. LII, 8).

янга 'keskeny, tiszta láp' (VNGy. II, 744).

< vog. AHLQV. *jàngel-ma, jãk* 'Sumpfiggend. Tundia', MUNKÁCSI (VNGy. II, 597) É. *jànkèlmä*, AL. *jàngèlmä*, KL. *jàngèlm*, P. *jàngèlèm* 'fával be nem nőtt kicsiny, tiszta mocsár, láp (маленькое, чистое болото), K. *jànk, tür-j.* 'mocsár'.

A vogul szó finnugor eredetű, megvan a finnben és a lappban is (MUNKÁCSI i. h.). Az orosz szó valószínűleg a kondai alak átvétele.

яран 'szamojéd, északi vogul' (VNGy. II, 0228. 472).

< vog. MUNKÁCSI (uo.) *jàrèn. jörèn* stb. l. юрак.

vagy < osztj. PATK. I., K. *jaran, jarèn* 'szamojéd ember' l. юрак.

Az orosz szó szűk területen él csak, és HAJDÚ PÉTER szerint (JSFOu. LIV, 1. 32) jóval újabb eredetű jövevény a szibériai orosz nyelvben, mint a юрак.

яча 'rovás, bevágás fára, amellyel a vadászok jelölik útjukat' (MUNKÁCSI kézír.).

< vog. AHLQV. *jàšam, jàšam* 'Linien ziehen, malen', *jàšmìl, jàšmìl* 'Strich, Streif, Linie', MUNKÁCSI É. *jàš* 'ösvényrovás' (VNGy. III, 337), KL. *jàš* ua. (489), P. *jàš* 'rovás' (521), *jàš-* 'útat jegyez bevágásokkal' (kézir.), KANN. (Vok. 21) T. *jàš-* AK. *jàš-*, KK., FK. *jàš-*, P. *jàš-*, V., AL. *jàš-*, FL., Szó. *jàš-* 'zeichnen, ritzen', CSERN. *jàš* 'лугъ, тропа, колея', *jàšukve* 'изобразить, рисовать, писать'.

vagy < osztj. PAAS. K. *jàtšam, jàtšám* 'linien, ziehen, striche, machen, zeichnen', KARJ. Wb. 194-5 C. *jàtšá* 'ritzen, eine linie, einen strich ziehen' s. b.

Az obi-ugor szó szamojéd megfelelőjét l. PAASONEN, Beitr. 180—1.

Ha vázolni akarjuk azokat a társadalmi, gazdasági és művelődési körülményeket, amelyek közt a fenti szavak átkerültek az orosz nyelvbe, a következő képet kapjuk:

A XV. és XVI. században, az Ural keleti oldalának és Szibériának hódítása után az orosz telepesek egy halász-vadász és rénszarvastenyésztő népet, illetve törzseket és nemzetségeket találtak az Ob vidékén. Ezek olyan tájékon folytatták ősi foglalkozásukat, amelynek állatvilága részben ismeretlen volt a hódítók előtt. Így átvették az oroszok a benszüllöttektől néhány hal nevét, mely főleg az Obban és annak mellékvizjeiben otthonos (карыш, мерден, мохтик муксун, пыжьян, сырск, шокур, нырка), a halak jellemző, vonulásának nevét (вонзь), a szárított, savanyított és főlaprózott halét (порса, юкола) és néhány madárét (сынп, чагвой). Egy-két növénynev is átkerült, mint a galóca egyik tájnyelvi neve (панга) és egy moszat vagy zuzmófajta (шунжа).

Az oroszok már előzőleg is ismerték a rénszarvast; mégis vettek át néhány, a rénszarvas tenyésztésére vonatkozó szót, mint a пыжик, пешка, кайма, valamint a rénből készült bunda гусь és lábbeliek неговой, няры nevét. Ruházati cikk a яга és дубас is.

A vogulok és osztjások jó halászok, különösen az utóbbiak. Ezeknek ma is a halászat a főfoglalkozásuk. Az oroszok a halneveken kívül megtanultak néhány, a helyi viszonyokhoz alkalmazkodó halászati módot és így átvették néhány halászszerszám nevét is, mint a важан, гимга, жали, зела, колидан, каур, сайп, сырп. A híres prémvadászok nyelvéből való a szibériai oroszban egy hermelincsapda (черкан), egy, — a mókusvadászatnál használt — bunkósvégű nyílfajta (томар), valamint a vadász-ösvény (яча) neve.

Az obi-ugor eredetű szibériai orosz szókinésében visszatükröződnek az Ob-vidék tundráinak térszíni formái is: mint az áradványterületé (сор) lefolyásé (ахт, оет, сайм) és mocsaré (ляга), valamint talán az egyik magasabb part maradványáé (чугас).

A félnomád népek kezdetleges tűzhelyének neve (чувал) is obi-ugor közvetítéssel került át az oroszba. Átvették nyírhéjből készült edények (пайба, вотлан), egy erdei, lábön álló étéskamra (чамья, керма), egy zene-szerszám (гарнаба) nevét és egy igét (ереститься).

Végül, mint annyi más nyelvnél is előfordul, az illető népek vagy törzsek saját elnevezése is átkerült az oroszba: манси, ханты, остяк, és az osztják néni neve, az анька. Más nép elnevezése a зырянин, еран, яран és юрак is.

Amint a fenti felsorolásból is látható, ezek a jövevényszavak a szibériai orosz nyelvjárások szókészletének csak elég csekély rétegét alkotják. Kétségtelen, hogy ezek az átvételek elsősorban az Ob-vidék különleges adottságaira vonatkozó kifejezésekkel gazdagították az orosz szókészletet. A szókészletnek ez a bővülése természetes következménye volt annak, hogy az orosz telepesek beleilleszkedtek a helyi termelési viszonyokba és az adott gazdasági lehetőségekbe.

Az átvételek időpontjának megállapításához sajnos nagyon kevés támpontunk van. Tudjuk, hogy az остяк, зырянин és a пешка szavak már a

XV. ill. XVI. században feltűnnek; a манси, муксун, пыжьян, сырок, сынга, чагвой, шокур csak a XVIII. századtól kezdve szerepelnek írásos följegyzésekben (természetesen csak a tőlem ismert forrásokban). Ha lett volna alkalmam bővebben tanulmányozni korábbi szövegeket, különösen útleírásokat a XVI—XVIII. századból, bizonyára találhattam volna a szójegyzékben felsorolt szavak közül többre is korábbi példát. Szerintem a fenti szavak legnagyobb része a XVI—XVIII. században került be az orosz nyelvbe. Mivel elég csekélyszámú átvételről van szó, nehéz volna pontosabb időrendet megállapítani, valamint messzemenő hangtani következtetéseket levonni az átadó obi-ugor és az átvévő orosz nyelvjárás között. Ez a feladat annál is kétségesebb volna, mivel az esetek egy részénél még azt is bajos megállapítani, vajjon az obi-ugor nyelvek közül melyik az átadó nyelv. Annyit mindenesetre megállapíthatunk, hogy az obi-ugor nyelvek zöngétlen mássalhangzóit az orosz nyelv gyakran veszi át zöngés formában, mint a гимга, гусь, дубас, зырянин, пайба, панга, пыжьян, сынга, чагвой, янга esetében.

A vogulból le het származtatni a következő orosz szavakat: ахт, ?вотлан, гимга, ?жали, ?зела, ереститься, манси, няры, пайба, сырп, чама, шунжа, ?юкола, янга, яча. Az osztjából valók az анька, важан, вонзь; дубас, кайма, ?керма, карыш, каур, мегден, мохтик, неговой, остяк, пешка, ?порса, пыжьян, саип, сор, сынга, тарнаба, томар, ханты, чагвой, черкан, ?чугас. Megfelelő fogódzó híjján aligha tudjuk eldönteni, melyik obi-ugor nyelvből valók a következők: гусь, еран, зырянин, муксун, оет, панга, пыжик, сырок, чувал, шокур, юрак, ?яга, яран.

Az osztjából való átvételek valamivel számosabbak, mint a vogul eredetűek. Ennek a magyarázata az osztjakok számbeli fölényén kívül az, hogy az osztjakok Berjozov, Obdorszk és Szurgut környékén szorosabb kapcsolatban vannak az orosz lakossággal, mint az Obtól nyugatra, távolabb eső vogul települések.

*

Befejezésül felsorolom még azokat az orosz szavakat, amelyeket АНЛ-ВУИСТ valamelyik obi-ugor nyelvből magyarázott, de én nem osztom nézetét. Mivel ezek a szavak az obi-ugor nyelvekben is szamojéd eredetűek, és inkább csak az északi nyelvjárásokban ismeretesek, valószínűbbnek tartom a közvetlen szamojédből való átvételt, az obi-ugor közvetítés föltevése szükségtelen. Némely esetben az orosz szó hangalakja is inkább a közvetlen szamojéd előzményre utal. Ebbe a csoportba a következő szavak tartoznak: неплюй vagy неблюй 'rénbörjűbőr', малица, 'rénbórsuba', панда 'prémszegély', парка 'könnyű rénbunda'.

ZELEIN (Russische Volkskunde. Berlin—Leipzig, 1927, 261) az ukrán хата szót ugor eredetűnek véli, de mivel ez a szó a nagyorosz nyelvjárásokban ismeretlen, nehéz volna a vogulból vagy az osztjából magyarázni. ZELEIN sem erre gondol; ez a szó szerinte az ukránba a magyarból (a m. ház szó előzményéből) került volna át még a honfoglalás előtt. Hogyha ez a feltevés helyes volna, akkor a magyar -t- > -z- hangváltozás még nem zárult volna le a IX. században. Ez viszont kevésbé valószínű. GOMBOCZ szerint (ÖM. II/1. 92) a szóbanforgó hangváltozás már a VI. sz. körül befejeződött.

Megemlékezhetünk még ZUJEV (78) КΥΡΟΗΣΕC 'csapdafajta' szaváról. Ezt azonban nem orosz szónak, hanem csak orosz szövegbe ékelt osztják szónak tartom. Ha mégis orosz tájszó, akkor az osztják eredetű szavak közé lehet sorolni.

Az orosz РУХНУТЬ 's'écrouler, s'effondrer' (Щерба, Dict. russe-fr.) szó nagyon hasonlít egy osztják igéhez: ПАК. *rāχnem, rōχnem* 'beomlani, letörni', PAAS. J. *rūknəm* ua. stb. Ez az egyezés azonban nem eléggé meggyőző, mert az orosz szó megfelelői a többi szláv nyelvben is megtalálhatók, az osztják szó viszont kétségtelenül finnugor (vö. pl. m. *roggy*). Itt inkább véletlen hasonlóságról lehet szó.¹

KÁLMÁN BÉLA

Fák és fás helyek régi nevei az uráli nyelvekben²

116. osztj. *nur*.

Az osztják nyelv irtysi nyelvjárásából jegyezte fel PATKANOV a *nur* szót, amelynek jelentése 'erdős magaslat, kleiner bewaldeter landrücken zwischen niederungen'.

Az osztják szónak pontos megfelelője van a cseremiszen. A *nur* szó GENETZ cseremiszi szövegeiben nemcsak 'szántóföld; feld', hanem 'erdő; wald' jelentésben is előfordul (utóbbi jelentésre vö. pl. *nuroško kaja pu ruas* 'er geht einmal in den Wald Holz hauen 2. l.). RAMSTEDT és WICHMANN a szónak csupán 'feld' jelentését ismerik: RAMST. *nar* 'Feld', WICHM. (Chresth.) KH. *nar*, U. *nur* id.

Az osztj.-cser. szóval minden valószínűség szerint összetartozik a moksa-mordvin (AHLQV.) *nor* szó, amely csupán a *normal* 'garten- erdbeere' összetételben használatos. Ezzel a *nor* szóval azonosnak tekinthető a BUDENZ mordvin szójegyzékében található 'gyep, pázsit' jelentésű erzä-mordvin *nar* szó.

Ha elfogadjuk ZSIRAINAK azt a magyarázatát, hogy a finn *nurmi* szóban levő -*m*- képzőelem (vö. MNy. XXIII, 315), akkor az osztj.-cser.- md. szót egybevetjük a következő keleti-tengeri finn szókkal: f. *nurmi* RENV. 'campus graminosus, pratum aridum, solum elevatum', LÖNNR. 'gräsvall, gräsmatta, gräs; hårdvall, linda, äng'; észt WIED. *nurm* 'Hochland, hohe Fläche; — Feld, Acker'; liv KETT. *nurm, nurn*, (alt) *nüim* 'feld, acker'.

¹ A vogulban van egy *ün, ün, ün* stb. 'mókus, kopek' jelentésű szó, amelyet össze lehet vetni az osztják *lärgi, lärgi, dārki, tärkä* stb. szóval. A török nyelvek egy részében *ün, ün, tün* alakban tűnnek fel. Ezeket már sokszor hozták kapcsolatba a fenti obi-ugor szóval. Van másrészt a törökben egy *tärkä, tärkä* stb. 'fém-péncz' jelentésű szó, amelyet az orosz *дѣньга, дѣньги* eredetijének tartanak. Lehetséges az összefüggés valamennyi fenti szó közt, de a részletek tisztázása még behatóbb tanulmányt igényel.

² A tanulmány 1943-ban készült és adatott nyomdába. Első része 1943-ban (NyK. LI. 412—34. l.), második része 1948-ban (NyK. LII. 3—14. l.), harmadik és negyedik része 1950-ben (NyK. LII. 247—61. ill. 309—44. l.) jelent meg.

A szó, amelynek alapjelentése 'száraztalajú (nem mocsaras) sík terület, ilyen területen növérdő' lehetett, uráli örökség a finnugor nyelvekben, mert az osztják-szamojédból is kimutatható: CASTR. Kar. *nur* 'eine waldbewachsene Ebene', KLAPR. Ket *nior* 'Feld', Narym *nior* id.

117. magy. *vad*.

A magyar *vad* szónak a mai és a régi nyelvben kettős jelentése van: 1. indomabilis, ferus, ferox stb., 2. 'fera, belua, bestia'. A szó eredeti jelentése — mint tudjuk ¹⁾ — 'erdő' volt s ez a jelentés megőrződött a *radállat* összetételben, amelyben a *vad* előtag azonos a kondai-osztják népköltészetben megőrződött (PAAS.) *ünt-wō'ja* 'grosswild (bären, elentiere, renntiere)' összetétel előtagjával és azt jelenti, amit az osztj. *ünt* szó, vagyis: 'erdő'.²⁾

Az osztják szónak a következő alakváltozatait, illetőleg összetételeit ismerjük: AHLQV. *ünt*, *vōnt* 'das rechte steile Ufer der Flüsse, welches auch *ünt-pālek* heisst', *ünt-ur* 'das feste Land auf dem rechten steilen Ufer; Kieferwald'; BEKE *unt*, "ont, vont 'erdő; Wald', PÁP.—MUNK. K. *unt*, FO. *vont* 'sűrű erdő. vadon' vö. J. *unt* 'festes land, wald. hügel' (C.); FK. *vant*, *vānt* 'sűrű, rengeteg erdő, meredek part', vö. *vont* 'berg, hügel' (C.), PATK. *unt*, *vont* 'erdő; hegy, domb; az Ob és Irtysch erdős hegyi part-tája; wald, urwald; berg. hügel; festes land, die bewaldeten und erhöhten (rechten) ufer des Ob und des Irtysch (gegensatz zu *jāgam*); *Unt-jega* (n. pr.) „Wald-fluss“, name vieler flüsse im ostjakischen norden, *Unt-jega-jāgam* (n. pr.) „Heide an dem Waldflusse“, name einer heide in der Kl. Kond. wol.'; PAAS. K. *ünt* 'nadelwald', J. *wōnt* id.

A magyar *vad*, osztj. *ünt*, *vōnt* stb. szónak pontos megfelelője van a lappban:

IP. FRHS *vuōvde* 'silva magnis arboribus, praecipue pinibus et abietibus repleta; Skov af store Træer, isaer Fure og Gran'; LAGERKR. Tys. *vūōwriē* 'Wald', Suj. *vūōwriē* id. 'Waldgebiet, Gebiet der Waldlappen'; KÖNK. *vūōwriē* 1. 'dichter Wald'; 2. 'das Waldland, wo sich die Waldlappen aufhalten', Rep. *vūōwri* 'Wald'; NES. *vūōwri* 'Wald'; NEID. *vūōwriē* id.; WIKL. *vūōwriē* 'wald (besond. nadelwald)'.

Az Észak-Finnországból feljegyzett *outa* szó, amelynek jelentése RENVALL szerint 'silvestris l. silvosa e. c. regio; waldig' (vö. LÖNNR. *outa-lappalainen* 'skogs- l. fiskare Lapp'), jövevényező a lappból.

118. vog. *vani*.

Az AHLQVIST szótárában megtalálható vogul *vani* szónak kettős jelentése van: 'Wald' és 'Halbinsel'. SZILASI szerint *vāni* 'erdei hegy; waldeshöhe. — dombos erdő; hügeliger wald'. KL. *wāni* 'erdő; wald', P. *vāni* 'hegyi erdő'. Vö. még TRÖCS. P. *vāni* 'hegyi erdő', *vānekē* demin. 'erdőske'. KANNISTO (FUF. XIV, 43) a vogul nyelv janiškovai nyelvjárásából jegyezte fel a szót: *βāni* 'name eines waldgebietes inmitten der sumpfe'.

¹⁾ vö. SZINNYEI, NyHas. 7 41.

²⁾ A finn *metsä* 'erdő' szónak szintén van ilyenféle jelentése, vö. LÖNNR. *metsä* 'skog; skogsmark; betesmark; isammans. ord: vild', 2. 'vilddjur (björn, varg); *metsä leikkaa* 'björnen gör skada'; *metsä kävi karjassa* 'vilddjur gjorde skada bland boskapen'.

A szó megvan az osztják nyelv irtysi, kondai és jugani dialektusában is: PATK. *vānda*, *vānta* 'meredek part, meredek földtök; steiles ufer, landspitze eines steilen ufers', PAAS. K. *wānts* 'landspitze', J. *wāntay* id.

119. lp. *кõõ'лаBма*.

A lapp nyelv arjeplougi nyelvjárásából feljegyzett (LAGERRK.) *кõõ'лаBма* 'Kieferwald' erdőnév nyilván összetartozik a következő osztják erdőnévvel: PÁP.—MUNK. *kalma* 'kis erdő, melyben folyó van'.

Mivel egyes Pinus-fajták, pl. éppen a legjobban elterjedt *Pinus silvestris* L., az erdei fenyő, nagyon kedvelik a nedves-talajú helyeket, a mocsaras mélyedéseket, a szóban levő lapp és osztják erdőnevet bátran egyeztethetjük a következő 'vizes, mocsaras mélyedés' jelentésű liv és magyar szóval:

liv KETT. *küõlma* 'sumpfige vertiefung' | magy. R. *halvány*, *halavány*, *halovány* 'alveus fluvii vel lacus aqua destitutus, palus. aquosus et uliginosus locus, piscina; einstiges flussbett, einstiger see, sumpf' (Oklsz.).

A szóközépi hangok eredeti *-*lm*- mássalhangzó-kapcsolatra mennek vissza (liv *-l* < *-*l*). A szóközépi nasalisok azt az *m ~ v* váltakozást mutatják (lp., liv, osztj. *-lm-* ~ magy. *-lv-*), amelyet a keleti-tengeri finn nyelvekre OJANSUU (Virittäjä 1909: 25—29), a finnugor és a szamojéd nyelvekre vonatkozóan PAASONEN (Beitr. 6—12) mutatott ki. A magyar adatokban levő *-ány* végzet ugyanaz az elhomályosult összetett képző, amely megvan pl. a *sovány* szóban is (vö. SZINNYEI, NyHas. 7 98). A *halavány*, *halovány* alakváltozatokban a második szótag magánhangzója szervesen hang.

120. lp. *vuobme*.

A lappban 'völgy, erdős völgy, erdő' jelentésben fordulnak elő a következő szavak: lp. FRIIS *vuobme*, gen. *vuome* 1. 'convallis major cum anni perfluente; stor Dal, Dalflore med Vasdrag', 2. 'tractus silvestris; Skovtrakt (med mindre Træer), Skovlandskab', NIELSEN *vuobme*, P. *vuõbmä*, Kr. *vuõmmä*, Kt. *vuopmi* 'voodland (as opposed to bare mountain, *duoddâr*); Kt. also: flattish stretch of valley (with a river), partly with small trees and partly unwooded; skogland (i motsetning til det skogløse heifjell, *duoddâr*); Kt. også: flatvoren dalstrekning (med elv) med småskog, stykkevis uten skog'. Demin. *vuomas*; HALÁSZ Lul.-Pit. *vuopmie* 'erdő; wald', LAGERRE. Wfs. *wuõ'mie* 'waldbewachsenes, weites Tal', Tán. *wü'õmie* 'bewaldetes, weites Tal (mit Fichten od. mit Kieferwald)', Rör. *wü'õmie* 'Birkenwald', Mer. *wü'õmie* 'Tal, Tiefland'.

A lapp szó azonosítható a finn nyelvben meglévő 'völgy' jelentésű *uoma* és 'mocsár' jelentésű *vuoma* szóval: LÖNNR. *uoma* 'djup, dæld, kjusa, dalsäkring', *vuoma* RENV. 'suo', LÖNNR. 'stort, kärr, kärrflacka, moras', vö. (TOIVONEN, J. Fellmanin muistiinp. lapista ja Itämeren-suomal. kielistä, JSFOu. XXXIII, 79) *Uoma* en torr dal emellan tvänne berg apud nos *vuoma* en ftor myra af föreg, naturforfen a *vuobman*. A *vuoma* alakváltozat valószínűleg Észak-Finnországban keletkezett lapp hatásra.

A finn-lapp szó eredeti jelentése 'mocsaras völgy' ~ 'erdővel benőtt mocsaras völgy' lehetett.

121. észtt *jerta*.

Az észtt WIED. *jerta* 'Niederung (mit kriechenden Weiden bewachsen' szóalighanem a következő zürjén mocsárnévvel tartozik össze: WIED. *arai* 'Sumpf, Moor, Morast, sumpfige Gegend'. Az eredeti szóközépi *-rt- mássalhangzó kapcsolatból a zürjénben a -t- elveszett. Hasonlóképpen elveszett a zürjénben a szókezdő *j-.

122. észtt *lāz*.

WIEDEMANN szótára szerint az észtt *lāz*, gen. *lāne* v. *lān* szó jelentése 'dichter Laubwald auf feuchtem Boden; ausgedehnte Fläche, Einöde'. Vö. továbbá *lāzik* 'Waldgegend'. Az észtt szóval összetartozik lív KETT. *lōntš*, plur. *lōndšD*, Ny. *lāntš*, plur. *lāndšD*, Sal. *lān* 'urwald', továbbá f. *lānsi-* (tő: *lante-*) 'niedrig, niederes land', vö. *lanto* 'tiefland, niederes land, tal'.

Az észtt szó cser. és permi megfelelőit WICHMANN mutatta ki (FUF. XV, 8; JSFOu. XXX₆, 12.): cser. *landa'ka* 'kleine niederung, niedrige stelle bes. im walde', vö. KH. *landem* 'niederung mit wenig abschüssigen abhängen', votj. WIED. *lud* 'Feld', Zus. 'Wald, heiliger Hain', MUNK. M., G. 'mező, termőföld, szántóföld; feld, ackerfeld', Sar., Jel., Kaz. 'a szent áldozóberek (sövényvel körülkerített tisztás az erdő belsejében, melynek közepén egy díszes, magas fenyőfa van; der heilige opferhain', WICHM. (Chresth.) G., J., U. *lud* 'feld', (G., J.); 'opferhain, wo einem bösen, krankheiten erzeugenden geiste geopfert wird; der geist dieses opferhaines' (U., J.); WICHM. (FUF XV, 8) G., J., M., U. *lud* 'Feld' (G., M., J.), 'opferhain' (J., M., U.).

123. zürj. *jag*.

A homokos, száraztalajú fenyveserdő neve a zürjénben *jag*, amelynek jelentése WIEDEMANN szerint 'Heide, Sandfläche mit Kieferwald bestanden', WICHMANN (FUF. XV, 6) szerint 'fichtenwald auf sandboden, hochgelegener heidewald' (I., V., S., L.), 'wald' (Ud.), 'begräbnisstätte' (P.).

A szó megvan a votjákban is: *jag* 'kieferwald', Zus. *lag* 'Wald', MUNK. *jag*, *lag* 'fenyves, fenyőerdő; kieferwald, fichtenwald', WICHM. (FUF. XV, 6) J., M., S., G. *jag*, U. *lag*, J., MU. *lag* 'fichtenwald auf sandboden' (J., MU. M., S., G.); [dorfname] (U.).

A zürj.-votj. erdőnév osztják megfelelőit ZSIRAI MIKLÓS mutatta ki (MNy. XXIII, 313):

osztj. AHLQV. *jögim* 'sandiger, trockener Erdboden; auch Gottesacker', *jögim-jux* 'Kiefer', PÁP.—MUNK. *jaxém* 'fenyővel és nyírfával benőtt homokos vidék', PATK. *jagam*, *jagém* 'fövényes terület, puszta, fenyőerdő; trocken, sandige erdfläche, heide, kiefernwald an sandigen stellen', vö. *jagam-pai* 'mocsár szigetén levő fenyves; kiefernwaldinsel (im sumpfe)', *jagam-pélek* '(heidegegend od. seite) landstrecken am linken ufer der grossen flüsse (in Sibirien), welche aus mooren, wiesen und mit kiefern bedeckten sandflächen bestehen (gegensatz zu *unt-pélek*)', PAAS. K. *jáxém* 'sandheide, wo kiefern und beeren wachsen', J. *jáém* id., KARJAL. (OL. 28, 296) FD. *jáxém*, Trj. *jáxém*, V., Vj. *jáxém*, Ni. *jáxém*, Kaz. *jáxém*, O. *jáxém* 'heide'. Az osztják adatokban levő szóvégi -m — mint ZSIRAI i. h. kimutatta — ősi képző.

124. m. *erge*.

A mai köznyelvben már nem használatos ez az ismeretlen eredetűnek tartott szó, amely a MTsz. szerint Szatmár megyében él a következő jelentésekben: 'lapályos hely a mezőn; egy kis ér neve; erdőrészek neve: *God ergéje, Csillagdomb ergéje, Dombos ergéje, Turbuc ergéje*'. Az EtSz. más adatokat is közöl az *erge* szóra. Első adat 1406-ból: circa quendam alveolum *Chahocharge* (= Cshócerge) vocatum... penes quendam alveum *Ergepathaka* vocatum (Szatmár m.). Egyéb adatok: 1501: Particula terre *Thulso erge* nuncupate (Zemplén m.), *Sáros erge* (ér neve, Szabolcs m.), *Ergehát* (határnév, Szolnok-Doboka m.), *Ergepatak, Komlóserge, Asszonykúterge, Hamoserge, Gát-erge, Sóserge, Ergemart* (Szolnok-Doboka és Szilágy m.).

A magyar *erge* szót, amelynek eredeti jelentése 'alveus, alveus silvossus' lehetett, a következő lapp szóval egyeztetem:

lp. FRHS Sv. *orgo* 'locus arenosus consitus arboribus, sed herbis nudus; sandig Skovmark, Skovmo'; LAGERKR. Tån. *öör^εkä* 'Tal mit Kiefer- und Birkenwald', Snå. *ör^ukä* 'Höhenzug', Wfs. *ör^uke* id.

A magyar *erge* szóban a szövégi *-e* ugyanaz a régi demin. képző, amely megvan a régi *Füle, Györgye, Györe, Gyüre, Pete* stb. személynevekben. Ez az *-e* dem. képző illeszkedéssel keletkezett a fgr. **j* vagy **i*-re visszamenő *-a* demin. képzőből (vö. MELICH: MNY. X, 152—153), tehát párja annak az *-a* képzőnek, amely megvan pl. az *ivafa* fanévben is. (Vö. Melich- emlékkönyv 353).

Az eredeti szóközépi *-*rk-* mássalhangzókapcsolatból a magyarban *-rg-* fejlődött.

Magyar magashangnak az első szótagban egyes esetekben lapp mélyhang felelhet meg: *öl* ~ lpS. *salla*, N. *sällä*, K. *sall*; *vér* ~ lpK. *verr*, *varr*, S. *varra*, N. *vårrå*; *mén* (*mön-*) ~ lpK. *menna-*, N. *männä-* stb.

125. m. *berek*.

A *berek* szóra az első adat 1138-ból való: usque ad *berekzeg*. Alakváltozatai: *berk* (1193 stb.), *berük* (1203/1254: *kerecbberuk* stb.), *berüg* (1214: *Berugscug* stb.), *bereg* (1353: *Hatarbereggh*) vö. EtSz. Ragozva *berke*, később *bereke* is; képzővel *berki* (l. u. ott). Jelentése: 1. 'nemus, lucus, saltus, virgultum, fruticetum; hain, gebüsch, gesträuch'; 2. 'locus uliginosus; sumpfwiese'. A *berek* szó hely- és folyónevekben is előfordul (l. EtSz.).

A szó eredetét régebben többen is igyekeztek megfejteni, de az EtSz. egyik magyarázatot sem fogadta el. Legújabban RÁSONYI (NyK. LI, 100—101) a *berek* szót a törökből származtatja, azonban ez a magyarázat sem meggyőző.

Bizonyára WICHMANN járt helyes úton (Ung. Jb. VII, 184—185), mikor a *berek* szót a második jelentés alapján a következő votják szóval vetette egybe: votjJ. *ber*: *ber-gop* 'Moorgrube, Moortümpel, Moorpfütze, Sumpflache'. Mivel a *gop* szónak 'Grube, Vertiefung, Schlucht' jelentése van (Munkácsinál

'völgy, mélyedés, mélység; tal. vertiefung'), az összetétel első tagjának, a *ber* szónak jelentése 'moor, sumpf' lehet. WICHMANNnak ezt a feltevését megerősíti MUNKÁCSINak a votják nyelv szarapuli nyelvjárásából feljegyzett adata: *pera* 'puha, fekete sár, mellyel posztót festenek; weicher, schwarzer morast, mit welchem man tuch färbt'.

WICHMANN véleménye szerint a magyar *berek* szó a régi *-k* kicsinyítő képzővel képzett származékszó a *berë-* alapszóból, (olyan képzésű szó tehát, mint a *fészek* és a *lélek*) és a szó eredeti jelentése 'Moor. Sumpf', vagy talán 'Sumpfwald' volt. E szerint a 'Hain, Gebüsch, Gesträuch' jelentés másodlagosnak tekinthető. A magyar és a votják szókezdő *b-* WICHMANN nézete szerint fgr. szókezdő zöngés **b-* hangra utal. Itt mindjárt megjegyezhetjük, hogy a MUNKÁCSI szótárában található előbb említett votjS. *pera* alakváltozat *p-* szókezdő hangot tüntet fel s már ez az egy adat is indokoltá teszi azt a feltevést, hogy a magy. *berek*, votj. *ber* szó *b-* szókezdő hangja egyaránt másodlagos fejlődés eredménye és fgr. **p-* szókezdő hangra vezethető vissza.

A *berek* szónak a votiakon kívül az észtnben, a finnben és a mordvinban vannak megfelelői: észtn WIED. *porik*, gen. *poriku* 'kotige, morastige Stelle', *metša-porik* 'morastiges Gebüsch', vö. HUPEL *porri* 'Kot, Unflat, dünner Dreck'. A finnben jelentésváltozás történt f. LÖNNR. *porikko* 'pösjord' (= *pöhö-, kohomaa*). Az észtn *-k*, f. *-kko* végzet demin.-kollektív képző. Különös figyelmet érdemel REGULY — BUDENZ (NyK. V, 218) mordvin adata: *pora* 'liget'. — Ami az első szótag vokalizmusát illeti, magyar palatalis hangnak a mordvinban, a finnben és az észtnben egyes esetekben velaris hang felel meg: *segít, segedelem* ~ md. *šargâde-, tšargode-* 'segít'; *két* ~ md. *kafta, kavto*, f. *kahte-* id. stb.

A finnugor megfelelők alapján megállapíthatjuk, hogy a magyar *berek* szó kettős jelentésének finnugor előzményei vannak: az a fgr. alapnyelvi szó, amelyből a magyar *berek* és megfelelői levezethetők, olyan mocsarat, iszapos árterületet jelentett, amelyen fák, bokrok nőttek.

* * *

Régen tudjuk, hogy az 'élőfa; baum; arbor' fogalmának jelölésére szolgáló magyar *fa* szóban és finnugor, illetőleg szamojéd megfelelőiben az élőfa uráli neve maradt meg, vagyis, hogy ez a név uráli örökség mindazokban a nyelvekben, amelyekben megvan (vö. PAASONEN, Beitr. 94, 160. sz., SETÄLÄ: JSFOu. XXX₅, 41, EtSz.). A magyar *fa* (*ffa* NySz., *fua* MTsz.) szónak az 'arbor; lignum' jelentés mellett a régi nyelvben 'silva' jelentése is volt. Az 'erdő (általában)' jelentést megtaláljuk az 'élőfa' jelentés mellett a szamojédban is: szam. CASTR. Jur. *pea* 'Wald', KLAPR. Atl. Kam. *pha*, Koib. *pä*, Taigi *hü* id

A finnugor nyelvek közül a magyar *fa* szónak — mint tudjuk — a finnben, a permi nyelvekben, a vogulban és a cseremiszbén van megfelelője. A vogulban azonban a szó csak fanevekkel való összetételekben fordul elő: vogÉ. *-pä*: *ulpä* 'Pinus cembra', KL. *-pə*: *tippə* 'Salix arenaria' (vö. vogÉ. *tip-jiv* id.), *ulpə* 'Pinus cembra', AL. *-pä*: *k'əppä* 'espe', P. *-pe*: *tippe* 'Salix arenaria',

k'oppē 'espe', T.-pá: *sāltpā* 'linde' (vö. *sālt* 'lindenbast'), vö. EtSz. A cseremiszből a *pu* szónak 'holz, hölzern' jelentése van, de az eredeti 'élőfa' jelentés megőrződött egyes összetételekben (pl. cser. SZILASI *šer*: *šerbā* 'kőrísfa; esche', RAMST. KH. *šör*: *šörβā* 'Esche, Eschenbaum'; — *-bā*, *-fā* = *fa*) és a *pu* szó bizonyos *-r*, illetőleg *-rla* helynévképzős származékaiban: RAMST. KH. *puer* 'Hain, der kleine Wald; die Allee', *puerla* 'Hain'. Megőrződött továbbá az eredeti jelentés a sajtárságos *pu-šerže*, *pu-šārgū* stb. összetételben, amely bizonyos cseremiszi nyelvjárásokban az 'élőfa' fogalom kifejezésére szolgál (3. sz.).

Nincs megfelelője a magyar *fa* szónak a hozzánk legközelebb álló rokonnyelvben, az osztyákból, és nem maradt meg az 'élőfa' uráli neve a mordvinban és a lappban sem. Az obi-ugor nyelvekben az 'élőfa; baum; arbor' neveként az etimológiailag összetartozó vog. *jiv*, oszty. *jux* stb. szó (4. sz.) használatos, a cseremiszi nyelvjárások egy részében ugyanezt a fogalmat a *pu-šārga*, *pu-šārgū* stb. összetétellel (3. sz.), a mordvinban a *tšuvto*, *tšufto* (E.), *šuftā* (M.) szóval (5. sz.), a lappban pedig a *muorra* szóval és alakváltozataival (2. sz.) fejezik ki. A *jux* szónak az irtysi-osztyákból és a *muorra* szónak a norvéglappban 'erdő; wald (im allgemeinen); silva' jelentése is van.

Látjuk tehát, hogy mindazokban a finnugor nyelvekben, amelyekből az 'élőfa' uráli neve kiveszett, vagy önállóan 'élőfa' jelentésben már nem használatos, az 'élőfa; baum; arbor' fogalom jelölésére olyan szók szolgálnak, amelyeknek eredeti jelentése 'fenyő' volt.

Ez a nagyon figyelemreméltó, négy szóegyeztetéssel (2, 3, 4, 5. sz.) igazolható 'fenyő' > 'élőfa' jelentésfejlődés, amely az illető nyelvek külön életében, illetőleg a vogulra és az osztyákra vonatkozóan az obi-ugor ősnyelvben ment végbe, feljogosít bennünket arra a feltevésre, hogy az 'élőfa' uráli nevének, vagyis annak a szónak, amelyre a magyar *fa* szó finnugor és szamojéd megfelelőivel együtt visszavezethető, eredeti elfelejtett jelentése szintén 'fenyő' volt. A 'fenyő' > 'élőfa' jelentésváltozás már az ősuráliban megtörtént.

A magyar *fa* szónak — mint tudjuk — a régi nyelvben nemcsak 'arbor', hanem 'silva' jelentése is volt, és az 'élőfa' uráli nevének ősi 'erdő; wald (im allgemeinen); silva' jelentése megőrződött a jurák-, a kamasz-, a koibal- és a taigi-szamojédban is.

Hogyan lehet megmagyarázni az 'élőfa' uráli nevének 'erdő; wald (im allgemeinen); silva' jelentését? És hogyan lehet megmagyarázni, hogy az 'élőfa' osztyák nevének az irtysi-nyelvjárásban, az 'élőfa' lapp nevének pedig a norvéglappban szintén van 'silva' jelentése?

Ha végigvizsgáljuk az egyes uráli nyelvek faneveinek jelentését, azonnal feltűnik, hogy a régi magyarban számos fanevnek kettős jelentése volt: 1. 'valamilyen speciális fafajta'; 2. 'ilyen fából álló erdő' (vö. 1, 28, 30, 38, 51, 59, 72, 78, 79, 82. sz.). Mivel a faneveknek ilyen kettős jelentésére más finnugor nyelvekből (vö. 8, 10, 13, 14, 17, 35, 37, 39, 47. sz.), sőt a szamojédságból is (vö. 10, 32, 33. sz.) idézhetünk példákat, kétségtelen, hogy a faneveknek (köztük a fenyőneveknek is) ez a kettős jelentése ősi uráli sajtárság, amely legvilágosabban a régi magyar nyelvben tükröződik.

Más szóval ez azt is jelenti, hogy az uráli ősnyelvben egy fanév — akár tóalokról, akár kicsinyítőképzős származékról van szó — külön helynévképző hozzájárulása nélkül gyűjtőfogalom (fás hely, erdő) kifejezésére is szolgált (vö. magy. *nyár, nyír, szil, éger, fenyő, száldob, száldok, tölgy* stb.).¹⁾

Egy másik elvi jelentőségű megállapítás az, hogy az uráli nyelvekben egy 'fenyő, fenyőerdő' jelentésű szónak 'erdő; wald (im allgemeinen); silva' jelentése is lehet: md. *-nal* (14. sz.), votj. *ñules* (14. sz.), cser. *kožla* (9. sz.), vog. *vár* (13. sz.). Az 'erdő' jelentés kétségkívül a 'fenyőerdő' jelentésből fejlődött. Nagyon tanulságos ebből a szempontból a következő szamojéd példa: a motor-szamojédban a *nar-ge* szó 'Tanne' jelentésben fordul elő. A szónak 'fenyőerdő' és 'erdő' jelentése is van: SCHRENK *náro* 'ein hochstämmiger Nadelwald', K. CASTR. *nuro* 'Tannenwald', JUR. REG.—BUD. *norru* 'wald'.

Az uráli nyelvekben tehát egy fenyőnévnek (mint általában minden fanévnek) eredetileg kettős alapjelentése volt: 1. 'fenyő', 2. 'fenyőerdő'. A 'fenyő' jelentésből 'élőfa' jelentés, a 'fenyőerdő' jelentésből 'erdő' jelentés fejlődhetett.

Ezek után most már könnyen megérthetjük az 'élőfa' lapp és osztják nevének, valamint az 'élőfa' uráli nevének jelentéseit és ezeknek a jelentéseknek egymáshoz való viszonyát: a lapp *muorra* stb. szónak 'élőfa' jelentése a szó első alapjelentéséből, a feltehető 'fenyő' jelentésből, a norvéglapban meglevő 'erdő' jelentése pedig a szó második alapjelentéséből, a 'fenyőerdő' jelentésből (vö. lpVärd. *miv'orá-žjü*) fejlődött (2. sz.). Az osztj. *jux* szónak 'fenyő' jelentésből fejlődött 'élőfa' jelentése mellett az irtysi-osztjában meglevő 'erdő' jelentése szintén arra vall, hogy a *jux* szónak valamikor 'fenyőerdő' jelentése is volt (4. sz.). Ezeknek a jelentés-párhuzamoknak figyelembevételével kimondhatjuk tehát, hogy az élőfa uráli nevének 'erdő' jelentése közvetve azt bizonyítja, hogy az 'élőfa' uráli nevének eredetileg szintén kettős jelentése volt: 1. 'fenyő', 2. 'fenyőerdő'. Az élőfa jelentés a 'fenyő' jelentésből, az 'erdő' jelentés pedig a 'fenyőerdő' jelentésből fejlődött ki.

Bizonyára nem véletlen, hogy a finnugor nyelvekben minden 'élőfa; baum; arbor' jelentésű szó fenyőnévből származott és hogy az uráli nyelvekben 'az erdő (általában)' fogalom jelölésére szolgáló szók egy része is 'fenyves', illetőleg 'fenyő' jelentésű szókra vezethető vissza.

Ezekből a nyelvi tényekből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy mind az uráli, mind pedig a finnugor őshaza területén hatalmas fenyvesek terültek el. A fenyő volt az uralkodó fanem és éppen ez magyarázza meg, hogy mind az uráli, mind pedig a finnugor ősnép szemléletében a fenyő volt: *a fa*. Egyetlen kivájt fenyőtörzsből készült legfontosabb közlekedési eszköztük, a csónakjuk (vö. 4. 12. sz.) és kivájt fenyőtörzs volt a koporsójuk.²⁾

¹⁾ Ezen az alapon fejlődhetett ki ez ősi demin. képzők kollektív jelentése. — Kétszöb, mikor a fanevek második alapjelentése az egyes nyelvekben feledésbe merült, elhomályosodott, a fanevekből másodlagos, rendszerint demin. eredetű helynévképzők hozzájárulásával alakultak fás hely-, illetőleg erdőnevek (*szilas, szilágy; fenyves; tölgyes; száldobos, száldobágy* stb.).

²⁾ Erre az ősrégi temetkezési módra rávilágítanak azok a sorok, melyeket UNO HARVA oMordvalaisten uskonto“ c. művének 40. lapján olvashatunk: „Varhemmin näyttää täällä „Ileen tapana käyttää puusta koverrettua ruumiin suojaa. Perimätieto kertoo vielä nykyään, miten ennen vanhaan kuolleen arkku (*Kanda-last*) tehtiin pyöreän

Ezért lehet a *jux* szónak az északi-osztjában 'ladik', a déli osztjában 'koporsó' jelentése, az északi-vogulban pedig a *jiv*, *jiw* szónak 'koporsó' jelentése (4. sz.). Ezért függhet össze az északi-osztjában a 'kahn, boot' jelentésű *χōp*, *χāp* szó a vogul *qāp-jiw* 'Tanne', lapp *gäjpje* 'kiefer' szóval (12. sz.), az aunuszi-finn *horgoi* 'kahn, kähnchen' jelentésű szó pedig a *horgu* (= f. *honka*) 'grosse fichte, föhre' jelentésű fenyőnévvel.¹⁾

ZSIRAI MIKLÓS Finnugor Rokonságunk c. művében (111—117) részletesen és meggyőzően fejtette ki azokat az elveket, amelyek alapján a nyelvészeti palaeontológiából, így a fanevekből is, őshazára vonatkozó következtetéseket vonhatunk le.

Ezeknek a szempontoknak figyelembevételével kimondhatjuk, hogy a fanevek, elsősorban a fenyőnevek, mindenben támogatják azokat a megállapításokat, amelyekkel SETÄLÄ EMIL az uráli, illetőleg a finnugor őshaza földrajzi fekvését, kiterjedését meghatározta (Suomen Suku I, 129—130, 144—146) és amelyekhez „Az uráli nyelvek régi halnevei“ című dolgozatomban (NyK. XLIX. 1—97) én is szolgál attam néhány adatot.

A szóegyeztetések alapján megállapíthatjuk, hogy az uráli őshazában a következő fenyőfajták éltek meg: *Pinus cembra* (18, 19. sz.), *Pinus silvestris* (3, 4. sz.), *Picea excelsa* DC. vagy *Pinus abies* L. (9, 10, 11. sz.) és *Abies pichta* (14. sz.). Ez utóbbival kapcsolatban megjegyzem, hogy a nyelvi adatok alapján nem lehet megállapítani, hogy a pichtafenyő európai vagy szibériai változataról van szó. Egy egyeztetés azt bizonyítja, hogy az uráli ősnép a csak nyáron zöldelő *Larixot* is ismerte (15. sz.). Feltehető, hogy az uráli őshaza tülevelű fái közül nem hiányzott az igénytelen *Juniperus* valamelyik faja sem, bár a borókafenyőnek nincs olyan neve, amelyből erre vonatkozóan határozott következtetést vonhatnánk le (10, 18, 19. sz.).

A finnugor őshazában mind megtaláljuk az uráli őshazára jellemző fenyőfajtákat. A régi nevek megmaradtak, de azok mellett a finnugor ősnép szókinése új fenyőnevekkel gazdagodott (vö. az 1, 2, 5, 6, 8, 12, 13, 16, 17, 22, 23 és 24. sz. egyeztetéseket).¹⁾ Kétségtelenül kimutathatjuk a *Juniperus communis* (20, 21. sz.) jelenlétét is. Két szóegyeztetés (25, 26. sz.) a mellett tanúskodik, hogy a finnugor őshazában megélt a *Taxus baccata*, amelynek nagyon értékes, kemény és rugalmas fájából már a történelem előtti időkben ijakat készítettek.

puun puolikkaista. — Utšajev mainitsee että kun paksu puu oli kaadettu ja halkaistu, sen molemmat puoliskot koverrettiin ontoiksi ja ruumis pantiin näiden puoliskojen väliin. Kuvattessaan Tambovin läänin mokšalaisten tapoja, jotka myös ovat kovertaneet paksun puun puoliskot kaukaloonuotoisiksi, Mitropolskij huomauttaa, että toinen puolisko oli varsinainen arkku, toinen kansi. Pensaän läänin Krasnoslobodskin mokšalaisten sanotaan lävistäneen kaukaloarkunkin kanteen „ikkunan“. Häätätilassa on kuollut haudattu maahan vain hevosen syöttökaukalossa. Tällainen pölkkyarkku, jota Karjalassa on sanottu ruuheksi tai koloksi, on ikivanhaa perua. mordvan vanhoista kalmistoista, joista on tavattu tämän tavan lukuisia muistomerkkejä, huomaa, että nämä kaukaloarkutkin ovat olleet maahan kätettyjä“.

²⁾ A finnugor népek a fenyőn kívül nyárfatörzsből is készítettek csónakot, vö. f. *haapio* 'espener kahn' ~ f. *haapa* 'espe'. Vö. még osztjÉ. *χōp-χāp* 'Kahn, Boot' ~ osztjI. *χōp-jux* 'starker zum bootzimmern tauglicher baumstamm; espe', vogÉ. *χāp* 'hajó', *khāp* 'ladik' ~ *χāpχā*, *khāpχā* 'nyárfa' (12. sz.).

¹⁾ Ez természetesen csak viszonylagos megállapítás, mert a finnugor korig visszavezethető fenyő- és általában fanevek között is lehetnek, sőt valószínűleg vannak is olyanok, amelyek uráli eredetűek.

A régi fenyőneveket legnagyobb gazdagságban a finn nyelv őrizte meg. Nem csodálkozhatunk ezen, ha meggondoljuk, hogy a finnek az őshazából való elvándorlásuk óta is minden időben hatalmas fenyvesek közepett éltek. A mai magyar szókészletben csak egy régi abies-pinus-név van: a *fenyő* (1. sz.). De az Árpádok korában még élt a *Pinus silvestris* uráli eredetűnek tekinthető *ugufa* neve (3. sz.) és talán még nem felejtődött el a régi *mórágy* erdőnévben megőrződött **mór* fenyőnév sem (2. sz.). Őseink tehát hosszú vándorlásuk ideje alatt sem felejtették mind el az őshazából magukkal hozott, az egyes fenyőfajták megkülönböztetésére szolgáló fenyőneveket. Becses emlék nyelvünkben a *Taxus baccata* két ősi finnugor neve is: az elavult *ivafa* (25. sz.) és a feledésnek indult *ternyő* (26. sz.)¹⁾

Amilyen elszegényedés mutatkozik a fenyőnevek tekintetében a magyar nyelv történeti korában, olyan gazdagságban és bőségben maradtak meg nyelvünkben az ősi *Quercus*-nevek: *tölgy* (28. sz.), *cser* (29. sz.), *magyal* (30. sz.), *muzsdaly* (31. sz.). Tudjuk, hogy a Nagy Magyar Alföldön a búzatermő szántóföldek helyén régen hatalmas őstölgyesek, *Quercus pedunculata*-erdőségek terültek el, és tudjuk, hogy hazánk dombos és hegyes vidékein még ma is terjedelmes erdőségeket alkotnak a *Quercus*-fajok. Kétségtelen, hogy a honfoglaló magyarok hazánk területén mindenfelé hatalmas tölgyeseket találtak és a *Quercus*-fajtákat nem a meghódított vagy a szomszédságukban élt népektől átvett nevekkal, hanem a finnugor őshazából magukkal hozott ősi nevekkal jelölték meg. A magyar nyelv a maga külön életében is termelt *Quercus*-neveket, ilyenek pl. a *makkfa*, *makkosfa*, *makk*, *csalítfa*, *mocsárfa* (vö. GOMBÓZ ENDRE: MNy. X, 18, 19). Ide sorolhatjuk az elavult *székfa* nevet is, amelyet az OklSz. két adata őrzött meg: 1193: Usque ad arborem *cequfa*, 1320: Ad arborem Tul *Zeekfa* dictam. Mivel a mocsártölgynek is nevezett kocsányos tölgy, a *Quercus pedunculata* Ehrh., a nedvestalajú síkvidékek „őshonos“ faja, nagyon valószínűnek tarthatjuk, hogy a *székfa* összetétel első tagja azonos az OklSz. *szék*, *szik* szavával (első adat 1095-ből), amelynek jelentése 'vadum, loca vadosa, paludosa, lutosa; nitrum, loca nitrosa; seichte stelle, untiefe, sumpfiger, schlammiger ort; natronsalz, natronreicher ort'. A *székfa* e szerint annyit jelent, mint 'mocsárfa'. A magyar *szék*, *szik* szó eredetét nem ismerjük.

A *Quercus*-neveknek ez a magyar nyelvre jellemző bősége jellemző volt egyúttal a finnugor alapnyelvre is. Bizonyosra vehetjük, hogy a finnugor őshaza területén (valószínűleg a legészakibb vidékek kivételével) — amint ez a *Quercus*-nevekben is kifejezésre jut — „a vízáradások által járt folyóparti lapályokon“, „folyóvíz által látogatott és fenékvíz által táplált talajon“²⁾

¹⁾ Az uráli nyelvek fa- és erdőneveit vizsgálva azonnal feltűnik, hogy ebben a fogalmi csoportban feltűnően kevés a jövevényszók száma. Vonatkozik ez a megállapítás a magyarra is. Eltekintve néhány, a finnugor őshazából való elvándorlás után megismert új fajtát nevéből, a jövevényszók nem gazdagították, hanem bizonyos tekintetben inkább szegényebbé tették nyelvünket.

²⁾ Ahol a nedvesség a talajból és a levegőből hiányzik, ott megszűnik a *Quercus pedunculata* tenyészete. Hiányzik pl. ez a tölgyfajta a délországi pusztákon és a folyószabályozások, mocsárlecsapolások következtében elpusztultak a Nagy Magyar Alföld őstölgyesei (vö. Fekete—Mágócsy-Dietz 475—477, Fekete—Blattny 87).

óriási kocsányos tölgyerdőségek és — különösen a későbbi őslappok, őspermiek és ősugorok lakóhelyén — sűrű sarjtölgyesek és tölgycserjések terültek el. Az utóbbiak mellett tanúskodnak a Quercus-nevekben szinte szabályosan ismétlődő 'Quercus' ~ 'virgultum' jelentésmegfelelések (28, 29, 30. sz.). A finnugor őshaza hatalmas őstölgyeseinek emlékét őrzi a magyarban a *cser* (29. sz.) és a *magyal* (30. sz.) 'quercina' jelentésből fejlődött réginyelvi 'silva' jelentése és az osztyák népköltészetben megkövesedett, az ómagyar *tul* Quercus-névnek szabályosan megfelelő *tai*, *taje* 'őserdő' szó (28. sz.). A különféle fajta tülevelű fák mellett a finnugor őshaza talán legjellegzetesebb lombos fája éppen a Quercus volt.

Ha figyelembe vesszük mindazt, amit a halnév-egyeztetések alapján (NyK. XLIX, 79) az uráli őshaza földrajzi helyzetére vonatkozóan megállapítottam, s ha figyelembe vesszük azokat a tényeket is, amelyek alapján KÖPPEN a tölgy európai elterjedésének jelenlegi és régi északi határvonalát meghatározta, bátran kifejezést adhatunk annak a feltevésünknek, hogy az uráli őshaza déli határa legalább is a Szuchona, valamint a Kosztroma forrásvidékétől körülbelül a Káma forrásvidékéig nagyjában összeesett a tölgy mai elterjedésének északi határvonalával. KÖPPEN adataira támaszkodva azt is kimondhatjuk, hogy a mai tölgyvonaltól északra és északkeletre, tehát az uráli őshaza legdélibb részén és valószínűleg még délkeleti határvidékén is hatalmas tölgyesek terültek el. A hangtani bizonyítékok mellett tehát tárgyi bizonyítékok is támogatják azt a feltevésünket, hogy a Quercus finn *tammi* nevében, valamint a *tammi* finnugor és szamojéd megfelelőiben a Quercus uráli neve őrződött meg (27. sz.). A Quercus-fajoknak nagy jelentőségük volt a finnugor-, sőt valószínűleg már az uráli ősnép iparában és gazdasági életében. A tölgyek értékes, kemény fáját sokféle formában felhasználták és a mellett a tölgyfajták cersavban gazdag, fiatal héja, mint a m. *magyal* Quercus-névvel (30. sz.) kapcsolatban részletesebben is kifejtettem, már a történelem előtti időkben a legfontosabb cserzőanyag volt.

Mind az uráli-, mind pedig a finnugor őshazában nagy területeket foglaltak el a szálfává növő és cserjealakú *Betula*-fajták, a nyíresek. E mellett tanúskodik a bizonyos cseremiszi nyelvjárásokban végbement 'Birkenwald' > 'Wald' jelentésváltozás is: Tr. *kokla* 'wald', RAMST. *ko'la* id. ~ RAMST. *koyi'lü* 'Birkehain' (vö. 32. sz.). A nyírcserjések mellett bizonyít a 'Betula' ~ 'virgultum' jelentésmegfelelés a 34, 36, 38, 39 és 40. sz. egyeztetésekben. A *Betula* finn *köivu* neve uráli örökség mindazokban a nyelvekben, amelyekben megmaradt. Uráli eredetű a *Betula* magyar *nyír* (38. sz.) és szamojéd *tuie* (41. sz.) neve is. Csakhogy a *nyír* alapjelentése 'vesszősfa' volt és az ősuráliiban és a finnugor alapnyelvben is egyformán jelenthetett vesszőt és valamilyen vesszős fát, nyírfát vagy fűzfát. Ami pedig a sam. *tuie* *Betula*-nevet illeti, valószínűnek kell tartanunk, hogy a szó alapjelentése 'Birkerinde' volt. A gyakori 'nyírfá' ~ 'nyírhéj' jelentésmegfelelésekből (41, 42, ? 43, 44. sz.) arra következtethetünk, hogy a nyírfahéj a finnugor-, sőt bizonyára már az uráli ősnép életében fontos szerepet töltött be és háziiparában sokféle formában feldolgozásra talált.

Az uráli- és a finnugor őshaza jellegzetes lombos fái és bokrai között mindjárt a *Betula* után kell megemlékeznünk az igénytelen *Salix* változatos fajtáiról. A *Salix*-nevekben gyakori 'fűzfabokor' ~ 'bokor' ~ 'bokroserdő' jelen-

tésmegfelelések (45, 46, 47, 52, 53, 54, 57. sz.) azt bizonyítják, hogy az uráli-, illetőleg a finnugor őshaza tájképéhez elválaszthatatlanul hozzátartoztak a folyóvizek alacsony partjait szegélyező és árterületeit betöltő fűzfabokrok és sűrű fűzesek. Az ősi *Salix*-nevek közül a magyar kettőt őrzött meg: *csigolya* (50. sz.) és *fűz* (51. sz.).

Mind az uráli-, mind pedig a finnugor őshaza vizes folyóvölgyeiben és mocsaras területein őshonos fa volt a *Populus*, a nyárfa amelynek három ősuráli eredetű neve maradt meg egyes uráli nyelvekben (59, 60, 61. sz.), köztük a *Populus* magyar neve, a 'mocsárfa' jelentésű *nyárfa*.

Bár az *Alnus*-nak nincs a finnugorságban és a szamojédságban közös neve, mégis feltehető, hogy az *Alnus* nemcsak a finnugor őshazában fordult elő, hanem már az uráli őshaza bizonyos vidékein is erdőket, ligeteket alkotott a patakok és a folyók partján, meg mocsaras árterületein. LEHTISALO tanítása szerint (vö. Kalevalanseuran Vuosikirja 14:76—85) az *Alnus*-hoz a finnugor népeknél vallások hiedelmek fűződtek,¹⁾ de emellett az égerfának az ősi ipari és gazdasági életben is nagy jelentősége volt: kergét már a legrégebb időkben vörös- és feketeszínre való festésre használták fel. Az osztják-szamojédokban két ige is van az égerfával való festés kifejezésére: *suzernam*, *sürunnau* stb. és *ñuermarap* stb. Az utóbbival etimológiailag összetartozik az *Alnus* északi-osztják (AHLQV.) *nerip-jux* (= Farbe-Baum) neve, vö. *nerip* 'Färbestoff, Farbe', PAAS J. *nirəm*, *nirłəm* 'schmierem, malen'.

A szamojéd nyelvekből hiányzik a *Tilia* neve és így természetes, hogy a hársfának, a Tiliának nincs uráli neve. Azonban a kamasz-szamojédban van egy 'Lindenbast' jelentésű szó: *CASTR. pho*. A kamasz szó kétségtelenül összetartozik a következő permi szókkal: *votj. WIED. bun* 'Bast, Lindenbast', *MUNK. bun* 'áztatott és tépett hársfaháncs; eingeweichter und zerfaster lindenbast'; *zürj. WIED. bon* 'Bast, bes. Lindenbast', *P. ban* 'Birkerinde (zu Schuhen)'.

Ha egy pillantást vetünk a térképre, amelyen KÖPPEN a *Tilia* európai elterjedésének északi határvonalát feltüntette, akkor ebből az egyeztetésből arra a következtetésre kell jutnunk, hogy a *Tilia* nem hiányzott az uráli őshaza délibb vidékeiről. Kétségtelen azonban, hogy a *Tilia* a finnugor őshazának volt igazán jellegzetes fája. A megfelelő szóegyeztetésekből kiderül, hogy valamennyi *Tilia* név, így a magyar *hárs*, valamint a régi és népnyelvi *száldob*, *száldok* eredeti jelentése 'háncsfa' volt (74, 75, 76, 77, 78, 79. sz.). Ebből azt a tanulságot vonhatjuk le, hogy a *Tilia* háncsa az uráli és a finn-ugor ősnép házi iparában nélkülözhetetlen nyersanyag volt.

Valószínű, hogy az *Acer platanoides* (80, 81. sz.) és az *Ulmus montana* (82, 83, 84. sz.) erdőségeket is alkotott a finnugor őshaza területén. Az *Ulmus* magyar *szil* neve finnugor örökség nyelvünkben. (A megfelelő finn szó 'Salix' jelentését másodlagosnak tarthatjuk.)

Bizonyosra vehetjük, hogy az uráli- és finnugor őshaza lombos fái közül nem hiányzott a *Prunus padus* és a *Sorbus aucuparia* sem. A *Prunus padus*-nak nincsen ugyan olyan uráli neve, amely kétségtelenül igazolná feltevésün-

¹⁾ Nemcsak az *Alnus*-hoz fűződtek mythikus képzetek, hanem általában az erdőknek és a ligeteknek is jelentős szerep jutott a finnugor népek hitvilágában. Érdekes adatokat szolgáltatnak ehhez a 45, 92, 114, 122. sz. egyeztetések.

ket. A finn *tuomi* szó (66. sz.) nézetem szerint csak a finnugor korig vezethető vissza. A szamó. *muge, muko* stb. névnek 'nyírfa' jelentésű megfelelője van a finnben (64. sz.), a jurák *zödem-bea* (= Beerenbaum) névnek pedig különféle boggyótermésű bokrok neve felel meg bizonyos finnugor nyelvekben (65. sz.). A *Sorbus aucuparia* uráli neve a lappban és az osztják-szamojédban őrződött meg (67. sz.). A finn *pihlaja* szónak (68. sz.) a szamojéd nyelvekben nincs megfelelője, sem pedig a *Sorbus aucuparia* zürj. *sös-pu* (69. sz.) nevének. Utóbbinak azokban a finnugor nyelvekben, amelyekben megmaradt, vörösbogyótermésű fák neve felel meg és ezért arra lehet gondolni, hogy ezekben a fanevekben egy ősi szín-név rejlik.

Nagyon jelentős szerepe lehetett a finnugor őshazában a tölgygel növényföldrajzilag összefüggő *Corylus avellanának*, amelynek finn *pähkinä* ((*pähkinä-pensas, -puu* 85. sz.) neve a permi korig vezethető vissza. A feltűnően szabályos, szépalakú mogyoróbokor nagy bőségben fordulhatott elő a finnugor őshaza keleti részében. Erre vall a 'virgultum' jelentésű magyar *bokor* szó (86. sz.), amelynek eredeti jelentése 'mogyoróbokor' volt. A *bokor* szó őrizte meg tehát a magyarban a *Corylus avellana* egyik finnugor nevét. A finnugor őshaza különféle bokrai közül a *Viburnum opulus* valószínűleg már az uráli őshazában is felbukkant, bár uráli neve nem maradt meg. A *halyagbokor, halyagfa* összetétel első tagjában feltevésem szerint a *Viburnum opulus* finnugor neve őrződött meg.

A szóegyeztetések között tekintélyes csoportot alkotnak azok a fáshely-, illetőleg erdőnevek, amelyeknek valamely fanévvel való azonosságát vagy közvetlen kapcsolatát a rendelkezésünkre álló adatok alapján nem lehet kimutatni. Nagy számban vannak ezek között olyanok, amelyekben 'bokor' ~ 'erdő' jelentésmegfelelést látunk (97—112. sz.). Az 'erdő, sűrű erdő' jelentésű szók egy jelentékeny részének tehát 'bokor, (áthatolhatatlanul sűrű) bokros erdő' volt az alapjelentése. Mindazok alapján, amiket az uráli fanevek kettős alap-jelentésére vonatkozóan megállapítottam, bátran feltételezhetjük, hogy ezeknek az erdőneveknek legalább is egy részében valamilyen speciális fafajta neve rejlik. A fanévvel való kapcsolatot bizonyosra vehetjük olyan esetekben, mikor egy általános 'silva' jelentésű szónak fenyves vagy lomboserdő jelentésű megfelelője van (92, 93, 94. sz.).

Van azonban a fáshely-, illetőleg erdőneveknek egy kisebb csoportja, amelyek nyilvánvalóan nem hozhatók összefüggésbe valamilyen fafajta speciális nevével. Ha megvizsgáljuk ezeket az egyeztetéseket, arra a következtetésre jutunk, hogy a talajviszonyok tekintetében a finnugor (sőt valószínűleg már az uráli) őshazában nagy különbség volt az erdőségek között: voltak magasfekvésű száraztalajú erdők és voltak mélyfekvésű, vízestalajú mocsár-erdők. Előbbiek 'magaslat, domb, hegy' jelentésű szókkal függenek össze (113—118. sz.), utóbbiak pedig 'vizes mélyedés, völgy, mocsár' jelentésű szókkal (119—125. sz.). Utóbbi csoporthoz csatlakoznak azok az erdőnevek is, amelyek 'mocsárfa' jelentésű vagy más mocsaras, vizes talajt kedvelő hidrofil fák nevével azonosíthatók (8, 57, 58, 59, 63, 72, 73, 81. sz.).

Mi lehet az oka annak, hogy az őshaza erdőségeinek talajviszonyai az erdőnevekben ilyen világos és határozott módon kifejezésre jutnak? Hiszen mind az uráli, mind pedig a finnugor őshaza síkságon terült el és így a magassági-

és a talajviszonyokra utaló erdőnevek nem magyarázhatók egyszerűen a hegyek, dombok és völgyek hullámzó váltakozásával. Nem magyarázhatók azzal a feltevéssel sem, hogy mind az uráli, mind pedig a finnugor őshaza területén hatalmas mocsarak terültek el. Nem ebben, hanem más földrajzi tényezőben kell az erdőnevekben mutatkozó kettősség okát keresnünk.

Bizonyos oroszországi folyók (Volga, Káma stb.) egyik partja erősen különbözik a másik parttól: az egyik part meredek, a másik sík, homokos vagy mocsaras árterület.

PAASONEN mondta ki először két szóegyeztetés alapján (s-laute 133—134, 177. sz.), hogy a finnugor ősnép nagy folyók partjain lakott. E mellett tesznek tanubizonyoságot a fáshely- és erdőnevek, amelyekben határozottan és világosan tükröződik bizonyos oroszországi folyók magas és alacsony partja közötti különbség. Ezek az erdő nevek egyúttal rávilágítanak az uráli és a finnugor ősnép települési formájára. Nagyon valószínűnek, sőt bizonyosnak tarthatjuk, hogy az uráli és a finnugor ősnép éppen úgy a folyók partjait szállta meg, mint a mai obi-ugor népek, a vogulok és az osztjákok. Az aránylag csekélyszámú finnugor ősnép nem is tölthetett ki egy olyan óriási kiterjedésű, rengeteg erdővel borított járhatatlan területet, mint amilyen a finnugor őshaza volt. A fő közlekedési utak, a folyók partjain települt le tehát az ősnép, mert ez a településforma kedvezett legjobban annak a zsákmányoló életmódnak is, amelyet folytatott: a halászatnak és a vadászatnak. Ez a településforma segítette elő egyúttal a finnugor alapnyelvnek dialektusokra való szakadozását és a folyók mentén való továbbszivárgás következménye lehetett a finnugor népek őseinek az őshazából való elvándorlása, szétszóródása is.

N. SEBESTYÉN IRÉN.

A magyar nyelv **-déz** végű gyakorító képzős igéi.¹

Itt tárgyalt összetett gyakorító képzős igéinket hét csoportra osztjuk: 1. *-d + -éz*; 2. *-déz*; 3. *-ed + -éz*; 4. *-edéz*; 5. *-édéz*; 6. *-kend + -éz*; 7. *-end + -éz* és *-endéz*. Annak a megokolását, hogy miért veszünk fel ilyen csoportokat, majd a maguk helyén fejtjük ki.

Sokak előtt talán azzal is adósak vagyunk, miért nem elég a gyakorító képzőknek egyszerűen a mássalhangzóját megemlíteni, hiszen voltaképpen mégis csak mássalhangzók a finnugor örökségek; és ebből következőleg mi értelme van a különféle magánhangzók szerint való tagolgatásnak?

Erre a felelet magától kínálkozik. Ha ugyanis a képzőbe foglalt magánhangzó szerint osztályozzuk a képzőket, egyrészt nyelvtörténeti, másrészt nyelvföldrajzi tanulságokkal gazdagodunk.

¹ A kevésbé felismerhető rövidítések jegyzéke: COLLINDER = Indo-uralisches Sprachgut von BJÖRN COLLINDER. Uppsala. 1934. CSANÁDY = CSANÁDY SÁNDOR, A *-dos* és *-doz* képző régi irodalmunkban: Nyr. XLV, 20—3. EgyszGy. = A magyar nyelv egyszerű gyakorító képzői. Irta SÁMSON EDGÁR. Pannonhalma, 1936. FOGARASI = FOGARASI JÁNOS. Művelt magyar nyelvtan elemi része. 1843. KODOL. = KODOLÁNYI JÁNOS: Julianus barát.² KÖRÖSI = KÖRÖSI SÁNDOR, Élő meg elavult képzők: Nyr. XI, 156—7. RIEDL = Magyar nyelvtan. Irta RIEDL SZENDE. 1864. SzülMold. = IGNÁZ RÓZSA, Született Moldovában, 1940. SZVORÉNYI = Magyar Nyelvtan. Irta SZVORÉNYI JÓZSEF. 4. kiad. 1876. VERSEGHY = Magyar Grammatika, 1821.

Ha hangtörvényeinket következetesen akarjuk kezelni, akkor például meg kell állapítanunk, hogy a *-doz* képző a *-duz*-ból lett. (Vö. PannonhFőisk. Évk. 1942. 116. l.) A képző magánhangzójának pontos feltüntetése tehát más oldalról is megvilágítja hangtörténeti ismereteinket.

Ami pedig a dolog nyelvföldrajzi oldalát illeti, különbséget kell tennünk mai nyelvjárásaink leírása és nyelvemléceink nyelvjárások szerinti osztályozása között. Ha mai nyelvjárási adatainkat e képzők hangjaira is kiterjedő pontossággal közöljük, nyelvünk ismeretéhez szükséges tisztán látásunkat erősítjük, gyarapítjuk. Főlölesleges bővebben fejtegetni, hogy például a magyar nyelvben az *ö* hang világos megkülönböztetése mennyire fontos. Nyelvemléceink nyelvjárások szerint való osztályozását pedig igen megkönnyíti a képzők magánhangzójának figyelembevétele. Erre a több kínálkozó eset közül csak kettőt említünk. Heltainak a köznyelvi *o*-val szemben előforduló *a* hangjai kétségtelenné teszik, hogy az *ő* ilyen adatai a nyiltabbá válás területére tartoznak. A jelen esetben azonban nemcsak a nyelvemlék nyelvjárási besorozása lesz könnyebb, hanem hangtörténeti ismereteinket is kiegészíti, mert a nyiltabbá válás kezdetét az eddiginél előbből kelteztetjük. (Vö. MNy. XXXVII, 308—9.). Ha a Nyelvtörténeti Szótár Szómutatójára vagy akár törzsrészbeli címszavaira hagyatkozánk, vajmi nehezen szerezhetnénk tudomást a *szeldöz* igéről. Ott ugyanis következetesen *elszeldöz* van, s csak ha a példát is elolvassuk, akkor látjuk, hogy egy Érdy-kódexbeli *szeldöz* igéről van szó. Nyelvi tényeinket tehát valósággal meghamisítanók, ha a képzők csontrendszerét tevő mássalhangzók egyoldalú hangsúlyozása mellett a magánhangzókat hanyagul kezelnek.

A képzők mássalhangzójára ránőtt magánhangzók figyelembevétele nem csupán hangtörténeti és nyelvjáráshangtani szemléltető eszköznek bizonyul, hanem új eredményekre is vezet. Az *akadoz*-féle igék szóvégének *-ad* + *-oz*-ra való tagolása adta kezünkbe a *mozgaloz*-félék *-adoz* képzőjének felismerését. (Vö. PannonhFőiskÉvk. 1942. 114—46. l.; 15—50.l.) Ugyanígy lesznek az *ë*-vel alakult *-d-z* képzős igéknél is *-ed* + *-ëz* (*ijedëz*) és *-edëz* képzősek is (*lengedëz*).

Az alapszótól világosan elváló *-d-z* gyakorító képzős igék magánhangzójaként a mai irodalmi nyelvben csak az *o* hang fordul elő (pl. *fogdoz*): a mai népnelvben az *o* mellett *a* és *e* hang is. (Vö. PannonhFőiskÉvk. 1942. 100, 103—4. l.; kny. 4., 7—8. l.) [Akár a mai vagy a régi irodalmi, vagy népnyelvet vesszük tekintetbe, az alapszótól magánhangzó közbeiktatása nélkül világosan elváló *-d-z* képzős igék (pl. *fogdoz*) száma jelentősen kicsi azokhoz az igékhez képest, amelyekben magánhangzó került az alapszó és a képző első mássalhangzója, a *-d* elé (pl. *akadoz*). A *-d-s* képzős igéknél azt tapasztaltuk, hogy az alapszó és a képző között nincs magánhangzó (l. MNy. XXXVII, 306—20)].

Azoknak az igéknek *d* és *z* hangjai között, amelyekben az alapszó és a *-d-z* között magánhangzó van, az *o*, *ë* magánhangzókat találjuk a mai irodalmi nyelvben (*botladoz*, *csörgedëz*). A népnelv itt is gazdagabb, mert az *o*, *ë* hangon kívül találkozzunk az *a*, *e* hanggal is. Persze ezt nem úgy értjük, hogy a nyelvjárások az egész magyar nyelvterületen egymás mellett használják

az *o*, *ë* és *a*, *e* hangokat. A zártabb hangokat megtartó nyelvjárások az *o*, *ë*-t, a nyiltabbá válás területeire tartozók pedig az *a*, *e* és *o* hangot. Arra, hogy a Csángó Szótár vizsgálati területén az *a* mellett az *o* is előfordul, legyen elég utalnunk a PannonhFőiskÉvk. 1942. évi kötetének 102. lapjára; kny. 6. l.

A *-d-z* magánhangzóival kapcsolatban meg kell még azt is említenünk, hogy a *-d-z* előtt mely magánhangzók fordulnak elő. A mai irodalmi nyelv az *a*, *e*, *o* hangokat ismeri (*ingadoz*, *zengedéz*, *álmodoz*). A nyelvjárások összessége itt is változatosabb, mert az említettekén kívül még az *á* és *é* is előfordul (*nyuládoz*, *dülédéz*).

A *-d-z* magánhangzóira vonatkozó fejtegetéseink teljességéhez még az is hozzátartozik, hogy a régi nyelv hogyan viselkedett e tekintetben. A *-doz* képzővel kapcsolatban már megemlítettük, hogy annak *-duz* ősével is találkoztunk. (Vö. PannonhFőiskÉvk. 1942. 116. l.; kny. 20. l.) A BALLAGI Teljes Szótárában még előforduló *-déz* ma már nem fordul elő, amiért aztán az alapszótól magánhangzó nélkül elváló *-déz* képzős igék *ë* magánhangzóját (*csipdéz*) ma már sem irodalmi, sem népnyelvünkben nem szerepeltethetjük. A *-daz* képzőről tudjuk, hogy a XVI. században előfordult. (Vö. PannonhFőiskÉvk. 1942. 99. és 101. l.; kny. 3., 5. l.) Ez a *-daz*-beli *a* hang az *o*-ból lett nyiltabbá válással (vö. HORGER: MNyj.). Írott nyelvi (voltaképpen régi nyelvjárási) de nem irodalmi nyelvi adatnak tartjuk, mert sem a régi, sem a mai írók nyelvében nem lett általánossá. Az *e* hanggal alakult *-d-z* képzőre sem a mai, sem a régi írott nyelvből nem közöltünk példát. (Vö. PannonhFőiskÉvk. 1942. 103—6. l.; kny. 7—10.) E régi nyílt *e*-re még visszatérünk, mert már *-dez* képzős igét is találtunk.

Nemcsak magánhangzó, hanem a mássalhangzó *n* hang is beékelődhetik a *-d-z* hangcsoportba. Ilyen például a *lelkendéz*. Az *-n-d-z* hangcsoportban is több magánhangzó jelentkezik. A maguk helyén ezeket is mind sorra vesszük. A *fecskendez* igével már foglalkoztunk (vö. PannonhFőiskÉvk. 1942. 105. l.; kny. 9. l.).

Az *ö* hanggal alakult *-d-z* képzős igékkel egy másik dolgozatban foglalkozunk.

I. fejezet.

-d + -éz.

Mai igéink közül első pillanatra a *kérdéz* látszik az egyetlen olyan igének, amelyben az alapige és az egységes *-déz* képző világosan elválik egymástól. (Mint majd alább látjuk, a *csipdéz*-félék ma már nem járatosak.) Ha azonban a *kérdéz* igét alaposabb vizsgálatra fogjuk, kiderül, hogy kétféleképpen is elemezhetjük.

-d + -éz képzőseknek azokat az igéket nevezzük, amelyek kétféleképpen is tagolhatók: vagy úgy, hogy az alapszó és a származék egymástól világosan elválik (*kér* ~ *kérdéz*, *ken* ~ *kendéz*), vagy pedig úgy, hogy egy egyszerű *-d* gyakorító képzős igéhez (*kérd*-hez, vö. EgyszGy. 51) járult hozzá az *-éz* képző (*kérd* ~ *kérdéz*, *kend* ~ *kendéz*).

E kétféle elemzési módot nem nehéz megokolni. Amikor a nyelvérzék a *kérdéz* igében világosan érezte a *kérdnek -éz* képzővel továbbalakult gyakorí-

tóját, olyanformán, mint ahogy ma világosan érezzük a *kérdez* gyakorítóját a *kérdezget* igében, akkor -*éz* volt a képző. Tehát ez esetben voltaképpen a *kérd* ige gyakorítójáról van szó. Mai nyelvérzékünk azonban *kér* ~ *kérdéz* igepárt állít egymással szembe. Először is azért, mert így szótagolhatjuk. De más okokra is rámutathatunk. Egyrészt arra, hogy az egységes -*d-z* képzős igék (*fogdoz: fog + -doz* stb.) száma sokkal nagyobb, mint a szétválasztható -*d-z* képzőseké (*toldoz: told + oz* stb., vö. PannonhFőiskÉvk. 1942. 107. l.; kny. 11. l.) és ezek hasonlóságára a *kérdéz-t* is egységesnek elemzi; másrészt meg arra, hogy a *kér*, *kérdéz* közbeeső fokaként felvehető *kérd* ma már elég ritkán fordul elő. Erről az utóbbiról BALASSA Szótára is hasonló értelemben nyilatkozik: „A régi nyelvben a *kérd* alak volt gyakoribb, ma a képzővel ellátott *kérdéz*“. A *kér*, *kérd*, *kérdéz* viszonya emlékeztet a *von*, *vonsz*, *vonszol* viszonyára. (Vö. még PannonhFőiskÉvk. 1942. 105. l.; kny. 9. l.)

Jelentésre a *kérdéz* a *kérd* igéhez áll közelebb.

XV. sz.

1. *kérdéz*. — „... egmaftol azon okon *kèrdezkednèc-va*“ BécsiK. 168 (NySz.) „... halgatu r *kardezuè* azocat“ MünchK. 112 (vö. BÁRCZI; a NySz.-ban több példa is van, főkép a *kérdézkedik*-re) | *kérdezett* GyöngyGl. (NyK. XXVIII, 323) | *kérdezdegelem* 'rogito' *kerdezes* 'inquisitio' *kerdezés* 'disquisitio' *megkerdezés* 'examinatio' stb. CAL. | *Kerdezem* 'Inquiro' stb. MA. 1604. | *Kerdezem* 'Inquiro' stb. PP. 1708. | *Kérdezni* SzD. 1792. | *Kérdezni* 'fragen' MÁRT. 1807. *Kérdeni* a. | *Kérdezgetni* 'quaeritare' SI. | *Kérdéz*, *kérdézi* 'Inquiri' stb. KRESZN. hivatk. MA.-ra | *Kérdéz* KASSAI | *kérdéz* 'fragen' stb. Tzs. 1838. | *Kérdéz* 'Valamit több, ismételt, gyakoribb kérdések által tudakoz, megvizsgál'. „A közbeszédben az egyszerű *kérd* helyett is használtatik“ stb. CzF. | *Kérdéz* 1. 'többeket, v. több ideig *kérd* 2. (tárgyra vonatkozólag) 'tudakol' stb. BALL. | *kérdéz* 'fragen' stb. KB.³ | *kérdéz* 'Vmit meg akar tudni, vmire feleletet óhajt kapni' BALASSA | *még-kérdéz* 'megpróbál' Székelyf. (MTsz.) *kérdézetülöd-ik* 'kérdézősködik' Kővágóórs Zala m. (MTsz.) | *kérdéz* 'kér' Nyitra vid. (NyF. XIII. 9). | A mai nyelvben általánosan használt szó. — Gyak.: KASSAI (III, 148); SIMONYI (NyK. XVI, 244). — Fgr. (NyH.⁷). Vö. *kér* *Kereu* stb. 1211. (MNy. XVIII, 33), *kérd* *kerdeu* 1237. (MNy. XXIV, 196). egyéb gyak. vö. EgyszGy.

XVI. sz.

2. *kendéz*. — „Lata angyalokat, *kendezve* r zyvz Katerinanak ev sebeyth“ DebrK. 545 (NySz.; egyetl. példa) | *kendező* *kendő* 'törülköző' Székelyf., *kendeződik* 'törülközik' Székelyf. (MTsz.). — Vö. *ken* JókK. (NySz.), *kend* XVI. sz. (NySz.); egyéb gyak. vö. EgyszGy.

3. Jól tudjuk, hogy a *fedéz* ige -*éz* képzős (vö. EgyszGy. 90. l.), s az sem kerülheti el figyelmünket, hogy ennek az igének a *d* hangja nem képző, mint a *kérdéz* és *kendéz* igében, hiszen a *d* a *tőhöz* tartozik (vö. BÁRCZI), mégis megemlékezünk itt erről az ígéről is, mert mai nyelvérzékünk az -*éz* képzőt nem ismeri, és ezért a *fedéz* igét a szótagolás szabályai szerint *fè-déz*-re tagolja szét. Igénk előfordul a Bécsi-kódexben és megtaláljuk BALASSA szótárában is. E két végpont között sok adat van a *fedéz*, *födöz* igére.

4. Megemlítjük még a mai *üldöz* igének a régiségben néhányszor *üldöz* alakban előforduló ősét, változatát is. Itt sem beszélhetünk *-déz* képzőről, mert még a szó etimológiáját sem ismerjük. (Vö. EgyszGy. 90; BÁRCZI.)

5. Ugyancsak a végződése miatt említjük meg a JordK.-beli (*kyldeze*, 330. l.) *küldöz* igét is, bár ennek sem ismerjük az etimológiáját. (Vö. BÁRCZI.)

Bár a *-d + -éz* képzővel kapcsolatban öt ígéről is beszéltünk, itt csak kettőre: a *kérdöz*-re és *kendöz*-re térünk vissza. A köznyelv e kettő közül is csak a *kérdöz* igét ismeri. A Bécsi-kódextől egész napjainkig bőven találunk rá példákat. A *kendöz*-re mindössze a Debreceni-kódexből van egyetlenegy példánk.

A *kérdöz*-ről megállapíthattuk, hogy a régi és mai irodalmi nyelv egyaránt ismeri. Ennek alapján várható, hogy *ē-ző* nyelvjárásainkban is előfordul. A Székelyföldről, Nyitra vidékéről és zalamegyei Kővágóórszról közölt adataink ezt akarják igazolni. A *kendöz* ígéről imént azt mondtuk, hogy köznyelvünk nem ismeri. A Székelyföldről két származékával is rendelkezünk.

A *kérdöz* ige élő esetét világosan bizonyítja az, hogy a Bécsi-kódextől napjainkig találkozunk példákkal. Ugyanezt bizonyítják szótáraink is, mert a XVI. századtól legújabb szógyűjteményeinkig végig kísérhetjük. A *kendöz* ige a régi nyelvben sem volt elterjedt, mert mindössze egy példánk van rá, de mégsem mondhatjuk, hogy kihalt, mert a Székelyföldről idézett példánk amellet tanúskodnak, hogy legalább is egy nyelvterületen él a nép ajkán.

II. fejezet -déz.

Az olyan igéket nevezzük *-déz* képzőseknek, amelyekben az alapszó és a képző világosan elválík egymástól. Ilyen például az *érdéz*: *ér ~ érdéz*. Ilyen ígének nem sok van. Teljességre törekvő adatgyűjtésünk is összesen csak tizenegy ilyen ígéről számolhat be. E tizenegy közül kilenc ígénéél képzőtlen alapszó áll szemben a *-déz* képzős származékkal, kettő pedig (*ökledéz* és *szökledéz*) képzős alapszóból származott.

(A *-déz*-nek az előbb tárgyalt *-d + -éz* képzőhöz elképzelhető történeti viszonyára vö. PannonhFőiskÉvk 1942. 111—3. l.; kny. 15—7. l.)

XVII. sz.

1. *érdéz*. — 1653: „Gyönyörű voltával az egekre *erdez*“ Liszti: Márs. 63. (Ny.Sz., több példa nincs rá). — Gyak.: *-déz* Etsz. I. 1592. — Vö. *ér* ÓMS.; *érdés* a *-dés*-nél, *érdég* a *-dég*-nél, *érdék* a *-dék*-nél, egyéb gyak. EgyszGy.; *stb*

XVIII. sz.

2. *esipdéz*. — 1723: „*Csip* ezik a szúnyogok“, „*csibdező* csallán“ Csúzy: S. 161; 32 (NyF. LIX, 27) | 1748: „Aemilia sebes nyelve tíz mértföldel előbb futott eszénél, tűzes fogókkal *csipdezte*, akasztotta, kerékre törte Eusebiust a dámák előtt“ Fal: NA. 129 (NySz.) | 1760: „Onnét a holló ismét ki tekergett a dög *tsipdezésre*“ Moln: JÉpül. 99 (NySz.) | 1788: *tsipdezni* Dunántúl SZAICZ (vö. MNY. V, 239). *Tsipdezni* 'vellicare' SI. *Tsipdelni* al. | *Csipdez*, *csipdezi*

'vellicat, vellit, pervellit' hivatk. MA.-ra. *El csipdezi* 'minutim avellit'. *Meg csipdezi* 'compungit'. *Ősve csipdezi* 'convellicat'. *Csipdezés, csipdező* KRESZN. MOLNÁR ALBERTA való hivatkozása téves, mert az / betűt nem z-nek kell olvasni, hanem s-nek. | *Tsipdez* KASSAI V, 196 *Tsipdel* al. | *Csipdez* 'öfter zwicken, zwacken; sticheln' *Csipdel* al., *csipdezés, csipdező* Tzs. 1838. | *Csipdéz* 'gyakran, vagy ismételve csíp', *csipdézés, csipdéző* CzF. | *Csipdez* I. 'többször csíp' 2. átv. ért. 'valakiről jelenlétében célzólag, gyanúsítólag beszél, vagdalcozik' BALL. *Csipdel* al. — Az EtSz. (I, 1079) *-dez* alakváltozatot is említ (*csipdē*[e]z) a NySz. adataira vonatkozólag, de ez aligha lehetséges, mert az idézett írók nem nyílt e-vel beszélő nyelvterületről valók. Molnár János jezsuita is csak JÉpül. c. munkájának megírása után került Kolozsvárra (vö. Szinyei: MÍrók). — Gyak.: FOGARASI 265: *csipdez*; CzF. 138: *csip-d-éz-g-et*; SZVORÉNYI 255: *csipd-ez*, 258: *csip-dez*; NyH. 66 R. — Fgr. (NyH.⁷). Vö. *csíp* szárm. (*Cipeu*) 1208. (EtSz. I, 1079); *csipéd* 1698. (NySz.); *csipdoska* (MNy. XXXVII, 317), *csipdés* a *-dés-nél*, *csipdez* a *-dez-nél*, egyéb gyak. EgyszGy.

3. *nyeldéz*. — „Ketté osztott falatinkat ... örömök közt *nyeldezzük*“ KisfS BoldSzer. 33. dal (szótáraink nem ismerik). — Gyak.: SIMONYI (NyK. XVI, 247, TMNy. 409). — Fgr. (NyH.⁷). Vö. *nyel* JókK. (NySz.); *nyeldes* (MNy. XXXVII, 311), *nyeldés* a *-dés-nél*, *nyeldék* a *-dék-nél*.

4. *repdéz*. — „*Repdez*, mint Noe galambja“ Berzsenyi, A Szerelenhez; (Vö. Nyr. XXXIX, 207) | „S ha ez sorsa egy hárnek, Jobb *repdezeni* a szívnek“. „Hogy Zephyrek lengedeznek, Pajkoskodva *repdeznek*“ KisfS.: KesergőSzer. 46. dal, XI. ének | *repdezeni* SZD². *repesni* al. | *Repdezeni* SI. | *Repdez* 'flattern, herumfliegen' Tzs. *Repdes* al. | *Répdéz* id. Berzsenyiből, *Repdézés* CzF. | ~ 'ide-oda szállong, megszakítva repül' BALL. *Rep-déncel* al. — „Valószínűleg hangutánzó, de igen régi, fgr. er. tőből“ BÁRCZI *repül* a.; vö. NyH.⁷ és EgyszGy. 93 (a *repéz* utáni magyarázat) Vö. *reppel* JókK. (NySz.); *repdes* (MNy. XXXVII, 311); *repdés* a *-dés-nél*, *röpdős* a *-dős-nél*, *röpdöz* a *-döz-nél*, *röpköd* a *-köd-nél*, egyéb gyak. vö. EgyszGy.

XIX. sz. és népnyelv.

5. *késdéz*. — ~ Gyak. TMNy. 409. hivatk. Vör.; szótáraink nem ismerik. — Honfogl. előtti török jövszó (vö. BÁRCZI). Vö. *késik* szárm. 1198. (MNy. XVIII, 34); *késedéz* az *-edéz-nél*, egyéb gyak. EgyszGy.

6. *lebdéz*. — ~ 'könyved, lengő mozdulatokat tesz' „I. a pehely a légben“ BALL. — Vannak kifogástalan fgr. megfelelői, de „valószínűleg hangfestő eredetű“ (BÁRCZI, *lebben* al. vö. NyH.⁷). Vö. *levég* szárm. 1458. (Oklsz.); egyéb gyak. vö. EgyszGy.

7. *lödéz*. — ~ Moldvai csángó nyj. (Nyr. XXX, 110). — Gyak.: RUBINYI (Nyr. XXX, 110). — Fgr. (NyH.⁷). Vö. *lő* szárm. 1228/1357. (Oklsz.); *lödöz*, *lövöldöz* a *-döz-nél* (vö. EgyszGy. 49).

8. *lépdéz*. — 1826: „... az aprón *lépdező* jambusban“ Berzsenyi, A versformákról (vö. Nyr. XXXIX, 207). | „Szírtől-szirtre *lépdezzünk*“ KisfK.: Éjjeli menyekző. — Vö. *lép* (*vép*) XV. sz. (NySz.); *lépdés* a *-dés-nél*, *lépcső* EgyszGy. 116.

9. *tépdéz*. — *Tépdéz* CzF. *Tépdés* al. | *tépdés* 'ismételve v. lassanként tép' BALL. *Tép* al. — Gyak.: CzF. 137: *tép-d-éz*; SIMONYI (NyK. XVI, 247, hivatk. Szász műford. I, 256); TMNy. 409. — „Valószínűleg fgr. er.“ (BÁRCZI; vö. NyH.⁷). Vö. *tép* XV. sz. (NySz.); *tépdés* a *-dés*-nél, *tépisz*, *tépáz*, *tépel* EgyszGy.

10. *ökleldéz*. — 1536: „Myndent aual *ewkleldez* wala (szarvával a tulok)“ Pesti: Fab. 52b (NySz.; még néhány példa; mivel Pesti erdélyi író, az idézett példa nyílt *e* hanggal is olvasható) | „Altalad ellenségünket meg *ökleldezzük*“ MA: Zsolt. 61. Zvon: Post. I 30 (NySz.; e szótár példái közül Zvonarics imént közölt példája és Tarnócié olvasható zárt *ë*-vel) | *Ökleldezem* 'conisco' PP. | *Ökleldezem* SzD 1792. | *Ökleldez* 'Coniscat' KRESZN. hivatk. MA.-ra, de ott *-döz* van | *Ökleldez* 'fort und fort stossen (mit den Hörnern)' Tzs. 1838. | *Ökleldéz* 'Folytonosan, vagy gyakran öklei' *Ökleldezés* CzF. | *Ökleldez* 'többször egymásután v. folytonosan öklel' BALL. | *ökleldez* 'Szúr, döf' kihalt szónak jelezve BALASSA. — Gyak.: RÉVAI: ElabGram. III, 97: *ökl-el-déz* 'pugno petit, coniscat frequenter' ez az alak *ökl-el-ből* származik, ez pedig *ökl-ből*; CzF. *ök-öl-el-d-éz*; KÖRÖSI i. h.; TMNy. 409: háromtagú kéttagú alapszóból; CSANÁDY i. h. — Vö. *ökl* SchläglSzój. (BÁRCZI) *wklelue* ÖMS.; *öklöldöz* az *-öl* + *-döz*-nél.

11. *szökeldéz-ik*. — *Szökeldező* 'saltator' PP. 1708. | *Szökeldezik* 'saltitat'. *Szökeldező* hivatk. MA.-ra KRESZN. | *Szökeldezik* KASSAI IV, 474 | *Szökeldezik* hivatk. a *szökdecsel* igére. Tzs. 1838. | *Szökeldéz* a *szökdecsel* igére hivatk. CzF., ugyanígy BALL. — Gyak.: KASSAI i. h.: Verb. frequ. ex *szökik*. — „valamely török nyelvből a honfoglalás előtt“ (vö. BÁRCZI). Vö. *szökik* szárm. 1211. (OklSz.); *szökdös* a *dös*-nél, *szökdőz* a *döz*-nél; egyéb gyak. vö. EgyszGy.

A *déz* képzőre az első példánk a XVI. századból való. A néhány előforduló példa közül a nagyobbik rész egytagú képzőtlen alapigéből keletkezett, a kisebbik rész pedig már képzett igéhez tapasztotta hozzá a *-déz* végzetet.

Ha a végeredményben névszói alapa visszamenő *ökleldéz* igével nem rendelkeznének, a *-déz* képzőt csak a XVII. századból keltezhetnők. A képzőtlen alapszóból származó *déz* re ugyanis az első példánk az 1653-ból ránk maradt *érdéz* ige. Egész a XVIII. századig nem is rendelkezünk több képzőtlen alapszóból származó *-déz*-gyakorító képzős igével, mint ez egyetleneggyel, mert a következő adatként szereplő *csipdéz* először Csúzynál fordul elő 1723-ban.

A *-doz* képzőnél már jórészt láttuk,¹ a *-döz*-re vonatkozólag is tapasztaljuk majd, hogy ezek a képzőink képzőtlen alapszóból aránylag kevés igét alkotnak. Az igazán nagyszámú *-d-z* végződésű igék legnagyobb része nem a pusztá alapszóhoz, hanem annak valamilyen magánhangzóval vagy képzővel megtoldott származékához járul. (A már tárgyalt *-daz*, *-dez* képzős igéket itt azért nem említettük, mert azok a köznyelvi *-doz*-nak, vagy *-déz*-nek csupán nyelvjárási vetületei.) Ez a jelenség még szembeötlőbb a *-déz* képzőnél, mert itt nemcsak csekélyebb számban vannak képzőtlen alapigéből keletkezett származékok, mint a *-doz* és *-döz*-nél, hanem még az a kevés is eléggé ismeretlen.

¹ A *-doz* képzőre gyűjtött anyagunkat még teljesen nem dolgoztuk fel.

A *csipdéz* az egyetlen, amelyre kielégítő számban vannak adataink. Ennek a gyér előfordulásnak az oka nem csupán a képzőtlen alapszóból származó *-d-z* képzős igék aránylag csekély száma, hanem az is, hogy a magashangú szavak képzőiben az *ē* az *ö*-vel szemben alul maradt.

A *-déz* képzős igék első adataul az *ökleldéz* igét említettük. A közölt mondatpélda Pestből való, tehát nyílt *e* hanggal olvasható. Hogy mi mégis a *-déz* képző első példajaként említettük, az azért van, mert se n mi okunk sincs feltenni, hogy a *-d-z* képző *ē* hanggal alakult változata a XVI. században nem fordult elő. Ha ugyanis előfordult a *-dez*, megvolt a *-déz* is, mert az *ē-ző* nyelvjárások jobban kedveznek az alapszóhoz közvetlenül (azaz magánhangzó közbeiktatása nélkül) járult *-d-z*-nek, mint az *e-zők*. Például a Szamoshátról egyetlen ilyen adatunk sincs, s ismeretes, hogy ez a vidék a nyiltabbá válás területére esik. A csángómagyarok nyelvében találtunk példát a *-d-s* és *-d-z* képzőcsoportra is, de az onnan közölt egyetlen zárt *ē* hangzós alak (*lödéz*) nem lehetetlen ugyan, de még igazolásra szorul. (Vö. PannonhFőiskÉvk. 1942. 100—6; kny. 4—10; MNy. XXXVII, 308—12.) Nem ismeretlen előttünk, hogy a Dunántúl legnagyobb részének népnyelve nem használja a *-d-s* képzőt, hanem helyette egyéb képzők társaságában a *-d-z*-t (pl. *bökdös* ~ *bököd*, *fogdos* ~ *fogdoz*, *kapdos* ~ *kapkod*, *dugdós* ~ *dugaszol*, *rugdós* ~ *rugdal*, *rugódoz*, *vondós* ~ *huzkod* stb.), vagy a szót képzőtlenül használják). Mivel pedig XVII—XIX. századi dunántúli írók nyelvében találkozunk *-déz* képzős igékkel, és semmi okunk sincs feltenni azt, hogy Dunántúlon e *-d-z* képző fiatalabb, mint másutt, nemcsak a *-dez*, hanem a *-déz* meglétét is nyugodtan feltehetjük a XVI. században, hisz ugyanakkor megvolt már a *-daz*, *-doz* és *-döz* is. Ha tehát a XVI. században előfordult a *-daz*, *-dez*, *-doz* és *-döz*, akkor az *ē-ző* nyelvjárásokban is bizonyára előfordult a *-déz*, mert e képzőalaknak kevésbé kedvező *e-ző* nyelvjárásból már ebből az időből van rá megfelelő adatunk.

A rendelkezésünkre álló kilenc példa még arról is tanúskodik, hogy a *-déz* nem tudott mélyebb gyökeret verni. A már képzett alapszóból származó *ökleldéz* és *szökleldéz* ideszámításával is csak tizenegyre emelkedik a *-déz* képzős igék száma. Még legjobban az *ökleldéz* és a *csipdéz* terjedt el. Ha mindenáron akarnánk a *-déz* képző virágzási koráról beszélni, akkor azt a nyelvújítás korára kellene tennünk, mert a XVIII—XIX. század költői (Faludi, Kisfaludi Sándor, főképen Berzsenyi, Vörösmarty), szótár- és nyelvtanírói számolnak be dúsabban e képző gyér előfordulásáról.

A *-déz* képző ma már a múlté. A nyelvújítás korának íróinál előforduló példák elszigeteltek maradtak, legjobb esetben a szótárírók ismételték őket néhányszor, egymásnak továbbadva. KELEMEN BÉLA és BALASSA JÓZSEF más képzőknél gyakorta idézett szótárai ezeket az igéket már nem közlik, bizonyosságul annak, hogy a mai nyelv nem él velük. Ezeknek az igéknek nagyobb része tehát meglehetősen rövid életű volt, mert ha meg is próbálkozott velük valamelyik író, nem tudtak erőre kapni, hanem hamarosan feledésbe merültek. Végeredményként annyit mondhatunk, hogy a *-déz* képzővel sem új igéket nem alkotunk, sem a régiek nem hagyományozódtak át mai nyelvünkre.

A *-déz* képző XVI. századi előfordulásával szemben az *-éz* képzőre már 1300. tájáról van példánk. (Vö. EgyszGy. 90—1.) Az *-éz* is szegényesen van ugyan képviselve, de legalább mégis századokkal korábbról van rá példánk, mint a *-déz*-re. Az *-éz* viszont azzal nem díszkedhetik, hogy a nyelvújítás nyelvfinomításra törekvő költői némileg is fölkapták volna, mert semmi jel sincs arra, hogy a XVIII—XIX. században különösképen kedvelték. (Vö. EgyszGy. 191.)

A *-déz* képző földrajzi jellemzésével adatok hiánya miatt érdemlegesen nem foglalkozhatunk. SZAI CZ LEÓ (vö. MNy. V, 239) a *csipdez* igével kapcsolatban megemlíti, hogy ez az ige dunántúli, szemben a tiszáninneni *csipdes* igével. (Vö. MNy. XXXVII, 310) SZAI CZ LEÓnak az adatok tanúsága szerint igaza volt annyiban, hogy a *-d-s* a Dunántúl legnagyobb részének népnyelvben ismeretlen, s a dunántúli magyar gyakorta *-d-z-t* használ ott, ahol a keletkebbi *-d-s* képzőt. De az oly értelmű szembehelyezés, hogy ami egyik helyen *-d-s*, az a másikon *-d-z*, igen merev, és nem is felel meg a tényeknek, mert a Dunántúl *-d-s* képzőt nem használó nyelvjárásaiban nemcsak *-d-z*, hanem más képzők is hallhatók a *-d-s* megfelelőiseiként.

Azok az írók, akik a nyelvújítás korában a *-déz* képzővel megpróbálkoztak, dunántúliak voltak. Ezek a költők *-déz* képzős igéiket nem a nép nyelvéből vették, hanem a Dunántúlon az átlagosnál kedveltebb *-doz* képző (Vö. Pannonh. FőiskÉvk. 1942. 108—11, 114; kny. 12—5, 18) mintájára alkották őket.

Meg kell még említenünk a *lödéz* igét. Ezt az igét ugyanis RUBINYI *ë*-vel közli a moldvai csángók nyelvjárásából, holott nyílt *e* hangot várnánk. A MTsz. *lödéz* alakot közöl, de közlése MUNKÁCSIRA támaszkodik, aki azonban (vö. Nyr. IX, 520) nem tesz különbséget nyílt és zárt *e* között. WICHMANN gyűjteménye várokozásunknak megfelelően nyílt *e*-vel közli *e* szót (v. Pannonh. FőiskÉvk. 1942. 103; kny. 7) Noha a csángók nyelvjárásából a *-d-z* képzővel kapcsolatban csak nyílt *e* hangú adatokkal találkoztunk, mégis meg kell jegyeznünk azt is, hogy a moldvai csángók nyelvjárásában a zárt *ë* hang sem ismeretlen (vö. CsóSz.).

Adataink tanúsága szerint leghosszabb élete az *ökleldéz* igének volt. Az első szövegpéldánk Pestből való, s szótáraink közül PÁPAI PÁRIZnál tűnik föl először. MOLNÁR ALBERTből csak szövegpéldánk van. Mai irodalmi nyelvünkben nem találkoztunk vele, KELEMEN BÉLA szótára sem közli, BALASSA szótárában ugyan ismét feltűnik, de kihalt szónak jelezve. A másik ilyen hosszabb *multa* visszatekintő igénk a *csipdéz*. A XVIII. századból van rá néhány szövegpéldánk. Szótáradataink SÁNDOR ISTVÁNNal kezdődnek és BALLAGIig tartanak. PÁPAI PÁRIZ szótárai nem vettek tudomást a *csipdéz* igéről, mert nem a *-d-z*-nek, hanem inkább a *-d-s*-nek kedvező nyelvterületen készültek. (Ugyanezt igazolják a *-doz* képzős szavak is. Vö. Pannonh.FőiskÉvk. 1942. 107—14. 1.; kny. 11—8.) E tárgyalt két igen kívül a régi nyelvből még két példánk van. Az *érdéz* és a *szökeldéz* ige. Az előbbire a XVII. századból van az egyetlen szövegpéldánk, szótári adatunk pedig egy sincs rá, az utóbbira meg szótári adataink vannak PÁPAI PÁRIZtól (1708.) egész BALLAGIig. (Érdekes megfigyelni, hogy a pusztá alapszóhoz járuló *-déz*-re PÁPAI PÁRIZ egy adatot sem közöl, a már képzős alapszóból származó *ökleldéz* és *szökeldéz*

pedig szerepel nála.) Az a tény, hogy a *szökeldéz* ige közel két évszázad szótár-
raiban elő-előfordul, szövegpéldánk pedig egy sines rá, azt igazolja, hogy ez a
szó az élő nyelvben nem igen élt, csak a szótárak adták kézről-kézre. A még
hátralevő hét ige *késdéz*, *lebdéz*, *lépdéz*, *lödéz*, *nyeldéz*, *répdéz*, *tépdéz* közül
hat a nyelvújítás termékei közé tartozik. Legtöbb adatunk a *répdéz*-re van,
mert nemcsak szövegpéldánk, hanem több szótári adatunk is van rá. Bár a
röpdöz (l. a *-döz*-nél) dunántúli népnyelvi előfordulása arra mutat, hogy a
répdéz ige sem csupán költői alkotás, mégis úgy látjuk, hogy a *répdéz* igét
közlő néhány szótár inkább irodalmi, mint élőnyelvi közlésre támaszkodott.
Legutoljára BALLAGI szótárában talákoztunk vele. A *kérdéz*, *lépdéz*, *nyeldéz*
kétségtelenül irodalmi nyelvi alkotás, mert szótárainkban nem fordulnak elő.
A *lepdéz*, *lépdéz* pedig nyilván a szótárirók szóképző kedvének köszönheti
létét. Ha a *lödéz* megléte bizonyos volna (l. följebb), az volna ez egyetlen
-déz képzős igénk, amely csak a népnyelvben él.

III. fejezet.

-ed + -éz

Ebbe a csoportba olyan igék tartoznak, amelyeknek *-edéz* végzete mellett
az *-ed* képzős gyakorító alak is használatos. Mai nyelvérzékünk ezeket *-déz*
képzősöknek érzi. De mivel kétségbevonhatatlanul vannak olyan igénk is,
amelyek *-edéz* képzősök (l. alább), az itt tárgyalt *ijed* ~ *ijedéz*-féle alakpárok-
nak *-éz* egyszerű gyakorító képzővel ellátott alakját *-ed + -éz* képzősöknek
kell neveznünk, mert ezek voltak az okozói az *-edéz* képzős igéknek. Erre
vonatkozó bővebb magyarázat az *-ad + -oz* és az *-adoz* képzőnél található.
(PannonhFőiskÉvk. 1942. 114—5, 142—4: kny. 18—9, 46—8.) Az idesorolt
igék nem szükségképen mind eredeti *-ed + -éz* képzősök. Lehet közöttük
egy-kettő olyan is, amely az *-edéz* képző hatására toldotta meg régi *-ed* képzős
alakját az *-éz* képzővel.

Az *-ed + -éz* képzőre a XVI. századtól fogva a mai napig vannak példáink.

XVI. század.

1. *gerjedéz*. — „Nem az my zywnk *gherjedez* vala ee: nonne cor nostrum
ardens erat in nobis“ JordK. 618 (NySz.; még sok példa a régi nyelvből)
„Minden ige hozzát vonúl, És feléje *gerjedez*“ KisfS.: KesergSzer. XIV. ének
Gerjedezes 'ardor, infiammatio' MA. 1604. | *Gerjedezés* 'ua.' PP. 1708. | *Gerje-
dezni* SzD. 1792. *Gerjedelem* al. *Gerjedezni* SI. 1808. | *Gerjedez* 'ardescit desiderio,
incenditur' hivatk. SzD.-ra, *gerjedezés* hivatk. MA.-ra. KRESZN. | *Gerjedez*
'fortwährend entbrennen, erregt werden' Tzs. 1838. | *Gerjedéz* 'folytonosan
vagy gyakran gerjed, valamire a belérzékek által ingereltetik, *Gerjedezés*
CzF. | *Gerjedez* 'folytonos gerjedelemben van, a kedély, a belérzékek heves
működése lelkét, szívét folytonos izgalomban tartja' *Gerjedezés* BALL. | *ger-
jedez* 'sich (allmählich) regen' KB.³ | *gerjedez* 'gerjedni kezd, lassan gerjed'
BALASSA. — Gyak.: KÖRÖSI i. h. — „talán figyelembe vehető fgr. egyeztetése“
(BÁRCZI irodalommal). Vö. *gerjed* JókK. (NySz.); *gerjedöz* az *-ed + -öz*-nél;
vö. még EgyszGy.

2. **ijedéz.** — *iedezni* KolGl. (NyF. XLV, 35; Nyr. XXXVI, 176 *jelni* al. | 1683: Tof: Zsolt. 234 (a NySz. utal rá, de példát nem közöl. Tofeus e műve Pannonhalmán nincs meg, s ezért nem tudtam utánanézni | *Iedez* 'saepius terretur, exterritur' *Iedezés* KRESZN. 267. l. | *Ijedez* 'crebro terrefit' KASSAI III, 19 | *Ijedez* 'gyakran megijed, félelemből gyakran megrázkodik' BALL. | *ijedez* '(öfter) aufschrecken' KB.³ | *ijedez* 'folyton, könnyen megijed' BALASSA | „... *ijedezve* jelölte magát a kereszt jelével“ Tormay C.: Az ŐsiKül. I, 61. — Gyak.: SIMONYI (NyK. XVI, 245) -z képzővel. — Vö. *ijed* JókK. (NySz.); *ijedez* (PannonhFőiskÉvk. 1942. 104; kny. 8); egyéb gyak. vö. EgyszGy.

3. **rekedéz.** — „... *rekedezeth* zowal teneked yghen nag' *keseřő* hyrt monda“ ThewrK. 142 (NySz.; még sok példa) | *rekedező*, 'raucus' KolGl (NyF. XLV, 47) | *Rekedezés* 'rauis' CAL. | *Rekedezek* 'Raucesco' *Rekedezés* *Rekedező* MA. 1604. | *Rekedezek* 'Raucesco' *Rekedezés* *Rekedező* PP. 1708. | *rekedezés* SzD. 1792. | *Rekedezni* 'heiser werden' MÁRT. 1807. | *Rekedez* 'Raucescit, raucet' *Rekedezés* *Rekedező* KRESZN. hivatk. MA.-ra | *Rekedez* KASSAI | *Rekedéz* 'Többször elreked' CzF. | *Rekedez* 'folytonosan rekedt állapotban van' BALL. — Gyak.: KASSAI IV, 200: ex *reked*; CzF. *rek-ed-éz*. — „... feltehetőleg fgr. er.“ (BÁRCZI) Vö. *reked* szárm. 1329. (OkI Sz.); *rekedőz* az -ed + -öz-nél.

4. **repedéz.** — „... mint égő kemence, bőrünk *megrepedezett*“ RMK. VI, 83 (NySz.; még egy-két példa, az adatok jelentékeny része ő hanggal van) | *megh repedezyse* ÉrskK. 28 (NySz.) | *Repedezet* 'Scaber, Scabrosus, Hiulus' *Repedezetem* *Repedezve* MA. 1604. | *Repedezés* 'Scabrities, Ruptura, Fissura' *Repedezett* *Repedezetem* *Repedezve* PP. 1708. | *Repedezni* *megrepedezni* 'Ritze bekommen' MÁRT. 1807. | *Repedezni*. 'Rumpi, Dissolvi' SI. *Repedni* al. | *Repedez* 'Iteratas rupturas acquiri' *Repedezés* *Repedezett* *Repedeztet* *Repedezve* KRESZN. négy adatnál MA.-ra hivatk. | *Repedez* KASSAI: a' fal *repedez* | *Repedez* 'schrunden, rissig werden, Risse bekommen' *Repedezett* Tzs. 1838. | *Repedez* 1) 'Gyakran, folytonosan, ismételve, vagy több helyen reped' 2) 'Szekely táj-szólás szerint am. rémülködik, ijedez' *Repedezés* *Repedézett* CzF. | *Repedez* 1) 'több helyen reped'; 2) 'ijedez' *Repedezett* *Repedezés* BALL. | *repedez* 'Risse bekommen' *repedezett*, *repedezve* KB.³ | *repedez(-ik)* 'Több helyen keletkezik repedés' BALASSA | „... az ócska olajmázolmány *repedezett* festékrétege alatt...“ Herczeg: A gót ház 38 | Az irodalmi nyelvben gyakran előfordul. — Gyak.: KASSAI IV, 208: vide *Hasadoz*; CzF. *rep-ed-ez*; KÖRÖSI i. h.: -d -z képzővel. — Fgr. (NyH.⁷); „valószínűleg fgr. er. tőből“ (BÁRCZI) Vö. *reped* XVI. sz. (NySz.), *repedez* az -ed + -ez-nél, *repedőz* az -ed + -öz-nél; egyéb gyak. vö. EgyszGy.

XVII. sz.

5. **csüggedéz.** — 1617: „Nem akarja, hogy emberi talalmányokon *csüggedezzen*“ MNyil.: Irt. 135 (NySz.; még néhány példa) | „Ekkor dühös indulatom Tétova hajt engemet, Tüskén, bokron — míg birhatom *Csüggedező* testemet“ KisfS: KesergSz. IV. ének stb. | *tsüggedezni* 'haerere, haesitare, pendere animo' PP. 1708. | *tsüggedezni* 'kételkedni, akadozni, kétségeskedni' SzD. 1792. *tsüggedni* al. | *tsüggedezni* 'zu schwanken anfangen' MÁRT. 1807. | *stüggedezni* SI. | *csüggedez* 'kételkedik, akadoz, kétségeskedik', *Csüggedezés*

KRESZN. hivatk. SzD.-ra és PP.-ra | *csüggedez* 'zagen, allmählig den Muth sinken lassen' Tzs. 1838. | *csüggedéz* 'ereje, szándéka mindinkább lankadoz, állhatatossága, reménye alább száll', *csüggedezés* CzF. | *csüggedez* 'csüggedni kezd, reményét kezdi veszteni', *csüggedező* BALL. | *csüggedez*, 'zagen, den Mut sinken lassen' KB.³ | *csüggedez* 'ma csak átvitt jelentéssel: lelki ereje gyengül; bátorsága, reménye hanyatlik' BALASSA. — Gyak.: KÓRÖSI i. h. -*d-z* képzővel, hivatk. SzD.-ra és PP.-ra; TMNy. 409: -*edéz* végű (hivatk. Bajzára). — Vö. *csügged* XVI. sz. (NySz.), *csügg* XV. sz. (NySz.); *csüggedöz* az -*ed* + -*öz*-nél; egyéb gyak. vö. EgyszGy. 197.

6. *meredéz*. — *Meredezni* 'Subrigi, Erigi, Extendi' MA. 1611., PP. 1708. | *Meredezni* SzD. 1784., 1792. *Meredett* és *Mereszkelni* al. | *Meredez* 'Subrigitur, erigitur, extenditur' KRESZN. hivatk. MA.-ra | *Meredez* KASSAI | *Meredez* 'starren, erstarren, emporstehen' Tzs. 1838. | *Meredéz* 'Gyakran vagy folytonosan mered' *Meredezés* CzF. | *Meredez* ált. 'folytonosan, v. többször egymásután mered' kül. 1) 'a szemek felfelé való irányban egy pontra szegeződnek' 2) 'meredeken fölfelé emelkedik' BALL. | *meredez* 'emporragen' KB.³ | *meredei* 'Felfelé mered, emelkedik' BALASSA | *meredéz*[-*ik*] 'tétlenül ácsorog, támolyog, ténfereg' Csallóköz, Szeged, Székelyf. (MTsz.) | „*Meredező* gondolkodás" KisfS.: KesergSzer. XII. ének | Az irodalmi nyelvben sokszor találkozunk vele. — Gyak.: LEDERGRAB. 83: *meredéz*; KASSAI (III, 353); CzF. *mer-ed-éz*. — Vö. *mered* XVI. sz. (RMNy. vö. BÁRCZI); EgyszGy.

XVIII. sz.

7. *éledéz*. — 1724/1747: „mirhai szagokkal *éledezvén*“ Kamarási György erdeiyi író nyelvéből (Nyr. XLII, 160) | 1787: „Az evezők [ájultokb] | előbb *éledezvén*, a két hertzegi személyt tovább vitték“ Fal: TÉ. 700 (NySz.; egyetl. példa) | „Mámikó lassan *éledéz*“ SzülMold. 297 | *Éledezni* 'aufleben, ins Leben kommen' MÁRT. 1807. | *Éledéz* 'Reviviscit' KRESZN. hivatk. Faludira | *Éledéz* 'Mindig jobban és jobban éled, az önkéntes mozgásnak és érzésnek hova tovább több jelei mutatkoznak rajta. Használják különösen, midőn többekről van szó' *Éledezés* CzF. | *Éledéz* 'lassan-lassan magához jó, éledni kezd' BALL. | *éledéz* 'éled' KB.³ | *éledéz* 'Újra élni kezdett, lassan fölébred (ájulásból)' BALASSA | „... körvonala kezdett *éledezni* benne“ Tornay C.: Az ŐsiKül. I, 43. — Gyak.: TMNy. 408: -*z* képzővel. — Fgr. (NyH.⁷). Vö. *él* 1138/1329. (MNy. XVIII, 96); *éled* SermDom.; egyéb gyak. vö. EgyszGy.

8. *kérekedéz-ik*. — 1720: „Szabadsággal *kerkedezel*“ László: Petr. 22 (NySz) | 1724/1747: „A' magának sokat állított, *kérekedett* Péterrel“ (Nyr. XLII, 161). — Vö. *kérekedik* XVI. sz. el. (NySz.).

9. *révedéz*. — 1744: „*Révedezve*, sírva, futva Nem akadhatok egy utra“ Thaly: VÉ. II, 321 (NySz.; egyetl. példa) | *Révedez* 'Szemeivel, vagy képzelődésével ide-oda tétovéz, csapong' CzF. | *Révedez* 'szemeivel képzelődésével ide-oda csapong, gondolatával messze esatangol, ábrándoz' *Révedezés Révedező* BALL. | *révedez* 'träumen, träumerisch herumirren' *révedezés révedező* KB.³ | *révedez* 'Elmereng, elgondolkozik' BALASSA | „... *révedezve* kutatja magában a félig felejtett sorokat“ SzülMold. 151. | *Révedéz* 1. 'bizonytalanul

bolyong' Nagyszalonta; 2. 'mereng, elgondolkozik' Fehér m. *Révedező*. 1. '[egy beteg emberre, a kinek bizonytalan végű betegsége volt, mondta vki:] 'Olyan *révedező*, nem szeretem a formáját' [2. 'olyan emberre is mondják, a kinek tetteiben, ígéretében nem bíznak]' Kis-Cell Vas m. (MTsz.) | Irodalmi nyelvünk eléggé ismeri. — „valószínűleg fgr. er.“ BÁRCZI. Vö. *réved*; szótáraink nem ismerik, CzF. címszónak közli, SIMONYI idézi Endródi S. nyelvéből. Elvonas a *révedéz*-ből (SIMONYI NyF. XI, 53).

10. *süppedéz*. — 1713: „*Süppedezni*, megakadni, farkast fogni: haerere in vado“ Kisv.: Adag. (NySz.; még egy másik példa Mikesből) | *Süppedez* 'Haeret in vado' KRESZN. hivatk. KV. p. 204 | *Süppedez* 'langsam einversinken' Tzs. 1838. | *Süppedéz* 'Gyakran, vagy folytonosan, vagy ismételve süpped' „Vastaghangon: *süppadoz*“ *Süppedezés* CzF. | *Süpp-edez* 'folyton v. többször egymásután süpped' *Süppedezés* BALL. | *süppedez* BALASSA „... az ember lába alatt *süppedezik* s vizet bocsát, mint a megnyomott spongea“ Hermann O., A magyar halászat könyve I. 482 (Nyr. LXVII, 8). | Gyak.: CzF. *süpp-ed-éz*; BALASSA: *süpped* gyakorító alakja. Ugor (NyH.⁷); „hangutánzó-hangfestő tóból, de ez talán igen régi ugor-kori“ (BÁRCZI, irodalommal). Vö. *süpped* szárm. XVI. sz. (NySz.).

11. *terjedéz*. — Haj-szála feje melljére habozva *Terjedezett* vala“ SzD. 1789., 1813. (NyF. L, 35) | „A két karom feléje nyúl Söt ölelni *terjedez*“ KisfS.: KesergSzer. XI. ének | *Terjedez* 'sich ausbreiten' Tzs. 1838. | *Terjedéz* 'Folytonosan, jobban jobban terjed; széle hossza mindegyre növekedik' Átv. 'valaminek hatása, működése, befolyása közönségesebbé lesz' *Terjedezés* CzF. | *Terjedez* 'terjed lassankint' BALL. „... a patak vize *terjedez*“ Gárd. LátHEmb.⁵ 300. | Gyak.: CzF. *ter-j-ed-éz*; BAJZA (Nyr. XXXVII, 17): z képzővel. — „talán ugor er.“ (BÁRCZI). Vö. *terjed* JókK. (NySz), *tér* JókK. (vö. BÁRCZI); egyéb gyak. vö. EgyszGy.

XIX. század és népnyelv.

12. *dermedez*. — 1831: „hazánk mély álomban *dermedező* gyenge léte“ Széchenyi: Vil. 52 (NyÚSz.) | *Dermedéz* 'Lassan-lassan megmerevedésnek indul, pl. aki a megfagyáshoz közelít, vagy félelem miatt magán kívül kezd lenni' CzF. | *Dermedez* 1) 'dermedésnek indul, lassan merevedik'; 2) 'nyújtózik' BALL. | „... a régi istenekben Nincs már hited, kövekké *dermedeztek*“ Madách: Az ember trag. (Péter apost. beszéde) | *Dermedezni* 'Nyújtózni' Baranya m. (TudGyűjt. 1826: II, 42; vö. EtSz.) | *Dermedezik* 1. 'fázik, majd megfagy' Kemenesalja, Adony, Fehér m. 2. 'dermedezik a medve télen barlangjában, a béka a földben' Bethlenfalva, Udvarh. m. 3. 'nagyot nyújtózik' Hajduböszörmény, Mikepércs, Földes (MNy. IV, 187). — Vö. *dermed* MA. 1621.

13. *epedéz*. — „*Epedezés*, füladozás“ KisfS. KesergSzer. XII. ének | Buzgó imádság *epedez*“ Vörösm.: Szózat | „... kik e parlamenti tárgyalások alatt családjuktól távol kaszárnyaikban *epedeznek*“ Szekfű: Három nemzedék és ami utána követk. 288 | *Epedez* KASSAI II, 94, hivatk. Himfire | *Epedez* 'fortwährend schmachten' Tzs. 1838. | *Epedéz* 'folytonosan vagy gyakran eped'. *Epedezés* CzF. | *Epedez* 'több ideig, folytonosan eped' BALL. | *epedez*

'(fortwähren)l) schmachten, sich sehnen', *epedező* KB³ | *epedez* BALASSA. — Gyak.: KASSAI i. h.; SZVORÉNYI 258: *ep-edéz*; TMNy. 408: -z képzővel; BALASSA: az *eped* gyakorító alakja. — Vö. *eped* ÓMS; *epedöz* (XVI. sz. el.; NySz.) az *-ed* + *-öz*-nél; vö. EgyszGy.

14. *eredéz*. — *eleredéz* 'elterjed, elmérgesedik (a seb)' Székelyf. (MTSz). — Fgr. (NyH.⁷; EtSz. II, 7). Vö. *ered* szárm. Anonym. (EtSz. II, 1); vö. EgyszGy; *eredezett* 'származtat' BALASSA.

A képzőtlen alapszó névszó.

XVIII. sz.

15. *ébredéz*. — *Ébredezni* SzD. 1792. *Ébredni* al. | „S gondolatim fellegeztek, Kivánatim *ébredeztek*“ KisfS.: KesergSzer. 3. dal | *Ébredezni* 'Sensim expergefieri' SI. | *Ébredéz* 'Identidem expergefit' hivatk. SzD.-ra *Ébredezés* KRESZN. | *Ébredéz* 'Freqventer expergiscitur' *Ébredező* KASSAI II, 19 | *Ébredéz* 'allmählig erwachen' Tzs. 1838. | *Ébredéz* 'Lassan-lassan ébred. álmából fokónként serkenni kezd'. Átv. ért. 'eszmélni kezd, öntudatra jut, fokónként világosabban veszi észre állapotát, figyelemre, vigyázatra gerjedez' *Ébredezés* CzF. | *Ébredéz* 'lassan-lassan ébredni kezd' BALL. | *ébredéz* 'allmählich erwachen' KB.³ | *ébredéz* 'Lassanként felébred' BALASSA | „...nem *ébredéz* bennünk vala ni ne nesebb vágy“ Széchenyiből idézi Szekfű: Három nemzedék és ami utána következik. 16. | „... időnkint *ébredezett* az eszméletem“ Gárd. LátEmb.⁵ 299 | „Dávid alatt megzörrent a széna. *Ébredezett*“ SzülMold. 114 | A mai nyelvben sokszor előfordul. — Vö. *ébred* XV. sz. (RMNy.; vö. BÁRCZI).

XIX. sz.

16. *görbedéz*. — „Rablánc csörg, ősz fejem már *görbedez*“ KisfK.: Irene I. fv. | *görbedezni* Széchenyi (MNY. XII, 199 | *görbedez* Szentmikóssy A. (MNY. XI, 257) | „érdemes-e ezért reggeltől estig a himzőkeret mellett *görbedezni*“ Jókai 35: 43 (MNY. XVIII, 181) | *Görbedez* 'identidem curvescit' KRESZN. | *Görbedez* 'sich wiederholt, fortwährend krümmen, beugen' Tzs. 1838. | *Görbedéz* 'folytonosan, tartósan görbed, azaz hajlik, hajladozik'. Átv. ért. 'igen alázatosan, túlságos modorral hajtogatja magát'. *Görbedezés* CzF. | *Görbedez* 'valaminek súlyától folytonosan görbed' BALL. — Gyak.: CzF. *gör-b-ed-éz*. — Vö. *görbe Gurbe* alakban 1398. (Oklsz.); *görbed* XV. sz. (NySz.; SI., KRESZN., KASSAI, CzF., BALL., MTsz. (Csúza, Baranya m.); *görbedés* 'die Krümme, Krümmung' Tzs. — Ezt az igét első látszatra háromféleképpen is felfoghatjuk: *-déz*, *-edéz* vagy *-ed* + *-éz* képzősnek. Mi az *éber* ~ *ébred* ~ *ébredéz* sort szemünk előtt tartva, a *görbedéz* igét *-ed* + *-éz* képzősnek tartjuk, mert jelentése a *görbed*-hez áll legközelebb, és a *mered* ~ *meredéz*-félék nagy száma is élénken hathatott rá. Az, hogy a *csók* névszó mellett van *csókdoz* gyakorító ige, azt a gondolatot keltheti bennünk, hogy a *görbedéz*-nél is a névszói tőhöz járult hozzá a *-d-z* képző. De figyelembe kell vennünk azt, hogy a *csókdoz* nem a *csók* névszó, hanem a *csókol* ige mellé alakult (vö. SIMONYI: NyF. XI, 61), ugyanígy a *görbedéz* igét is a *görbed* párjaként foghatjuk fel.

Az *-ed + -éz* képzőre a XVI. századtól fogva napjainkig vannak példáink. A nyelvújítás korában ez a képző is kedvelt volt, akárcsak egyéb *-d-z* végződésű igéink, Tökéletesen kimerítő adatgyűjtésre ugyan nem törekedtünk, de a közölt adatokból is biztosan láthatjuk, hogy az *-ed + -éz* képzővel alakult *-d-z* képzős igék száma jóval kisebb az *-ad + -oz-zal* alakultakénál. Ennek oka csak az lehet, hogy nyelvünk hangállománya jobban kedvez a *-doz-nak*, mint a *-déz-nek*.

A nyelvjárások különösebb jellegzetességet nem tüntetnek föl. Szógyűjteményeinkből azt lehet észrevenni, hogy ezek az igék inkább az irodalmi nyelv szavai, mintsem a népnyelvéi. Ebből azonban még korai volna azt következtetni, hogy az *-ed + -éz* képzős igék valóban is inkább az irodalmi nyelvben honosak, mint a nép ajkán, hiszen jól ismerjük népnyelvi szógyűjtéseink hiányosságait.

IV. fejezet.

-edéz.

Azokat az igéket soroljuk ide, amelyeknek *-edéz* végzete mellett az *-ed* elő sem fordul; vagy ha mégis előbukkan ilyen adat, az nem lehet más, mint mesterséges alkotás.

XVI. sz.

1. *csörgedéz.* — *tsergedezes* 'murmur', *tsergedezek* 'susurro' CAL. | 1668: „Még most is füleiben hangol *csergedező* békójának pengése“ VárM.: Szöv. Előb. (NySz.; még két példa) | *Tsergedezni* 'rauschen (vízről)', *Tsergedezés*, *Tsergedező* MÁRTON 1803. | *Tsergedezni* 'Demanare, Defluere' SI. | *Csörgedez* 'rieseln, rauschen', *Csörgedezés*, *Csörgedezet* Tzs. | *Csörgedéz*, *Csörgedezés*, *Csörgedezet*, *Csörgedező* jelentésmagyarázattal CzF. | *Csörgedez*, *Csörgedezés* BALL. | ~ 'rieseln, rinnen' KB³ | *csörgedez* 'Lassanként folyik (a patak)' BALASSA | *csörgedéz* Tapolcafő, Veszprém m., *csörgedéz* Udvarhely m. *é-ző* része, kel. székelység (MNy. XXIII, 177) | A mai irod. nyelv is használja, pl. „... egy *csergedező* kis patak hirdeti“ Makkai: Egyed. 240 | „... a szívemen keresztül *csörgedező* háromféle véren kívül“, „... mintha bennem is *összecsörgedeznék* Kelet és Nyugat vére“, „... hogyan *csörgedeznek* a billikomokba az aranysárga cseppek“ Jank.: 57, 60, 158 | Stb. — Gyak.: FOGARASI 264: *csörg(edez)*; CzF. 138: *csör-g-ed-éz*; UA. 33.: *csörg* ~ *csörgedéz*; TMNy. 409; BAJZA -z (Nyt. XXXVII, 17); NyH.⁷ 66: *-edéz*; CSANÁDY i. h. — Vö. *chergedes* XVI. sz. el. (NySz.), *csörög* XVII. sz. (NySz.), *tsörgők* CAL., *chergeni* 1536. (NySz.); *csörgedöz* az *-edöz-nél*; egyéb szárm. EgyszGy.

2. *esedézik.* — „Archangeli *essedezietek* en erettem“ PeerK. 186. CornK. 61 (NySz. I, 703; még sok példa) | 1530: „hogh *efede*/[*ek*]“ (esedezék) (MNy. II, 209) | *Esedezem* 'obtestor' *Esedezes* CAL. | *Efedezem*. *Efedezes* MA. 1604. | *Efedezem*. *Efedezés*. *Efedező* PP. 1708. | *Esedezni*. *Esedezés*. *Esedező*. *Esedező-írás* 'Bittschrift' MÁRT. 1807. | *Esedezik*. *Esedezés*. *Esedező* KRESZN. hivatk. MA.-ra | *Esedezik* KASSAI II, 111, 112 | *Esedezik*. *Esedezés* Tzs. 1838. | *Esedezik* 'gyakran leesik, hulladoz a földre pl. az ember. a ló; s ezen értelménye ma is

megvan a székelyeknél. Átv. és közért. mély alázatossággal, arcra vagy térdre borulva kér, könyörög' *Esedezés* CzF. | *Esedez. Esedezik* 'többször egymásután földre esik (tájszó); alázattal könyörög, kér, imádkozik' *Esedező. Esedezvény* BALL. | *esedez-ik, esedezés, esedező, esedező(e)n, esedezve* KB.³ csak átvitt értelmű jelentésekkel | *esedez* 'nagyon vagy hosszabb ideig esd, kér, könyörög' BALASSA | *esedéz-ik* 'eseget, el-elesik, hulladoz' Székelyf. (MTsz.) Stb. — Gyak.: KÖRÖSI i. h.; TMNy. 409: „-edéz végű. Vö. *es-ik* ugyanolyan jelentéssel; továbbá *esd- eh.*esed-*, s e szerint amaz is *esedéz* lehetett régente“; CSANÁDY i. h.; EtSz. II, 34: -déz. — Mi az *esedezik* igét azért tartjuk -edéz képzősnek, mert **esed* igét nem ismerünk. A teljesség kedvéért azonban meg kell említenünk, hogy két olyan származékunk is van, amelyekből egy **esed* igét elvonhatunk. Az egyik a Jókai-kódexből való: *effédefemuel* (157. l., vö. EtSz. II, 37), a másik Rimayból: „Neked *esedőket*, oltalom *kérőket*.“ Nem lehetetlen tehát, hogy állításunkkal szemben mégis csak volt **esed* ige. De mikor van *es* igénk, amelyből az -edéz képzővel alakulhatott az *esedéz*, akkor miért ne válasszuk a jobban nyomon követhető utat?

Már SIMONYI-nak is feltűnt az *esedéz* ige (TMNy. 409) és magyarázatul azt állítja, hogy az *esd* valaha **esed* volt, s ebből következőleg az *esedéz esédéz* lehetett régente. Ezt az *esédéz* alakot azonban nehéz feltenni, mert az *ed + ész* -edéz képzős igék első *e* hangja nyílt, nem pedig zárt.

Tehát SIMONYI az *esd* igét egy **eséd*-ből magyarázza. Ezzel kapcsolatban engedjünk meg magunknak egy kis kitérést.

Az ugyancsak egyszótagú *mos* igéhez és egyéb nem csupán *s*-re, hanem *r, l, n* hangra végződő igékhez is közvetlenül járul a *-d*, és ha ezekből a *-z* képzővel új szó alakult, akkor sem változott meg az alapszó szótagszáma; pé daul *kérdéz, foldoz, kendéz* stb. (Vö. PannonhFőiskÉvk. 1942. 113. l.; kny. 17. l.) Tehát az *esedéz* ige nem tartozik bele abba a rendszerbe, amelyben a *kérdéz (-d + -éz), toldoz, dldoz* stb. igék vannak, mert akkor *esdéz*-nek kellene lennie.

Az *esedéz* a. m. 'obtestor' -edéz képzőjét több tényező is okozta: az, hogy az -edéz képző már a XVI. század elején más szavakban is megvolt; volt továbbá 'obtestor' jelentésű *esik* igénk (XV. sz.; NySz.); és ugyanolyan jelentésű *esd* igénk („? szárm. XV. sz.“ BÁRCZI; vö. EtSz. II, 37; biztos példa a XVII—XVIII. század fordulójáról EtSz. II, 34; de mivel itt Rimay Jánosról van szó, az adatot a XVII. század elejére tehetjük). Tehát azt mondhatjuk, hogy az *esedéz* az *es* és *esd* igékből alakult az -edéz képzős igék hasonlóságára, mégpedig úgy, hogy az *es* az alapszó, az -edéz a képző; az *esd* pedig jelentésével mozdíthatta elő, hogy ennek a paradigmának is legyen egy ugyanolyan jelentésű és alakú -edéz képzős alakja, mint sok hasonló igecsaládnak. — Fgr. (NyH.⁷). Vö. *esedez* (PannonhFőiskÉvk. 1942. 105. l.; kny. 9. l.); *esdés* a *-dés*-nél, *esdég* a *dég*-nél, *esdek* a *-dek*-nél; egyéb gyak. vö. EgyszGy.

3. *fegyedéz-ik*. „*Fegyedeznek* vala hw rea: improperabant ei“ JordK. 448 (NySz.; még három példa). — Gyak.: TMNy. 409: -edéz végű tárgyas ige. — Vö. „*megfegyuen* magát: redarguit se“ JókK. (NySz.; a *fegy* 'reprehendo' igeire több példa is van a régi nyelvben); *fegyedéz* az -edöz-nél; *féd* EtSz. II, 173.

4. **lengedéz.** — 1568: „*Lengedező* io szelít el foga“ Mel.: SzJán. 201 (NySz; még több példa is a régi nyelvből.) | „*Lengedező* harmatozo effő“ MA. 1604. | *Lengedezék* 'agitor' stb. *Lengedező* PP. 1708. | *Lengedezék* 'ingadozom, levegek' SzD. 1784. (51. 1.) *Lengedezni*. *Lengedező* több alakváltozattal. U. a. 1792. | A XVIII. század második feléből a *lengedéz* igére sok példát közöl TECHERT (MNy. XXXII, 244) | *Lengedezni* „Egy kis szél *lengedéz*“ MÁRT. 1807. | *Lengedez* 'agitatur, movetur, nutat, volitat' hivatk. MA.-ra. „*Lengedező* szellő“ hivatk. Pázm.-ra. *Lengedeztet* hivatk. Csuzira. Még több alakváltozat is. KRESZN. | „*Lengedez* a' szél“ KASSAI III, 282 | *Lengedez* 'wehen, schwanken' Tzs. 1838. | *Lengedéz* 'gyöngéd kifejezéssel mondják különösen a szellőről, midőn fujdogál, s ereje csak a könnyebb testeket, pl. faleveleket, fűszálakat hozza mozgásba. Mondható a szellő által ingatott könnyű testekről is. Átv. ért. *lengedez* a hír, másképen: *szállong*' több alakváltozattal. CzF. | *Lengedez* 1. 'több ideig leng'; 2. 'szeliő fujdogál'; 3. 'szállong (a hír)' több alakváltozattal. BALL. | *lengedez(ik)* 'wehen', *lengedezés* KB.³ | *lengedez* BALASSA | *Lengedez-ik* [tréf.] be van csípve' h. n. (MTsz.) | *lengedez* Bajza (Nyr. XXXVII, 17) *lengedéz* Nagykamond, Veszprém m. (saj. hall.) | *lengedezik* 'fujdogál' (SzhSz.; tehát ez nyílt e; vö. PannonhFőiskÉvk. 1942. 104; kny. 9) | „Hogy Zephyrek *lengedeznek*, Pajkoskodva repedeznek“ KisfS.: KesergSzer. XI. ének, stb. „A petróleumlámpa... a mennyezet közepéről *lengedez*“ SzülMold. 192 | „... csak enyhe füst *lengedezett*“ Fekete I.: Zsellérek 72 | Még igen sok példa a mai nyelvből. — Gyak.: KASSAI III, 282: uti *zeng*, *zengedez*; FOGARASI 264: *leng(edez)*; CzF. *len-g-ed-éz*; BAJZA (Nyr. XXXVII, 17): -z képzővel; BALASSA: a *leng* ige gyakorítója. — „Bizonyt., talán fgr. er.“ (BÁRCZI; vö. FUF. XV, 16). Vö. *leng* XVI. sz. (NySz.); *lenged* SI. *lengeni* al., Tzs., „mint a virágok arcai a viznek tükrén *lengedének*“ Kaz. (BALL.); *lenged* CzF., BALL.

5. **zengedéz.** — „... yme *zenghedez* ymaran az te zozatod ennekem fyleymben“ ÉrdyK. 379b (NySz.; még több példa is) | *Zengedezuee* Gyöngy. SzótTör. (MELICH kiad.) | *Zengedezés* SzD.² *Zengeni* a., *zengedezet* SzD. (NyÚSz.) | *Zengedezni* 'Personare, Resonare' SI. | *Zöngedez* (hivatk. SI.-ra). *Zöngedezés* (hivatk. SzD.-ra), *Zöngedezet* (hivatk. SzD.-ra), *Zöngedező* Síp-szó (hivatk. Csuzi egy munkájának címére) KRESZN. | *Zengedéz*, *Zöngedéz* 'Folytonosan, vagy bizonyos mérséklettel, s kedves érzésre gerjesztve zeng, hangzik, énekelget', *Zöngedezés* CzF. | *Zengedez* 'lassan zeng' („dalt *zengedez* és dala oly szomorú“ Vör.) BALL. | *zengedez* 'erklingen lassen', *zengedező* KB.³ | *zengedez* „dalt ~“ BALASSA | „Mintha nem is angyalok, hanem szűz Mária ajkán *zengedezne*“ Kodol. 83. | Irodalmi nyelvünkben sokszor találkozunk vele. — Gyak.: FOGARASI 264: *zeng(edez)*; CzF. 138; *zen-g-ed-éz*, a szótár törzsrészében: *zén-ég-ed-éz*; BAJZA: -z képzővel (Nyr. XXXVII, 17); BALASSA: a *zeng* ige gyakorítója. — Vö. *zeng* XV. sz. (OkfSz.), *zönged* Gömör m. (MTsz.); *zengedöz* az -edöz-nél; *zöngödöz* az -ödöz-nél; egyéb gyak. vö. EgyszGy. 206.

6. **égedéz.** — 1628: „Az irigységgel *égedező* semmi módon nem örül“ Prág. Serk.: 878 (NySz.; egyetl. példa) | *Égedéz* 'gerjedez, burog, buzgólkodik' CzF. | *Egedez* 'buzgólkodik, gerjedez' BALL. kihalt szónak jelzi; a Müncheneri kódex példáját pontatlanul közli | *égedez* 'Ég' BALASSA kihalt szónak jelzi. — Gyak.: EtSz. I, 1482. — Fgr. (uo.). Vö. *ég* szárm. 1211. (OkfSz.); *égedöz* az -edöz-nél, *égedöz* az -ödöz-nél.



7. **késedéz.** — 1653: „Mivel nem akartok 's késedezők vattok“ Listi (NYV. XXXVII, 224; SIMAI „vö. érdez“) | *Késedezik* 'zaudern' *Késedező* Tzs. 1838. | *Késédézik* 'Lassan, maradozva mozog, halogatva jön vagy működik. Különösen am. a dolgot sokat fontolgatva, félve, vonakodva a végrehajtásban elmarad' *Késédézés, Késédéző, Késédézőleg* CzF. | *Késedezik* 'késedelmeskedik' *Késedezés, Késedező* BALL. — Honfoglalás előtti török jövevényszó. (MNy. III, 255). Vö. *késik*, *Quesud* alakban 1198. (MNy. XVIII, 34); egyéb gyak. vö. EgyszGy. 201.

8. **szivedéz.** — 'révedez'? (NySz.) „De Horváth János legbelsőbb szolgája a rétségeken *szivedezvén*, valahány harsányi hajdú kezébe akada“ Szal.: Krón. 117 (NySz.; egyetl. példa). — A NySz. a *szív* névszó származékai között tárgyalja. — Ugyancsak a NySz. közöl egy (*szived*), *szüved* [*szenved?*] alakot is 1683-ból.

9. **tengedéz.** — 1696: „Noha bátorságosan *tengedeznének* a bárkában a lelkes állatok, annyira meg sanyargatták vadi kívánságokat, hogy nagy egyességgel éltenek egymás között“ Illy: Préd. II. 455 (NySz.; egyetl. példa). — Vö. *teng* XVI. sz. (NySz.); EgyszGy. 165.

10. **töredézik.** — 1660: „Az ilyen *töredezett* nádat illegeli...“ Megy.: 5Jaj. II, 41; „... *töredezett* fazekak“ 1803. SzD (NySz.; csak ez a két példa) | *Töredezni, eltöredezni* 'nach und nach brechen, zusammenbrechen' *Töredező* MÁRT. 1807. | *Töredezni* 'Sensim frangi' SI. 500 | *Töredezik* KASSAI V, 273 | *Töredezik* 'nach und nach zusammenbrechen' Tzs. 1838. | *Töredézik* 'Részai gyakori törés által elváladoznak' *Töredézés* CzF. | *Töredezik* 'lassan, a legesekélyebb külerő által is apró darabokra török' BALL. | *töredéz* '(nach und nach) zusammenbrechen, zerbrechen, zerbröckeln' KB.³ | *töredéz(ik)* '1. Lassanként eltörik; darabokra ~ik. 2. (átv.): ~ve mondta el a történetet' BALASSA | „távolabbi finnségi tartományok egymásután *letöredeznek*“ MagyarSzemle 1941. II, 377. | Mai nyelvünkben sokszor előfordul. — Gyak.: KASSAI V, 273: Verb. frequentativum ex *Török*; FOGARASI 256: *töredézik*; SZVORÉNYI 258: *tör-edéz-ik*; CzF. *tör-ed-éz-ik*; TMNy. 409: -edéz végű. — Vö. *tör* KT. (vö. BÁRCZI); *tördes* (MNy. XXXVII, 311), *tördös* a -dös-nél, *töredéz* (Pannonh. FőiskÉvk. 1942. 105; kny. 9); *töredöz* az -edöz-nél, *törödöz* az -ödöz-nél; egyéb gyak. vö. EgyszGy. 205.

-v tövű igéből.

XVII. sz.

11. **lövedéz.** — 1686: „... a nagyhalastótul a tarackbul vízre kijáró cselédhez *lövedezett*“ MonIrók XXIII, 426 (vö. NySz.; egyetl. példa) — Fgr. (NyH.⁷). Vö. *lő* Luer alakban 1228/1357. (OkSz.); *lődez* a -dez-nél, *lövöldöz* az -öl+ -döz-nél, *lödöz* a -döz-nél.

XVIII. sz. és népnyelv.

12. **düledéz.** — „Ebéd felett a tálak is kezdének tántzolni, mi is *dőledézének* Mik.: TörL. 50 (NySz.; még egy másik példa Faludiból) | *Düledézni* 'Sensim ruere, collabi' SI. | *Düledéz* 'Incipit hinc et inde ruere' (hivatk. Pázm.-ra). *Dőledéz* 'Sensim ruit, collabitur' (hivatk. Pázm.-ra). *Ki dőledéz. Le dőledéz.*

Döledezés, Döledezett, Döledező KRESZN. | *Düljedez* KASSAI I, 472 | *Düledéz, Döledez* 'allmählig zusammenfallen, zerfallen' *Döledezett* Tzs. 1838. | *Düledéz* 1) 'Épületről szólva am. részenként, egymás után onladoz, romokba dől'. 2) 'Jártában ide-oda dől, tántorog' *Döledez* 'Lassan, folytonosan dőled, romlásnak indul, összeomladozik. Mondatik különösen a roskadozó épületekről. Továbbá: tántorgó, részeg emberekről. Tájdivatosan: *düledéz*' *Döledézett* CzF. | *Düledéz* 1) 'inogva járkel; 2) vmely épület lassanként romlik' *Düledézett, Döledező, Döledez* 1) 'lassankint összedől, roskad'; 2) 'inog, tántorog, inogva megy' *Döledezett* BALL. | *düledéz* 1) 'verfallen, baufällig werden, nach und nach stürzen'; 2) 'schwanken, schwankend gehen' *düledézett, düledező; döledez* csak címszóként szerepel KB.³ | *düledéz* (A régi nyelvben *döledez*.) 'Lassanként ledől'; ~*őfélben van* BALASSA | *düledézik* békési népnyelv (MNépn. I, 77) | „... ha kimegyünk a tanyák közé s látjuk a *düledező* juhakolt“ Szekfű: Három nemzedék... 172 (1934.) | „... az Egyház hatalmas épülete *düledézett*“ Kodol. 368 stb., *düledező* 425 | „... hogy a színházi munkások is *düledéztek* a nevetéstől“ Herzeg: A gótikus ház 128 | „... egykor pompázó, ma elhagyottan *düledező*, pusztuló kolostorokra“ Ligeti: Az ismeretlen Belső-Ázsia 20 | Stb. — Gyak.: KASSAI I, 472; FOGARASI 263; Némely egytagú l végűek pedig *adoz, edez* ragokhoz szítnak, ú. m. *dűl*(edez); CSANÁDY i. h.; NYH.⁷ 66 = *edéz*. — „csuvasos jellegű török nyelvből a honf. el.“ (Vö. Etsz. I, 1403; BÁRCZI). Vö. *dűl, dől* (*dulew* 1254/1368. -*delew* 1422. OklSz.); *dölyyed* Helt. (NySz.); *dölled* 1597. (NySz.); *ki-dülledőc* MA. 1604.; *düllyed* 1645. (NySz.); *döled, düled* KRESZN.; *düled* Tzs. 1838.; *düledéz* (PannonhFőiskÉvk. 1942. 104. l.; kny. 8. l.); *dülédéz* az -*edéz*-nél; *dülédőz* az -*édöz*-nél; *dölédéz* az -*éndéz*-nél; egyéb gyak. vö. EgyszGy. A *düledéz* igét azért vesszük -*edéz* képzősnek, mert az a néhány ige, amely -*ed* + -*éz* képzőre utalna, nem hatott olyan élenken, mint a sok -*edéz* képzős.

13. *gyüledéz*. — ~ 'gyüldögél' 1788. Dugonics Et. 2 : 108 (NyF. XIV. 26; ugyanaz a hely példamondattal „vércsöpjei... orczájára *gyüledéztek* vala.“ NyÚSz.; egyetlen példa, szótáraink nem ismerik) — „valamely török nyelvből a honf. el.“ (Vö. BÁRCZI). Vö. *gyül* XV. sz. (NySz.); egyéb gyak. vö. EgyszGy.

15. *hüledéz*. — Mitsoda-é! *hüledéz* Kelemen, hát ezt a 200 forintot mind oda adtad érte?“ Kónyi: ÁM. 42 (NySz.; egyetl. példa) | „Ki csudálkozott, ki *hüledézett*“ Dugonics Jol. 1 : 61 (NyF. XIV, 29; megvan a népnyelvben is) | *Hüledéz* 'Quem prae timore et angustia jam frigus, ja n calor subit' *Hüledezés* hivatk. Himfi-re *Hüledező* KRESZN. | *Hüledéz* 'verblüfft, verlegen, ungeschlüssig sein' *Hüledezés Hüledező* Tzs. 1838. | *Hüledéz* 'Ijedtében vagy bámulatában folytonosan hüled' *Hüledezés Hüledező* CzF. | *Hüledéz* 'annyira meg van ijedve, oly zavarban van, hogy azt sem tudja, mit csináljon' *Hüledezés Hüledező* BALL. | *hüledéz* 'verblüfft werden (über eine Sache)'; *hüledező, hüledézve, hüledezés* KB.³ | *hüledéz* 'Megijed, megrémül vmitől' BALASSA | „... *hüledézett* a kadét — hát már így állunk?“ Új Idők 1941. II, 766. Stb. — Gyak.: CzF. *hü-öl-ed-éz*; TMNy. 408: *edéz*, nyílt kezdőhanggal; CSANÁDY i. h. — Vö. *hül* JókK. (NySz.), *hüled* (vö. EgyszGy. 67); a *hüledéz* jelentésváltozására vö. *elhül* (l. BÁRCZI *hüledéz* al.).

XIX—XX. század és a népnyelv.

16. csetledéz. — „Kicsit *csetledezve* járt“ SzülMold. 131. — Vö. *csetlik* Csúzy (KRESZN.). *csetlendéz*ik az *end* + *éz*-nél.

17. dörgedéz. — „Csendjét nem dúlja semmi nesz, Bár künn özönvész *dörgedéz*“ KisfK.: A szegény utas. — Lovász Imre 1835. (Ért. 51) megrója az *adozni*, *-edezni* végzeteket, melyek a Jelenkorban széltire „*dörgedeznek*“ (NyÚSz. 13. *áradoz* al.). — Hangutánzó (vö. BÁRCZI). Vö. *dörög* *Devrgev* alakban 1489. (Oklsz.); egyéb gyak. vö. EgyszGy.

18. fejedéz. — 1807: „A szív s lélek viráginak *Fejedező* korában“ KisfS.: Tátika 24. dal (vö. NyÚSz.) | „A bimbó *fejledéz*“ KisfK.: Az élet korai | „... de annál kevesebb életmeleg *fejledezett*“ Széchenyiből idézet, Szekfű: Három nemzedék és ami utána következik. 20. l. (vö. NyÚSz.: Széch. Vil. 49) | *Fejedez*ik KASSAI hivatk. Kisf. Regéire | *Fejedez* 'sich allmählig entwickeln; sich erschliessen' Tzs. 1838. | *Fejedéz* 'Folytonosan fejed, bontakozik, terjedez, nyiladozik' *Fejedezés* CzF. | *Fejed-ez* 'folytonosan fejed' BALL. | *fejledéz(ik)* 'sich allmählich entfalten v. entwickeln' KB.³ | *fejledéz* 'Lassan kezd fejlteni, kifejlődni' BALASSA | Stb. — Gyak.: KASSAI II, 193; Verb. frequ. ex *Fejlik*; FOGARASI 256: *fejledezik*; CzF. *fej-l-ed-éz*; TMNy. 409: *fejledezik*, *-edéz* végű. — Az alapszó eredetére vö. NyH.⁷ 149; EtSz. II, 182. 227; BÁRCZI. Vö. *fejled* 1828. (NyÚSz.), *fejlik* Csokonai (Nyr. XXXVII, 469); egyéb gyak. vö. EgyszGy. 13.

19. féledéz. — „...nem kell magában *féledezni*“ Gárd: Hosszúh. vesz. 2: 226 (Nyr. XLIV, 72). — Fgr. (NyH.⁷; vö. COLLINDER) Vö. *fél* ÓMS.; *féledmes* XVI. sz. el. (NySz.; egyetl. példa); egyéb gyak. vö. EgyszGy.

20. fényledéz. — 1825: „Harmatgyöngyök *fényledeznek* Rengő zöld fűszálakon“ KisfK.: Elte 7. rész | 1830: „...egészség színe *fényledezen*“ Széchenyi: Hitel 175 (NyÚSz.) | *Fényledezik* 'glänzen, schimmern' Tzs. 1838. | *Fényledéz*ik 'több pontokon fényt ereszt ragyog, csillog' CzF. | *Fényledezik* 'ragyogó fényben tündöklök' BALL. — Gyak.: FOGARASI 256: *fénylik* ~*fényledezik*. — „Eredete nincs tisztázva, noha nyilván ősi, fgr. szókészletünkbe tartozik“ (EtSz. II. 208). Bizonyt. eredetű, talán fgr. (BÁRCZI). Vö. *fénylik*, *fémlik* alakban JókK. (NySz.); *fényledjen* Nagybánya Szatmár m. (MTsz.) egyéb gyak. vö. EgyszGy.

21. fesledéz. — 1814: Kazinczy (NyÚSz.). — Gyak.: SIMONYI (NyK. XVI, 247): *fesledéz* hivatk. Abonyira (A mi nót. II, 105); TMNy. 409: *fesledezik* *-edéz* végű. — Alapszava ugor, vagy talán finnugor (vö. NyH.⁷; TOIVONEN: FUF. XIX, 81; EtSz. II, 226; BÁRCZI). Vö. *feslik* XV. sz. (NySz.); egyéb gyak. vö. EgyszGy.

22. lepedéz. — *Lepedezi*. *Bé lepedezi* 'tegit, obtegit' KRESZN. | *Lepédéz* 'mondják leginkább szárnyas állatokról, illetőleg rovarokról, midőn seregesen ellepnek valamit' CzF. | *Lepedez* 'seregestől ellep, belep valamit' BALL. | *Lepedez* 'körülfog (pl. mint a tanulók a tanítót)' (MTsz.: Hol? Tsz.). — Gyak.: CzF. *lepé-d-éz*; SIMONYI *bélepedézém* (NyK. XVI, 245); TMNy. 408: z képzővel; KÖRÖSI i. h. -z képzővel. — Fgr. (NyH.⁷; vö. BÁRCZI). Vö. *lep*, *lepedő* alakban BesztSzój. (BÁRCZI); *leped* Ser.mDom., SI., Tzs., CzF., BALL. BALASSA szótára már kihaltnak jelzi a *leped* igét; *lepedő* CsóSz. 89; vö. még EgyszGy.

23. **ömlédez.** — 1803: „... hadd engedjek meleg *ömlédezést* szívemnek“ Kaz.: Lev. 3 : 34 (vö. NyF. XI, 53) | 1807: „De van minden jobb emberben Érző szív, mely *ömlédez*“ KisfS : MindMunk. 1:313 (NyÚSz.) | *ömlédez* 'sich ergiessen, strömen' Kunoss: Szf. 1834. (NyÚSz.) | *Ömlédezni* SI. *ömlędni* al., utal az *omlodozni* igére | *Ömlédez* KRESZN. hivatk. SI.-ra | *Ömlédez* 'strömen, sich er-, aus-giessen' *Ömlédezés.* *Ömlédezik* Tzs. 1838. | *ömlędz* 'gyakran, folytonosan, huzamosan ömled. Vastag hangon *omlodoz*. Leginkább hig. vagy higgatag testekről mondatik. A szilárd testek inkább *omlodoznak*. Átv. ért. mondják emberről, midőn érzelmeinek, vagy gondolatainak eléadásában igen terjedékeny, midőn az érzelmek és gondolatok mintegy kitörnek és szétáradnak belőle'. *Ömlédezés.* *Ömlédezik.* CzF. | *Öml-edez.* *Öml-edezik* 'lassan, de folytonosan ömled; á. é. beszédeiben, vallo. rásaiban tulságos, mély érzelmet tanusít' *Ömlédezés.* *Ömlędző* BALL. | *ömlędz* 'sich ergiessen, sein Herz ausschütten, sich in Erhebungen v. in Gefühlen ergeben, schwärmen' *ömlędzés* KB.³ | *ömlędz* 'Az *öml-ik* igéből képzett szó a költői nyelvben. Érzelmeinek erős, érzélgős kifejezést ad' BALASSA A mai szépirodalmi nyelvben többször is találkozunk vele. — Gyak.: FOGARASI 256: *ömlędzik*; CzF. *öm-öl-ed-ész*; TMNy. 409: *ömlędz(ik)*. — Vö. *ömlik* 1787. (MNy. VI, 357); egyéb gyak. szárm. vö. EgyszGy.; *ömlęd* (SI., Tzs., CzF., BALL.) SIMONYI szerint (NyF. XI, 53) elvonás az *ömlędz* igéből; *ömlędöz* az *-ödöz*-nél.

24. **ötledéz-ik.** — 1833: *jötledeezni* Széchenyi (NyÚSz.). — Fgr. (NyH.⁷). Vö. *ötled* GelKat. (Nyr. IV, 70); *ötlik* JókK. (NySz.); *ötöz, ötlődik* stb. EgyszGy.

25. **pökedéz.** — „*Pökedezett* (nyugodtan) a pipája mellől.“ Gárdonyi: Hosszúh. vesz. 2 : 110 (Nyr. XLIV, 73). — Vö. *pök* XV. sz. (NySz.); *pökődös* a *-dös*-nél; *pökődz* a *-döz*-nél; *pököd* EgyszGy. 73.

26. **recsedéz.** — ~ 'recseg' Kazinczy (TMNy. 409). — Gyak.: TMNy. 409; nem önálló alapszóból. — Hangutánzó (BÁRCZI). Vö. *recseg* szárm. 1723. (NySz.; EgyszGy.).

27. **rémedéz.** — ~ 'rémül, hüledez' Jókai: RabRáby (TMNy. 409) | *rém-edez* 'ua.' Zemplén m., *rím-edez* 'ua.' Nógrág m. (TMNy. 409, MTsz.) | „Jönnek órák Mikor... Látok *előrémedezni* Sok iromba akasztófát“ Szaboleska: Csendes Dalok 155 (Nyr. XXXIV, 361). — Gyak.: TMNy. 409: *-edéz* végű; CSANÁDY i. h. — Vö. *rémül* XV. sz. (vö. BÁRCZI), *rémlik* SzD. 1784. (68. 1.); *remég* 1774. (MNy. IV, 445); *réméd* (MTsz.).

28. **rémledéz.** — 1825: „De csakhamar felriadtak *Rémledező* szemeim“ Berzsenyi: Vig Chloe (Nyr. XXXIX, 206) | „*Rémledezés* fogott el“ Gárdonyi: Hosszúh. vesz. I, 51 (Nyr. XLIV, 74). — Vö. az előbbivel.

29. **rezgedéz.** — *rezg-edez* „*edez* raggal a *rezeg* igéből FOGARASI 264. (Szótáraink nem ismerik.) — Vö. *rezeg* szárm. 1430. (OkSz.); *rezgölődik* Pázm. (NySz.); EgyszGy.

30. **tépedéz.** — „A festmény *tépedezett* volt“ Pesti Napló: X, 13, 2 (MNy. III, 135). — Fgr. (NyH.⁷; vö. BÁRCZI: „valószínűleg fgr. er.“). Vö. *tép* NémGl. 137 (BÁRCZI); *tépdés* a *-dés*-nél, *tépdz* a *-déz*-nél; egyéb gyak. vö. EgyszGy.

31. **tünedéz.** — *tünedez* KisfK.: VigBesz. 20 (TMNy. 409) | *Tünedez* 'entschwinden' Tzs. 1838. | *Tünedéz* 'lassan lassan egymás után vagy fokoatosan a szemek elől eltűnik, elfogy'. *Tünedéz* CzF. | *Tün-edez* I. 'előtűnik,

meg elmúl' „Az erdő mélyében *tünedez* egy lámpa fény“ 2. á. é. a) 'egyes esetek, példányok fordulnak elő' „Kora tavasszal *tünedeznek* a fák rügyei“ b) 'muló félben van, ritkulni kezdenek' „Jó idő következik, mert *tünedeznek* a köcsög kalapok“. *Tünedezés* BALL. | *tünedez(ik)* 'allmählich schwinden, entschwinden', *tünedező* KB³ | *tünedez-ik* 'feltűnik' BALASSA | „... lisztszerű fehér homok *tünedezett* elő“ Kodol. 637 | „Az előjogok és a vagyon többé nincsenek, vagy utolsó foszlányaikban *tünedeznek* el“ Makkai: Egyed. 237 | „Most *tünedező*, illanó vízcseppek villogtak a földig hajló fűkálászokon“. SzülMold. 6 | „Kigöngyöltettük a papírtekercset, mit ez a *tünedező* bohém otthagyt“ Jank.: 65 | A mai irodalmi nyelvben sokszor előfordul. — Gyak.: FOGARASI 256: *tünedézik*; CzF. 138: *tün-ed-éz*; BAJZA -z képzővel (Nyr. XXXVII, 17); NyH.⁷ 66 = *edéz*. — Vö. *tűnik* Helt. (NySz.); *tündörög* a -*dörög*-nél; egyéb gyak. vö. EgyszGy.

Névszóból.

32. **füvedéz-ik.** — „... apró *bejüvedezett* dombok“ Jókai: Vadon vir. II. 66 (Nyr. XIV, 70, MNy. XVIII, 181). — Ugor (NyH.⁷). — Vö. *fyues* 1061/1390. (MNy. X, 79), Villa *Fiues* 1219. (NySz.). — Vö. az ugyancsak *v* tövű névszóból lett -*adoz*, -*ad* + -*oz* képzős *darvadoz*, *hamvadoz* igékkel (PannonhFőiskÉvk. Új foly. II, 131, 128).

Népnyelv.

33. **bökkedéz.** — *bökkedézik* 'bőfög' nagybeceni nyj. (Nyr. XLV, 233). — Gyak.: KONSZA (Nyr. XLV, 105): -*déz* képzővel. — Vö. *bökked* 'bökkeny; fölmozdul (az étel a gyomorból)' Székelyf. (MTsz.; vö. EtSz. I, 516)

34. **bükle léz.** — *bükledez* 'bukkadoz (sziklás fenéken a víz)' Háromszék m. (MTsz.). — Hangfestő szó (EtSz. I, 592). — Vö. *büklet* 'buktat, bukkadoztat (az erdőn fát be egy gödörbe)' Székelyf. (MTsz.; CzF. stb.); *büklög* 'bukkadoz (le a meredéken)' Háromszék (MTsz.; CzF.; egyéb szárm. EtSz. (i. h.) és EgyszGy.

35. **feszedéz-ik.** — ~ 'feszeleg, fezzeng, hányja-veti magát' Székelyf. (MTsz.). — Vö. *feszeleg* MÁRT. 1807; *feszereg* KRESZN.; *feszül* JókK. (NySz.).

36. **görgedéz.** — ~ 'hull, folyik, gurul (verejték)' bakonyalji nyj. (NyF. XXXIV, 96). — Gyak.: TMNy. 409: „*görgeléz*(-nek könnyei KisfK: VígBesz. 32)“ -*edéz* végű. — Vö. *görög* szárm. XV. sz. (NySz.; EgyszGy.); *görgödöz* az -*ödöz*-nél.

37. **hemmedéz-ik.** — „*hemmedez-ik* [?] (Székelyföld Arany-Gyulai NGy. III. 362)“ (MTsz.) | *hemmedez* 'heverész' Benedek E: Magyar Mese- és Mondavilág I, 210 (Nyr. XIII, 467). — Vö. talán *hemmeg* 'száját tátogatja' Győr vid. (MTsz.); esetleg *hempög* 'tunya kényelemmel pöffeszkedik, ülve parancsolgat' Deesakna (MTsz.).

38. **hüppedéz.** — *hüppedez* 'midőn valaki a' vízből, melybe véletlenül esett, vagy készarva jól elbukott, vagy más által elbuktatott — feljő' Balatonmelléki szó (Tsz.; címszónak CzF. is közli). — Hangutánzó. Vö. *hüpped* (CzF.)

39. **kepedéz.** — ~ 'kapadoz, kapkos, úgy, hogy ezzel mást zavar; ágaskodik: nyúlkal' Szalonta (NyF. LXIX, 27). — A *kapadoz* (l. PannonhFőiskÉvk. Új foly. II, 133) magashangú változata lesz. — Vö. *kap* szárm. 1293 körül (MNy. XVIII, 33).

40. **köpedéz.** — ~ 'méláz' „Gyános, né köpedézz, né; nem látod, hogy ajok a marhák mingyá a vetisén lésznek?“ Őrség, Vas m. (MTsz.).

41. **lebbedéz.** — *Lebbedéz* 'lebked' székely szó. „Jó ízűen *lebbedez* a szél“ Kriza (CzF.) | ~ 'lebked, lengedez' Háromszék m. (MTsz.) | *Lebbedez* 'lebked' tájszónak jelezve (BALL.) | ~ 'lobog(ruha)' bakonyalji nyj. (NyF. XXXIV, 97). — Fgr. (NyH.,⁷ vö. BÁRCZI *leben* al.). Vö. *lebbed* CzF., *lebég* EgyszGy.

42. **mernyedéz.** — ~ 'feszlegegye megy' Komáromfűss (MTsz.). — Vö. *mernyedéz* az *-ed* + *-öz-nél*.

43. **öbledéz.** — ~ 'el-elmerül a vízben, fúldokol' Alsórákos (Nagyküküllő m. Nyr. XXXIV, 106) | *kiöbledezik* 'kiömlendezik (a víz a partra)' Háromszék m. (MTsz.) — Vö. *öbledék* 'öblögetés után maradt szennyes víz' Balaton mell. (MTsz.); *öblít* MA.

43. **pemhedéz.** — *pemhedéz* átv. ért. 'ingyen él, lopja a drága időt a diványon' (Krizából CzF.) | ~ 'heverve lopja a napot' Csík m. (MTsz.; *penyhedéz* al.). — Vö. *pemhed* Székelyf. (Tsz.; MTsz.); *pemhed*, *pemhedés* CzF.; *pemhed* BALL. *penyhed* al.

44. **sülledéz.** — 'siség, sistereg (a nyers fa a tűzön, v. a félig tele üstben a melegdől víz)' Háromszék (MTsz.). — Hangutánzó. Vö. *süllen* (CzF., MTsz.); *sülleg* 'lassan sül' stb. tordai nyj. (NyF. XXXII, 59); *süllög* Székelyf. (MTsz., vö. EgyszGy.).

Az első példánk az *-edéz* képzőre a XVI. századból valók. Ez a tény azonban egyúttal nem vallja azt, hogy ez a képző nem volt már ismerős nyelvünkben előbb is. Az *-edéz* képző igazi virágzása kora a nyelvújítás idejére esik. Ugyanezt tapasztaltuk az *-adoz* képzővel kapcsolatban is. (Vö. PannonhFőiskÉvk. 1942. 144–5; kny. 48–9.).

Az *-edéz* képzőre szerte az egész magyar nyelvterületről rendelkezünk példákkal, kivéve persze az *e-ző* és *ö-ző* nyelvjárásokat. Mégis úgy látszik, hogy a székelyek nyelvében gazdagabban van képviselve, mint máshol. Az ide tartozó igék nagy száma miatt nyelvjárások szerint való tagozást nem készítünk.

Itt is tapasztalhatjuk azt (amit már az *-adoz* képzőnél is láthattunk), hogy az írók mennyire hatékonyan vesznek részt a nyelv alakításában. Több olyan szó is van itt, ami csupán egyéni leleménynek köszöni létét. Hogy pedig egy író mennyire elszigetelt nyelvalkotó tényező, azt élénken bizonyítja az a jó néhány ige, ami nemhogy az élő nyelv kincsévé nem lett, hanem még szótárainkban sem talált polgárjogot. A följebb bemutatott példák ezt világosan igazolják. Mi itt csak mutatóba közlünk néhány igét annak igazolására, hogy még jeles íróink szövegpéldái sem kerülnek be a szótárakba, ha azoknak létét az élő nyelv nem igazolja. Gárdonyi *féledéz* igéje, Széchenyitől az *ötledéz*, Kazinczytól a *recsedéz* sem az élő nyelvben, sem a szótárirodalomban nem ismerős. Akármilyen nagy hévvel is dolgozik az író nyelvalkotó készsége, az új képzés nem terjed el, ha csupán egy írónak az akarata hozta létre.

Van az *-edéz* képzős igék közt olyan is, amely néhány évtizedre fönn-tartotta magát. Széchenyi *fényledéz* igéje nemcsak a Hittelből ismerős, hanem találkozunk vele a Tzs.-ben (1838.), továbbá CzF. és BALL. szótárában, sőt FOGARASI nyelvtani példái között is. A *rémedéz* ige előfordul Jókainál és Szabolicsánál, továbbá a TMNy.-ban és CSANÁDYNÁL is. Ezek az irodalmi előfordulások azonban más szint kapnak, ha a MTsz. közölte zempléni és nógrádi adatokat is figyelembe vesszük, mert abból az látszik, hogy jelzett fróink a nép ajkáról vették a szót.

Arra is van példa, hogy egy-egy szó csak nyelvtanban vagy újságban fordul elő (*rezgedéz*: FOGARASI; *tépedéz* Pesti Napló).

A rendelkezésünkre álló példák alapján az *-edéz* képzős igék élete módjának még több árnyalatát is be lehetne mutatni, de ezt már nem végezzük el, mert a felsorolt példákból ezeket úgyis kiki kiolvashatja.

Példáink kétséget nem hagyva igazolták, hogy számra nézve a XVIII—XX. században fordul elő legtöbb *-edéz* képzős ige. Ha azonban ez igéknek elterjedtségét is vizsgáljuk, azt tapasztaljuk, hogy aránylag a régi nyelvben keletkezett ilyen igék hatoltak be leginkább nyelvünk élő egyedei közé. Adatgyűjtésünkben ugyan nem törekedtünk tökéletes teljességre, de a tényeknek megfelelő igazságot véljük kikövetkeztetni abból, hogy a kilenc általánosan elterjedt ige közül négyre (*csörgedéz*, *esedéz*, *lengedéz*, *zengedéz*) már a XVI. századból, egyre (*töredéz*) a XVII.-ből, kettőre (*düledéz*, *hüledéz*) a XVIII.-ből és ismét kettőre (*ömlédéz*, *tünedéz*) a XIX. századból van az első példánk.

V. fejezet.

-édéz.

1. *düledéz*. — „*düledéz* a részeg ember“ h. n. (MNY. VII. 43). — *Vödöledéz* PannónhFőiskÉvk. 1942.; kny., *düledéz* az *-edéz*-nél; *düledöz* az *-édöz*-nél; egyéb gyak. EgyszGy.

2. *hüledéz*. — *hüledézni* 'bámulni, tsudálkozni' *hüledézett*, *hüledézés* MÁRT. 1807. — *Vö. hüledéz* följobb, az *-edéz*-nél.

A közlésből látnivaló, hogy e két igének nagyobb jelentőséget nem tulajdoníthatunk. Csupán azért közöltük, mert mélyhangú párjára, az *-ádoz*-ra néhány biztos példánk is van.

-end + -éz, -endéz végűek.

Külön *-end + -éz* és *-endéz* képző felvételét az okolja meg, hogy az egyik *fecskendő* ~ *fecskendéz*-féle ige mellett előfordul néhány olyan is, amelynek csak *-endéz* végű alakja ismerős. Az idetartozó igék száma csekély. Ez a képző előfordul természetesen más magánhangzóval is. Ezekkel (például *csiklandoz*) majd máskor foglalkozunk.

Ismerve a *hajlong* stb. igéket, az *-endéz* képzős igéknél is figyelembe kell vennünk azt, hogy nyelvünk a gyakorító képzőket szereti egy etimológiailag oda nem tartozó *n* hanggal bővíteni.

VI. fejezet.

-kend + -éz.

1. **fécskendéz-ik.** — 1626: „Vér a kőfalra *fécskendézék*: aspersus est sanguine paries“ Káldi: Bibl. 4. Reg. 9:33 (NySz: ezen ívül csak egy példa: *fécskendezett* 1668-ból) | *fetskendező* 'tűz-óltó, vagy -a'útó fzerfzám' SzD 1784., 1792. | *Fetskendezni* 'spritzen, hin und her od. herum spritzen'. *Fetskendező*. *Fetskendezőhal* MÁRT. 1807. | *Fetskendezni* 'siphone aquam ejacu'ari' SI. | *Föcskendez*, *föcskendezi* hivatk. SI.-ra. *Bé föcskendezi*, *föcskendező* hivatk. SzD-ra. *Föcskendezik* hivatk. Káldira. KRESZN. | *Fetskendez* vizet: Dissipat aquam ope syringae, vel ope Aspergilli KASSAI II. 198 | *Fecskendéz* 'herum spritzen'. *Fecskendező* Tzs. | *Fécskendéz* 'Általán valamely híg anyagot gyakorta ellövel. Különösen, bizonyos eszközzel, csővel, puskával lövöldözi valahová a nedvet'. *Fécskendezés*. *Fécskendező* CzF. | *Fecskendéz* 'több ideig, de megmagszakítva fecskend'. *Fecskendező* BALL. | *fecskend(ez)ő* 'die Spritze' KB.³ | *fecskendéz* 'vizet vagy más híg anyagot szétlövell, szétszór valamire, valakire' BALASSA *fecskend* al. | *fecskéndéz* Székelyf. (MTsz.) — Gyak.: KÖRÖSI i. h: -z képzővel. — Hangutánzó. Vö. *fécseg* (EtSz. II. 171: a *fecskend* -*kend* mozz.-gyakorító képzős származék). Vö. *fecskend* szárm. 1490. (OkSz.); EgyszGy.

VII. fejezet.

-ënd- + -éz és -endéz.

A XIV. századtól napjainkig.

1. **ökrendéz.** — *ökrendezni* SzD. 1792. *ökrödni* al. | (A NySz. töb'e) közt utal Matkónak egy 1668-ban megjelent művére, de példát nem közöl. Utánna nézni nem tudta n, mert Matkó műve a pannonhalmi könyvtárban nincs meg) | *ökrendezni* 'rülpsen' MÁRT. 1807. | *ökrendezni* 'ructare' SI. *ökrödni* al. | *ökrendez* KRESZN. hivatk. SI.-ra és Himfi „Szidalmakat *ökrendez*“ mondatára | *ökrendez* 'einen starken Brechreiz haben, brechen' Tzs. 1838. *ökrend* al. | *ökrendéz* 'gyakrabban vagy folytonosan ökrend' Átv. ért. haragosan lármáz. '„Néha ikesen: *ökrend* zik.“ *Ökrendezés* CzF. hivatk. KiszS.-ra | *ökrendez* 'többször egymásután ökrend'. *Ökrendezés* BALL. | *ökrendez* 'rülpsen, aufstossen, würgen' *ökrendezés* KB.³ | *ökrendez(-ik)* 'a gyomorból feltolul az étel, felbőfög' BALASSA | „... a korlát fölé hajolt s nagy kinnal *ökrendezett*“ Kodol. 284 | Stb. — Gyak.: CzF. *ökr-en-d-éz*. Vö. *ökrend* (öklend) XVI. (NySz.); multszázi szótáraink közül néhány már *ökrend* alakban közli; *ökrödik* XVII. sz. el. (NySz.). Az *ökkel* ige származéka (vö. BÁRCZI).

2. **serkendéz.** — ~ Virág poét. munk. VII. (Toldy F. vö. NyK. XVI. 248; szótáraink nem ismerik) — Gyak.: SIMONYI: NyK. XVI, 248, TMNy. 409. Vö. *serkedez* XVII. sz. (NySz.): *serkenget* XVI. sz. (NySz.), *serkenkedik* XVI. sz. (NySz.).

3. **lelkendéz.** — *Lelkendezni* 'nehezen lehelleni: aegre anhelare, spirare; schwer athmen' PPB. 1801. | *Lelkendezni* 'nehezen lehelleni, lebegni, alig venni lelkét' SzD. 1784. | *Lelkendezni* 'graviter spirare' SI. | *Lelkendez* 'anhelat, respirat' KRESZN. | *Lelkendez* 'lechzen, schwer athmen; sich sehnen' Tzs. 1838. |

Lelkendezik „hegyaljai szó“ KASSAI III, 278 | *Lelekendéz* 'a nagy fáradtság miatt nehezen lélezkik' Szélesb ért. 'ijedség vagy más belső háborodás miatt alig liheg'. *Lelekendezés* CzF. | *Lelekendez* 1. 'nehezen szedi a lélekzetet, kapkod a levegő után' 2. 'valamiért leledzik, valamit nagyon óhajt'. *Lelekendezés* BALL. | *lelekendez* 'keuchen, schnaufen, nach Luft schnappen', *lelekendezve* 'atemlos, ausser Atem', *lelekendezés, lelekendező* KB.³ | *lelekendez* 1. 'levegőt szív, lélezkik' (ez a jelentés elavultnak jelezve). 2. 'nehezen lélezkik, liheg' 3. át v. 'lelkessedik' BALASSA | *Lelekendezni* 'sokáig futéserősen lélezkik' székely szó (Tsz.) | *lelekendez* Székelyf. (MTSz.) | „Ezt hallgasd! — *lelekendezett* Julianus“ Kodol. 416, stb. A mai irodalmi nyelvben igen sokszor előfordul, de csak 'elkesül, ujjong, örvend' jelentésben. — A *lelkendéz* ige jelentésfejlődése jó példa a complicatiós jelentésváltozás egy fajtájára. — Gyak.: CzF.: *lelken-d-ez*; CSANÁDY i. h. — Fgr. (NyH.)⁷. Vö. *lelkend* CzF., BALL.

4. *csetlendéz-ik*. — „Napszálltakor *kicsetlendezik* az udavarra“ Szül. Mold. 282. — Vö. *csetlik* Csuzy (KRESZN.); *csetledez* az *-ed* + *-éz*-nél.

5. *ekrendéz.*, — *ekrendezek* láb alatt járok kelek“ Kemenesalja (TudGyűjt. 1829. XI : 86) | *ekrendezni* 'támolyogni, akadékoskodni' Balaton melléke (ua. 1839. XII : 25) | *Ekrendez* KASSAI II, 58 | a MTSz. *eklendéz, ekrendéz* alakban a Dunántúl sok helyéről közli. Az egyetlen Orosházáról közölt adaton kívül csak a Dunántúlról vannak rá adatok | *eklendéz* 'valakinek útjába akadékoskodik' Tapolca (Nyr. XXV, 478) | *eklendéz* 'láb alatt van' pápavidéki nyj. (NyF. XVII, 39) | *eklendezik* 'láb alatt, akadékoskodásban izeg-mozog' bakonyalji nyj. (NyF. XXXIV, 37) | *ekrendez* 'láb alatt, másnak útjában van, ténfereg, téblábil' BALL.; CzF. balatonmelléki szónak jelzi.

Bár az *-end* + *-éz* képzőre itt a XVIII. századból közöltük az első példát (a *kendéz*-re: *fecskendéz* a XVII.-ből), az *-end* + *-éz* képző előfordulása korát mégis a Jókai-kódex idejére tehetjük, mert ez *örvendéz* igével már említett kódexünkben találkozunk. (Vö. EgyszGy.) Ilyen képzős igék napjainkban is előfordulnak.

Mivel ez a képző *ë* magánhangzóval alakult, csak az *ë-ző* nyelvjárásokban kereshetjük, tehát *e-ző* és *ö-ző* nyelvjárásainkat ki kell zárunk. Képzőnk feltűnőbb kedvteltségét egy nyelvjárásra se vettük észre, ezért tovább nem is foglalkozunk vele.

Mai nyelvünk leginkább az *örvendéz, fęcskendéz, lëlkendéz* és *örvendéz* igéket ismeri.

Az *örvendéz* igét egész nyelvtörténetünkön végigkísérhetjük, mert szövegemlékeinkben a Jókai-kódextól napjainkig, szótárainkban is CALEPINUS tól BALASSÁIG találunk rá adatokat. A *lelkendéz* ige SZABÓ DÁVID Kisded Szótárában tűnik fel először és attól kezdve egész a mai napig közlik szótáraink. Mai nyelvünkben egyre-másra találkozunk vele. Haanépnyelvben nem is, az irodalmi nyelvben minden biztonnal újabb keletű e szó, mert az első szövegadatot CzF.-ban találtuk rá. Más ide tartozó igékkal kapcsolatban is tapasztaljuk ugyanezt a jelenséget. Ez arra vall, hogy az *-end* + *-éz, -endéz* képzős igék, ha nem is kivétel nélkül, de többnyire mégis inkább a népnyelvben voltak honosak, csak újabban hódítottak tért az irodalmi nyelvben

A *serkendéz*-re csak egyetlen irodalmi példánk van, az is a nyelvújítás korából. Tehát ez a képző is részesült a *-d-z* képzőcsoport nyelvújításkori kedveltségéből.

A *csetlendéz csetledéz* alakban is előfordul.

Néhány *-adoz* képzős igével kapcsolatban (PannonhFőiskÉvk. 1942. 135—6. l.; kny. 39., 40. l.: *hajladoz, omladoz, romladoz, hulladoz, oszladoz, bomladoz, fojladoz, foszladoz*) már említettük, hogy több igéből is el lehet vonni egy *-ladoz* végzetet, de ilyen képző mégsem alakult ki. A most tárgyalt, *e* hangokkal alakult *-d-z* képzős igékkel kapcsolatban két *-ledéz* képzős igeről is beszámolhatunk: „Úgy *kéjledéz* éltünk egybe ömölve“ KisfK.: Alkonyi dal. | „Majd megáll s néz fül-hegyezve, Kedves terhit *kémledezve*, S őt nem hallva szótán, Szágu'd a küzdők után“ KisfK.: Elte 6. rész. A *kémél* ige a NySz. a Jókai kódextól egész Faludiig ismer példákat, de mint BALASSA szótára is jelzi, ez az ige újabban nem él. Tehát a *kéjledéz* és *kémledez* igit Kisfaludy Károly alkotta a *-ledéz* képzővel.

SÁMSON EDGÁR

Az obi-ugor nyelvek tagadó névmásainak kérdéséhez.

Az obi-ugor nyelvekben a névmásokat és határozószókat *nē-*, *nēm-* partikulával tagadosítják. Találunk ilyen tagadószócskát a szamojedságban és az indogermánságban is. Ez vezette a kutatókat arra, hogy néhányuk a fgr.-idg. ősrokonosság egyik bizonyítékát lássa benne. Volt, aki uráli eredetűnek tartotta, más az ősi fgr. szókészlethez tartozónak vélte, ismét más közös iráni átvételnek, illetőleg szláv kölcsönszónak tekintette. Vegyük sorra a vélekedéseket.

SIMONYI szerint lehetséges, hogy természetes hangmetaforával állunk szemben, vagyis, hogy ahhoz az *nn*-féle hanghoz kapcsolódott a tagadó jelentés, amelyet beszélszerveink akkor hallatnak, mikor fájdalomérzetet iparkodunk elfojtani. De azt a lehetőséget is főnntartja, hogy a fgr. *ne* azonos eredetű lehet az idg. nyelvek tagadó *ne* szócskájával. „A háttérben fölmerül itt a finn-ugor-indogermán nyelvrokonság nagy és érdekesítő kérdése“ (Alex. Emlk. 617). Az ősrokonosság egyik bizonyítékát látja PAASONEN is ezekben a tagadó partikulákban. A fgr. és szamojéd alakok rokonaiul a következőket sorolja föl: idg. **ne* 'nicht', ói. *ná*, lat. *ne*: *ne-scio*, óir. *ne-ch* 'aliquis', gót *ni*, litv. *nė*, ószl. *ne* stb. (FUF. VII, 26). COLLINDER szóról-szóra idézi Paasonent s elfogadja véleményét (Indo-uralisches Sprachgut 66).

HALÁSZ IGNÁC uráli korból valónak tartja „Az ugor-szamojéd nyelvrokonság kérdése“ c. tanulmányában (NyK. XXIV.). A vogul, osztják, magyar *nem*-et szamojéd alakokkal veti össze: szamoj. *nim*, *nidm* 'ich nicht', *nin* 'du nicht', *ni* 'er nicht' stb., szamojav. *nintu* 'nem', *nindem* 'ich nicht', *ninden* 'du nicht', *ninte* 'er nicht' stb., szamojen. *nero* 'ich nicht', *neddo* 'du nicht', *ne* 'er nicht' stb. (i. h. 463). KLEMM is az uráli eredet híve. Szerinte az uráli alapnyelvben a tagadás és tiltás fogalmának kifejezésére két szó

szolgált: az *e-*, *a-* és a *ne-*. Az ige szófaji kategóriájának kifejlődésekor mind az *e-*, *a-*, mind a *ne-* igei természetűvé lett. *ne-* a szamojédban ma is tagadó igéül szolgál (NyK. XLVI, 396).

KLEMM e véleménye SIMONYI gondolatának továbbfejlesztése, mely szerint a finnugorságban eredetileg a tagadásnak kétféle módja volt használatos: másképp tagadták a igeállítmányt s másképp a névszói mondatrészeket. Az előbbi tagadására a külön tagadó ige, az utóbbiéra a *ne*-féle tagadó határozószó szolgált. Ez az eredeti különbség ma is megvan a zürjénben és a votjákban, ahol ige előtt a tagadó igét, de igeelvek és általában névszók előtt a *ne*-tagadószócskát használják. Az eredeti nyelvallapot úgy változtatott meg, hogy pl. a finnben s az észttben elejtették a külön névszói tagadást s erre a célra is a tagadó igét alkalmazták. Más nyelvek csak a tagadó névmásokban őrizték meg a *ne*-elemet, a magyar ellenben elvesztette a tagadó igét s az igeállítmány mellett is *ne*, *nem* áll (Alex. Emlk. 616—7). SIMONYI véleményét KLEMM igen egyszerűen cáfolja: a finnugorságban eredetileg nem volt külön igei szófaji kategória (NyK. XLVI, 396).

A tagadó partikulák rokonságának kérdése már BEREGSZÁSZIT is foglalkoztatta, akinek föltűnt a magyar és árja tagadószócskák egyezése. Az ind *nei*, kurd *na* 'nein, nicht' adatokra utal (Ähnl. d. Hung. Spr. 133, 121).

MUNKÁCSI szélesebbkörű egyeztetéseket végzett. A vog. *nē*, *nēm*, osztj. *nē*, *nēm*, magy. *ne*, *nem*, zürj. *ne*, *nem*, *ne*, *ni* tagadó partikulákat ind eredetűeknek tartja és a következő alakokkal veti össze: szkr. *na* 'nicht', av. *na* 'nicht', oszét-dig. *ne-*, tag. *nā* 'nicht', óper. *naiy* 'nicht', av. *noit* 'nicht', pázend *ne*, újper *na-*, *nā* 'un-, nicht' stb. Ezek a tagadószók éppúgy lehetnek kérdőnévmások előtagjai, mint a vogulban és az osztjákban. Pl. szkr. *nā-kis* 'niemand' (*kis* 'wer?') (ÁKE. 478). A „keleti finn-magyar nyelvek *ne*-szócskája közös árja illetőleg iráni átvétel. Ez annál is inkább valószínű, mert alkalmazása aránylag szűkkörű. A vogulban pl. csak néhány, főképp névmási alapú adverbiumra szorítkozik s területileg sem kiterjedt. Alakilag egészen egyezik szavunkkal a középperzsa *nē*, vagy oszét *nē*. Oszét *ne-kē* 'niemand' és zürj. *ne-kin* ua., oszét *nē-kūd* 'nie' és zürj. *ne-kodir* ua. (i. m. 479). Az iráni átvétel lehetőségének ellene mond az a körülmény, hogy nem volna meg a szamojéd alak, ha ilyen késői jövevényszó lenne (PAAS.: FUF. VII, 26). Arról azonban szó sem lehet, hogy a *ne* elem a szlávságból került volna a finnugorságba (mint pl. WIEDEMANN állította a zürjén nyelvre vonatkozólag 1847-iki nyelvtanában). Ezt cáfolja a tagadószócska elterjedtsége nemcsak a fgr., hanem a szamojéd és török nyelvekben is. Az is jelentős ellenvetés hogy a *ne*-ből már a közös ugor korban kifejlődött a *nem* alak, ekkor pedig szláv hatásról még nem lehetett szó (SIMONYI, Alex. Emlk. 617). [Viszont ugyanő a magy. *ne* elterjedését szláv hatásnak tartja (l. Nyr. XIII, 247)]

KLEMM vélekedése: „Azt tartom, bajos volna megmondani, hogy itt véletlen találkozásról van-e szó, átvételről-e avagy fgr. illetőleg uráli-idg. ősrökonságról-e“ (MŊy. XVI, 72).

Merőben új álláspontot képvisel KERTÉSZ, aki az eddigi véleményekkel szemben azt vallja, hogy az *n-* (*n̄-*)-el kezdődő tagadó partikulák nemcsak, hogy nem tartoznak az ősi fgr. nyelvelemekhez, de még a legrégebbi átvételek-

hez sem számíthatók. A fgr. tagadás egyetlen ősi módja a tagadó igével való tagadás (Zur Frage der finnisch-ugrischen Verneinung, SUSToim. LXVII. 191).

Vegyük közelebről szemügyre a kérdéses tagadó névmásokat.

I. A tagadó névmások:

1. Személyre vonatkozó tagadó névmások:

Vogul. Északi nyelvjárások: (HUNF.) *nemkatpä* (NyK. XI, 99), (AHLQV.) *nem-zottiut* (SUSToim. VII, 173), (MUNK.) *nēm-zatpä* (VNGy. I, 164), *nē-mat zatpä* (i. m. II, 93).

Nyugati nyelvjárások: AL. (MUNK.) *at khañgwa* (VNYj. 159), KL. *at-khañkhä* (i. m. 111), *at-khankhä* (!) (i. m. 121), (SZIL.) *at-khänkhä* (Vog. Szój.), (MUNK.) *ul-xänxä* (VNGy. I, 163), *khǵls* 'ember' (tagadó mondatban) (VNYj. 111); P. (AHLQV.) *at qan-koat* (SUSToim. VII, 173), (MUNK.) *atē-khǵn* (VNYj. 237), (KANN.) *atškon* (WogVok. 23); ÉVZ. *atškan* (i. m. 23), ÉVK. *atkan* (i. m. 23), DV. *atškan* (i. m. 23).

Keleti nyelvjárások: K. (HUNF.) *ati chon* (NyK. IX, 52), (AHLQV.) *ati-gon* (Wog. Spracht. 17), (MUNK.) *oiti-khon*, *oiti-khon-när* (VNYj. 199), *oiti-khwǵn* (VNGy. IV, 378), AK. (KANN.) *äšixon* (WogVok. 23), KK. *qatškon* (i. m. 23); FK. *qatškan* (i. m. 23).

Déli nyelvjárások: T. (MUNK.) *āx-khǵn* (VNYj. 270), AT. *ā-khǵn* (i. m. 270).

Irodalmi nyelv: *nem-hotpa*.

Osztyák. Északi nyelvjárások: (HUNF.) *nem hojat* (NyK. XI, 108), (AHLQV.) *nem-zojat* (NO. 50). Az újabb gyűjtésekben 'kein Mensch'-szerű szerkezeteket találunk. (PAP.) *nēmza nēnzo* (ONyt. 10), *nēmza nēnzoj* (i. m. 98), *nē-matti zoj* (ONGy. 162); SZY. (STEIN.) *nēmäl zojat* (OVd. I, 157), *nēmL(ti) zojat* (i. m. 155); Se. *nem-zojat* (OChr. 46); O. (KARJ.—TOIV.) *nēmzä nēnyui* (579a); Kaz. (i. m.) *ǵxǵia t'* (282b), *nēm xǵia t'*, *nēm 1 xǵia t'* (579a), *nēm xǵia t* (280b). (FINCZICZKY *nē-matti* 'senki' és *nē-matti* 'senki, semelyik' példákat hozza föl, de ezeknek csak *zoj* 'ember' szóval kapcsolatban van 'senki' jelentésük (NyK. XLVII, 396).

Déli nyelvjárások: Ni. (KARJ.—TOIV.) *nem xǵiät'* (579a); J. (PATK.) *ei met, ei metta, ei zojat* (csak tagadó mondatban) (IO. II, 146); DN. (KARJ.—TOIV.) *ǵxǵis*, (281a), *ǵxǵis*, *ǵxǵie* (9a), *ǵxǵiden*, *ǵxǵiden* (281a), *ǵxǵide:n*, *ǵxǵide:n* (9a); DT. *ǵxǵis* (9a), *ǵxǵiden* (9a) (csak tagadó mondatban); K. (PAAS.—DONN.) *ǵxǵis* (477) csak tagadó mondatban); Kr. (KARJ.—TOIV.) *ǵxǵiät* (282b), *ǵxǵiät* (9a), *ǵxǵiät* (282b), *ǵxǵiten* (281a), *ǵxǵiten* (9a) (csak tagadó mondatban).

Keleti nyelvjárások: Trj. (KARJ.—TOIV.) *'ǵi me t'ä ä* (498a), *'ǵi mä 'a* (497b); J. (PAAS.—DONN.) *mätä* (121); V. (KARJ.—TOIV.) *mätä* (497a), *mätä k'vs* (497a), *mätä k'vsš* (497a), *mätä k'vsšp* (497a), *mätä k'vsšip* (19b); Vj. *k'ö ü p* (280b), *mätä* (497a), *mätä k'vsšip* (497a) (csak tagadó mondatokban).

Irodalmi nyelv: *nemhojat* (KARHER, N. K., Hant^b bukvar 65), *nemtho* (i. m. 47), *nemlt^b hoj* (ŽULEV, P. N., Luvt^b kniŷa 54), *немхоят* (Кассиль, Л., Ханг защитниктан 5).

2. Tárgyra vonatkozó tagadó névmások:

Vogul. É. (HUNF.) *ne mät* (VogF. 120), *nem mätr* (i. m. 158), *nemmät* (i. m. 170), *nemmätér* (i. m. 171), (MUNK.) *nē-mat* (VNGy. I, 24), *nē-mät* (i. m. II, 154), *nē-matér* (i. m. I, 72), *ne-mgtér* (i. m. IV, 62), *nē-matr* (i. m. IV, 174), *nē-mätér* (i. m. I, 11). Ugyanezek a névmások tagadó partikula nélkül tagadó mondatban.

Nyugati nyelvjárások: AL. (MUNK.) *at-mär* (VNYj. 159), *at-när* (i. m. 213), (KANN.) *atmen*, *atmēr* (WogVok. 23); KL. (MUNK.) *at-mär* (VNYj. 111), *at-män* (i. m. 112); P. (AHLQV.) *mäder-ät* (SUSToim. VII, 173), (MUNK.) *ogfi-män*, *äti-mänēr* (VNYj. 238), (KANN.) *at^smen*, *at^smeün^r* (WogVok. 23); ÉVZ. *ätmän*, *ätmēr* (i. m. 23); ÉVK. *ätmän*, *ätmēr*, *ätmēr* (i. m. 23); DV. *ät^smän*, *ät^smär* (i. m. 23).

Keleti nyelvjárások: K. (HUNF.) *ati nar* (NYK. IX, 52), (AHLQV.) *ati nar* (WogSpracht. 26), (MUNK.) *ogfi-när* (VNGy. I, 169), *ogfi-nē*, *ogfi-nē-sēr*, *ogfi-nē-sēr-när* (VNYj. 199), *ogfi-nē-sē-när* (VNGy. IV, 372), *äti-nē-sē-när* (i. m. IV, 412), *mät*, *mäte*, *mäter* csak tagadó mondatban (VNYj. 199).

Déli nyelvjárások: AT. (MUNK.) *ā-ńoꝝoꝝr* (VNYj. 270); T. *āꝝ-ńoꝝoꝝr* (i. m. 270), *āꝝ-noꝝoꝝr* (VNGy. IV, 369), *ā-ńēr* (i. m. IV, 355).

Irodalmi nyelv: *nemat^r*.

Osztják. Északi nyelvjárások: (HUNF.) *ne mättät*, *ne mät*, *nem motti* (NYK. XI, 99), (AHLQV.) *nem-motti* (NO. 48), (PÁP.) *nēm-za* (ONyt. 4), *nē-motti* (ONGy. 27), *nemalti motti* (OM. 32), *nē-malti* (i. m. 120), *nē-matti* (ONGy. 162), *nē-mätti* (i. m. 109), *nē-mätti* (ONyt. 6), *nēmattt* (i. m. 28); O. (KARJ.—TOIV.) *nēmazä* (579a); Szy. (STEIN.) *nemalti* (ÖVd. I, 54), *nemlti* (i. m. I, 68), *nēmelt* (i. m. I, 145), *nēmäl* (i. m. I, 157), *nēmäl* (i. m. I, 83); Kaz. (KARJ.—TOIV.) *nēmäl^t* (560a), *nēmäl^t* (579a), *nēmäl^t* 'kein' (579a); Se. (STEIN.) *nē-mattä* (ÖVd. I, 250), *nēm^ttä* (i. m. I, 257).

Déli nyelvjárások: Ni. (KARJ.—TOIV.) *nemōttt* (579a), *nemōttt* (560a); I. (CASTR.) *i met* (Versuch 67), *im^tta* (i. m. 65), (PATK.) *ei met* (IO. II, 126), *ei metta* (i. m. II, 82), *ei-metta-pa* (i. m. II, 120), *ei mettat* (i. m. II, 166), *ei met-sir* (i. m. II, 62); Ts. (KARJ.—TOIV.) *im^tōiz* (9b); DN. (KARJ.—TOIV.) *im^tōiz*, *im^tōiz* (9b), *im^tōä* 'kein' (9b), *im^tōä^p* 'kein' (10a); DT. (KARJ.—TOIV.) *im^tōiz* (9b), *im^tōiz* (9b), *im^tōä* (9b), *im^tōä^p* 'kein' (10a); K. (PAAS.—DONN.) *im^tōiz* (167), *im^tōiz* (1219); Kr. (KARJ.—TOIV.) *im^tōiz* (10a), *im^tōiz* (10a), *im^tōiz* (498b). Ezeknek a névmásoknak a Ni. kivételével csak tagadó mondatban van 'semmi' jelentésük.

Keleti nyelvjárások: A következő névmásoknak csak tagadó mondatban van 'semmi' jelentésük. Trj. (KARJ.—TOIV.) *im^tōiz* (497b), *im^tōiz* (497a), *im^tōiz* (498a), *im^tōiz* (498a), *im^tōiz* (498a), J. (PAAS.—DONN.) *im^tōiz* (1219), *im^tōiz* (96); V. (KARJ.—TOIV.) *im^tōiz* (497a), *im^tōiz*, (498a), *im^tōiz* (561b), *im^tōiz* (59a); Vj. (KARJ.—TOIV.) *im^tōiz* (60b), *im^tōiz* (498a).

Irodalmi nyelv: (PUŠKIN, A. S.) *nem^tti* (Мошот 7), (KARHER, N. K.) *nemat* (Нант буквар 54), (ŽULEV, P. N.) *nem^tti* (Г'ушт книжа 4), (KARHER, N. K.) *nem^t* (Нант буквар 58), (КАСНАБ, .I.) *неммомты* (Нант защитникта 22).

II. A tagadó névmások szerkezete.

1. 'senki' jelentésű tagadó névmások:

VogÉ. Itt a tagadó névmások alapja határozatlan névmás: *zâtpä* 'valaki' (VNYj. 14). Ez azonos az É. *zõ'ti*, KL. *khot* stb. 'minő, micsoda' jelentésű kérdő névmással (BEKE: Das finnisch-ugrische Indefinitum. KSz. XIV, 139). A *-pä* nyomatékosító partikula. *nē-mat zâtpä nēm-zâtpä* nyomatékosított formája. *nē-mat* jelentése 'semmi', tehát *nē-mat zâtpä* 'semmi valaki'-t, 'senki'-t jelent. A névmások előtagja *nēm-* tagadó partikula, *m-*mel kezdődő utótag előtt *nē-* (HUNF., NYK. XI, 100).

VogNy. A tő *kha-* a *zõ-* névmástó nyelvjárási változata. *-n* ugyanaz a névmásképző, mely a személy és mutató névmásokban van (FINCZICZKY: NYK. XLVII, 387). A *-ghwa* nyomatékosító partikula.

Érdekes KL. alak *ul-zān;ä*. Az obi-ugorságban csak ezt a névmást találtam imperativusi tagadószóval negatívalva. Talán a mondatban lévő tiltó szerkezet lehet az oka. Azt a mesét, melyben előfordul, MUNKÁCSI északi nyelvjárási közlője SZOTYINOVA mesélte középzóvai nyelvjárársban. Ugyan- ebben a mesében az északi *nēm-zâtpä* alakot is megtaláljuk.

KL. *khals* 'ember' csak tagadó mondatban jelent 'senki'-t. Megvan ez az osztjâkban, és a lappban is találtam rá példát: *õlmuš* 'Mensch', 'jemand', tagadó mondatban 'niemand'-ot jelent (LAGERCANTZ, Sprachlehre des Nordlappischen nach den seelappischen Mundarten 58).

A P.-i, ÉVZ.-i, ÉVK.-i és DV.-i kérdő névmásokat a tagadó igének ige- névi alakja előzi meg.

VogKel. Ezekben a nyelvjárásokban a kérdőnévmás nyomatékosító nélküli alakját és előtagként, tagadó igenevet találunk. Az egyetlen *ogfi-khon-när* a nyomatékosított forma, itt a nyomósító maga is névmás *när* 'mi, ami' (VNYj. 198), így a szó jelentése 'nem-ki-mi'.

VogD. A névmások alapja olyan, mint a keleti nyelvjárásokban. Elő- tagként a tagadó ige *ä* indicativusi és *äχ* igenévi alakját használják. Itt is megtaláljuk az 'ember' szót tagadó mondatban 'senki' jelentésben, mint a KL.-ban: *khqläs* (MUNK., VNYj. 270).

Irod. nyelv. Megegyezik az északival.

Osztjâk. A személyre vonatkozó tagadó névmás *nēm-* és *hojat* 'ember' szó összetétele. Gyakoribb az az eset, amikor *zõj*, *zõjat*, *nēnχõ*, *nēnχõi*, *nēnyui* 'ember' jelentésű szavak előtt tárgyra vonatkozó tagadó névmás áll 'kein' jelentésben (az előtagot a tárgyra vonatkozó tagadó névmásoknál tárgyalom).

Az északi nyelvjárások közül csak a Kaz.-ban találunk tagadó névmás és partikula nélküli alakot. *i zõiä t'* tkp. 'egy ember', de tagadó mondatban 'senki' a jelentése. Ez a változat megegyezik a déli és keleti nyelvjárásokkal.

OsztjâDél. 'kein Mensch'-szerű szerkezet, vagy tagadó mondaton kívül 'niemand' jelentésű szó nincs. A 'senki' kifejezésére határozatlan névmást vagy *zajat*, *zõi* 'ember' szavakat használják nem tagadó partikulával, sem tagadó névmással negatívalva, hanem *ai*, *i* 'egy' számnévvvel nyomatékosítva, csak tagadó mondatban. Tehát 'egy ember nem', 'egy valami nem' = 'senki'. (A vogulban fordítva, a személyre vonatkozó tagadó névmást alkalmazzák tárgyra.)

OsztjKel. A 'senki' és 'semmi' közti különbség elmosódottságát vehetjük észre itt is. A Trj.-ban például *'ai me t' q' A* jelentése egyformán lehet 'niemand' és 'nichts' is. Hasonlóan a déli nyelvjárásokhoz határozatlan névmás áll tagadó mondatban *ai*, *i*-vel nyomatékosítva, előfordulhat önállóan vagy mint jelző. A V.-ban és Vj.-ban az *ai* elmarad, ha attributumként szerepel. *-p* enklitikus partikulával itt is találkozunk, mint az északi nyelvjárásokban és a vogulban. 'kein Mensch'-szerű szerkezet is használatos: vonatkozó névmás + *k'všž* 'ember', ezutánbbi rendszerint *p*-vel nyomatékosítva. A Vj.-ban találunk ezenkívül még kérdőnévmást: *k'q' i'* 'wer', de mikor tagadó mondatban 'semmi'-t jelent, mindig el van látva a *-p* partikulával.

Irodalmi nyelv. Az északi nyelvjárások kétféle névmás típusát találjuk meg benne. Résztint *nem-* tagadó partikulával van ellátva *hojat*, résztint a 'kein Mensch' szerkezeteket használják.

2. 'semmi' jelentésű tagadó névmások.

VogÉ. A névmás előtagja *nē-*, *nēm-* tagadó partikula. A második tag *mat*, *matér* stb. határozatlan névmás, mely kérdőnévmásból lett (BEKE: KSz. XIV, 139). Ugyanezek a névmások tagadó partikula nélkül is előfordulnak tagadó mondatban tagadó jelentésben.

VogNy. A névmás alapja *mär* 'mi? micsoda' kérdőnévmás (MUNK., VNyj. 111, 159). Az AL.-ban és KL.-ban *när* 'mi, ami' is előfordul, ez a keleti K.-ban is megvan (i. m. 198). Előtagként az AL.-ban és KL.-ban a tagadó ige megmerevedett indicativusi, a többi nyelvjárásban igenévi alakját találjuk.

VogKel. A tagadósítást mindig a tagadó ige igenévi alakja végzi. A második tag *när* 'mi, ami; mi' (MUNK., VNyj. 198), *nē* (attr.) 'mi, mely, mi' (i. m. 198) névmások. Több pleonasztikus formát találunk: *nē-sē-när*, *nē-sēr-när*, jelentése 'mi, micsoda' (i. m. 198) (*sēr* azonos az osztják *sir*-rel, melyet azonos funkcióban használnak). Ebben a nyelvjárásban is megvannak a kérdőnévmások tagadó jelentésben, ha tagadó a mondat.

VogD. A tagadó igének indicativusi vagy igenévi alakjai állnak a *ñ?χ?r* 'mi, micsoda? ami, amicsoda' (i. m. 269) jelentésű névmás előtt.

Irod. ny. l. vogÉ.

OsztjÉ. l. vogÉ., de a kérdőnévmáson kívül határozatlant is használnak. Pleonasztikus alak *nemälti molti*. Másutt nem fordul elő: *nemäza = nem äza* 'nem minden' = 'semmi'.

OsztjDél. Itt a kérdőnévmás különféle alakjait találjuk, előtte 'egy' számnév áll, nyomósításra az általánosan elterjedt, vogulban, osztjákban egyaránt használatos *-pa*, *-p* szolgál.

OsztjKel. A tagadó névmások a kérdőnévmások különféle változataiból, 'egy' nyomósítóból és enklitikus partikulából állnak.

Irod. ny. Határozatlan és kérdőnévmást találunk tagadó partikulával ellátva.

III. Hasonló szerkezetek a többi fgr. nyelvben

A többi finnugor nyelvben ugyanilyen fölépítésű tagadó névmásokat találunk. A névmások alapja a kérdő (határozatlan vagy vonatkozó) névmás. E'hez járul általában egy tagadó funkciót végző partikula, mint előtag

és olykor nyomatékosító utótag. A mondatok mindig tagadók. Három főtípust különböztethetünk meg. Az egyik az az eset, mikor az előtag *ne*, *nem*, *ni*, tehát a sokat vitatott tagadó partikula. Ezt találjuk a zürjénben, a votják néhány nyelvjárásában, a cseremiszbén, a magyarban (**s nem-ki*, **s nem-mi*) a vogulon és osztjákön kívül. Megvan még a vepszében, karjalaiban és a kolai lappban.

A zürjénben az orosz *ne*, *ni* tagadó szócskát teszik a kérdőnévmás elé. Nyomatékosításra az orosz *no* 'is' jelentésű szó zürjén megfelelője *nö* szolgál, pl. *ne-kod*, *ninö-kod* (WIED. Syrj. Gr. 151—2). A *nöm* stb. eredetét nem tudjuk, de tekintve, hogy a *ne*, *ni*-vel tagadó névmási előtagok idegen eredetűek, ez sem tarthat nyelvesaládunk eredeti szókincséhez (KERTÉSZ: SUSToim. LXVII, 195).

A votják tagadó névmásokról ugyanezt mondhatjuk. *nenö-kin-no* senki, a nyomatékosító partikula kétszer is ki van téve (WIED. Syrj. Gr. 152). A *ne*, *ni* WICHMANN szövegeiben nem is fordul elő, tehát a votják nyelvterület nagyrésze nem ismeri (KERTÉSZ: SUSToim. LXVII, 193).

A cseremiszbén *ni-ko-at* 'senki', *ni-ma-at* 'semmi', *kö*, *ma* kérdőnévmás, *at* nyomatékosító partikula (BEKE, Cser. nyt. 273). MUNKÁCSI csuvasos szerkezetűnek tartja (NyK. I, 259), a csuvasat pedig orosz átvételnek minősíti (ÁKE. 479). A csuvas *n*-nek a cseremiszbén *n̄* kellene, hogy megfeleljen. RAMSTEDT szerint késői orosz átvétel (PAAS.: FUF. VII, 26).

A vepszében és karjalaiban a névmás előtti *ni* orosz eredetű (l. KERTÉSZ: SUSToim. LXVII, 191—2).

A lapp nyelvjárások különféle módon képezik a tagadó névmásokat (l. ih. 192), de *ni*- csak a kolai lappban található, tehát az orosz hatásnak erősen kitett nyelvjárásban.

Hogy ezekben a nyelvekben használnak-e tagadó mondatban tagadó partikula nélküli kérdő stb. névmásokat tagadó jelentésben, nem tudom. Mindenesetre érdekes és hasznos volna mondattani kutatást végezni e téren.

Az obi-ugor nyelvekben csak az északi nyelvjárásokban van *nē*, *nēm* partikula és a KARJ.—TOIV. szótárban a déli nyelvjárás legészakibb dialektusában, a Ni.-ban, találtam rá adatot. Azt hiszem, elfogadhatjuk KERTÉSZ megállapítását, aki a *nēm* tagadó partikulát zürjén jövevényszónak tartja. Az északi vogulok zürjénnel való érintkezése érthetővé teszi az északi osztják alakot is (SUSToim. LXVII, 197).

A másik lehetőség az, amikor a névmás elé a tagadó ígét teszik, mint a finnben, ahol a tagadó ige praes. sg. 3. szem. alakja áll a nyomatékosított kérdőnévmás előtt: *ei kukaan* 'senki', *ei mikään* 'semmi'. A lappban is előfordul ez az eset: *i kü* 'senki', *i mike* 'senki, semmi' (HALÁSZ, Svéd-lapp nyelvtan és olvasmányok UF. III, 38). A vogulban az északi nyelvjárások kivételével a tagadó ige megmerevedett indicativusi vagy igenévi alakját találjuk a névmás előtt. Ez a kettősség arra mutat egyrészt, hogy a tagadásnak ez a módja nem lehet eredeti, másrészt, hogy a névmás tagadósítása akkor történt, amikor a tagadó ige már nem volt ragozható, csak megmerevedett alakjai éltek, tehát kései szükséglet kívánta a tagadó névmások megalkotását. Hogy a tagadó ige alakjaival való tagadósítás nem lehet ősi, bizonyítják

az osztják nyelvjárások, ahol ilyen szerkezetű tagadó névmást egyáltalában nem találunk. De megtaláljuk a kérdő-, határozatlan vagy vonatkozó névmást 'egy'-gyel nyomatékosítva, vagy a nélkül, tagadó mondatban tagadó jelentéssel minden osztják nyelvjárásban, mintahogy a vogulban sem lehet ez stílárius jelenség az egyéb szerkezetű tagadó névmások mellett. Ez a tagadó névmások alkotásának harmadik, legősibbnek látszó módja. Ebből következik, hogy kettős tagadás az obi-ugor nyelvekben nem lehetett, mint ahogy ma sincs a nyelvjárások nagy részében. Tehát igaza van KERTÉSZNEK, mikor tagadja a *nē*, *nēm* partikulák eredeti szókincshez való tartozását. A magyar *nem* ezek szerint nem függhet össze velük. Ha szétnézünk a rokon nyelvek körében, teljesen azonos jelenséget tapasztalunk a mordvinban (vö. BUDENZ, Md. nyt. 58): *kijak* csak tagadó mondatban jelent 'semmi'-t (PAAS., MdChr. 77 mdE.), *mezejak* tagadó mondatban 'semmi' (WIED., Gr. mdE. 57). A lappban is megtaláljuk ugyanezt. A déli lapp (wetseni) határozatlan névmások *ki'ekāñās*, *mi'kāñ'ās* tagadó mondatban 'senki' jelentést kapnak (LAGERCRANTZ, Sprachl. des Südl. 95). Az északiban is hasonló jelenséggel találkozunk (LAGERCRANTZ, Sprachl. des Nordl. 189). Ez az egyezés is a lapp és obi-ugor nyelvek közelebbi kapcsolatára utal, amiről legutóbb TOIVONEN írt (Esitelmät ja pöytäkirjat 1948). A szamojéd teljesen azonos szerkezetet mutat (I. CASTRÉN, Gr. der Sam. Spr. 364—5).

IV. Az obi-ugor tagadó névmások a mondatban

1. Személyre vonatkozó tagadó névmások.

Vogul. A nyelvjárásokban első helyen az eredetibb, tagadó partikula nélküli alakokra hozok példákat.

É. *zətpän tgrēs at vārē'im* 'senkinek akadályt nem okozok' (MUNK. VNGy. IV, 326), *tul-ult zətpä at va'i, kit zal pattuwēs* 'azután nem ismer senkit, megboldogult' (MUNK. VNYj. 20); *nēm-zətpä tī' tārātānkwē at lāuwāsēm* 'megtiltotta, hogy bárkit is ide bocsássak' (tk. 'senkit ide bocsátani nem rendeltettem') (MUNK. VNGy. I, 164), *nē-mat zətpä at lūšēs!* 'senki sem sírt' (i. m. II, 93).

VogNy. KL. *ul-zānzä tī' ul tārātēn!* 'senkit ide ne bocsáss' (i. m. II, 163), *at-khañkhä at n. msi äm-mqsäm* 'senki sem gondol én értem' ('felőlem') (MUNK. VNYj. 108).

VogKel. K. *ogti-khwgnē ogt khwğšwē* 'senki sem tudja' (MUNK. VNGy. IV, 378).

VogD. T. A személyre vonatkozó kérdőnévmást állatra is alkalmazták (MUNK. VNYj. 269), tagadó alakjában szintén. *äz-khān äle n ā šilānt* '(az erdőben) nem tud semmit sem fogni' (MUNK. VNGy. IV, 369), *khaltērēm-āšt äz-khān ī kem* 'a hídon nincs senki' (i. m. IV, 352), *äm äz-khānēl ā pilānt m* 'én senkitől sem félek' (i. m. IV, 349).

Irodalmi nyelv. *Nemhotpa lahs at tešenti* (ZULOV, P. N., Lovintan mahb lovintanut 17).

OsztjÉ. *nem-zojata al jasta* 'ezt senkinek el ne mondd' (AHLQV., NO. *lou uandijil, nēmaza nēnzo andām* 'ő nézegeti, senki sincs ott' (PÁP. C

10), *ī xwi ol, nēmāza nēnχoi an' twiil* 'egy ember él, senkie sincs' (i. m. 98), *χst kim pēlakn nēmL(ti) χojat qntum* 'Vor dem Haus ist kein Mensch' (STEIN. ÖVd. 155), *ši kiñ'a nēmāl χojat qntum* 'ausser ihm ist kein Mensch da' (i. m. I, 157); Se. *tār,kə wētta nēm-χojatna ant unltasijam* 'mókust ölni senkitöl nem tanultam' (STEIN., OChr. 48) *mā kē wēttajam, tam un őšnem nēm-χojata át mije!* 'ha engem megölnek, ezt a nagy bundát senkinek ne add' (i. m. 48).

OsztyjD. DN. *tōtt(ε) i χōiDe:n anpām* 'siellä ei ole kukaan' (KARJ.—TOIV. 9a), *iχōiDe:nēy(ε) ant pātām* 'en pelkää ketään' (i. m. 9a), *mān i χōiDe:mā anD eyatm(ε)nē m* (i. m. 19b); K. *tōttε ai χoiε: ant utō-t* 'siellä ei ollut ketään' (PAAS.—DONN. 477); Kr. *tott εi χāiāt unt utōt* 'siellä ei ollut ketään' (KARJ.—TOIV. 282b), *εiχāiāt.nε mān ant pātām* 'en ketään pelkää' (i. m. 282b).

Kel.Trj. *ai māt'gkōp' ant'e m'* 'ei ketään ole' (KARJ.—TOIV. 497b); V. *māiā kvs antā ius* НИКТО НЕ ПРИШЕЛ' (i. m. 497a), *māiā kvsip ant; uolās* НИКОГО НЕ БЫЛО, (i. m. 497a), *Lōy mātā kvsūāp ant oγa'ual* 'hän ei usko ketään' (i. m. 19b); Vj. *kō i p ant'i m'* 'ei ole ketään' (i. m. 280b), *māiā kvsip' antā uolās* 'ei ketään siellä ollut' (i. m. 497a); J. *tōttī māiā l; ppa antēm* 'dort ist keiner' (PAAS.—DONN. 1219).

Irodalmi nyelv. *Kulaka nemtho ropitts an mantet* ['Kuláknak senki dolgozni nem megy'] (KARJER, N.K., Hant⁶ bukvar 47), *Murj muvev nemhojata an matev* ['Hazánkát senkinek nem adjuk'] (i. m. 65), *tuv nemtts hoj evt an pnes* ['o senkitő. nem fēn'] (ZULEV, P. N., Luṭb kni. a 54).

2. Tárgyra vonatkozó tagadó névmások.

Vogul. A nyelvjárásokban először az eredetibb, tagadó partikula nélküli alakokra hozok példákat.

É *lū ālim, matēr ātim* 'ió nincsen, semmi sincsen' (MUNK. VNGy. I, 16), *puux mātr at postēm* 'nem tudok semmit sem megfogni' (MUNK. NyK. XXIII, 73); *kwol untunkwē nē-matēr at χāntē'it* 'semmit sem találnak, mivel házat lehetne építeni' (MUNK. VNGy. I, 72), *am kātēt nē-matēr at gūšē'im* 'nincsen nekem semmi a kezemben' (i. m. I, 19), *nē-matr at nātawē* 'semmit sem hoz a víz' (i. m. IV, 174), *ne-matēr at gūšē'im* 'nincs semmi (félni való) rajtam' (i. m. IV, 62).

VogNy KL. *ōpān nūurā ogtēm matēr uj* 'a medvénél erősebb nincs semmi-lyen állat' (MUNK. VNyj. 106); AL. *at-mār at ints* 'nem lett semmi belőle' (i. m. 161); P. *am-paltēm āti-mānēr ātim* 'nálam nincs semmi' (i. m. 238).

VogKel. FK. *mātr ogt vojsēm* 'semmit sem csináltam' (MUNK. VNGy. II, 240); K. *māt s j ogtim* 'semmi hang sem hallatszik' (MUNK. VNyj. 199); *ogti nē-sē-nār ogt kogrēχ* 'semmi sem kell' (MUNK. VNGy. IV, 372), *ogti nār ogt kogrēχ* 'sen mi sem kell' (i. m. 373).

VogD T. *mān ā-nēr ā kilālsu* 'Mi semmit sem neszeltünk' (i. m. IV, 355), *ā-nēr āk* 'semmi sincs' (MUNK. VNyj. 270), *ā-nōχor ālāus* 'semmit sem n.ondott' (i. m. 270).

Irod. ny. *nematōr at nañki*, 'semmi nem látszik' (ZULOV, P. N., Loviantan maḥs lovintanut 20).

OsztjÉ. *mąti ot ąt ki tajlən* 'Wenn du garnichts besitzt' (STEIN. OVD. I, 68 Szy.); *nēmąza andām* 'semmi sincs' (PÁP. ONyt. 130); Szy. *sēnanəl sājem tumpiję nēmąlti ąt tajləm* 'Ausser meinen nissigen Hosen habe ich nichts' (STEIN., OVD. I, 73), *mā nēmelt ąt nymąsləm* 'Ich denke nichts' (i. m. I. 145); Se. *ąńkem nēmąttə nur ąn wērəs!* 'Meine Mutter hat Nichts Böses getan' (i. m. I, 250); Kaz. *ńē:mąŁt ą'ńtō'm* 'ничего нѣтъ' (KARJ.—TOIV. (579a), *ńēmąŁ ąwŁ ą'ńtō'm* 'никакого рыбы нѣтъ' (i. m. 579a).

Dél. I. *ma tau erekte i met en tridam* 'ausser dem Pferde habe ich nichts' (CASTRÉN, Versuch 67), *petńai kem sei ot vérada, ei metsir véra ot vérada* 'Machet nicht so viel Geräusch, wie eine Mücke (macht), thuet nichts (eig.: kein einziges Geschäft)' (PATK. IO. II, 62); DN. *imavōi; an uōvām* 'en tiedä mitään' (KARJ.—TOIV. 9b), *imavā puvātń anvām* 'missään kylässä ei ole' (i. m. 9b); Kr. *aimatt ant ąert* 'ei tee mitään (työtä)' (i. m. 10a) *aimatt; iürđx ant ütəm* 'en tiedä mitään' (i. m. 10a).

Kel. Trj. *ąi mąt'ą "uąr'p' ąńt'ə ũ ńm'* 'en tiedä mitään' (i. m. 7b), *ąi mąt'ą ńi) ąńt' m* ['semmi sincs'] (i. m. 498a); V. *mā mąđā kōl ąńt'ə tōlđxsəm* 'я ничего не говорилъ' (i. m. 497a), *mā mą: t'ā'li ąńt'ə ąersəm* 'я ничего не дьлалъ' (i. m. 498a), *mąđālp māńū ąńt'ə tūs* 'ничего не принесть' (i. m. 59a); Vj. *mąt'ā l'i p ąńt'ə ąr'sāń* 'et mitään (ole) tehnyt' (i. m. 60b).

Irodalmi nyelv. *Partija vąste ta's tak'e burzujet pita nem'to ver an ńi* (ZULEV, P. N., Луѓѣ kniđa 53), *Измотты зьытм ант палл У* 'ничего не воится' (КАСЦЛЬ, Л., Нанг защитниктан 42).

V.

Az eddigiek alapján a következőképp látom az obi-ugor tagadó névmások fejlődését. 1. Va'amily kérdő (határozatlan) névmás a tagadó mondatban tagadó jelentést kapott. Ezen a fokon még nem volt kettős tagadás.

2. Később a névmás tagadó jellegének hangsúlyozására az 'egy' szám-név más nyelvjárásokban pedig a tagadó ige valamely (indicativusi vagy igenévi) alakja járult a névmáshoz. Az utóbbi esetben már megjelent a kettős tagadás.

3. A fejlődés végső fokán a kérdő (határozatlan) névmásokat a *nē*, *nēm* tagadó partikulával tagadósították.

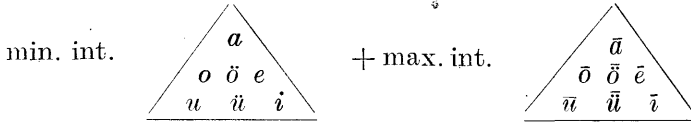
(A tagadó határozószók fejlődésének ugyanez a menete.)

A mai nyelvben a tagadó névmások mindhárom változata él egymás mellett. Az irodalmi nyelv a *nē nēm*-mel ellátott alakokat rögzítette. Így tehát idővel az irodalmi nyelv mind szélesebb elterjedésével a tagadó névmásoknak ez a formája lesz általánossá.

K. SAL ÉVA

Adalék a magyar magánhangzók rendszeréhez.*

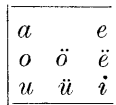
LAZICZIUS GYULA „Bevezetés a fonológiába“ c. munkája 49. lapján azt írja, hogy olyan nyelvekben mint a magyar is, ahol a magánhangzó-intenzitás fonológiai tényező, a magánhangzóknak két rendszerét kell megkülönböztetnünk: a minimálisan intenzív (rövid) és maximálisan intenzív (hosszú) rendszert“. Ezek alapján LAZICZIUS a magyar irodalmi és köznyelv magánhangzórendszerét így ábrázolja:



[A fonológusok az egyes nyelvek magánhangzórendszerét háromszög, ill. négyszögalakban szokták ábrázolni, aképpen, hogy a vertikálisan egymás alatt elhelyeződő magánhangzók a sajáthangosztályokat (tehát: a labiális, illabiális, palatális és veláris, valamint az ezek kombinációjaképp létrejövő labio-palatális, labio-veláris, illabio-palatális és illabio-veláris képzésmód-tulajdonságokat), a vízszintes sorok pedig a magánhangzók nyílásfokát jelzik (és pedig az 1. sor a legszűkebb, az utolsó pedig a legszélesebb ejtésű hangokat tartalmazza). E két magánhangzótulajdonság a magánhangzók meghatározásának két legfontosabb tényezője.]

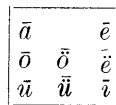
Eképpen tehát a magyar irodalmi és köznyelv rövid és hosszú magánhangzórendszere egyaránt háromszögű. A népnyelvben azonban sokszor bonyolultabb viszonyokat találunk. Hol a rövid, hol a hosszú, hol mindkét rendszer strukturális eltérést mutat az irodalmi és köznyelvi rendszerrel szemben.

Vannak olyan nyelvjárások, melyek élesen megkülönböztetik egymástól a nyílt *e*-t és a zárt *ē*-t, vagyis ahol a kétféle *e* hang két külön fonémet alkot. Ezekben a nyelvjárásokban a rövid magánhangzórendszer négyszögű alakban, ábrázolható:



Ilyen elrendeződést mutat pl. a mátravidéki, borsodi palóc nyj. és egyes székely nyj.-ok.

Ugyanezen nyj.-okban a hosszú magánhangzók is ugyanilyen elrendeződést mutatnak:



* Minthogy cikkem idestova hét évvel ezelőtt íródott, a benne foglaltakat részben túlhaladottnak találom. Változtatásra nem lévén mód, a kérdésre még egyszer vissza szándékozom térni.

Nyelvjárásaink fonémkészletének vizsgálata alapján kiderül, hogy a háromszögű rövid rendszer nem mindig háromszögű hosszú rendszerrel, s a négyszögű rövid rendszer nem mindig négyszögű hosszú rendszerrel párosul. Ilyenformán LAZICZIUS GYULA a lehetőségek négy típusát állítja fel a következőképpen:

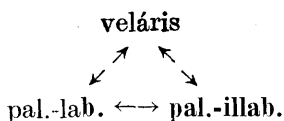
Lehetséges rövid	□	+	hosszú	□	rendszer	(pl. mátravidéki palóc nyj.)
„	„	□	+	„	Δ	„ (a legtöbb dunántúli nyj., kalotaszegi nyj.)
„	„	Δ	+	„	□	„ (szamosháti nyj., nyugati székely nyj.-ok)
„	„	Δ	+	„	Δ	„ (a duna-tiszai nyj. terület nagy részén élő nyj.-ok, köznyelv).

LAZICZIUS Gy. a magánhangzórendszerek ilyen sajátosságai alapján osztályozza a magyar nyelvjárásokat, amire ezúttal nem óhajtanék kitérni.

Jelen dolgozatomban röviden ellenvéleményt szeretnék bejelenteni a magyar magánhangzók fentebbi rendszerezésével szemben, mely első ízben TRUBETZKOY „Zur allgemeinen Theorie der phonologischen Vokalsysteme“ c. munkájában jelentkezik. Azt hiszem, LAZICZIUSZSAL és TRUBETZKOYJAL szembeni véleményemet annál bátrabban megkockáztathatom, mivel a fonológiai vizsgálatok azóta jóval előrehaladtak, hiszen TRUBETZKOY posthumus könyvének a „Grundzüge der Phonologie“-nek egyik lapalji jegyzetében úgy nyilatkozik fent idézett tanulmányáról, hogy az sok tekintetben már elavult és túlhaladott álláspontot képvisel.

Szerintem ugyanis nem szükséges a hosszú és rövid rendszereknek külön ábrázolása, s a kettőnek + jellel való egybekapcsolása.

A háromszög- és négyszögrendszerek célja egy bizonyos nyelv magánhangzórendszere jellegének általános ábrázolása. De azzal, hogy egy nyelv magánhangzóinak szerkezetét háromszög- vagy négyszögalakban ábráztuk, még nem végeztünk el minden feladatot. A három- vagy négyszögűség kérdésének eldöntésével egyidejűleg tisztázni kell azt a kérdést is, hogy milyen fonológailag releváns magánhangzós tulajdonságok alkotnak egymással korrelatív ellentétpárt. Így pl. a magyar köznyelv magánhangzórendszeréről lévén szó, megállapíthatjuk először, hogy ez három osztályos, három nyílásfokú háromszögrendszer, melyben — LAZICZIUS szerint — a labiális: nem labiális, palatális: nem palatális korrelatív ellentét érvényesül. Meg kell azonban jegyeznünk azt, — amire részben már L. NOVÁK is rámutatott az *Études Hongroises* 1936/37. évi kötetében, hogy a magyarban a labiális: illabiális, palatális: veláris sajáthangtulajdonságok — mint igen sok más nyelvben — nem tisztán érvényesülnek, hanem keveredve, még pedig szerintem úgy, hogy az önálló palato-labiális osztállyal (*ö, ü*) szemben áll a palato-illabiális osztály (*e, i*), s amiként a kettő egymással korrelatív ellentétben áll, éppenúgy alkot, mindkettőjükkel ellentétet a veláris sor (*o, u*). A háromszögrendszerben az *a* diszjunkt foném, azaz oppozíción kívül áll, de a négyszögrendszerben vitt szerepénél fogva a háromszögrendszerben közelebb áll a veláris sorhoz mint a többihez. Én tehát a három sajáthangosztály egymáshoz való viszonyát így tudnám grafikusán ábrázolni:

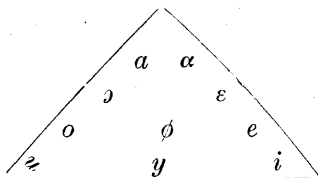


Tehát nem a palatális és veláris, labiális és illabiális magánhangzók állanak szemben egymással hanem veláris magánhangzók — palato-labiális magánhangzókkal — és palato-illabiális magánhangzókkal. Egyébként, hogy az 1. sajáthangosztályban a labialitás teljesen irreleváns bizonyítja az is, hogy míg a négyszögű és háromszögű rendszerek rövid *a*-ja fonétikai realizációjában labiális képzésű, addig a megfelelő hosszú hang (*á*) illabiális. (Az ajakkerekítési és nyelvéllási korreláció tisztán és keverten előforduló fajtáit behatóan tárgyalja és sok példával szemlélteti TRUBETZKOY Grundzügé-jében a 87—96 lapokon.)

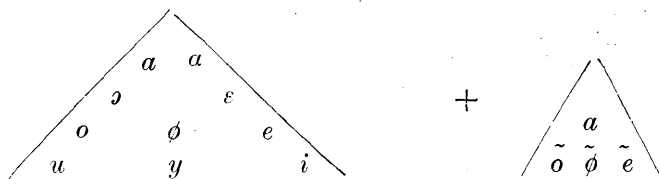
Ha most már a fent mondottakhoz hozzáfűzzük azt is, hogy a magyar magánhangzórendszerben a rövid-hosszú ellentét fonológiailag releváns, disztinktív értékű tulajdonság, akkor nagy általánosságban jellemeztük a magyar köznyelv magánhangzórendszerét, s a rövid rendszer mellett a hosszút ábrázolni fölösleges.

Amint említettem a háromszög-, ill. négyszögrendszerekben csupán az ill. nyelv magánhangzóinak sajáthang- és nyílásfoktulajdonságai vannak és lehetnek feltüntetve, azok a fonológiai alaptulajdonságok, melyekre a többi korreláció ráakódik. A magánhangzó rendszereknek tehát mindig csak az alapul szolgáló, a rendszert elsősorban meghatározó sajáthang- és nyílásfoktulajdonságait kell grafikusán ábrázolnunk, a többi fonológiailag releváns ellentét figyelembe vétele nélkül. A magánhangzós alaptulajdonságokra (tehát: a sajáthang- és nyílásfoktulajdonságokra) ráhelyeződő többi korrelációt a magánhangzórendszer általános jellemzése után kell felsorolni, megjegyezvén azt, hogy a szóbanforgó korreláció minden sajáthangosztály minden nyílásfokára kiterjed-e vagy sem.

A sajáthang- és nyílásfoktulajdonságok mellett 3. csoportként a rezonanciatulajdonságok szerepelnek a magánhangzók meghatározásában. A magyarban egy magánhangzós rezonanciatulajdonság sem disztinktív erejű, de ott ahol bizonyos rezonanciatulajdonságoknak disztinktív funkciójuk van — mint pl. a franciában a nazális és nem nazális képzésű hangok különbségének —, ezt a tényt nem kell + jel kíséretében a főrendszer mellett külön ábrázolnunk, hanem ez esetben azzal a megjegyzéssel élünk, hogy a nazalitás korrelatív ellentétet alkot a maximálisan széles nyílásfokon az 1. sajáthangosztályban, és a 2. nyílásfokon mindhárom sajáthangosztályban. A francia magánhangzórendszert TRUBETZKOY is legutóbb így ábrázolta:



és nem így:



mert ez már tkp. lassan a nyelv összes fonémjének felsorolásához vezetne, holott — mint már említettem — a háromszög-, ill. négyszögrendszereknek nem ez a rendeltetésük.

Amiképp fölösleges a rezonanciatulajdonságok grafikus ábrázolása a franciában, éppúgy nélkülözhetjük a proszódikus tulajdonságok ábrázolását is, tehát a mi esetünkben a magyar kvantitás (v. intenzitás) ábrázolását. A hosszú rendszernek külön ábrázolására azért sincs szükség, mert a proszódikus sajátságok, s így a kvantitás is, a magánhangzók háromszög- ill. négyszög-alakban ábrázolt hangszín- (azaz: saját- és nyílásfok-) tulajdonságaira épülnek, s így a hosszú rendszerek magánhangzóinak hangszíne r e n d e s e n megegyezik a rövid rendszerek magánhangzóinak hangszínével, s önálló, fonológiai releváns sajátangtulajdonságot nem képvisel. Előfordul azonban, armint az a LAZICZIUS Gy. által felállított lehetőségekből első pillantásra kitűnik, hogy a rövid és hosszú rendszerek nem teljesen fedik egymást a hangszín tekintetében. Nem azokra az esetekre gondolunk, amikor a rövid labiális *a* hosszú párja illabiális (*á*), vagy mikor a háromszögrendszerbeli köznyelvi nyílt *e* hosszú párja zárt *é*, mert ez esetekben a labialitás, ill. zárt-sági fok irreleváns, s csupán a fonétikai realizáció sajátága, éppúgy, mint a magyar hosszú magánhangzók szűkejtése. Inkább olyan esetekre céloztunk előbbi megjegyzésünkkel, amikor a hosszú és rövid rendszerek láthatólag szervesen eltérnek egymástól. Pl. előfordul az, hogy egy négyszögű rövid magánhangzórendszerrel szemben háromszögű hosszú rendszer áll, s ezt LAZICZIUS úgy értelmezi, hogy a hosszú *é* a két (nyílt és zárt) *e* fonémhez kapcsolódik. Pedig — mint NOVÁK is megállapítja — sokkal jobb lenne azt a megállapítást tenni, hogy a magánhangzórendszernek nem minden tagja vesz részt a kvantitási korrelációban. A helyes állásfoglalás tehát az, ha azt mondjuk, hogy csak a zárt *ē*-nek van hosszú párja, a nyílt *e*-nek nincs. Ha akarjuk ábrázolhatjuk ugyan ezt a tényt, s ekkor háromszögalakot kapunk eredményül, de ez csak egy részrendszer lesz, mintha pl. egy nyelvben csak 2. vagy utolsó szótagban előforduló magánhangzókat ábrázolnánk. — Mi a helyzet azonban az olyan nyelvjárásban, mint pl. a szamosháti, ahol a rövid háromszögű magánhangzórendszerhez LAZICZIUS szerint négyszögű hosszú rendszer kapcsolódik?! Gyakorlatilag azok a nyelvjárások tartoznak ide, melyek a rövid *e* fonémrel szemben ismerik és fonológiai megkülönböztető eszközül használják az *ε*—*ē* (v. kissé szűkebb nyílásfokkal *ē*—*ē̄*) közti különbséget. Első pillanatra úgy látszik, hogy a rövid *e*-nek két hosszú párja van, holott ez lehetetlen, mert egy korreláció tagjait egy bizonyos sajátág megléte, ill. meg nem léte jellemez, s ez esetben nem tudjuk az egyik hosszú

e-t hova tenni. Azt hiszem azonban, hogy helyesen oldjuk meg a problémát a következő feltevéssel: mint ismeretes a korrelatív ellentétpárok egyik tagja jelleghordozó, s a másik jelleg nélküli (jellegtelen), azaz egyik a szóban forgó korrelációs tulajdonság birtokában, a másik pedig annak hiányában van. Pl. a mi esetünkben a magyar köznyelvben a rövid magánhangzók a jelleg nélküliek, s a hosszúk a jelleghordozók, mert a korreláció jellegét itt a hosszúság adja meg. Ha már most megfordítjuk a dolgot, akkor a $\triangle + \square$ rendszerűnek jellemzett nyelvjárások állapotát úgy magyarázhatjuk, hogy ezekben a nyelvjárásokban a köznyelvvvel és a többi nyelvjárással szemben a hosszú magánhangzók a jellegtelenek, a hosszúság jelenti a korrelációs tulajdonság hiányát, s a rövidség a jelleghordozó tulajdonság. Ebből következik, hogy a hosszú rendszer az, amely megadja a szóban forgó szamosaháti nyelvjárásra jellemző magánhangzós alaptulajdonságokat, amelyre a többi korreláció épül, s így lehet megérteni, hogy a jellegtelen két hosszú *e* foném közül csak az egyiknek van meg a jelleghordozó ellentéti párja, s ez az *e*, míg a másik jellegtelen hosszú *é*-nek nincs, mint ahogy pl. a kalotaszegi jellegtelen rövid, kétféle *e* közül is csak az egyiknek van meg a jelleghordozó, vele kvantitási korrelációt alkotó hosszú párja.

A rövid-hosszú ellentét a fokozatos és egyenértékű oppozíciókkal szemben nyilvánvalóan privatív, azaz szélsőértékű ellentét, mert benne az ellentét egyik tagját egy bizonyos sajátság megléte, a másikat a sajátság meg nem léte jellemzi. A nyelv fonológiai rendszere szempontjából fontos megállapítanunk, hogy egy bizonyos korreláció (amely ily szélsőértékű ellentéten alapul) melyik tagja a jelleghordozó és melyik a jellegtelen.

TRUBETZKOY ezt a legtöbb esetben úgy állapítja meg, hogy szemügyre veszi azokat a helyzeteket, melyekben a szóbanforgó ellentét feloldódik, azaz azokat a külsőleg és belsőleg megszabott helyzeteket, melyekben az ellentét ideiglenesen szűnhet. Az ebben a helyzetben előforduló vezérfoném rendszerint jellegtelen, s így állapítható meg pl., hogy az oroszban a mássalhangzós légysági korreláció keretében a kemény azaz palatalizálatlan mássalhangzó jellegtelen, vagy hogy a hangsúlyozási korreláció keretében a hangsúlyos magánhangzó a jellegtelen, s a hangsúlytalan magánhangzó a jelleghordozó komponens.

A mi esetünkben ez a módszer nem vált be egészen, amiképpen nem is válhat be már elméletben sem, mert elképzelhető oly szélsőértékű ellentét, mely semilyen helyzetben nem oldódik fel, hanem mindig teljes disztinktív értékű (pl. az osztják-szamojédban). Fenti eljárásunk tehát új módját mutatja meg a korrelációs jelleg kifürkészésének a magánhangzórendszer szerkezetének alapján. Kiindulópontunk e szerint az, hogy egy nyelv magánhangzórendszerének általános képe, azaz az alaptulajdonságokat képező saját- és nyílásfoktulajdonságok háromszög- ill. négyszögrendszerben ábrázolhatók. A fontos ezeknél az ábrázolásoknál az, hogy minden olyan magánhangzót feltüntessünk, melyek önálló hangszínnel bírnak, s melyekre más korrelatív sajátságok ráakódhatnak a hangszín fonológiai érvényű megváltozása nélkül. Gyakorlatilag ez azt jelenti, hogy a háromszög-, ill. négyszögalakban ábrázolt magánhangzós alaptulajdonságokra ráhelyeződő egyéb magánhangzós

és proszódikus sajátosságok külön-külön rendszerei csak részrendszerek, s ezek a részrendszerek legfeljebb olyan kiterjedésűek lehetnek, mint az alaptulajdonságok rendszere, nagyon sokszor azonban kisebb kiterjedésűek, mivel ezek a másodrangú tulajdonságok nem minden sajáthangosztályra és nem minden nyílásfokra terjednek ki. Így, ha azt tapasztaljuk, hogy pl. egy magánhangzórendszerben (mint pl. a fent idézett szamoshátiban, vagy tiszahátiban, vagy a nyugati székely nyelvjárásokban) a hosszú magánhangzók hangszín tekintetében teljesebb rendszert alkotnak, akkor ezt a teljesebb rendszert tekinthetjük a nyelvjárásra jellemző alaprendszernek, s ennek következtében a hosszúságot a kvantitás szempontjából negatív viselkedő sajátágnak.

Ezzel szemben másodlagosan jön számításba az ellentétek feloldásán alapuló vizsgálati mód, és pedig olyan esetekben, mikor a rövid és hosszú magánhangzók teljesen megegyező rendszert alkotnak, mint pl. az irodalmi és köznyelvben. Itt az ellentétek feloldási módjait kell vizsgálnunk, hogy megtaláljuk a korreláció jellegtelen komponensét. A kérdés korántsem olyan egyszerű. Úgy látjuk ugyanis, hogy míg az *a* és *e* magánhangzók kvantitási ellentéte tővégi helyzetben suffixumok előtt feloldódik (*alma : almát, galiba : galibák, epe : epés, gyenge : gyengécske*), ahol vezérfonémként *a* áll, s így jellegtelennek a rövid magánhangzó minősül, addig a kvantitatív ellentét az *o* hangnál szóvégén szintén feloldódik, de úgy, hogy vezérfonémként a hosszú, tehát jellegtelennek is a hosszú magánhangzó mutatkozik. E tekintetben tehát bizonytalanság uralkodik, s még tüzetesebb vizsgálatokra van szükség, főleg a feloldási helyzet fontosságának szempontjából.

Végeredménykép tehát azt állapíthatjuk meg, hogy a magánhangzórendszerek vizsgálatában pl. a rövid és hosszú rendszerek külön ábrázolása csak a részrendszerek tárgyalásánál jogosult, s a magánhangzórendszer általános jellemzésénél nem. Ellenkező esetben ugyanis hajlamosak lennénk arra, hogy a teljes magánhangzórendszert (a rendszer minden tagját) felsoroljuk, amire itt nincs szükség. A fonémállomány teljes felsorolása fontos ugyan, de más helyen.

1945. VII. hó.

HAJDÚ PÉTER

Vadászattal kapcsolatos mértékegységek az obi-ugor nyelvekben

Szibéria népei — köztük az obi-ugorok is — évszázadokon keresztül főfoglalkozásul űzték a vadászatot. Vadászattal jutottak élelmük és ruházatuk nagy részéhez, sőt a vadászsákmány nyújtotta nekik azt az értéket és érték-mérőt is, amellyel — csere útján — megszerezhették maguknak távolabbi vidékek fontos termékeit. A vadászat (és a halászat) lehetősége, az évszakokkal változó üteme adta meg életük ritmusát. Jó év, „húsos év” volt az, amikor sok vad került fegyverük elé, a rossz fogás ínséget jelentett. Természetes, hogy ezek a körülmények nyelvi kifejezésekben is hagytak nyomot.

Az alábbiakban, főként népköltészeti termékek alapján, vadászattal összefüggő mértékegység-elnevezésekkel foglalkozunk. Nem célunk új etimológiák felállítása, hiszen az ide tartozó kifejezések mind teljesen érthetőek, világosak ma is. Sajnos nem áll módunkban egy-két esettől eltekintve, az sem, hogy pontosan megállapítsuk az egyes „egységek” mennyiségi értékét. Feltehető, hogy nem is pontos, meghatározott mértékegységekről van szó — ilyenekre alig is lett volna szükség —, hanem olyan hozzávetőleges becslések ezek, amilyen pl. a magyar nyelvhasználat „egy napi járőföld”-je és „ameddig a szem ellát”-ja. Hasonló a véleménye az ősi mértékegységek „pontosságáról” WICHMANN-nak (Les vieilles mesures de longueur des peuples finno-ougriens, SUS. Aik. XLII/6,25. l.). Célunk az volt, hogy összegyűjtsünk és bemutassunk egy a vadász-életmóddal szorosan kapcsolódó érdekes nyelvi jelenséget.

Természetesen, korántsem tartjuk speciálisan finnugor vagy éppen obi-ugor nyelvi sajátásnak az ilyen és ehhez hasonló kifejezéseket. Nyilvánvaló, hogy más, hasonló körülmények között élő vagy élt népek nyelvében számos hasonló jelenségre bukkanhat a kutató.

Gyakoriak az obi-ugor népköltészetben az olyan, szórványos, még mértékeknek nem tekinthető hasonlatok, amelyek valamely jelenséget egy, a vadászattal kapcsolatos képpel mérenek. Ilyenek például:

ch anti: *pita sorə wutata wäs ūlitsa* 'auf der schmalen Strasse von der Breite einer ausgehauenen Waldschneise für ein Entenfangnetz' (Ovd. I, 449); *noγəs kuštj èplan àmp iottà-lâilèm* (v. *lâl'lem*), *uâi kuštj lèraŋ àmp iottà-lâilèm* 'nyusztkereső kopó módjára utána állok, vadkereső gyökeres (?) eb módjára utána állok' (OH. I, 443); *oy ewitla sar-ǵlām noγollem, lâjemvaj uraŋ v^{ol} kërlelem, sâpəl ewitla usi ǵlām ollem-ki kèži-vaj ureŋ v^{ol} kërlelem* 'ha fejet levágható igazi álmot alszom, a fejsze-nyél oldalas helye módjára forgok, ha nyakat levágható erős álmot alszom, a késnyél oldalas helye módjára forgok.' (ONGy. 111, l. még Irt. Ostj. II, 96—7); *kèšijən nòta* (var. *jèntaŋ*) *jirəŋ ūn't nòt, tâjmijen nòta* [var. *jèntaŋ* 'Schneide'] *jirəŋ ūn't nòt* 'bewaldete Landzungen, scharf wie Messerspitzen, bewaldete Landzungen, scharf wie Axtspitzen' (Ovd. I, 427—8); *ixç-ijōγəl xou loylàn* 'fa-ij hosszúságú csontjaitokat' (OH. I, 367);

manyszi: *lèséxti ǵln èlèm-püt jänitâi* 'nyílászárny-ragasztásra való enyvüstjének nagyságára' (VNGy. I, 101); *uâl-mānçw jänit saw morax* 'yníl-buzogány nagyságú sok mocsári málna' (VNGy. III, 360); *măštër xum-pi*

lēsēmtalēm nāl tǵul ur 'mesterember enyvezte nyíl-toll-hegy módjára' (VNGy. IV, 236).

A hasonló példák sorát még folytathatnók, de ez feleslegesnek látszik. A fentiek még nem tekinthetők mértékegységeknek, de alighanem éppen a hasonló, egyszeri használat lehetőzt az alapja annak, hogy egyes hasonló fordulatok állandósultak és valóban mértékegységekké váltak. Az alábbiakban már mértékegységgé vált kifejezéseket mutatunk be.

1. Távolságmegjelölések.

Távolságok megjelölésére a leggyakoribb egység a „nyíllövés“:

ch anti: *jutem nyāl kuātnā tōlaim schākem nyāl ku ātnā māntal* 'kilőtt nyíl távolsága vitetik, kirepült nyíl távolságra megy' (OH. II, 301); *zorāl-kj kērātlat, iouvam nāl űpātānā iāyulast, ságam nāl űpātānā pōžasl* (v. *pāžasl*) 'ha folyóvonalat kerülnek (t. i. csónakon), kilőtt nyíl szélességnyire vetődik, szökő nyíl szélességnyire eltolódik (?) (é. a folyó kiszélesedik)' (OH. I, 17); *Jévdīn xui jévtettai xou márai* 'wie ein Schütze zu treffen vermag' (Irt. Ostj. II, 52–3).

m a n y s z i: *līnē nāl palittē . . . , vāxtēnē nāl palittē* 'nyíllövésnyi távolságra . . . , nyíldobásnyi távolságra' (VNGy. III, 498); *khurēm toxtpā wūs, khōpā* 'a kilövött nyíl háromszoros távolságára' (VNGy. IV, 91); *pānktal sawknē vāxtēn nāl kit palitnē* 'szeméttelen dombra lőtt nyíl kétszeres távolságáig' (VNGy. II, 346–7) [Itt a „szeméttelen“ jelző meglepő, — a birkózó és nyilazótér inkább „szemete“, pl. ONGy. 86–7, stb.]; *vāxtēn nāl at palitnē* 'kilőtt nyíl ötszörös távolságáig' (uo.); *linē nāl pānχwit jā* 'kilőtt nyíl röptényi szélességű folyó' (VNGy. III, 441); *nāl pāχwtnē pāsēn lapān ti joχtsanēm* 'nyíllövő távolságra ím közelükbe jutottam' (VNGy. II, 171), ahol különben a mértéknek konkrét értelme az, hogy a hős onnan lő ellenségeire.

A „lövés“ távolságát, ha nem is nyílra, hanem régi típusú elültöltős puskára értve, mértékegységül használják a lappok is, l. T. I. ITKONEN, Über die lappischen Masseinheiten, FUF. XXIX, 64. 1.).

A nyíllövés egyes kifejezésekben analógiásan időmértékké is vált, így pl.:

m a n y s z i: *tē kērēn nāl pālt ű* 'ezen vasas nyíl [röptényi] hosszúságú (é.: oly rövid) éjen át' (VNGy. IV, 89); *tē kērēn nāl pālt khatēl* 'ezen vasas nyíl [röptényi] hosszúságú (értsd: oly rövid) napon' (VNGy. IV, 114, l. még, hasonló formában, a 118 lapon is.

PATKANOV szerint az a távolság, amennyire a vadász célbatalál, mintegy száz lépés (Irt. Ostj. I, 50). Hasonló mértékegységeket talált WICHMANN más finnugor népeknél is (l. SUSAik. XLII/6, 25. 1.).

Kisebb távolságokat gyakran egy a vadászatnál alkalmazott eszköz vagy az eszköz egy részének hosszúsága jelöl, pl.

ch anti: *tiñsan χuwat* 'Lassolänge' (OVD. I, 63). A magyarázatok szerint a rénfogó lasszó hossza kb. 50–60 méter (OVD. II, 104). Ez a mértékegység megvan a lappoknál is (l. T. I. ITKONEN, i. m. 63); *lajem-kartī* (helyesen nyilván *lajem-*) *kulat jenk . . . , porli-karet kulat jenk* 'fejzevas-vastagságú jég, . . . jégtörő vas vastagságú jég' (ONGy. 117); *seu-tājem vai jāguttai χūmīt*

'aus der Entfernung eines Stab-Axtschafes' (Irt. Ostj. II, 96—7); *kéze jánk vat uráma* 'zu eine Messer Klinge schmalen Bergrücken' (Irt. Ostj. II, 114—5) — WICHMANN i. h. az *őnda-vai* 'manche de javelot' mértékegységet említi.

m a n y s z i: *kasaj-nál vāti . . . sairep nál vāti jānsémné* 'kés-nyél-keskenységű . . . fejsze-nyél keskenységű folyócskához' (VNGy. II, 257); *sa'irép-nal palit vōj-sān* 'fejszenyél hosszúságú zsiros edényük' (VNGy. III, 235); *sairép-nal pānzwit ūntmitnē* 'fejszenyél szélességű ösvényhez (útrováshoz)' (VNGy. III, 304).

A hó és a dér vastagsága igen fontos tényezője a vadászat sikerének. Így pl. medvevadászatra a „vékonyhavú ősz” alkalmas (l. VNGy. III, 469 stb.), — kutyákat a mokusvadászathoz szintén az őszi és a tavaszi időszak vékony haván lehet alkalmazni (l. SIRELIUS. SUS.Toim. XXXV/, 14, 7. l.). Az a szempont, hogy a ritka hóhullásban nem vész el egyhamar az állatok nyoma, felmerül a következő kifejezésekben:

m a n y s z i: *uj-la'il žarēs takwēs wārs, āmp-la'il žarēs takwēs wārs* 'szarvas lába [nyoma látható] vékonyhavú ősz lett, eb lába [nyoma látható] vékonyhavú ősz lett' (VNGy. II, 201); *ai žār-la'il žarēs takwēs* 'ama jávorbika lába nyoma látható vékonyhavú ősz' (VNGy. III, 387).

A hó vastagságát a vadászok fontos zsákmányáról vett mérték érzékelteti a következőkben:

c h a n t i: *tāŋ' pun kutat kut sojātyna sojttam, pēša pun kutat kut sojātyna sojttam* 'sie ist von Reif, dick wie Eichhörnchenhaare bedeckt, sie ist von Reif dick wie Renkalbhaare bedeckt' (Ovd. I, 292); *tāŋ' pun kutata āj sojāt rāwā . . . , tāŋ' pun kutata in jām tās rāw* 'Eichhörnchenfell-dicke kleine Reif-flocken, Eichhörnchenfell dicke gute Schneeflocken' (Ovd. I, 313). *āmpijen kurije ewattajena žar jām susije in poranaja* 'in der die Füße der [Jagd-] Hunde schneidenden, dünnschneeigen schönen Herbstzeit' (Ovd. I, 312).

m a n y s z i: *uj-pun gšit sol' sol' solawē* 'állat szőre vastagságú dér deresedik' (VNGy. III, 412).

Nagyobb távolságok megjelölésére gyakran szolgál az az útszakasz, amennyit egy rénszarvas pihenés nélkül bejár. Szerepel ez a mérték a lappoknál is (l. ITRONEN, i. h. 65). Minthogy azonban a réntenyéztéssel kapcsolatos mértékegységek felsorolása nem tartozik feladataink közé, nem említék ebből a csoportból példát.

2. Életkormegjelölések.

Az életkor megjelölésére leginkább akkor használ az obi-ugor népköltészet vadászattal kapcsolatos kifejezéseket, ha fiúgyermek felserdülését írja körül (a lánygyermek felserdülését a házimunkában, főként varrásban való jártasság jelöli).

A. c h a n t i: *siski, uai-žul uēldi louätti iis* 'madár-, erdei vad- és hal-fogó nagyságnyra növekedett' (ONyt. 7—8); *žui uēlm or-uai ālhajna iŋiti louätti iis, uēlam iŋik-žul ālhajl uēlda pitsali* 'ember vadászta (tk. ölte) erdei vad után járó nagyságúvá lett, fogott (tk. ölt) vizi halát fogni kezdte' (ONyt. 143—4); *žilam . . . or-koŋaj uēldi žoi iuimal* 'az unokám . . . erdei

rénszarvas ölü férfivá lett' (ONyt. 17); *ālan űoűs āljalnā ioxtam poűāl... ālan űāi āljalnā ioxtam poűāl* 'első nyusztjára akadt fia... első vadjára akadt fia' (OH. II, 65, l. még 79, 81, 89). A chanti ifjú ebben a korban már hadba száll atyja oldalán.

m a n y s z i: *vit-űul alnē jānitāi' jēmtēs, vōr-uj alnē jānitāi' jēmtēs* 'vízi halat foghat, oly nagyságúvá lett, erdei állatot foghat, oly nagyságúvá lett' (VNGy. IV, 293); *am pirišēm tē'in alnē jāniti' ti jēmts* 'az én fiacskám oly nagyságúvá lett már, hogy evetet ölhet' (VNGy. I, 4) és ugyanott, amikor a gyermek már valamivel nagyobb: *pirišēn vōr-uj alnē jāniti' jēmti* 'fiacskájuk oly nagyvá lesz, hogy erdei állatot ölhet'. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a mokusvadászát sem tartozik a könnyű, kisgyermekek által is sikeresen űzhető vadászati ágak közé: nagy figyelem, éles szem, jó célzóképeség szükséges hozzá (l. SIRELIUS, SUS. Toim. XXXV/14, 7—8. l.). *gul-uj gylēnē ioxtēm kit űum* 'első „állat“ elejtéséhez (kezdetéhez) jutott (azaz: ifjú) két férfi' (VNGy. III, 517), — ebben a korban már megilleti az ifjút-a vérbosszú joga és kötelessége, mint ahogy az első vadat elejtett osztják ifjú már hadba szállhat (l. fenn). Űgy látszik, ez volt a nagykorúság mértéke.

B. Az egyik szorosabban idekapcsolódó kifejezés egy ősi vadászati eljárás emlékét űrzi:

ch a n t i: *si iűűal űoűs-, űai-kur ēuatti, on't-űai űeldi, iűi k-űul űeldi louatti sidi ēnmās* 'ez a fiúk nyuszt-, vadláb vágó, erdei vad ölü, vízi halat fogó nagyságnyira növekedett im' (ONyt. 169) és rövidebb formában: *űoűs-, űaikur ēuatti louatti iis* 'nyuszt-, erdei állat lábát elvágó nagyságnyira nőt' (ONyt. 8).

Egy ősi, euráziai vadászszokásra ismerhetünk itt: elvágják az űldözött, vagy még fiatal, nem teljes értékű állat Achilles-inát, hogy ne menekülhessen el egykönnyen a vadászok elől. Nyomát először GUNDA BÉLA fedezte fel a vogul mítikus énekek hatlábú jávorában, melynek két lábát az ősi vadász levágta, hogy el lehessen fogni majd, az „emberek korában“ (Ethn. L, 39). Amint GUNDA itt, ZELENIN nyomán, említi, ez a szokás különben sem ismeretlen Szibéria vadásznépeinél. A lappok elfogták és felnevelték a fiatal rókákat, míg prémjük el nem érte teljes értékét (SIRELIUS, SUSToim. XX/14, 34). — ez a szokás sem áll távol az említett ősi eljárástól.

C. Egyes kifejezésekben nem a vadölés, hanem a fegyverfogás szempontját emelik ki:

ch a n t i: *űōtű-t iűűākűűtta kēmā iűűō-t űrt-mō-ű* 'sankarin poika tuli nuolella-ammuntaikään (siihen ikään, jossa pojat alkavat ammuskella)' (PAAS.—DONN., a *kēm* címszónál) és *pim-űōtű-t iűűākűűtta k-mā iűōűō-t űrt-mō-ű* 'sankari-poika tuli siihen ikään, että alkoi ammuskella leikkinuolilla' (PAAS.—DONN., a *iűű am* címszó alatt).

m a n y s z i: *sol-űgut-nāl pűűwtlēnē jāniti' jēmtēs* 'hegyesfa íjj-nyíllal való lövöldöző [képesség] nagyságúvá lett' (VNGy. I, 86 és II, 0513). A magyarázat szerint még kicsi, gyenge, de már nyilazni tanuló gyermekről mondják. Az itt szereplő fahegyű gyermek-nyíl különben azonos lehet a chanti és manyszi hősénekek apródjainak „vesszőnyíl-fűszálnyíl“-ával (pl. ÉOM. 108, VNGy.

II, 182 és a fenti chanti példában is), amely szintén inkább játék és sport-eszköz, semmint valódi vadász- vagy harci szerszám (l. VNGy. I, 235, II, 0513). Hasonló életkormegjelölést l. még VNGy. I, 86 és IV, 175 alatt is.

STEINITZ (Ovd. II, 144) is felsorolja az e csoportba tartozó életkormegjelölések részét.

3. Időpontmegjelölések.

A hónapnevek túlnyomó többsége a halászat eseményeivel, főként az egyes halfajták vonulásával függ össze, de néhány kapcsolódik a vadászathoz is, így

chanti: *katt-oxta-tiis* 'Enten Netze-Monat' (Irt. Ostj. I, 53), — MUNKÁCSI szerint április (Ethn. IX, 147); V. *lou' uäsk ik'i*, Vj. *lo' n'-uä sk' ik'i* Trj. *Ἰον' uäšay i' i' ä's* '8: s, hanhi-sorsakuu' (KARJ. — TOIV. 23—24 és 999). — V. *lä-ñkajä iälil' (ε) i' k'i* '2: n kuukausi, oravankulkukuu'; — Vj. *ñöyö kən(tšət ik'i* jelentés nincs megadva, nyilván „nyusztkereső hónap“ (uo.); — I. *kura ñ xuj tiis* 'gyalogos ember (vadász) hava', november (MUNKÁCSI i. h.).

manyszi: KL. *wüs täkwes kišné jöñkhép* 'kis őszi vadászathó' (október); *jäni täkwes kišné jöñkhép* 'nagy őszi vadászathó' (november) (MUNKÁCSI, i. h.).

Meglepő, hogy bár a vadászat megkezdése nyilvánvalóan döntő fordulata lehet az évnék, anyagunkban csak egyszer fordul elő időmegjelölésként:

chanti: *wōj wēlti ñoxas wēlti poraja jis* 'brach die Tierjagd, Zobeljagdzeit an' (Ovd. I, 107).

4. Sebességmegjelölések.

A sebesség mértéke több adatban a nyíl röptének gyorsasága:

chanti: *Not perañ, jógot xar man-ja kíttem* 'Wie ein Pfeil die Bogenweite durchschwirrt (?), so schnell stehe ich auf' (Irt. Ostj. II, 24—5); *v l-néi angen k'itájenen ñot perañ jógot xar xuna-vanta nuñ kítten?* 'Bis wann wirst du gleich einem die Bogenweite durchschwirrenden (?) Pfeile noch (so früh) aufstehen wie die unverheirateten Frauen sich erheben?' (Irt. Ostj. II, 92—3). Hasonlatképpen: *woləp iti mənəmtəs* 'er lief schnell (wie ein Pfeil) weg' (Ovd. II, 163).

manyszi: *ämki rēxtém űäl-tzul kit sōpēlām* 'a tőlem kirázott nyíltoll [gyorsaságú] két csikóm' (VNGy. IV, 103).

Amint már feljebb, a távolságmegjelöléseknél is említettük, a vogulban néhány kifejezésben a nyíl röptének távolsága — időmérték. Nagyon valószínű, hogy az ott felsorolt esetekben tulajdonképpen összekeveredett az a típus, ahol a nyíl röpte távolságot jelent, azzal, hogy sebesség megjelölésére szolgál.

5. Értékmegjelölések.

Közismert és más vadásznépeknél is általános tény, hogy egyes kis gereznás állatok prémje a cserekereskedelem bizonyos fokán általános érték-

mérővé válik és idővel az értékmérőként szolgált prém (illetőleg az állat) neve megy át a pénz fogalmának jelölésére is. A szibériai népeknél — így az obi-ugoroknál is — a mókusprem volt az állandó értékmérő, a mókus neve tehát 'pénz' jelentésben is szerepel, így pl. előfordul manyszi: *sāt le' in jāny' arāntēn* 'száz evetnyi [kopéka] nagy adósságod' (VNGy. IV, 266), stb. A mókusvaluta körüli vitás kérdéseket, problémákat megvilágította BEKE „A Szovjetunió népeinek régi pénzszámításáról” c. cikkében (NyK. LII, 295—303), ezzel a kérdéssel tehát nem foglalkozunk tovább.

CS. FALUDI ÁGOTA

Etimológiai észrevételek

N. SEBESTYÉN IRÉN (MNy. XLVI, 120—2) a vogul (MUNK.—SZIL.) *šaxl* 'halom; Hügel' szót egyebek közt a régi nyelvi, ma már csak helynevekben élő magyar *ság* szóval egyeztetti. A *šaxl* szónak azonban az említetten kívül még sok más jelentése is van. Érdemesnek látszik e jelentések egymáshoz való viszonyát tisztázni, illetőleg állást foglalni abban a kérdésben: vajjon a *šaxl* szóban — egyirányú hangfejlődés útján — nem két vagy több vogul szó esett-e egybe.

I.

Az északi-vogul *šaxl* jelentései, hangalakja és nyelvjárásai változatai.

MUNKÁCSI (VNGy. I, 198) szerint a *šaxl* szó voltaképpen „gömbölyű csomót, rakást” jelent (pl. *štēp-šaxl* 'cérnagombolyag') s alkalmazódik gömbölyded alakú természeti jelenségekre is: *nār-šaxl* 'kúpos hegyorom', *nānk-šaxl*¹ 'veresfenyő-liget' („kis kerek erdő”), *mā-šaxl* 'apró domb, földgöröngy'. A *šaxl* szó előfordul a *Tunrā-šaxl* kapcsolatban (VNGy. I, 1 és 176) is, melynek magyarázata a vogul közlő szerint — *χasliŋ-mā, χamalīn-mā* 'mohos zombékos hely (minők a tundra felületén kiemelkedni szoktak)'.

A *šaxl* szó megvan CERNYECOV szótárában (Краткий мансийско-русский словарь, 1936) is *šahl, šahl* alakban, s itteni jelentései egyebek közt: горный хребет (= hegygerinc), клубок (= gombolyag, gomolyag, gomoly), грива (лесная) (= (erdei) hegyhát, domb, halom), заросли (кустарника, осоки) (= csalt, bozót; bokor, sás sűrűje), купа деревьев (= farakás).

Mindezekből nyilvánvaló, hogy az északi-vogul *šaxl* szónak nemcsak 'halom', hanem 'gömbölyű csomó, gömbölyű rakás, gombolyag' jelentése is van, jelenthet továbbá — a különféle szókapcsolatok szerint változóan — ilyen vagy olyan kipúposodó, kiemelkedő vagy gömbölyded valamit. Mindezek a jelentések a *šaxl* szó 'halom' jelentésével jól összeegyeztethetők (legutóbb, NyK. LII, 137—143. l., számos példát idéztem arra, hogy egyazon szónak hasonló jelentései lehetnek, ill. fejlődhetnek); a *šaxl* szót ezen jelentéseiben joggal azonosnak tekinthetjük tehát a 'halom' jelentésével.

¹ Helyesen: *nānk-šaxl*, vö. VNGy. I, 230 és 262.

Figyelembe véve azonban az utóbbi jelentéseket, a MUNKÁCSI feljegyezte *šaxl* szó nehezen választható el a következő vogul szótól: (KANN.) Szo. *šaxl* *šaxl* 'kukkula, kumpu, mätäs', FL. *šaxl* *šaxl* *šaxl*: *mäs*. 'mättään tapainen kohouma', AK. *šäo* *š*: *š-pä* *š* 'epätasainen paikka (tiellä)', *šäo* *š* *š* *pä* *š* 'epätasainen, kuoppainen ja mättäinen (tie)'. Ezt a szót LIIMOLA (Vir. 1947: 160—1) közölte KANNISTO kéziratot hagyatékából, s bebizonyította, hogy ennek -r képzős származéka lehet a KANNISTO feljegyzésében ismeretlen vogul (REG.) *šagur*, (MUNK.) FL. *šakwér* 'orom', **šakwér*: *šakwérkém* 'dombooskám' szó.

Véleményem szerint a *šaxl* szónak is a KANNISTO feljegyezte vogul szó az alapszava. Ezt a nézetemet az alábbi megjegyzésekkel kívánom támogatni.

a) A *šaxl* szót MUNKÁCSI a Szoszva forrásvidékén (vö. VNGy. I, 33 és 198) és a Szigva folyó vidékén (vö. VNGy. I, 1. és 175—6. l., VNGy. II₂, 263., 435. és 523. l.), vagyis az északi-vogul nyelvjáróterületen jegyezte fel. Képzőtlen alapszavát tehát a KANNISTO feljegyezte nyelvjárási változatok közül legtöbb joggal a szoszvai változatban kereshetjük (vö. KANNISTO: FUF. VIII, Anz. 191). A MUNKÁCSI és a KANNISTO feljegyezte északi-vogul változatok kezdő mássalhangzójának (*š*-, ill. *š*-) a különbözése nem akadály a két szó összetartozásának, mert MUNKÁCSI feljegyzésében az *š*- az *š* hang jele, vö. KANNISTO: FUF. VIII, Anz. 195—7.

b) Figyelembe véve azt, amit KANNISTO (FUF. VIII, Anz. 199) MUNKÁCSI magánhangzójelöléséről ír, aligha kétséges, hogy a (MUNK.) *a* ~ (KANN.) *ä* megfelelés esetében is csak jelölésbeli eltéréseiről van szó. Vö. még STEINITZ ÖESA. 1937: 256—8.

c) Ami a szóbelseji mássalhangzómegfelelést illeti, LIIMOLA (id. h.) a KANNISTO feljegyezte nyelvjárási változatok alapalakjában *-ɲkβ* mássalhangzócsoporttal számol. Ebből a *-β* bizonyára azonos azzal a *-β* (MUNK. *-w*) végződéssel, amelyet például a *mānzw* 'fejsze foka' (~ osztj. *munk*, l. TOIVONEN: FUF. XVI, 213), *lakw. lökw* 'dicht' (~ osztj. *l'ök*, l. TOIVONEN: FUF. XX, 62) szavakban is láthatunk.¹ A *šaxl* szó *-l* eleme képző lehet (l. alább). Ahhoz, hogy a *šaxl* és a KANNISTO feljegyezte nyelvjárási változatok kikövetkeztetett alapalakja között etimológiai kapcsolatot állapíthassunk meg, csupán az előbbi *š*-jének az utóbbiban feltett *-ɲk* mássalhangzócsoporthoz való viszonyát kell tehát tisztáznunk.

¹ N. SEBESTYÉN IRÉN (MNY. XLVI, 122—3) a vog. *sänk* (= *sänk*) 'halom Hügel' szó *w*-jét kicsinyítő képzőnek tartja. LEHTISALO (SUS. Toim. LXXII, 366) a *-kβe*, *-gβe* vogul kicsinyítő képzőt összetett képzőnek mondja, nyilvánvalóan képzőnek tartja tehát a *w* elemet is. Mivel ennek a *β* elemnek tudtommal nincs megfelelője sem az osztjákban, sem más fgr. nyelvben, képző voltát én nem látom bebizonyítotttnak. Tekintettel arra, hogy ez a *-β* általában csak *-k* után jelentkezik, valószínűbbnek tartom Szabó Dezső (NyK. XXXIV, 452) nézetét, amely szerint a *w* a *-kw* kicsinyítő képzőben járulékhang. SZINNYEI (NyK. XLVI, 167) is úgy nyilatkozik, hogy az északi-vogul *-wɲkβa*, *-wɲkβe* infinitívusvégzetben a *k* utáni *β* olyan járulékhang, amilyen például ezekben van: *käl* ~ *kβäl* '(fő)kel, kiszáll, megy', *kül* ~ *kβäl* 'Haus', vagy a kicsinyítő *-k*, *-a* után pl. *pygβe* 'fiúcska'. UOTILA (SUS. Toim. LXV, 16) is említést tesz egyes vogul nyelvjárásokban előforduló, másodlagos *β*-ről, amely *k* és bizonyos magánhangzók között szokott jelentkezni. — KANNISTO (FUF. VIII, Anz. 198) szerint MUNKÁCSI *w*-je némely esetben csak a megelőző *š*, *k* mássalhangzó labializáltságának a jele.

A *-ŋk ~ -z* paradigmátikus váltakozás az északi-vogulban nem ritka. Például: É. (VNGy. I, 31) *lĕñk*, (VNYj. 234) *lĕñk* 'szeg' ~ *liznĕ* (lativus, I. (VNYj. 7); É. (VNYj. 7) *zāñi* 'hág', (KANN, Vok. 100) FL *ḡzāñḡz-*, Szo. *zāñḡz* - 'klettern, aufklettern' ~ (MUNK.) É. *zāxmił* 'hágó, hegyhát' és (VNYj. 98) *zāxt-* 'hágat'. Arra is van példa, hogy ugyanazon fonetikai helyzetben váltakozik egymással az orrhangú elemet megőrzött és az orrhang nélküli alak: É. (VNGy. II₂, 584) *sāñkw* ~ *sakw* 'domb, halom'; *lāñz* (VNGy. I, 35) 'üzenet' ~ *lāz* (id. m. 79) ua. Az orrhang + réshang kapcsolatból is kieshetett az orrhangú elem: É. (VNYj. 7) *lāñs* 'siralom' ~ *lāssi* (l. *lāñsilĕm* 'siralommá siratom').¹ — A fenti váltakozó tőalakok közül kétségtelenül az orrhangú elemet tartalmazó tőváltozat az eredetibb. A teljesebb tő *ŋk*-ja *z*-ra változott legalább is akkor, ha a tőhöz mássalhangzón kezdődő formans járult. Ugyanez a hangszabályszerű változás végbemehetett akkor is, amikor a KANNISTO-féle feljegyzésekből kikövetkeztetett *-ŋk* végződésű tőhöz a mai *szxl* szó *-l* képzője hozzájárult.

Ismerünk más példát is arra, hogy épp az *-l* képző egy *-ŋk ~ -z* tőváltakozást mutató szónak a *z*-val hangzó tövéhez járult:

(KANN., Vok. 104) AK. *lāzəl*, KK. *lĕzəl*, FK. *lĕzəl*, P. *lazəl*, ÉVag. (Kama) *lāzəl*, AL. *lĕzəl*, FL. *lāzəl*, Szo. *la-zzəl*², 'Gerede, Gespräch', ÉVag. (Zaozernaja) *lāz.lj*, DVag. *lāzəl.lj* 'redselig, geschwätzig', alapszava: AK. *lāz* (tő lessz. nom. *lāzəl*), KK. *lĕz* (: *lĕñkt*, egyessz. instrum. *lĕñkət*), FK. *lĕz* (: *lĕñkt*), P. *laz*, ÉVag., DVag., AL. *lĕz* (TJ. *lĕz*, többesz. nom. *lĕñkət*, egyessz. instrum. *lĕñkət*, TČ. *lĕz*: *lĕñkt*) 'Wort'.

d) A *szxl* alak *-l* végződése, amint N. SEBESTYÉN IRÉN is megállapítja, képző lehet (e képzőről l. még AHLQVIST: SUS. Toim. VII, 138; SZABÓ DEZSŐ: NYK. XXXIV, 451; LEHTISALO: SUS. Toim. LXXII, 146—7). A denominális *-l* főnévképző elég ritka a vogulban, mindamelllett előfordulására az irodalomban számontartottakon kívül még egy példát említhetünk. Nézetem szerint ez a képző van a (MUNK., VNGy. III, 130) K. *sāxwłĕñ* 'dombos' és a (id. m. 523) P. *sōxwłĕñ* 'halmos' melléknevek *-lĕñ* végződésének *-l* elemében is. Az idézett alakok *-l* főnévképzős származékszókból továbbképzett *-ñ* melléknévképzős származékok lehetnek, amelyeknek pusztán *-l* képzős főnévi alakjuk már nem él vagy nincs feljegyezve. (Felteendő) képzőtlen alapszavuk egyéb vogul nyelvjárásokban a köv. alakváltozatokban fordul elő: (MUNK., VNGy. II₂, 584, 691) É. *sā kw*, *sakw*, (M.—Tr.) KL. *sāzw*, (KANN., I. LIIMOLA: Vir. 1947 : 161) TJ. TČ. *sūz*, AK. *sāz*, ÉVag. (Kama) *sāz* 'halom, domb'.

¹ Más nyelvjárásból ugyanerre a jelenségre még számos példát idézhetnénk. Elegendő lehet azonban arra rámutatnunk, hogy a KANNISTO feljegyezte nyelvjárási változatok közül is az AK. *sāz* például szolgál a szóban forgó hangtani jelenségre.

² A Szo. *lāzəl* változatban egy *a* hangot jelöl a KANNISTO az *-l* képző előtt de a többi nyelvjárási változatnak alapszavához való viszonyából ítélve bizonyosra vehető, hogy itt az *a* késői sarjadékhang. Ilyen kötőhangzóserű magánhangzó jelentkezik különben a *szxl* szó egy ragos alakjában is: (VNGy. I, 33) *szxlĕtĕ*: *mā-s*. 'egy földhalmon.

II.

VogÉ. *šaxl* 'halom, domb' stb. ~ vogP. *šonġil, šänġel* stb. 'csomó'. Csábítónak látszik az északi-vogul *šaxl* szócsaládjába vonni még a következő vogul szóalakokat is: (KANN., I. WICHMANN: FUF. XI, 197, 290) P. *šenkġ*, V. *šenkġ* 'Knoten', K. *šinkġt-* 'einen Knoten knüpfen', (MUNK.: NyK. 25 : 260, 398) P. *šonġil, šänġel* 'csomó; Knoten'.¹ Hogy a MUNKÁCSI feljegyezte pelymi változatban (a KANNISTO feljegyzése szerint š-nek hangzó szókezdő mássalhangzó jeleként) — az északi-vogul *šaxl* szótól eltérően — š szókezdetet találunk, az nem akadály a egyeztetésnek, mert KANNISTO (FUF. VIII, Anz. 195) azt is megállapította, hogy MUNKÁCSI az š hang jeleként csak az északi-vogulban használja következetesen az *š* jelet, egyéb nyelvjárásokból származó feljegyzéseiben azonban gyakran *š* a kérdéses hang jele.

Azt az ősvogul hangot vagy váltakozó hangpárt, amelyre a fenti nyelvjárásai változatok magánhangzóit vissza lehetne vezetni, nem tudom meghatározni. Minden esetre a P. *ε* jésített mássalhangzó után lehet a KANNISTO rendszerében **ε*-nek rekonstruált ősvogul hang folytatója (a vagilszki nyelvjárásban az *ε* hang általában nagyon ritka, a K. *i* magyarázatára pedig már bizonyára ősvogul magánhangzóváltakozás feltevéséhez kellene folyamodnunk, vö. KANN., Vok. 163—4). Lévéen pedig ennek FL. *ā*, Szo. *ā*, AK. *ā* szabályos megfelelője (KANN., Vok. 29 és köv.), a P. *šenkġ* 'csomó' szónak és a *šaxl* 'gömbölyű csomó, rakás' jelentésű szónak meg a KANNISTO feljegyezte 'kukkula, kumpu, mätäs' jelentésű változatoknak etimológiai azonosítása a magánhangzómegfelelés szempontjából nem látszik lehetetlennek. A P. *šenkġ* stb. *ġ, l, l* végződése ugyanaz a képző lehet, mint amelyet a *šaxl* szóban látunk. Hogy az *-l* képző az orrhangú elemet megőrzött, teljesebb tőhöz is járulhat, arra nézve vö. (KANN., Vok. 72) TJ. *pānkġ^o·l*, AK. *pānkġ^o·l*, KK. *pānk^o·l*, FK. *pānkġ^o·l*, P. *pānk^o·kl*, ÉVag. *pānk^o·kl*, AL. *pānk^o·g^l* 'Schulterbein. Vorderbug' (~ osztj. *pānkġ^ot* 'Schulterblatt' ~ fi. *pankka*, I. LEHTISALO: SUS. Toim. LXXII, 146). A 'gömbölyű csomó, gömbölyű rakás, gombolyag' ~ 'csomó; Knoten' jelentéshez vö. m. *csomó* 'nodus, tuber; Knoten, Knorren, Geschwür, Buckel' ~ 'fasciulus, manipulus; Bündel' ~ 'caterva; Gruppe' ~ 'gabonarakás, szénarakás' és mordvin (PAAS., s-Laute 60) E. *šulmo, šulmā*, M. *šulmā* 'Knoten' ~ 'Bündel'.

III.

VogÉ. *šaxl* stb. 1. 'mennydörgés' ~ 2. 'vihar, viharfelhő' ~ 3. 'zivatar stb.'

¹ BUDENZ, MUSz. 375. l., a pelymi-vogul *šenkġl* 'Knoten' szót a lapp *čokle* 'tumor, tuber', *čakse* 'tuber' szavak tövével, továbbá a zürj. P. *šög, šeg* (!) 'Knöchel am Fuss' és a magyar *csög* 'Knoten, Astknoten' szavakkal kapcsolja össze. A lapp szavak képzős voltát azonban nem igazolja, a zürjén szó kezdő mássalhangzója — akár *tš*, *tš'* vagy *š*-hangból indulunk is ki — nem illik a vogul szókezdethez (megfelel azonban a zürjén szónak a votj. (WICHM.) *šeg* 'eine Art Auswuchs am Baume', (MUNK) *šeg* 'das harte Innere im Holze', I. WICHMANN—UOTILA, Syrjänischer Wortschatz 258/a). — A vogul és a magyar szó kapcsolatát MUNKÁCSI (NyK. XXV, 260) és WICHMANN (FUF. XI, 197) is vallja, de ez az egyeztetés is bizonytalan (vö. MEtSz. *csög*). — Még kevésbé igazolt PAASONENNAK (s-Laute 60) az az óvatos feltevése, hogy a vogul szó a magyar *csomó* szóval lenne etimológiai kapcsolatban.

Az egész vogul nyelvterületen ismert, következőleg igen régi, ős-vogul kori a *šaxl* szónak 'mennydörgés' jelentése. Nyilvánvaló ez abból, hogy KANNISTO (SUS. Toim. XLVI, 71) szavunkat ebben a jelentésben a vogul nyelvjárások többségéből feljegyezte:

TJ. *šaxv^l*, TČ. *šāxv^l*, AK. (más-más nyelvmester szerint) *šāx^l*, *šāx^l*, KK., *šāx^l*, P. *šax^l*, ÉVag. *šax^l*, DVag., *šax^l*, AL. *šox^l*, FL, *šāx^l*, Szo. *šāx^l* 'Donner'.

MUNKÁCSI szerint a *šaxl* szónak 'viharfelhő' jelentése is van, vö. VNGy. I: CCLXXXVIII. és II₂: 701. l. — 'Vihar' jelentésben látjuk a *šaxl* szót a felső-szoszvai *Šaxl-Tq̄rēm* 'Vihar-Isten' névben (VNGy. I: CCCXXI. l. és KARJALAINEN, Jugralaisten uskonto 328). CSERNYECOV szótára is közli a *šahl*, *šahol* szónak 'rpoza', azaz 'rossz idő, zivatar, fergeteg' jelentését is.

'Zivatar' jelentése van a *šaxl* szónak MUNKÁCSINál is néhány északi-vogul szólásmódban, pl. *kant-šaxl!* 'te haragzivatar!' = hirtelen haragú; *urék-šaxl!* 'te hazugságzivatar!' = te hazug stb., l. VNyj: 99. Vö. még AHLQVIST: *šaxal*, *šaxil*, *šaxil*, *šaxal* 'Donner, Gewitter'.

Vajjon etimológiailag azonos szóval van-e dolgunk mind a három esetben?

A magam részéről — MUNKÁCSIVAL tartva — a 'mennydörgés' jelentésű *šaxl* szóval etimológiailag kétségtelenül azonosnak vélem a 'felhő, vihar, zivatar' jelentésű *šaxl* szót. Mindenek előtt figyelembe veendő, hogy az északi-vogul *šaxl* 'felhő, vihar, zivatar' hasonló jelentésű megfelelőjét maga MUNKÁCSI is feljegyezte a tavdai nyelvjárásból is, l. (MUNK. — Tr.: NyK. 39 : 465) *čaxl* 'viharfelhő', s ez a nyelvjárási változat a hangalak szempontjából nyugodtan azonosítható a KANNISTO-féle 'Donner' jelentésű TČ.-változattal. De nincs komoly akadály a jelentés szempontjából való azonosításnak sem. Akár a 'mennydörgés', akár a 'felhő, vihar, zivatar' jelentésből indulunk ki, e két jelentésnek egyazon szótesthez kapcsolódása jól érthető, ha érintkezési képzettársulás alapján történt névátvitelt teszünk fel. A (vihar)felhő és a mennydörgés képzete gyakran jelentkezik a tudatban egyidejűleg vagy közvetlenül egymás után, az egyik képzet aktualizálja a másikat, s ilyen esetben a névátvitel természetesnek tűnik fel (vö. GOMBOCZ, A magyar történeti nyelvtan vázlata. IV. Jelentéstan. 93—4. L. még CSÜRY BÁLINT: Érintkezésen alapuló névátvitel). Egyazon szó jelentheti a mennydörgést, ill. a vihart, zivatart és a (vihar)felhőt az osztjában is: (KARJ. — TOIV. 655—6) V. *pāi* 'Donner' ~ 'Gewitter' ~ 'Gewitterwolke' és (id. m. 781—2) Ni. *pāi* 'Gewitter' ~ 'Wolke', Kaz. *pāi* 'Gewitter' ~ 'Gewitterwolke, Sturmwolke, Regenwolke'.

Hátra van annak a kérdésnek az eldöntése, hogy a *šaxl* szó utóbb említett jelentéseiben azonos-e a 'halom' ~ 'gömbölyű csomó, rakás, gombolyag' ~ 'csomó (Knoten)' jelentésű szavakkal. Amikor MUNKÁCSI (VNGy. I, 198) úgy nyilatkozik, hogy a *šaxl* 'gömbölyű csomó, rakás' szó „alkalmazódik gömbölyded alakú természeti jelenségekre is: ... *šaxl miryi* 'mennydörög' (tdk. „a felhőgomolyag ordít“), akkor nyilvánvalóan arra gondol, hogy a *šaxl* 'felhő' szó etimológiailag azonos a 'gömbölyű csomó, rakás' jelentésűvel. MUNKÁCSINAK ezt a nézetét a jelentés szempontjából megerősíteni látszik az a tény, hogy az osztjában a (PAAS. — DONN.) *pāi* 'Donner, Blitz', (KARJ. —

ToIV. 655—6) *pâi* 'Donner, Gewitter' szó minden nyelvjárási változatban azonos hangalakú a *pâi* 'Hügel; Haufe, Stoss; runde Heumiete, Heuschober; Anhöhe'; ill. *pâi* 'Haufen; (Heu)schober; Menge; Hügel, Anhöhe; Erdhaufen' etc. jelentésű szóval. Ebből t. i. arra következtethetnénk, hogy ez a két szó etimológiailag azonos egymással; ha pedig ez így lenne, akkor a két, eltérő jelentésű vog. *šazl* szóalak etimológiai azonosságának a gondolata is valószínűbbé válnék. Az (KANN.) AK. *šāo'z:š.-pā'z* 'epätasainen paikka (tiellä)' és a *šā'zā, šā'zā* 'Donner' szó, úgyszintén a P. *šējkā, V. šējkā* 'Knoten' meg a P. *šā'zā, ÉVag. šā'zā, DVag. šā'zā* 'Donner' szó magánhangzója azonban lényegesen különbözik egymástól. Ezért a (MUNK.) É. *šazl* 'halom; gömbölyű csomó rakás, gombolyag' meg a *šazl* 'mennydörgés; vihar, viharfelhő' jelentésű szavakat (nyelvjárási megfelelőikkel) egymástól etimológiailag független szavaknak tartom, s az a nézetem, hogy mai hangalaki azonosságuk két, eredetileg külön szó egyirányú hangfejődésének az eredménye. Bizonyos mértékig e mellett szól az a körülmény is, hogy KANNISTO a TJ. *šāzā* szót és nyelvjárási megfelelőit *c s u p ā n* 'Donner' jelentésben közli:

IV.

A vogÉ. *šazl* 'halom, domb stb.' rokonnyelvi megfelelői.

A vogÉ. *šazl* 'halom; Hügel' szót N. SEBESTYÉN IRÉN (MNy. XLVI, 120—2) a magyar *ság* szón kívül az osztyák ERDMANN (MSFOu. LXIV, 51) *Songum* 'der Berg', AHLQV. *šōngam* 'Berg, Hügel', KARJ.—TOIV. (905/b) Ni. *šōn'k* (= *šō'ŋ'k*) 'Unebenheit, Hügel; Stückchen (Brot, Holz, Zeug); Kaz. *šōn'k* (= *šō'ŋ'k*) 'Unebenheit, Hügel (nicht Bülte)', O. *šōn'k* (= *šō'ŋ'k*) 'Unebenheit, Hügel; Bülte' és a cseremis z SZILASI *šōngā* 'kis halom; kleiner Hügel; — hegyfok; Vorgebirge': K. PAAS—SIRO *šōngā: kurāk tš.* 'Bergspitze, Gipfel' szavakkal egyezteteti, megjegyezvén, hogy az utóbbi adat mellett utalást találunk a mordvin *šōngā* szóra a jelentés megjelölése nélkül.

Az említett osztyák szóval N. SEBESTYÉN IRÉN előtt tudtommal LIIMOLA (Vir. 1947 : 160—1) foglalkozott utoljára az etimológiai irodalomban. LIIMOLA az osztyák (AHLQV.) É. *šōnk* 'Berg, Hügel', (STEINITZ) Ni., Kaz. *šōnk* 'Erdhügelchen' szók vogul megfelelőjének a fentebb tárgyalt, KANNISTO kiadatlan gyűjtéséből közölt vogul Szó. *šāngāu'* 'kukkula, kumpu, mätäs', FL. *šāngāu.kqā:* *māš.* 'mättään tapainen kohouma', AK. *šāo'z:š.-pā'z* 'epätasainen paikka (tiellä)' szót tartja, amelyből -r képzős származék lehet a KANNISTO feljegyzésében nem ismert vogul (REG.) *šāgur*, (MUNK.) FL. *šākw r*, 'orom', **šākwēr: šākwēr'kēm* 'dombocskám'. Miután fentebb láttuk, hogy nemcsak a *šāgur* stb., hanem a *šazl* szó is joggal magyarázható a KANNISTO feljegyzte tőszó származékának, a két kutató nézete között tehát nincs ellentmondás: végeredményben mindhárom vogul szó etimológiai kapcsolatban van a fenti osztyák szóval.¹

¹ STEINITZ (Fgr. Vok. 27) a Kaz. Ni. *šōnk* 'Erdhügelchen' vogul megfelelőjeként egy É. *šāng'kw* alakot említ. Hogy ez egy, KANNISTO feljegyzte szó ártirt változata-e, avagy STEINITZ saját feljegyzése, azt nem tudom eldönteni. De bármint van is, ez a vogul szó a maga jésítetlen s-ével nem illik az osztyák szó megfelelőjéül, vö. LIIMOLA. id. h.

Jóval nehezebb állást foglalni a vogul-osztják szó további etimológiai kapcsolatának kérdésében. Minden esetre valószínűtlen a cseremisiz (SZIL.) *čongá* 'kis halom; kleiner Hügel; hegyfok; Vorgebirge'; *čongatá* 'domb; Hügel', K. (PAAS.—SIRO) *čšonŋa: kuržk čš.* 'Bergspitze, Gipfel (wo keine Bäume wachsen und der Schnee im Winter nicht haften bleibt)' idetartozása. Ezt a szót már PAASONEN (s-Laute 122) és WICHMANN (FUF. XI, 262); egyeztetette az osztj. (AHLQV.) É. *šonk, šongam* 'Berg, Hügel' szóval.¹ STEINITZ (Fgr. Vok. 27) azonban már mellőzi, sőt helyette — kétkedve — a cser. *šün,gä* 'Erdhölcke' szót említi az osztják szó esetleges megfelelőjeként.² Úgy látom, STEINITZ tartózkodó álláspontja az előbb említett cser. szó idetartozásával szemben teljesen megokolt. Azoknak a vogul szavaknak, amelyekben Szo. *š* (a. a) ~ FL. *ä(a, a)* ~ AK. *ä (ä, ä)* magánhangzómegfelelés van, magashangú, ill. olyan megfelelőik vannak a cseremisizben, amelyeket (eredetileg) magashangú fgr. szavakkal egyeztetünk (vö. WICHMANN, Tschert. 126), pl. vog. (KANN., Vok. 30) Szo. *šam*, FL. *sam*, AK. *šäm* stb. 'Auge' ~ cser. KH. *šmžä*, U. B. *šindžq* stb.: vog. (KANN., uo.) Szo. *šäl*, FL. *täl*, AK. *täl* stb. 'Faden (Mass)' ~ cser. (WICHM.) KB. *šal*, U. T. *šülä*, B. *šülö* stb., (PAAS.—SIRO) K. *šülö* 'Klafter'; vog. (id. m. 61) Szo. *tšaqš*, FL. *täčus*, AK. *täčqs* stb. 'Herbst' ~ cser. (WICHM.) KH. *šžžä*, U. *šžžä*, M. *šžžä*, (PAAS.—SIRO) K. *šžže*, Karm., U. *šžžä*, *šžžä* ua. — Ugyancsak (eredetileg) magashangú megfelelőik vannak a cseremisizben azoknak az osztják szavaknak is, amelyeknek (KARJALAINEN hangjelölése szerint) *š* a tőmagánhangzójuk, például: osztj. (KARJ., OL. 79) Ni. *kšš*, Kaz. *kšš*, O. *kšš* 'Nagel, Klaue' ~ cser. (PAAS.—SIRO) K. *kütš* 'Nagel; Huf; Klaue'; osztj. (OL. 79) Ni. *köt*, Kaz. *köt*, O. *köt* 'Zwischenraum' ~ cser. (WICHM.) KH. *kädäl*, U. *kädäl*, M. *kädäl* 'Mitte', (PAAS.—SIRO) K. *kädäl* 'Weichen' ~ m. *köz*; osztj. (uo.) Ni. *köt*, Kaz. *köä*, O. *köl* 'dick' ~ cser. (PAAS.—SIRO) K. *küšyö* ua.: osztj. (KARJ.—TOIV. 443/b) V. *kötš* 'Ring am Ende des Schneeschuhstabes' etc., Vj. *kötš* *čšm-k.* 'Reifen der kleinen Reuse', Trj. *kötš* ~ cser. (PAAS.—SIRO) K. *ketše* 'Sonne'; osztj. (KARJ.—TOIV. 457/a) Kaz. *kötärž*, *kötärž*, O. *ködärž* 'Birkhuhn' ~ cser. (PAAS.—SIRO) *küđer* | *küđer* ua. Mindezt figyelembe véve a cser. *čongá* 'kis halom stb.' szót nem tartom a vog. *šazl* szóval egyeztethetőnek.

De kétséges, amint maga STEINITZ is jelzi, a cser. H. (RAMST.) *šün,gä* 'Erdhölcker, ein kleiner Hügel', (WICHM.) *šün,gä* 'Erdhölcker, Haufen', J. *šonŋa: k o tk o -š.* 'Ameisenhaufen', (BEKE, kézirat) K. *šün,gä* 'Rasenhölgel, Erdhölcker', *kotko-š.* hangyaboly, JO. *šonŋo* 'igen nagy erdő', V. *šonŋo: š-ätä* 'erdő', JT. *šonŋo* 'kopár emelkedés (erdőben, mezőn, réten)', *š.-šui* 'domb', UJ. *šunŋo* (falunév) idetartozása is.

A szókezdő mássalhangzó ugyan nem legyőzhetetlen akadály a egyeztetésnek (a cseremisizben feltehetnénk **tš*-> **š*-> *š*-változást, vö. cser. *šayal* ~ m. *süly* ~ fi. *syllä*, l. WICHMANN: FUF. VI, 38 és XI, 188), voka-

¹ Mind PAASONEN, mind WICHMANN a vog. (MUNK.) É. *šänku*, KL. *šäzw* 'Hölgel' szót kapcsolja a fenti cser.-osztj. szóhoz. Erről azonban l. LIHMELA: Vir. 1947:161.

² Ezt a szót is már PAASONEN (id. h.) egyeztetette az osztj. *šonk* szóval, ő azonban a K. *čšonŋa: kuržk-č.* 'Hölgelspitze' szót tévesen azonosnak veszi a *šün,gä* szóval, vö. WICHMANN, id. h.

lizmusa miatt azonban nem illik a cser. szó a vele egyeztetett fgr. szavak sorába (nyugati *a* ~ keleti *ü* hangmegfelelést várnánk). Jogos tehát, hogy a cser. szó megfelelőjét más rokonyelvi szavakban keressük.¹

A m o r d v i n (PAAS.) M. *čongá* 'Insel' szót is, melyről N. SEBESTYÉN IRÉN említést tesz, már PAASONEN (*s-Laute* 122) és WICHMANN (FUF. XI, 262) egyeztette az osztják (AHLQVIST) É. *šonk*, *šongam* 'Berg, Hügel' szóval. Miután STEINITZ (Geschichte des finnisch-ugrischen Vokalismus 26—7) több példán igazolta, hogy a mordvin *o* meghatározott feltételek mellett (*k* és **ŋ* előtt) szabályos megfelelője lehet más fgr. nyelvek bizonyos palatális magánhangzóinak, a mordvin szót joggal tekinthetjük a fentebb tárgyalt vogul-osztják szóval összetartozónak. — STEINITZ kutatásai után (vö. id. m. 25—8. l.) nincs okunk abban sem kételkedni, hogy a PAASONENTÓL és WICHMANNTÓL (id. h.) idevont *és z t sünk* (gen. *sünga*) 'höherer Rasenhügel' egyeztethető a fentiekkel.

Az eddig említettekén kívül WICHMANN (id. h.) még a l a p p (FRIS) N. *čodne*, S. *čogne* 'tuber, gibbus', (WIKL.) L. *čogne* 'krummbucklig' szót is összeveti e. k. az osztják *šonk* 'Berg, Hügel' meg a már említett mordvin és észti szóval. STEINITZ (Geschichte des fgr. Vok. 27) csak kétszeres kérdőjellel tesz említést a lapp szóról, s ezt a megjegyzést fűzi hozzá: „schlecht belegt”. Nem lehet eldönteni, hogy megjegyzése a N. vagy a S. szóalakra avagy mindkettőre vonatkozik-e. Annyi azonban bizonyos, hogy a svéd-lapp szó helyességében nem kételkedhetünk, vö. (WIKLUND, Lule-lp. Wb.) J. *čogne* (attr.) 'krummbucklig', S. J. *čokneak* ua., J. *čokneke-* 'krummbucklig werden' (Lärobok i lapska språket²) *tjågnöt lä* 'är puckelryggig', (PIRAK—GRUNDSTRÖM) *tjågne* (acc. sg. *tjåknèv*) 'bogenförmige Krümmung, Buckel', *tjåneehk* 'in der Mitte durchgebogen (Ski)'. RAVILA (FUF. XX, 108) elfogadja a lp., az észti és a mordvin szó összetartozását.

Hátravan még, hogy a régi nyelvi *ság* (N. SEBESTYÉN IRÉN megállapítása szerint) 'silva; nemus, saltus' jelentésű m a g y a r szónak és a fenti vogul-osztják szónak az összetartozásáról is véleményt nyilvánítsunk. Azok után, amiket a vogul-osztják szó magánhangzójának rokonyelvi megfelelőiseiről mondtunk, arra az eredményre kell jutnunk, hogy ez az egyeztetés — a vokalizmus tanulságait is figyelembe véve — nem valószínű, illetőleg további bizonyítékok előadása nélkül nem fogadható el. Sem a magánhangzó-, sem a mássalhangzó-megfelelés szempontjából nem kifogásolhatjuk azonban a m. *ság* ~ cseremisiz (SZIL.) *čongá* 'kis halom; kleiner Hügel; — hegyfok; Vorgebirge', *čongata* (= *čongata*) 'domb; Hügel', K. (PAAS.—SIRO) *čongya*:

¹ WICHMANN (Tschert. 99) a cser. szót a tihanyi apátság alapítólevelében előforduló *seg* (*ség*-nek olvasott) szóval (vö. SZAMOTA: NyK. XXV, 141) egyeztette. LŐRINCZE LAJOS (MNy. XLVI, 53-60) szerint azonban ez a régi nyelvi térszinformáció eredetében a *segg* 'podex' szóval azonos s következőleg az utóbbinak rokonyelvi megfelelőivel tartozik össze. — N. Sebestyén Irén (MNy. XLVI, 122-3) a cser. szót *sziget* szavunkkal egyezteti.

kurák-fs. 'Bergspitze. Gipfel (wo keine Bäume wachsen und der Schne im Winter nicht haften bleibt)' egyeztetést. Figyelembe véve a (WICHM.: FUF. XI. 262 és SUS. Aik. XXX. 6: 24) M. *tšamca*: *t-lu* 'Kniescheibe', *tšamcata*. 'kleine Anhöhe, Hügelchen', T. *tšonca* 'Hügel', B. *tšariga* 'Hügelspitze', *pulβui-fs.* 'Kniescheibe', U. *tšonca* 'Hügelspitze', KH. *tšon-gá* 'Kniescheibe', *pālβui-žəngə* ua. alakváltozatokat is, e szóban hármas nyelvjárási magánhangzó-megfelelés mutatkozik: KH. *ə* ~ M. *a*, B. *a* ~ T., U., K. (PAAS.) *o*. Bár e hármas magánhangzó-megfelelésre több példát nem ismerek, a cseremiszi szó mélyhangúságánál fogva illik a m. *ság* megfelelőjével.

LAKÓ GYÖRGY

Osztják *uoləyta* 'csöpög, csorog, ömlik'.

I. A KARJALAINEN—TOIVONEN szótárban, az osztják szó- és kifejezés-készletnek ebben a dúsgazdag tárházában a címül írt szó a következő nyelvjárási változatokban és jelentésben szerepel: V. *uoləyta* 'tippua; juosta (vesi esim. puusta, katolta, maalla, tiellä jne.; ei joessa), valua (esim. hiki) | tropfen; fließen (wasser z. b. von einem baum, dach, auf der erde, einem weg usw.; nicht im fluss); rinnen (schweiss); Vj. *uoləyta* 'juosta, valua virtanaan (vesi katolta); kohista, lirstä | fließen, herabströmen (wasser vom dach); rauschen, rieseln'; *uoləyta* 'kohista, lirstä | rauschen, rieseln'; Trj. *uəł̄əȳt̄ əv̄e* 'juosta, virrata npeasti (vesi pienessä, jyrkässä puossa, ojassa: ei joessa) | schnell fließen, strömen (wasser in einem kleinen, steilen bach, graben; nicht im fluss). Igei származékai ugyane három nyelvjárásból, lényegében azonos jelentéssel; műveltető alakja a tremjugániban *uəł̄əȳt̄ əv̄e* 'valaa, valutaa (vettä ym. juoksevaa) | giessen (wasser u. a. flüssiges)'.

Az osztják szó tehát csak e három keleti nyelvjárásból ismeretes, melyek — mint erre már más összefüggésben is rámutattam (l. NYK. LII, 135, 192) — nyelv- és néptudományi szempontból egyaránt a legédekesebbeknek látszanak mindkét obi-ugor nyelv nyelvjárásai között. Sajnos, éppen a keleti nyelvjárás-csoportról tudunk legkevésébbet: tanulmányozásához mindössze CASTRÉN nyelvtana, szöveggként pedig csak a KARJALAINEN—TOIVONEN szótárban elszórt példamondatok és kifejezések állnak rendelkezésünkre. Ez utóbbi — tulajdonképpen még földolgozásra váró — nyelvi anyag azonban arra enged következtetni, hogy ezek a keleti nyelvjárások nemcsak sok kezdetleges nyelvi fordulatot és kifejezést, hanem sok ősrégi szemléletnek megfelelő jelentésárnyalatot is megőriztek. Ilyennek látszik most tárgyalt szavunk is, melynek alapjelentése 'a víz lefelé csöpögése, lefelé csorgása', s ez a szemlélet a primitív ember számára úgy látszik lényegében különböző a víz folyómederben való tovahaladásnak szemléletétől (azért teszi hozzá az értelmezés mindig kifejezetten, hogy „nem a folyóban“).

2. Ennek az osztják *uoläyta'* szónak nézetem szerint ízről-ízre megfelel a finn *valua*. Ez utóbbi LÖNNORT szerint azonos értelmű a *valauta*, *valautua* verbum mediummal, melynek jelentése 'gjutás, stöpas, lödas; utgjutás, bli flytande, smälta, flyta småningom, droppa, sköljas, spolás, glida, skrida, utsträckas, utvidgas'; példamondatai közül legjellemzőbbek *vesi valauu sormista* 'dryper ifrån fingrarné' és *vaate valauupi pöydältä* 'duken glider ned från bordet', továbbá *valua* címszó alatt: *vesi valuu vaatteista* 'vattnet dryper af kläderna', *vaate valuu pöydältä maahan* 'duken glider ned från bordet'. Az alapszó *vala-*, a megfelelő transitív jelentéssel 'gjuta, stöpa' stb.¹

A finn szónak eddig a köve kezű etimológiai megfelelőit ismerem: lpK. N. *välle*- 'giessen' (WIKLUND: SUSAik. X, 157), lpV. (FRIIS) *valle* *l*, *valam* 'effundere', Ko. *vālam*, *vālam* 'kaataa, valaa', Pts. *vāll*^a, g. *vāla* 'juontovesi, väylä (koskessa)', T. *vāla*, g. *vālaagi* 'rankkasade' (T. I. ITKONEN. SUSAik. XXXII 3: 58) ~ mDE *valoms*, M. *valāms* 'giessen, vergiessen' (PAASONEN, Md. Chrest. 150, RAVILA: FUF. XX, 84, 116) ~ cser. *belem* 'karistaa (esim. hevonen kauroja maahan syödessään, mies jyviä nütatessaan), valaa l. kaataa maahan juoksevaa ainetta; valaa (metallia) | verschütten (PAASONEN—SIRO, Ost-tscher. Wb.)²

A fölsorolt finn, lapp, mordvin és cseremisiz szavakhoz hangalak és jelentés szempontjából egyaránt kifogástalanul kapcsolható az osztják *uoläyta'*. A kaleti nyelvjárásck szöbelsejei *l*-je finnugor alapnyelvi **l*-re mutat (l. TOIVONEN: Beiträge zur geschichte der fgr. *l*-laute, FUF. XX, 82), s ennek a többi rokonnyelvi adatok sem mondanak ellent. Egyetlen nehézségnek látszik az osztj. Vj. *l*-es adata, ahol ugyanis szintén *l*-t vá'nánk, vö. pl. (KARJ.) DN *pül*, Kr. *pul* 'bissen stb.', V., Vj. *pul*, Trj. *pül*, Ni., Kaz. *pul*, O. *pul*, (PAAS.) K. *pül*, J. *pül* (FUF. XX, 58). TOIVONEN szerint finnugor postalveoláris **l*-nek az osztják nyelvjárásokban *l*, *t* ill. *l* felel meg, míg a V., Vj. *l* finnugor **l*-re megy vissza (i. m. 80). Minth gy azonban a Vj.-ban az *l*-es alakok mellett *l*-esek is vannak (*uoläyta'* stb.), azt hiszem, nem kell nagyobb jelentőséget tulajdonítanunk ennek a szabálytól való eltérésnek. Sőt talán föltehető az is, hogy e *l* tulajdonkép *l* helyett áll.

Alaktanilag a szó — mint a jelentésileg azonos finn *valua* — reflexiv képzősnek fogható fel. Igaz, hogy osztják nyelvtanaink (CASTRÉN, PATKANOV—FUCHS, STEINITZ) leíró szemp ntből nem ismernek *-y*- reflexiv képzőt, de csupán annyit jelent, hogy m o s t nem élő képző. STEINITZ meg is mondja:

¹ A finnségi nyelvek köréből KETTUNEN kételkedve kapcsolatba hozza a finn szöt és vót megfelelőit (*vala*, *valella*) a vót *valo* 'lanta' szóval, l. Vir. 1929: 230.

² Meg kell azonban itt jegyezni, hogy az etimológiaiilag összefüggő szökat tartalmazó szöcikk élén álló *belam* 'karista, putoella (puut, lehdet, oksat etc.); kaatua maahan (juokseva aine). переливаться | abfallen, langsam herabfallen (Bäume, Blätter, Zweige usw.); ausfliessen (Flüssigkeit)' szö után a md. *vél'a*- (bizonyal sajtóhiba *v'el'a*- helyett) van ugyancsak PAASONENTól származó etimológiai megfelelőként feltüntetve. A md. szö nyilván a *vel'ams* 'sich drehen, (geschäftig) herumlaufen' (Chrest. 153), melynél azonban PAASONEN nem utal etimológiai megfelelőre. A cseremisiz szötár utalásaiban mutatkozó ellenmondás valószínűleg úgy magyarázandó, hogy PAASONEN az egyik szöcédula írásakor az egyik, másíknál a másík megfelelősi lehetőséget vetette papírra, s a szötár kiadója nem változtatott ez össze nem hangolt följegyzéseken.

„Archaische Suffixe, die sich nur durch vergleichend-historische Analyse herauschälen lassen, sind hier nicht aufgefunden“ (Ostj. Chrest. 1950, 62. l.). Igaz, hogy sem GYÖRKE, sem LEHTISALO nem említ ilyen osztják képzőt nagy összehasonlító tanulmányában. Mégis azt hiszem, hangtanilag nem volna lehetetlen itt a vogul $-\beta-$ refl. ill., passiv képzőre gondolni, annál kevésbbé, mert az osztják szóképzésben ma is van $w \sim \gamma$ váltakozás inter-dialektikusan, de az egyes nyelvjárásokon belül is (l. CASTRÉN, Versuch 20. l., PATKANOV — FUCHS, Südostj. 30. l., STEINITZ, Ostj. Chrest. 46. l.). Biztosabbat természetesen csak tüzetes anyaggyűjtés alapján lehetne mondani.

3. Végül szeretném itt fölvetni azt a gondolatot, mely ezzel az etimológiával kapcsolatban állandóan kísért: hogy a magyar *olt* 'stingvo, coagulo, repango' (NySz.) ige is ehhez a szócsaládhoz tartozik. Az egyeztetésnek semmi akadálya nem volna, ha CZUCZOR—FOGARASI óta nem gyökerezett volna a nyelvészeti köztudatba, hogy ez igénk az *al*-szik műveltető származéka, hangtanilag ugyan olyan mint a *fal(ka) ~ fölt, hal ~ holt, vala ~ volt* alakpárok. Hangtanilag kifogástalan is ez a magyarázat, de jelentéstanilag nem kielégítő. Különösnek kell tartanunk ugyanis, hogy a föltett eredeti jelentésnek ('elaltat') semmi nyoma nem maradt nyelvünkben. A NySz. adatai a legelső előfordulás óta határozottan a tűz, a láng eloltására, megsemmisítésére vonatkoznak — s ugyanez (nem 'elaltatás', hanem 'megsemmisítés') a jelentése az átvitt értelmű használatnak is: *Reaiok oltiak a gyertiat, A kinek haza meggyulad, ha mindiarast oltany kezdi, meg othattya, A bün oltya és emészti a hitet, Azon mesterkedik, hogy minket el-ólthasson méreg vagy egyéb istentelen uton módon, A kegyetlen tyranusok eloltatván, A testnek szépsége hamar eloltatik* stb., stb. A NySz. adatai közt egyet sem találtam, melyben az *olt* igének 'altat' jelentése volna. Az EtSz. két népnyelvi adata (Gömör és Heves megyéből) — míg csupán két adat — aligha ellensúlyozhatja az egész magyar nyelvtörténet tanúságát.

Ha az *ol-t* valóban a fönti finnugor szócsaládhoz tartozik, akkor eredeti jelentése 'vizet önt (rá), vízzel leönt', amely művelet megsemmisíti, kioltja a tüzet. — Hogy a tűz különböző változataira a finnugorságnak különböző elnevezései voltak, arra a *nap* szó etimológiájával kapcsolatban már föl hívtam a figyelmet (l. MNY. XLV, 151). Nagyon valószínű, hogy a tűznek, ennek az ember számára oly fontos természeti jelenségnek, megsemmisülésére és megsemmisítésére is más-más kifejezést használtak. Azt hiszem, hogy a tűz kioltása a primitív felfogás számára lényegében más szemlélet, mint a tűznek magától való kialvása.

Ha szavunk valóban finnugor kori, akkor (nyelvtörténetünk tanúsága szerint eredeti) 'tüzet oltani' jelentésének kialakulása a '(vizet)önt' jelentésből egészen világos. A folyópartokon hosszabb-rövidebb időre megállapodó kis közösségek nem engedték „kialudni“ a tüzet, inkább nagyon is vigyáztak,

hogy ki ne hamvadjon, mert kezdetleges eszközeikkel igen nehéz lett volna, sőt talán nem is tudtak volna új tüzet gyújtani.¹ Mikor pedig bármi okból előző szálláshelyüket odahagyták, biznyára vittek magukkal fazekaikban a régi tűz parázsából, hogy új telepükön új tüzet szíthassanak róla. Egyes rokon népeknél maig szokás, hogy az új otthont alapító fiataloknak tüzet (s ezzel áldást, boldogulást) adnak a családi tűzhelyből; ugyanakkor nagyon vigyáznak, hogy valaki illetéktelenül el ne vigyen a parászból, mert ezzel elvinné az illető család szerencsését is. Nem lehetetlen, hogy ez a szokás amannak az ősrégi „tűz-, ill. parázs-hordásnak“ gyakorlati célját már elfeledett, jelképpé és szertartássá vált maradványa.² — Ugyancsak a régi szálláshely odahagyásakor került sor a tűz oltására is, ez pedig a folyóparton magától adódóan úgy történt, hogy vizet (épp úgy „tisztának“ tartott dolog, mint a tűz!) öntöttek az immár fölöslegessé vált tűzrakásra.

Hogy ez az 'extingvo' jelentésű *olt* ige azonos-e a 'coagulo' és 'insero' jelentésű *olt* (SzófSz. *oijt*) igével, arra nem tudnék határozott választ adni, de azt hiszem igen. Amint más a kialudt és kioltott tűz, épp úgy más a (meg)aludt és az oltott tej: az előbbi magától jön létre, az utóbbit az ember idézi elő valami idegen anyag hozzáadásával, vö. pl. MTsz. *oltó* (*ótó*, *oijtó*): szer, melyet a tejbe tesznek, hogy megaludjék (szopós borjúk, bárányok, gödölyék stb. megszáritott gyomrából kivett összetúrosodott tejsóval keverve); CsűRY, Szamcsháti Szótár: *oltó*, *outóu* 'sós és borsos ecettel átítatott s azután megszáritott sertéspacal'. (Ennek segítségével oltják, kocsonyásítják a juhtejből a sajtot.) — Az (aludt) tejnek³ „oltással“ való ízesítésétől pedig már csak egy lépés a jelentésbővülésben a fáknak, növényeknek nemesítés céljából való „beoltásáig“.

Mindezek az itt fölmerült gondolatok (melyeket távolról sem tartok véglegesen tisztázottaknak) jellemzően mutatják, hogy még a legegyszerűbb és látszólag minden műveltségi tartalmat nélkülöző szavakhoz is mennyi fejlődéstörténeti vonatkozás fűződhet.

SZ. KISPÁL MAGDOLNA

¹ Hogy az ember hogyan jutott a tűz birtokába: villámcsapás, öngyulladás vagy valami más természetes úton-e, nem tudjuk biztosan. De kétségtelen, hogy még jóval később is, mikor már maga is tudott tüzet gerjeszteni, nagyon vigyázott, hogy ki ne aludjék, mert új tüzet gyújtani fáradságos és nehéz művelet volt számára. Vö. pl. Ebert, *Realex*.

² A tűz egykori, gyakorlati szempontból való őrzésének emléke így, szertartássá váltan, megmaradt fejlett kultúrvallásokban is; példaként elég a legismertebbre, a római Vesta-kultuszra hivatkozni.

³ Kezdetleges fokon — a tejkezeléséél oly fontos tisztaság hiánya miatt — a tejnek ez a megsavanyodott változata az általános, közhasználatú fajta: az édes tejet nem sokra becsülik, l. pl. Suomen Suku III, 155.

Obi-ugor szófejtések

vog. *anas* 'szállítókaraván'.

A vogul szót AHLQVISTnál és KANNISTONál nem találtam. Előfordul MUNKÁCSI szövegeiben: pl. É. *luwin ānāsəl, misiñ ānāsəl* 'lófalkával, tehénfalkával' (VNGy. I, 31) és ugyancsak egy északi szövegben szintén *ānas* alakban, ahol M. 'szánsor'-nak fordítja (II, 96—7). SZILASI tévesen *ānas* alakban veszi fel szójegyzékébe. Megtalálható a szó az északi nyelvjáráson alapuló CSERNECOV-szótárban is: *anas* 'ооо3'. A szó tehát nyilvánvalóan egymásután libasorban haladó állatokat vagy szánokat: szállítókaravánt jelent.

Összevethető vele a más osztyák forrásokban nem szereplő, de KARJALAINEN szótárában megtalálható (53 b) két északi osztyák adat: Kaz. *ānas*, O. *ānas* 'nartenkarawane, renntierzug (ein treiber und hinter ihm gewöhnl. 6—7 narten, vor deren jede zwei renntiere gespannt sind)'.

A vogul szó hosszú első szótagjának az osztyákban szabályosan a főhosszúság felel meg.

A két szó kétségtelenül összetartozik, azt azonban nehéz megállapítani, vajjon az egyezés régi örökségből, vagy pedig kölcsönzésből származik-e.

vog. *zarŋaj* 'rozsa'

A vogul szó sem AHLQVIST, sem MUNKÁCSI, sem KANNISTO eddig megjelent munkáiban nem fordul elő. CSERNECOVNál viszont a következő szavakat találhatjuk: *harŋaj* 'ржавчина'; *harŋajin* 'ржавый'; *harŋajtanŋve* 'ржавет'; *harŋajtim* 'заржавленный'.

Az osztyákban a következő adatokat találjuk erre a szóra: PAAS. Wb. K. *zarz* 'rost', KARJ. Wb. (331 b) Kr. *zārz* 'rost, grüspan (des eisens, des kupfers);' *zārāttā* 'rosten (eisen)'; *zārēŋ* 'röstig'. Ugyanennek a szónak hosszabb, képzős alakja szerepel a következő osztyák adatokban: KARJ. Wb. (339 b) Kaz. *zārŋa* '=*nōlŋ* 'winterrost; „schmutzschicht“ (gelbe eisschicht), die sich von brandigem wasser unter dem eis des flusses gebildet hat'; O. *zərŋā* 'rost; brune innere schicht der birkenrinde'; Kaz. *zārŋā'ŋŋ'*, O. *zərŋā'ŋŋ'*, *zārŋā'ŋŋ'* 'rostig, verrostet (z. b.: messer, flinte)'; Kaz. *z. iŋ'k'* 'jää, jonka alapuollele on muodostunut kuolleesta vedestä likainen kerros'; Kaz. *zārŋā'ittä*, O. *zārŋā'ittä*, *zərŋā'ittä* 'rosten (eisen)'. Az obdorszki és kazimi. tehát északi-osztyák adatokban egy *-ŋā* képző van, amelyre TOIVONEN más nyelvjárásokból ugyan, de számos példát hozott a m. *kōnyök* szó osztyák megfelelőivel kapcsolatban (NyK. L, 455).

Mivel a vogul szóban is megvan a *-ŋai* (osztyj. O. és Kaz. *-ŋā*, *-ŋa*) képző, valószínű, hogy a vogul szó az északi osztyákból való átvétel.

vog. *zaptorka* 'meddő rénszarvastehén'

Vogul adatunk csak a következő: CSERN. *zaptorka* 'неплодоносящая оленья самка'.

Ugyanez a szó megvan az északi-osztyákban is: KARJ. Wb. (327 a) Kaz. *zāptērka*, *zāptōrkā* 'sein lebenlang unfruchtbar, steril (renntier, pferd, weib)'; O. *zāptēr'kā* 'einmal trāchtig gewesen und dann für immer steril geworden (renntier)'.

A szó mindkét obi-ugor nyelvben szamojéd jövevény, mint annyi más, a rénszarvastenyésztésre vonatkozó kifejezés.

A jurák-szamojéd szót LEHTISALO a következő alakváltozatokban jegyezte föl (Rennt. 14—5): „O. Sj. *zāptarkk^a* 'unfruchtbare Renntierkuh', OP. *zābtārkko*, T., U—C. *zāpterkkv*; S. *kāptarokki*, Nj. *kābtarokkāi* id. (zu O. *zāpt* 'Renntierochs' usw.). Dieses Wort bedeutet wenigstens dialektweise speziell eine solche unfruchtbare, abgerichtete Renntierkuh, die schlank und langbeinig ist und besonders schnell läuft.“

A jurák (nyenyec) szó, mint ahogy LEHTISALO is utal rá, a jur. *zāpt* stb. 'Renntierochs' szóval függ össze, ez pedig a O., T. *zāptantš*, Lj. *kāptas*, Kis. *kāptaš* 'kastrieren' (uo. 51) igével.

A rénökör jelentésű szó is megvan mind a vogulban, mind az osztjákban, mint szamojéd jövevény: vog. AHLQV. *xōpit*, *xōpti* 'Wallach (Pferd od. Rennthier)', MUNK.—SZIL. *zāpt* 'rénökör', (VNGy. II, 0617) *zāpt* 'herélt rénszarvas', KANN. (MSFOu. XLVI, 94) FL. *zopt*, Szó. *zōpt* 'verschnittenes renntier od. pferd', CSERN. *hopt* 'бык'. — Osztj. AHLQV. *xapti*, *xopt* 'ua.', KARJ. Wb. 326 b. V. *ḱowtī* 'renntiermännchen; verschnittenes renntierochs'; Vj. *ḱowtī* 'wallach, Kaz. *zoptī*, *zōptī* 'verschnittenes renntier; verschnitten, kastriert (pferd, hund, ochs)'; O. *zāpti* 'ua.'; STEINITZ Chrest.² Serk. *zopta* 'kastrierter Renntierochse'.

Ezt az összefüggést már megállapította az osztják szóra AHLQVIST (JSFOu. VIII, 6), PATKANOV (Szój.) és STEINITZ (Chrest.² 138), MUNKÁCSI (NyK. XXIII, 88), mind a vogul, mind az osztják szót összeveti a szamojéddal, de nem nyilatkozik arra nézve, vajjon átvételről — milyen irányú átvételről — vagy pedig ősi rokonságról van-e szó. A vogul szót a szamojédból származtatja KANNISTO (MSFOu. XLVI, 94).

Természetesen ugyancsak szamojéd eredetűnek kell vennünk az ugyan- ebbe a szócsaládba tartozó KARJ. Wb. 327 a O. *zāβtīdā* 'kastrieren' szót is.
vog. *zant* 'fülszír'

A vogul szót KANNISTO az ősi szókinszhez számítja: (MSFOu. XLVI, 69) AK. (*pāl*) *zāt*, KK. (*pāl*) *ḱāt*, FK. (*pāl*) *ḱānt*, P. (*peël*) *kant*, FL. (*pāl*) *zan't*, Szó. (*pāl*) *zand* 'ohren) schmalz'. Az alsó és középkondai nyelvjárásban denazalizáció történt.

Idevonható még CSERN. *hant* (*palthant*) 'cepa в ушах'.

A szónak pontos hangtani és jelentéstani megfelelőjét megtalálhatjuk az osztjákban is: PAAS. Wb. K. *zānt* 'ohrenschmalz', J. *ḱont*, *pāl-ḱ*. 'ua'. KARJ. Wb. Vj. *ḱon't* 'am boden angeklebter und auf der unterseite etwas angebackener teil der suppe (welcher gegessen wird)'; Likr. *ḱōn't* Mj. *ḱōn't* 'ohrenschmalz'; Trj. *ḱōn't* 'auf dem boden angebackenes (z. b. vom brei; es wird gegessen, denn es ist nicht ganz verkohlt wie das *tāu nḱ'*; Ni. *zūn't* = Kaz., Mj.: Kaz. *pūt* *zō'n't* O. *zōn't* 'auf dem boden angebackenes (subst.) von der suppe auf dem boden angeklebte kruste'.

Mivel a vogulban és az osztják nyelvjárások nagyrésztében is csak 'fülszír' a jelentése, a 'kozma' jelentés bizonyára későbbi fejlemény az északi osztják nyelvjárásokban.

KÁLMÁN BÉLA

¹ LEHTISALO átírását nyomdatechnikai okokból egyszerűsítettem.

Gondolomformán

A NySz. CALEPINUS szótárának magyar értelmezéssel bővített kiadásából idézi az *egyformán* adatot, azonban 1585-i kiadásban az vniformiter fordítása: *Egyaránt, eggyezué(!)* (1137). MOLNÁR ALBERT bibliafordításában azonban előfordul már: Az kúrtnak *egy formán való* hosszú zengése (I. 66). Az *egyforma* összetételre az első adat PÁPAI PÁRIZ latin-magyar szótára (1708): Sunt uno exemplo: *Egy formák*. Nihil est copulatius, quam morum similitudo: Nints nagyobb egység az *egyforma* erköltsnél. CALEPINUSban még -ú ű képzővel fordul elő: vniusmodi — *Egy formaiu* (1138). Ugyanígy *kétformájú, háromformájú, sokformájú, mindenformájú, bikaformájú, jésűformájú, gyöngyformájú, holdformájú, kaszaformájú, kemenceformájú, késformájú*, melyeket ma képző nélkül mondunk, pl. *bikaforma, jésűforma*, stb.

Még érdekesebb a *gondolomformán* alak, amely ragos ige összetétele névszóval. BALLAGI szótárában ez nincs is meg, ellenben SIMONYI-BALASSA már közli: *csak úgy gondolomra, gondolom-formán, gondolom szerint* 'nur aufs Geratewohl, beiläufig, ungefähr'. Érdekes a *gondolomra* alak is: ragos ige névraggal, melyet CzF. így értelmez: 'találomra, hozzávetőleg, gyanítás szerint'. Ilyen az értelmezésben meglévő *találomra* is, melynek értelmezése ugyanott: 'a véletlenre támaszkodva, magát az eshetőségre bízva'. CzF. még *találomszerű* összetételt is idéz 'a véletlenre támaszkodó, az eshetőségen alapuló' jelentéssel, de ezzel az alakkal ritkán találkozunk.

Érdekes azonban, hogy a *formán* a Felső-Tisza vidékén más ragos igével is előfordul, nemcsak a köznyelvi *gondolomformán* alakban, mégpedig 'félíg-meddig; úgy, mintha... volna' jelentésben. Így CsÜRY Szamosháti Szótárában erre számos példát találunk: *Még úgy é fele dült förmánn*: mintha el felé dölt volna. *En eszet uty hallottā formá, hogy Meccetrē't vóyt*: úgy hallottam, félíg-meddig, olyanformán hallottam. *Jött a mestērség, ű is fére állot förmánn*: félíg-meddig félreállott. *Uty szunyóúváltā förmán, de nem aluttam*: félíg-meddig szunyókáltam.

A szatmármegyei származású Móricz Zsigmond regényeiben többször is használja ezt az alakot: Mán esztendeje szekéroznak, hogy adjam vissza nekik [a földet]. Irtás vót, most adjam vissza, mikor a feleségemmel ketten már *kütsztítottuk formán* (Betyár 88). Mikor a tanyaház már *meglátszott formán*, az első lovas egyet füttyentett, mire a másik kettő csodálkozva megállott (Rózsa Sándor I. 88). Mikor másodszer *kerülték formán* a templomot, egyszerre csak nagy harangkongás (I. 359).

Ismeri ezt a kifejezésmódot a debreceni nyelvjárás is: Ott a kovácsműhely előtt *jöttünk-formán* (NyF. XXVI. 21). Érdemes volna megállapítani, hogy ez a szerkezet mekkora területen használatos.

A régi nyelvben a *formájú* mellett a *szabású* szerepelt, pl. CALEPINUSban: fenestralis — *Ablak szabású* (413), serratus — *Fogas, fővez zobasu (!)* (973), cultellatus — *Kés szabású, formaiu* (276), albidus — *Feiér szabású* (49), liuidulus — *Kékes szabású* (609), subturpe — *Rut zabassu* (1022), heluolus — *Halouany színw veres szabasu* (476).

A *szabású* is előfordul ragos igével kapcsolatban: subtimeo — *Felek zabassu* (1022), subinuido — *Maid iriglem zabasu* (1017), subnego — *Meg*

tagadon (!) zabassu (1019), de már igenév: *subdebilitatus* — *Maid meg erőtelniölt zobassu* (1015). Ezek megvannak MOLNÁR ALBERTNél is: *Félecszabásó, Iregylem szabásó*. De mások is, így *Bánom szabásu* — *Suppoenitet, szegyenlem szabásu* — *Supputet, Érzem szabásó* — *Subsentio*; a latin-magyar részben: *Subdubito* — *Kételkedem szabásó, Subintelligo* — *Ertem szabásó, subnego* — *Magtagadom szabásu, Suboffendo* — *Valamennyire megsértem, Bántom szabásó, subputet* — *Széggyenli szabásó*.

Van adat rá összefüggő szövegben is: *Melly zugolodásom mintha meg bosszankodic szabásu az cselédes ember* (Zvonarics, 1626—27, NySz.).

SIMONYI (Nyr. XLVII, 87) kimutatta, hogy ennek a kifejezésmódnak a maradványa a Kiskunhalason följegyzett *tarcabás vmitől 'tart, fél vmitől'* (MTsz.). Orosházán ezt ilyen alakban jegyezték föl: *Tartszabással van 'fél tőle'* (Nyr. XLIV, 332). Szolnok m. Tiszaroffon: *Tarszabáson van tőlem 'tart, fél tőlem'* (MTsz.). S talán ez is idetartozik: *tarcabája van vkinek vkitől*, pl. az asszonynak *tarcabája van az urától* (Pest m. Solt, Nyr. XLVII, 87).

Hasonló szerkezet fordul elő a cseremiszi nyelv kozmogymjanszki nyelvjárásában, ahol a *kañâ, γañâ* 'hasonló, olyan mint, formájú' szócska, amely a többi nyelvjárásokban csak névszóhoz járulhat, ebben a nyelvjárásban igével kapcsolatban is használatos. Pl. *ku-zèn söt kañ-ok* '[már] majdnem fölértek [a folyón]'; *tomâžem-at ka'tškon pata'ren gañ-ok* 'a házát is már majdnem fölette'; *mañan ada'rem kolâ yañ-ok, ñi-ma-yañ toktâr-a't tö'ren a[k] kert* 'a leányom halálos beteg (szó szerint: meghal forma), semilyen orvos nem tudja meggyógyítani'; *ta zemlâ'sta kuvi žân ada'r-ža piš ko'yon çâborâ-ja ô'lân, kolâ yañ-ok* 'abban az országban a király leánya igen nagyon betegeskedett, halálos beteg volt'.

Ez a szerkezet megvan az északi osztjákban is, azonban ott az igealakok voltaképp igenevek. Pl. *al-pêla nêrîlam, îõγδl-îandî tâlem sei mostimam-lamba* 'ha nem csalódom (?), mintha ijideg meghúzásának a nesztét hallottam volna' (PÁPAY: Északi-osztják nyelv tanulmányok, FUF. XV, 145), *çei, îiîlap çui moyi-sâ uâtli-igi ârdammêu-lamba-sâ, luβlî çâβ pitmân-lamba* 'hej! apátlan emberfia Vatli-öreg, ha jól látjuk, mintha evezőtlen csónakba estél volna!' (135), *nañ ârdân îâxna yêramdî-kêmat ant oldâl-lamba* 'magatokforma néptől lebíráthatók mintha nem lennének' (143), *mvs-çozen êuelt nîrînan pâ-ši űugállada-lamba* 'a támaszték mellett a két gerenda megint olyanformán van, mintha le akarna szakadni (tk. törni)' (95), *ma çorem vêram, najen-orűen nonsâl-ki piűas, joγo-ki tōti vêromsen, kuš jem ôs, tamidi si velűem-lampa* 'az én alakomat megcsinálták, ha jó szellemed úgy akarja, vissza tudod hozni, bizony jó volna, így szinte megöl [a fájdalom]' (ONGY. 172). Vö. KARJALAINEN-TOIVONEN *O i lâmbâ*, Kaz. *î-lâmbâ*, Kr. *atâ'ütâ'mp³, at'â'ütâ'p*, DT *aiðâ'mB³, adâ'üðâ'mB³*, DN *aitâ'mB³, idâ'ütâ'mB³, ai-aiðâ'ütâ'mB³*, Kaz. *îz'z'â'mBî*, 'gleichartig, gleich', Kaz. *mô î'â'mBî*, Kr. *mattâmp³*, DN *mât'tâ'mB³* 'was für ein', Kaz. *nošâ-(î) nõüî* 'lumennäköinen, valkoinen kuin lumi' (hófehér, fehér, mint a hó'), Ni. *tâmp³* 'ähmlich' (1074).

Ágyat vet

Az ágyat kétféleképpen vetjük. Ha lefekvésre készítjük elő, akkor ma inkább azt mondjuk: *megveti az ágyat*. Ha pedig felkelés után rendbe akarjuk hozni az ágyunkat, akkor *bevetjük az ágyat*. Ez a kifejezés azonban csak újabban keletkezett, amióta eszünkbe se jut arra gondolni, hogy mi volt eredetileg az *ágy*, s miben állt az *ágyvetés*. Régen csak azt mondták: *ágyat vet, ágyat megvet*. Pl. Ennek csak szép asszony s *vetett ágy* kell (Decsi). Az isten maga kezével puhította és *veti ágyát* betegének (Pázmány). Csak azok vannak jobb rendben, kiknek a szerencse *vetett ágyat* (Baróti Szabó). — Meg tisztéhgya vala az betegöknek ő ruhájokat és *megveti vala ágyokat* (Margit-legenda). Mentül nagyobb csendességgel lehet, a nyugovásra *ágyokat megvessék* (TörtT.² 1:158). Még akkorban Bethlen G. szintén *jól vetette meg ágyát* dolgának (Pethő) NySz.

De hát miért *vetünk ágyat*? Hisz a *vet* ige jelentése: 'dob'. Hogy jelenthet egy 'dob' jelentésű szó annyit, mint 'elkészít'?

Hogy a dolgot megérthessük, ismernünk kell az *ágy* nevű bútordarab történetét. Az nyilvánvaló, hogy ágya csak azóta van az embernek, amióta háza van. De akkor sem aludhatott mindjárt ágyban. Tudjuk, hogy a kemence teteje, a kemence körül levő padkák, s a földre szórt szalma is hálólhely volt. Arany János Családi körében is: „Majd a földre hintik a zizegő szalmát... S átveszi egy tücsök csendes birodalmát“.

A *vacok* szó jelentése CzF. szerint: 1. némely négy lábú állat fészke, pl. kutya, macska, egér, nyúl vacka; 2. szélesebb értelemben: alom, ágy, fekvőhely. A MTsz. szerint a népnyelvben 1. alom; 2. négy lábú állat hálólhelye, fekvőhelye, búvóhelye, tanyája; 3. (szegényes, silány, rendetlen, piszkos) ágyforma fekvőhely, (tréf. gúny.) ágy; *vacok* 1. almoz, almát igazgatja (a disznó, mikor fiadzani készül); 2. fekhelyet készít a földön, *ágyaz, ágyat vet*.

A padok, lócák is fekvőhelyek voltak. Ezeket is meg kellett vetni hálásra, mint az ágyat, vagyis leteríteni pokróccal, takaróval. WICHMANN moldvai északi csángó gyűjtésében közöl egy Szilveszter-esti dalt, melynek eleje így hangzik: *Keljetek fel, bojérek, gyűjtsátok meg e gyortyákat, nyisszátok ki ez ejtőkat, vesszétek meg e padakat!* (Y. WICHMANN'S Wörterbuch des Ung. Moldauer Nord-csángó- und Hétfaluer Csángó-dialektes 212).

A sátorlakó népek, mint ismeretes, gyékényen, szőnyegen, állatbőrön hálnak. Nyelvünkben is nyoma van annak, hogy az *ágy* eredetileg nem a bútordarabot jelentette, hanem csak az ágyneműt. Így Tolna megye Báltán azt mondják: *Sok fehér ágya van. Kiraktam mind a zágyat a hátúsú házbú* (MTsz). Az *ágyciha* pedig 'a párnára, takaróra, dunyhára húzott vászontok' (Zala m. Túrje, Sopron m. Horpács, Veszprém m., Abaúj m. Vilyi pusztá, Rimaszombat) MTsz.

A magyar *ágy* szónak rokonnnyelvi megfelelői se bútordarabot jelentenek, hanem azt a holmit, ami ágyneműül, fekvőhelyül szolgál. Pl. a zürjén *vol* szó, amely pontos megfelelője a magyar *ágy*-nak, az egyik nyelvjárásban nemezt jelent, a másikban rénszarvasbórt, a harmadikban pedig már fekvőhelynek kiterített rénszarvasbórt. Ugyanez a szó van meg a *vol-pas*, permi

ol-pas összetételben, amely már ágyat jelent, a második tag jelentése azonban 'prém' (WICHMANN—UOTILA).

A zürjén *vol* szó származéka a *vol s, volēs* 'Brandsohle, Unterlage, Streu'. Ennek pontos megfelelője a votják (MUNKÁCSI) S. *valäs*, G. *wal'äs*. (WICHMANN) G. M. *uales* 'ágy, derékalj, matrác', s a cseremisiz U. CÜ. JT. *bak'xš* 'fekvőhelyül szolgáló, leterített hely; az a ruhadarab, amelybe a csecsemőt csavarják; alom az istállóban a barom alatt'.

Az *ágy* tehát eredetileg nem bútordarab volt, hanem csak az, amire feküdtek, amit a földre, padlóra, padra, kemencére terítettek. Tehát amikor az ágyat megvetették, valóban ledobták, levetették az „ágyneműt”, mint ahogy az állat alá almot vetnek. A NySz. Mátyás Flórián után Csáktornyai Mátyás „Római főasszonyok perlése” című, 1599-ben megjelent művéből idézi: Vagyon, lovatok alját ki megvesse, az ő állásában ki megtörlegesse.

Sőt, hogy a *vet* igének 'terít' jelentése is volt, bizonyítja, hogy a régi magyar nyelvben azt is mondták: *Meg vetem az asztalt*: *sterno mensam* (Comenius). Mikoron *az asztalt meg kezdik vetni*, az tárgyerokat csattogattják (Mesés-könyvecske, 1629) NySz. A latinban is *sternere lectos: Ágyat vetni* (PP).

A cseremisizben P. B. MK. UP. UJ. CÜ. CK. Cs. *šare'm, M šare'm, JT. ša'rem, JO. V. K. ša'rem* 'kiterít, tereget, kiterjeszt, szélesít'. CÜ *βà'k'šám šare'm mala's* 'fekvőhelyet készítek alvásra', CK *βastāšēm šarem malaš* ua.; JT. *βè'rām ša'rem ma'laš* ua. (*βer* 'hely'), K. *βà'rām ša'rem ama'laš* ua. (*βār* 'hely'); JT. *tüšà'kâm ša'rat* 'leterítik a derékaljat'; CÜ. *ò'lâmâm šare'm im'ne dol dūmala'n* 'szalmát terítik a ló lába alá'. A szó a csuvas (PAASONEN) *sar-* 'elterjeszt, kiterít, szélesít' átvétele. A csuvasban is *virân s. 'ágyaz' (virân 'hely; ágy')*.

Nyelvünkben, de a rokonnyelvekben is, nem ritkák az olyan szavak, amelyek egyben főnevek is, igék is. Ilyen az *ágy* szó is. A népnyelvben az *ágy* ige jelentése: 'ágyásol, gabonakévéket cséplés vagy nyomtatás alá a szérűre tereget' (Háromszék m. MTsz., Szamosháti Csúry). A NySz. magára az *ágy* igére nem közöl adatot, de régiségét bizonyítja László Pál 1720-ban megjelent Petrarcha a szerencséről című művéből idézett *ágyás* szó, mely az *ágy* ige származéka: Kasokban méheid, *ágyásokban* veteményid. Az *ágyás* származék a népnyelvben nagy területen használatos, s ez szintén bizonyítéka a szó régi voltának. A MTsz. az *ágyás* szót a következő jelentésekben közli: 1. cséplés vagy nyomtatás alá leterített gabonakéve-rakás (Balaton mell., Veszprém m., Kiskúnhalas, Nagykovács, Cegléd, Mezőtúr, Zemplén m. Szürnyeg; Csúry Szamosháti Szótárában is); 2. rakás (pl. egy *ágyás* tapasztósár Tiszadob); 3. veteményágy (Kiskúnhalas, Háromszék m.); Csúry Szamosháti Szótárában még: 4. fonásra alkalmas rendbe tépdesezt szöszesomó (vö. *ágy* 'tincsekre tépve fonásra alkalmas rendbe szed (szösz)'). Nagyon érdekes a Szamoshátról közölt szöszesomó az *ágyás* szóval kapcsolatban: *Úty tapotnak rájta, mint az ágyásonn* (pl. szétdobált holmin, ruhán lábbal járnak). *Ojan ez az ágy mint az ágyás*: összerugdalt rendetlen.

Az *ágy* szó csak a magyarban lehet egyben ige és főnév pontos megfelelője; mint láttuk, a zürjénben csak főnévül használatos, a votjákban meg csak igeül: (MUNKÁCSI) S. *val-* G. *wal-*, (WICHMANN) *ual'mi* 'terít, fölterít, kiterít,

szétterjeszt (lepedőt), megterít (asztalt)', *tışak* v. *valäs valini* 'ágyaz, ágyat vet, kiteríti a derékaljat'. A zürjénben a származékszóból képeztek igét: *volšalni* 'ausbreiten, betten, belegen, bedecken', 'zum Bette einrichten'; *volšašni* 'mit Ausbreiten, Betten beschäftigt sein', 'sich ein Bett machen'; L. *volšedni* 'ausbreiten od. betten lassen', I. *volšedni* 'ausbreiten, betten, belegen, bedecken'.

A cseremiszb en a származéksz ó nemcsak főnév, hanem ige is: M. *ba'ksam*, P. B. *bakša'm*, U. CÜ. *bak^xša'm*, P (GENETZ) *bažsam* is, JT. (ritka) *ba'k^xšam*, JO. V. K. *ba'k^xšam* 'kiterít, leterít'; B. *bakšam tüşäkäm* 'derékaljat teríték le'; MM. *tüşäkäm bakša'm mala's* 'leteritem a derékaljat aludni'; CÜ. *ba'k^xšäm bak^xša'm mala's* ua.; UP. *ba'k^xšäm bak^xše's küβār ba'kō mala's* 'ágyat vet a padlóra aludni'; M. *ba'kššäm bakša'm 'ágyat vetek'*; P. *ba'kššäm bakša'm* ua.; MM. *ba'kššäm bakša'm mala's*; V. *ba'kššäm ba'kššäm*; UP. *poštrāšäm bak^xša'm ombākē* 'nemeztakarót teríték a lócára'; JO. *bi'taş pā'rtāšäm ba'kššäma'laš!* 'az istállóba teríts nemeztakarót aludni!'; V. *me'stäm ba'kššäm (kņ'ber βu'län)* 'ágyat vetek (a padlóra)'; JT *βè'räm ba'kššäm* 'ágyat vetek' (ritka); CÜ. *ba'štšäm šare!* 'vess ágyat!'; M. *òlāmäm bakša'm βi'ššäš imüälän kijä's* 'az istállóban szalmát teríték a ló alá'; MM. *sōrākklaklän mala's òlāmäm bakša'm* 'a juhoknak szalmát teríték aludni'; UP. *òlāmäm bak^xša'm βi'šä's* 'almot (tk. szalmát) teríték az istállóban (a lovak alá)'; CÜ. *βōlākklän šare m' dol dumalanže ba'kšššäm* 'a baromnak almot teríték a lába alá'; JO. *òlāmäm ba'kššäm βō'lākklän* 'a baromnak almot vetek'; M. *küβāräm bakša'm* 'padlózok'; K. *käβèräm ba'kššäm* 'padlóz; hidat épít'.

BEKE ÖDÖN

Cseremis z *arāptāš*

Az *arāptāš* egy cseremis z erdei szellem neve. Én a csebokszári és az egyik joskar-ola-i (rég en Carevokoksajszk, Krasznokoksajszk) nyelvjárásban jegyeztem föl, a Kükšnurból való nyelvmesterem elbeszéléseiben. A szó SZILASI szótárában nem fordul elő, pedig már REGULY följegyezte: *araptes* 'Waldgeist' (NyK. IV, 439). Viszont azokban a joskar-ola-i nyelvjárásokban, amelyeket PORKKA és WICHMANN tanulmányozott, az erdei szellemnek ez a neve nem ismeretes: nekem is volt alkalmam egy ilyen nyelvjárást is tanulmányozni, abban én sem jegyeztem föl. Ebből az is következik, hogy az a nyelvjárás, ahonnan REGULY följegyzései származnak, nem azonos PORKKA és WICHMANN nyelvjárásaival, hanem azzal, ahonnan az én egyik nyelvmesterem származik. HARVA (Holmberg) sem emlí t erről a területről ily nevű erdei szellemet. Megvan azonban VASZILJEV szótárában, aki azonosítja a *tarβēlōš*, *tarγēlōš*, *tarmēlōš*, *kēltēmaš*, *jakšēβaj*, *jekšük* nevű szellemekkel s 'нечистая сила, леший' szóval értelmezi. LEWY szövegeiben is előfordul *araptes* alakban (Tscheremissische Texte I. 13, 15) 'Waldteufel' jelentésben. Ő egy szarapuli baskir elbeszélést is följegyzett, amelyben a szó *araptis* alakban fordul elő (uo. 64). Nézetem szerint a baskirba a szó a cseremiszből került. A cseremis z szó valószínűleg kazáni-tatárból származó *apratem* 'akadályoz, megzavar' ige participiuma, tehát *arāptāš* hangátvetés útján keletkezett *apratāšo* alakból, s eredeti jelentése 'zavaró, akadályozó' volt.

Cseremisiz *tarfáltás*

Szintén egy erdei szellem neve. Ez a név már nagyobb területen van elterjedve; én a következő változatokban jegyeztem föl: JT CCs UJ B *tarfáltás*, CK *tarfáltás*, CÜ *taryáldás*, UP US M *tarmáltás*, USj *tarmátás*, BJp *tärbáltás*. Képzése azonos az *arâptás*-éval, tehát valószínűleg ez is eredetileg igenév volt. Véleményem szerint a szó összefügg a csak TROICKIJ-nál előforduló *taryâktarem* 'удерживаю против желаня, одолеваю'; 'visszatart, erőt vesz rajta' (SZILASI) igével. A szellem nevét SZILASI szótára szintén nem közli, ellenben ez már megvan HOLMBERG-NÉL. (Die Religion der Tschermissen 54).

Cseremisiz *opkân*

Az *opkân* vizi szellem, igen nagy, vastag, elnyeli a csónakot a bennülőkkel együtt. Ebben a jelentésben csak a joskar-ola-i nyelvjáráshoz tartozó Kükšnurban ismerik. Más nyelvjárásokban is használatos a szó, de más jelentésben. Így M BJp *bü-t-opkân* 'örvény', BJp *malünde-opkân* 'szakadék'. Egyik szótárunk sem közli. A szó tatár eredetű: vö. kazáni-tatár (BÁLINT) *upkîn* 'nagyétű, falánk szörny; örvény, mélység'; (RADLOFF) *upkyn* 'Untiefe, Strudel, Schlucht, Sehlund; Vielfrass, Fresser', (GIMADIEV, GAZIZOV, DAULEJ, TARASZOV) *upkân* 'пропасть, провал; водоворот, пучина, омут'; ojrot (BASZKAKOV, TOSCSAKOV) *opkân* 'волна, водоворот, пучина', teleut. (RADLOFF) *opkun* 'Wasserwirbel', mizsér (PAASONEN) *opkîn* 'Vielfrass', csuvas (PAASONEN) *vupkân* 'szélben járó falánk szörnyeteg, mely betegségeket okoz'; *vupkân-lâ-anžärt* 'valamely még az előbbinél is rosszabb szellem' (*anžärt, ânžärt* 'olyan betegség, mely abból ered, hogy az ember veszekedők v. pörlekedők közelébe jutott; tünetei főfájás és hányás', (MÉSZÁROS) *vupken, upken, vopken* 'szakadék, örvény; régi gonosz szellem, amely néhány veszedelmes betegséget okoz, mint örültséget, elmebajt' (A csuvas ősvallás emlékei 47), (ZOLOTNICKI) *vopkyn* 'Wasserwirbel, Abgrund'. Alapszava: kazáni-tatár (BÁLINT) *up-, ub-* 'elnyel', csuvas *vop-, vub-* 'einsaugen, verschlucken'. A szó a kazáni-tatárból átment az erzä-mordvinba is *opkan* alakban, 'ein gefressiger Mensch, Vielfrass; gefräßig' jelentésben (PAASONEN: JSFOu. XV, 2: 41).

Cseremisiz *puraks*

A szót REGULY jegyezte föl, s BUDENZ Cseremisiz szótárában közli vogul értelmezéssel: *kajtne kum* (NyK. IV, 440), amit SZILASI Cseremisiz szótárában *xajtne xum*-nak ír át, és 'leánykérő'-nek fordít. SZILASI a *pürem* 1. 'ráncol' igére utal, de tkp. a *pürem* 2. 'rendel, elhatároz' igét akarta kapcsolatba hozni a szóval, hisz ott idézi TROICKIJ-ból a *purás-wate* 'leánykérő asszony' szót. Én a következő nyelvjárásokban jegyeztem föl a szót: JT *purás*, Cs CK *puás* (-*mari*, -*bate*), CÜ *pürás*. A lakodalom egyik fontos személye. A vőlegény bátyja és ennek felesége, vagy sógora és ennek a felesége, ezek hiányában egy pénzt adó gazdag ember és a felesége. Ők mennek el a lakodalom előtt *puás*-pálinkát itatni. Ő viszi ki a leányt és a ruháját, s mikor haza mennek, ő ülteti föl a menyasszonyt és a vőlegényt a szánra vagy szekérre, s viszi haza. A vőlegény házában a *puás*-asszony köti be a menyasszony fejét. Mikor az esküvőre mennek a templomba, ő segít a leánynak és tanítja. A szó-

nak semmi köze sincs a SZILASI fősorolta igékhez, hanem a K JT *pujër*, JT *pur*, JO *pürä*, V *pür?*, CK Cs *puřo*, UP *pürä*, MK *pur* \circ , M *purö*, CÜ UJ B P *pürö* 'méhsör, mézesital, mézzel erjesztett sör' szó származéka, mert a *puřař* verte csapra a hordót, amelyben a völegény hozta malátából főzött és a padló alatti helyiségben vagy a pincében tartott méhser volt (vö. VASILJEV: Marij Muter, HÄMÄLÄINEN: JSFOu. XLIV, 1: 75). Méhsör helyett sört (U *püräř-pura* 'püräř ör-' (WICHMANN, MSFOu. LIX, 40), vagy pálinkát is ittak (CK *puřař-araka* 'puřař-pálinka', saját följegyzésem).

BEKE ÖDÖN

Egy régi csuvas jövevényszó a cseremiszbén

Az egyik urzsumi nyelvjárásból való szövegközlésében a következő mondat fordul elő: *ti ð'ðð' ðlâma's bê râm mà nât ððð-karma-n* (MSFOu. LXXVI 4). Ennek német nyelvű fordítása így hangzik: 'Diesen Wohnort der Wotjaken nennt man Wotjakentasche', vagyis: 'a wotjákoknak ezt a lakóhelyét wotják zsebknek nevezik'. RÄSÄNEN könyvemről írt ismertetésében (Nyf. LXVII. 122) rámutatott, hogy az odavaló cseremiszek a *karman* szónak csak az oroszról átvett 'zseb' jelentését ismerik, noha a szó eredetileg nem orosz, hanem csuvas eredetű, s eredeti jelentése 'vár, erődítmény' volt. A *karman* 'Festung' szó a csuvasban is elavult (FUF. XXIV, 48). A cseremisiz szó megvan VASZILJEV cseremisiz szótárában is: *karman*, or 'крепость', a VASZILJEV és MITJUKOV szerkesztette orosz-cseremisiz szótár közli a szó hegyi-cseremisiz *kärmän* alakját is. RÄSÄNEN nem vette észre, hogy a szó már RAMSTEDT Bergtscheremissische Sprachstudienjének szótári részében is előfordul, még pedig Nizsnijnovgorod város *u-yarman* nevében, ami szószerint azt jelenti: 'új vár', tehát az orosz Novgorod fordítása. Ezt a városnevet én is följegyeztem egy mesében: *nə-nə ku-zen ki-ät u-yarman ala-škə* 'ők (a folyón) fölmennek Nizsnijnovgorod városába'; *pış 'ja-žon kà-šet u-yarman ala-šet* 'nagyon jól járkálnak N. városban'.

Ebben a városnévben tehát a *karman* szó megmaradt eredeti mélyhangú alakjában, tehát nem hangzik *kärmän*-nek, mint a VASZILJEV—MITJUKOV-féle szótárban.

Azonban ennél sokkal érdekesebb, hogy ugyanebben a mesében a városnak *u-yarmak* nevét is följegyeztem: *u-yarmak ala-škə mi' en šö-da* 'Nizsnijnovgorod városába értek (ti)'. El szerint, ha nem íráshiba, amit most már nem tudok megállapítani, akkor két alakja is volt a 'vár' jelentésű cseremisiz szónak: *karman* és *karmak*. A csuvas *karman* a (ASMARIN) *kar-* 'aufmachen, aufsperrén; umgeben, umzäunen', (PAASONEN) 'ausbreiten, aussperrén' ige származéka. Ugyanebből az igéből származik a VASZILJEV szótárában közölt *karmak* 'кошелек для денег' ('Geldbeutel'). A csuvasban viszont *karman* is jelent erszényt (RÄSÄNEN, FUF. XXIV, 49). Tehát a *kar-* igének mindkét származéka megvan *-man* és *-mak* képzős alakban. Természetesen fontos volna megerősíteni mindkét szónak *-mak* képzős alakját újabb adatokkal.

BEKE ÖDÖN

Szalad

Szalad szavunk rokonításának hosszú története van. BUDENZ (NyK. VI, 421—2) a cseremisiz *šilam* 'elszaladni, megszökni' igével egyeztetette. BUDENZnek ezt az egyeztetését fogadta el DONNER is (Wb. I, 185). Maga BUDENZ azonban később megváltoztatta nézetét és az említett cseremisiz szót a magyar *siet* igéhez kapcsolta (MUSz. 341), a *szalad* etimológiáját pedig az egész finnugorságra kiterjesztette (MUSz. 272). Itt közölt újabb szófejtése szerint a *szalad* ige *szal-* töve a *száll* igének alakváltozata. Mind a *szal-*, mind a *száll* igető egy korábbi **s8gl* féle alakból fejlődött. Ez a feltételezett **s8gl* ige már származékszó, egy **s8g*-tőnek továbbképzése. Ennek a **svg*-tőnek megfelelői a rokonyelvekben: fS. *saa* 'venire, advenire, adipisci, accipere', továbbá a finn *suunta* 'irány' szó *suu-* töve; md. *sa-*, *saje-* 'kommen'; cser. *šu-*, *šo-* 'pervenire, assequi'; zürj. *set-*, votj. *sot-* 'geben, hingeben' causativ alakok, osztj. *sogopt* 'fizetni'. Ennek a kikövetkeztetett **svg*-tőnek számo. származéka él a különböző finnugor nyelvekben: fS. *sattu-* 'wohin geraten zufällig treffen', *suhta* 'Wegrichtung', *soitta-* 'pellere, fugare', *suku* 'generatio succedanea', stb.; vogulból idevonja a *suos-* 'sich wenden', *söses* 'Mitgift, Erbschaft', *soxti* 'vorüber', *čovlet* 'beginnen, werden', *šulimt-* 'kriechen', *šulent* 'schleichen' stb. szavakat. Mai tudásunk alapján világos, hogy BUDENZ összeállításában ebben a formájában nem felelhet meg a valóságnak, hisz még egy nyelven belül is számos olyan szót próbál kapcsolatba hozni egymással, melyek sem hangalak, sem jelentés szempontjából vehetők egy kalap alá. Az összehordott vegyes anyagban azonban — mint BUDENZnél annyiszor tapasztaljuk — akad használható is. Megemlítenéd még, hogy a *szalad* ige *-ad* végzetét BUDENZ gyakorító képzőnek (illetőleg képzőbokornak) magyarázza (UA. 24—5).

A MUSz. megjelenése után DONNER is módosította korábbi nézetét, Némi változtatással elfogadta BUDENZ tanítását, s a maga részéről a *souta*- 'evezni' igét is a *szalad* családjába vonta (Wb. II, 40).

GENETZ (Vähäisiä kirjelmiä XXIII/1, 8) a *szalad* igét a lapp *čuöddet* 'feminam circumcurrendo quaeritare (de rhenone mare)' igével egyeztetette. GENETZ szófejtését kiegészítette SETÄLÄ (NyK. XXVI, 385). Szerinte ide tartozik a finn *suota* 'grex equarum in venerem ruentium', *suotia* 'coitum appetere ut equa' szó; a finn és lapp szónak a magyarral való összetartozását azonban nem tartja kétségtelennek. Szófejtését később is közreadta (Nyr. XXVI, 5 és FUF, II, 261), ezeken a helyeken azonban már nem közölte a magyar szó idetartozására vonatkozó aggályát.

Jelentéstani szempontból a finn *suota*, lapp *čuödde*, magyar *szalad* egyeztetés ellen nem tehetünk kifogást. A 'sárlik, párosodik' fogalmat igen sok nyelv 'szalad, fut' jelentésű igével fejezi ki. Így pl. a magyarban *megfut* 'taurum appetere, rindern', *futatik* 'párosodik, üzekedik', *futos* 'bikát kíván'; *üzödik*, *üzekedik* 'ua.', vö. MELICH: MNY. XXXIV, 283—4. SETÄLÄ idézi a német *läufisch* szót, amely a *laufen* ige származéka.

A kutatás során felmerült az a lehetőség is, hogy a *szalad* szónak távolabbi kapcsolatai is vannak. Így DONNER (Wb. I, 185) és ERDŐDI (Nyr. LXV, 125) indogermán, SZILASI (NyK. XXX, 26) pedig rokonyelvi adatokon kívül

örökségi szavakkal hasonlította. SZILASI i. h. SETÄLÄ egyveztetését nem fogadja el, hanem a *solua, soljua* 'tompá hanggal mozog' finn igét hozza helyette javaslatba. Egyébként a többi kutatók általában elfogadják SETÄLÄ szófejtését, így GOMBOCZ is a magyar mélyhangú *i*-ről szóló tanulmányában (MNy. XVI. 115).

Az alábbiakban *szalad* szavunkra vonatkozó saját szófejtésemet adom elő. Véleményem szerint hangtani és jelentéstani szempontból egyaránt kifogástalan megfelelői vannak az obi-ugor nyelvekben.

Az osztjából szerintem a következő adatok tartoznak ide:¹

(KARJ—TOIV.) DN. *sayittä* 'galoppieren, springend laufen (Pferd, Hund); Trj. *sāyā Atāʷ* 'galoppieren, im Galopp laufen', *sāyā Aām*; *sāyā* (praes.-fut.) *sāyā Ašām*; *sāy Aām*; *sāy Aā* (imperat.): *sāyā Ami'n mātāʷ* 'mennä laukkaa'; Ni. *sāyā t mātā* 'flott galoppieren (Pferd)'; Kaz. *sāyā Ati* 'galoppieren, schnell, flott nicht mit Sprüngen galoppieren (Pferd)'; *sāyā AAA*, *sāyā A*, *sāyā Aman mātā* 'laukata (hevonon)'; *sōyā Aman man A* 'menee laukkaa'; *sāyā Amn mātā* 'laukata sujuvasti (hevonon)'

D.N. *sāyātānā* 'mit grossen Schritten, im Galopp gehen'; DT. *sāyātā* 'id.'; V, *sāyālta* 'galoppieren, springen'; *sāyāltāyāl* (pres.); *sāyālta! sāyāl-tēmīn mānyāl* 'laukkaa (poro, hevonon); Vj. *sāyālyntā* 'galoppieren, im Galopp laufen (Pferd, Wild)'; *sāyālyntāyāl*, *sāyālyntāyāl*. -s; Trj. *sāyā Atātāyē* 'galoppieren lassen, im Galopp fahren'; *sāyālyntāyāl mātāyā* 'ajaa laukkaa'; Kaz. *sōyā Atati* 'flott, nicht mit Sprüngen galoppieren' — (PAAS.—DONN.) *suulam*, *sūellam*, *soylā* 'galoppieren'.

A felsorolt példákban mutatkozó *sāyāt-*, *sāyāl-*tő kifogástalanul egyeztethető a magyar *szal*-tővel. Az osztják szókezdő *s-* és a magyar *sz-* egyaránt **s-* hang folytatói, az osztják *t*, *l*, *A* hang ősoosztják **l* hang képviselői, vö. TOIVONEN: FUF. XX, 47 kk. Az osztják nyelvjárásokból idézett *sāyāt-*, *sāyāl-* tövekben egy *γ* elemet is találunk, amelynek a magyarban nincs nyoma. Hasonló osztják-magyar, illetőleg osztják-vogul-magyar hangviszonyra (osztj. *γ*, vog. *γ* ~ magy *o*) számos példánk van, Ilyenek többek között: magy. *halad*, osztj. *χōyā A*, md. *koʷgə-*, fS. *kulke-*; magy. *szalu*, osztj. *sūyāl*, fS. *salva-*: — magy. *mell*, osztj. *mēuāl*, md. *melke*, fE. *mālv*: — magy. *toll*, osztj. *toyl*, vog. *toyl*, md. *tolga*. Ezekben az esetekben (a példák száma szaporítható lenne) az obi-ugor nyelvek **kl*, **γl* hangkapcsolatának a magyarban rövid **l* magánhangzó felel meg, a finn-permi nyelvekben pedig többnyire *lk*.

SETÄLÄ (SUSAik. XIV/3, 7) és nyomában többben, így pl. SZINNYEI (MNy. XXII, 316) azt tartják, hogy ezekben az esetekben a távolabbi rokonnyelvek őrizték meg az eredetibb hangállapotot, az obi-ugor nyelvekben pedig hangátvetés történt. Mivel a magyarban az *l* hang előtt nyoma sincs *k*, *γ* hangnak vagy ebből fejlődött magánhangzónak, viszont néhány esetben az *l* után a ragos képzős alakokban *v* hangot találunk, pl. *falva*, N. *tolvas*, többen (pl. SZINNYEI i. h.) arra következtettek, hogy a magyar *lv* is eredetibb **lk* vagy **ly* folytatója. Eszerint a magyar hangtani szempontból a távolabbi rokonnyelvtelje mutat egyezést, amiből az következik, hogy az eml-

¹ KARJELAINEN ÉS PAASONEN átírását egyszerűsítve közlöm.

tett hangátvetés nem az ugor nyelvegység korában, hanem a magyarság kiválása után történt meg. — Ezzel szemben HORGER (MNY. XXIII, 497 kk.) azon a véleményen van, hogy a hangátvetés már az ugor korban megtörtént s a magyar alakok magyarzatában is eredetibb * γ -ból kell kiindulnunk. Tételét azzal igyekszik bizonyítani, hogy a magyarban a szó belsei *ay*, *eü* féle kettőshangzókól nemcsak hosszú magánhangzó, *ó*, *ö* fejlődött, hanem mássalhangzó előtti helyzetben gyakran rövid magánhangzó, *a*, *e* is, pl. **say* > só, de összetételben *Sajó*, **dzsisznay* < *disznay* < *disznó*, de: *Disznajó*. Hasonló hangváltozás történt az *sz*-szel bővülő *v*- tövű igéknél. Ezeknek a tövében megjelenő *v*- elem finnugor *(*k* ~) * γ folytatója; a magyarban a γ -ból *u*, *ü* lett, mely az előtte levő magánhangzóval kettőshangzót alkotott. E kettőshangzóból bizonyos esetekben hangszabályszerűen hosszú magánhangzó fejlődött, de gyakori az is, hogy a kettőshangzó (* γ hangból fejlődött) *u*, *ü* eleme nyomtalanul kiesett s így ma rövid magánhangzó van a várható hosszú helyén, pl. *tehet*, *ihat*, *itat*, *vitel*, stb. Ennek alapján feltehető, hogy a *halad*, *mell*, *toll* esetében is az *l* elől tűnt el a γ hang. MÉSZÖLY a *falva*, *tolvas* alakok *v*-jét korábbi tövégi magánhangzóból, *u*-ból próbálja megmagyarázni (MNY. XXIV, 28 kk.).

Bármelyik elgondolást is fogadjuk el, kétségtelen, hogy az osztják *χōγāl* ~ magyar *hal(ad)* és a többi idézett példa mintájára az osztják *sayāl*- magyar *szal(ad)* megfelelés hangszabályszerűnek tekintendő.

Vizsgáljuk meg az osztják szó vokalizmusát. KARJALAINEN és PAASONEN fent idézett adatainak hangtörténeti értékelésekor természetesen figyelembe kell venni STEINITZ-nek azokat a megjegyzéseit, amelyekben KARJALAINEN és PAASONEN hangjelölését bírálja (OstjVok. 11—32 és egyebütt az egyes magánhangzók és magánhangzováltakozások során). — Az alábbiakban a KARJALAINEN, PAASONEN-féle komplikált és a STEINITZ-féle egyszerűbb átírás különbségeire nem térek ki.

A felsorolt adatokban az első szótagban a következő magánhangzókat találjuk: A keleti nyelvjárásokban: V., Vj. *a*; Trj. *ā*, *i*, *u*; J, (PAAS.) *a*, *i* (= PAAS. σ); a déli nyelvjárásokban: DN., DT. *a*; az északiban (vokalizmus szempontjából a déli Ni. is idetartozik) Kaz. *o*, *i*, Ni. ϵ . STEINITZ kutatásai szerint a keleti és déli nyelvjárások *a*, *ā* hangjai ősosztják **a* hangra, az északi nyelvjárások **i* hangra utalnak, a Trj., J., és Kaz. magánhangzováltakozások ősosztják *a* ~ *i* (esetleg *a* ~ *i* ~ *u*) váltakozásra utalnak, vö. OstjVok. 96—109. Az alaphang (KARJALAINEN, STEINITZ: G r u n d v o k a l) **a* volt. Az osztják és a magyar szó tehát vokalizmus tekintetében is megfelel egymásnak.

Az előadottak alapján a magyar *szal(ad)* és az osztják *sayāl*- összetartozását bizonyítottnak tekintem.

A másik obi-ugor nyelv, a vogul alább felsorolandó adatainál figyelembe kell vennünk, hogy a * γ hang kiesése nemcsak a magyarban ment végbe, hanem több esetben a vogulban is megtörtént. ZSIRAI a következő példákat említi erre: osztj. *tēγāt*, *l'γāl* ~ vog. *tēt* 'Pinus cembra'; osztj. *pōγāl* ~ vog. *pūli* 'baden'; osztj. *nāγār* ~ vog. *nār* 'Zedrenuss'; osztj. *oγāl* ~ vog. *vōl* 'folyóvonal, két folyóforduló között való egyenes szakasz' (FugrRok. 160).

Ezek alapján a vogulból a következő szavakat egyeztetem az osztják és magyar adatokkal:

sulpi, sül'páli, Reg. šál'poali 'szökken, ugrík'; *sülinti, sülinti, sülintáli* 'szökken, szökdel, iramodik; KL. *šulenti* 'ua.'; *sülösáli* 'szökken'; *söltzáli* 'ugrándozik, ugrál'; *sütýeli, šottali* 'futkos, száguld'. — Az utóbbi példákban az *l* kiesett. (SZILASI; VOGNGY. II/2 699, 701 és az ott idézett helyek). A felsorolt szavak valamennyien egy *sul-* tő származékai.

A másalhangzók képviselője tekintetében az osztják és vogul szó egybevetése nem kifogásolható. A szóbelsei magánhangzó tekintetében nem ilyen egyszerű a helyzet; az osztják *a* helyén *ü* hangot találunk. Hogy mi lehetett a szó eredeti vokalizmusa, nem állapítható meg, mert a déli nyelvjárásokból nincsenek rá adataink. Lehetséges, hogy a *γ* eltünése okozta az *u* vokalizmust. KANNISTO munkájából (WogVoc.) nem kapunk feleletet problémánkra. Erdemesnek tartom azonban idézni STEINITZ munkájából az osztják-vogul magánhangzófelelésekre vonatkozólag a következőt: „Bei Abweichungen von den direkten Vokalentsprechungen ist es sehr oft nicht nötig, einen Vokalwechsel zu rekonstruieren, wenn man nämlich die belegten Vokalwechsel sorgfältig berücksichtigt. So ist bei wog. So *tülmant-* usw., osztj. V. *lalám-* usw. 'stehlen' wog. **u* nicht mit ostj. *a* zu vergleichen, sondern mit ostj. *u* in dem Perfektstamm V. *lulm-* usw.“ (FgrVok. 86). Az osztj. *sayäl-*, vog. *sül-* esetében némileg hasonló a helyzet: a Trj. nyelvjárásban *s γ lām* multidőt találunk. De ha vogul a szó vokalizmusa tekintetében vannak is kétségeink, a javasolt osztják-vogul egyezést nem lehet elutasítani 1. a másalhangzók szabályos megfelelése, 2. az osztják *-γ-*, vogul *Ø* megfelelésre felhozott példák, 3. a jelentések pontos megegyezése miatt.

Felvetődik ezek után az a kérdés, hogy a SETÄLÄ-féle *suota* ~ *szalad* egyeztetés fenntartható-e? Tudjuk, hogy az obi-ugor nyelvek *l*, *γl* féle hangkapcsolatának a távolabbi rokonyelveknek általában *lk* szokott megfelelni. A *suota* esetében SETÄLÄ szerint magánhangzó + **ð* volt az eredeti hangállapot. Ha tehát a fenti egyeztetésem helyes, a finn *suota* szó kikapcsolandó a *szalad* rokonságból. A finn-permi nyelvekben egyelőre nem találok kifogástalan megfelelőt.

A *szalad* igét általában kapcsolatba szokták hozni a *szilaj* szóval. Tudomásom szerint CzF. vetette fel először azt a gondolatot, hogy a *szilaj* korábbi **szalaj*-ból fejlődött. Ezt az ötletet BUDENZ is elfogadta (MUSz. 297), bár előzőleg (NyK. VI, 424) a *szilaj* szót a lapp *svaile* 'indomitus, inassuetus labori (equus, rangifer)' adattal egyeztette. BUDENZ nyomán a két szó összetartozása nyelvészeti irodalmunkban szinte közhellyé vált. SIMONYI (Nyr. XXXVIII, 98) és GOMBOCZ (MNy. XVI, 9) a magyar veláris *i*-ről szóló dolgozatukban a *szalad* ~ *szilaj* alakpárban *a* ~ váltakozás maradványát látják. Hasonlóan nyilatkozik STEINITZ is (FgrVok. 93—4), bár az egyeztetést megkérdőjelezi.

A *szilaj* szó elemzése egyelőre nem oldható meg megnyugtatóan. Egyrészt a feltételezett *szil*-tőnek egyéb származékát nem ismerjük, másrészt az *-aj* képző szerepe sem világos. Budenz egy *-aj* képző nyomait keresi a *tolvaj, mezej(telen), tulaj(don)* és *dévaj* szavakban (UA. 198., MUSz. 253). JUHÁSZ szerint az *-aj* képző van a *duhaj* szóban is (MNy, XXXVI, 296). — Az *-aj*, *-ej* képző az őrségi népnelvben gyakori (MNyszet, V, 131) főleg

hangutánzó szavakban. A nyugati nyelvjárásokból került a XIX. században az irodalmi nyelvbe, úgy látszik főleg BERZSENYI útján (*robaj, zörej, zsibaj, dörej*, stb., vö. TMNy. 486). Ennek az *-aj, -ej* képzőnek valószínűleg semmi köze sincs a *szilaj -aj* végződéséhez, mert a *szilaj* szóra már a XVI. századból van adatunk.

Ha a *szalad* és *szilaj* közös eredete egyelőre nem is bizonyítható be minden kétséget kizáróan, nem szükséges magyar *a ~ i* hangváltakozás egykori meglétének gondolatát mereven elutasítanunk. GOMBOCZ a magyar *i* hang megétét egyrészt a rokonnyelvek szabályos magánhangzómegfelelése, másrészt régi török jövevényszavaink hangtani tanulságai alapján bizonyította be; ugyanez a két forrás igazíthat bennünket is útba az említett magánhangzóváltakozás kérdésében. Megfontolandónak tartom ebben a tekintetben a következőket: 1. A *sajt, gyalom, kanyaró* szavakban az átadó török nyelv *i* hangja helyén a magyarban *a* hangot találunk. 2. A *szalad* esetében az osztyák nyelvi megfelelő szóban *a ~ i* hangváltakozásra bukkantunk. — Ha e bizonyítékoknak egyelőre nincs is döntő súlyuk, kétségtelen, hogy az egyes finn-ugor nyelvek vokalizmusának tüzetes feldolgozása és új, kifogástalan etimológiák összehasonlítása közelebb visz majd bennünket a kérdés megoldásához. Feltétlenül szükséges ezen kívül, hogy az *a ~ i, o ~ i, u ~ i* stb. hangváltakozás gyanújába vett alakpárokat alaposan megvizsgáljuk.

Rövid dolgozatom eredményét a következőben foglalom össze:

1. A magyar *szalad* szónak szabályos megfelelője van az obi-ugor nyelvekben.

2. A javasolt szófejtés nem zárja ki a *szalad ~ szilaj* alakok összetartozásának lehetőségét.

HORVÁTH KÁROLY.

Vogul jur

A vogulok az elvtárs fogalom jelölésére két szót használnak: *jurit* és *jurthum* (CSERNECOV, *Kratkij manszijszko-ruszkij szlovar*, Moszkva – Leningrád, 1936). A kérdéses szó mind a két változatban, tehát az összetétel is, előfordul a régebbi szövegekben is. Jelentései a következők: 1. 'barát, társ': *tul-wilt jur-t-žumiäyä rumkänän pasänné untlipesi* 'aztán társai pohárkáikat azonnal az asztalra helyezték' (VNGy. II, 343). *tärem qlné qti jurti' eläl' voss unlimän* 'világukat élő kedves barátoknak maradjunk meg (üljünk) továbbra is' (VNGy. II, 47) stb. 2. 'elvtárs': *jurthumjanum* 'elvtársaim' (ZUŁOV—CSERNECOV: *Lovintan mah's kniga* I, 57) stb. 3. 'élettárs, a) feleség': *amkimné jur värsäm* 'magamnak társat szereztem' (VNGy. IV, 72). *pi' qšné j, mäs jurti' tot élä namélmatalém* 'fiúsülő jó társam határozta meg ott el magam a jövőre' (VNGy. IV, 199) stb. b) 'férj': *Män Päkin jgämäs jurtäm* 'kis Pákin, jó társam (VNGy. IV, 44, 6). *Aj Vasëké jgämäs jurtämnel élä voss tjtawäm* 'kis Vaszilka társamtól messzire elvigyenek' (VNGy. IV, 75, 36). 4. állatokkal kapcsolatban is használatos: *juritän pšsi' män žapt-pikätä takkät ti žültäs* 'társasborjú kis réntinója maradt most meg magában' (VNGy. IV, 168, 19) stb. 5. Előfordul a szó névutóként is: *jurit* 'с (посл.) am jurthum' 'со мной' (CSERNECOV, *Kratkij manszijszko-ruszkij szlovar*), *juritél* '-val, -vel' (SZILASI:

Vogul szójegyzék NyK. XXV), *akw-jurtél* 'együtt' *täu jurtlä* 'ő vele' (NyK. XXI, 338, XXII, 15). Birtokosszemélyragozott alakjait a tavdai nyelvjárásból idézi MUNKÁCSI (NyK. XXIV, 315): *jortlém*, *jortlè*. *Paï kwäls kit zum-jurtél* 'két emberrel partra kelt' (VNGy. IV, 341, 25 : 2), stb.

Véleményem szerint a szó a vogulba a zürjénből került, ahol a jelentése is ugyanaz. Zürj. *jort* 'Kamerad, Freund, Gefährte, P. Gatte, Gattin, Ehemann, Eherfrau' (WIEDEMANN, Syrjänisch-deutsches Wörterbuch). Az újabb irodalomban 'elvtárs' jelentésben is használatos: *ëpm* 'товариш' (Komi-russkyj slovarj 1948.).

sorúitam 'mi magunk között zürjénül beszélünk' (FOKOS, Nyr. XLII, 464).

Megvan a szó a votjákban is, itt azonban a jelentése 'ház' stb.: *jurt* (tat. Vnyt. 144) 'lakás, épület, ház, gazdaság, Wohnung, Gebäude, Haus, Haushalt, Wirtschaft' (MUNKÁCSI, Votják szótár). Tatár jövevény szónak tartja a votják szót WICHMANN is (MSFOu. XXXVI, 31). MUNKÁCSI a votják szó török megfelelőit közli: tat. *jort*, *sort* 'ház, gazdaság', csag. *jurt* 'Land, Haus, Zelt, Wohnung', oszm. *jurd*, *jurt* 'Wohnung, Zelt, Lager, Heimat, Land, Gegend, Besitz', kirg. *žürt* 'id.' alt. *jurt* 'Volk, Lagerplatz, Land, Reich', csuv. *s'ort* 'Gebäude, Haus'.

A votjákon kívül átvették a török nyelvekből ezt a szót a cseremiszek és mordvinok is. Cser. *surt*, md. *jurta* 'lakás, stb.'

A mi szempontunkból azonban a legérdekesebb MUNKÁCSINAK a szók felsorolása után következő megjegyzése: 'vö. vogK. *jurt* társ'. Amikor a szerző ezt a sort leírta, nyilván feltételezte, hogy a 'lakás' jelentésű török szavak és a 'társ' jelentésű vogul szó között összefüggés van. A jelentéstani nehézséget azonban, úgy látszik, nem tudta áthidalni, pedig a török nyelvekben is van erre a jelentésváltozásra példa, sőt egy másik cikkében maga is idéz ilyent. A jelentésváltozás szerintem a permi nyelvekben ment végbe, bár sem a zürjénben nem találtam adatot, amely a két jelentést egyaránt hordozná, tehát 'házat' is jelentene, sem a votjákban 'barát' stb. jelentésben való használatát a szónak nem tudom kimutatni. A jelentésváltozás kérdésére cikkem második részében még visszatérek.

A cser. *surt* 'Gebäude, Haus stb.' a csuvas *s'ort* 'Hof mit allen dazu gehörigen Gebäuden' átvétele (RÄSÄNEN, MSFOu. XLVIII, 203). A mordvin M. *jur'tä*, E. *jurt* 'Wohnplatz, Haus und Hof samt allen dazu gehörigen Gebäuden' a tatárból való (PAASONEN, Chrest. 70, 140, JSFOu. XV/2, 35). GOMBOCZ (NyK. XXVIII, 163) a vogul és mordvin szót egybeveti, de a vogult is a tatárból származtatja. KANNISTO „Die tatarischen Lehnwörter im Wogulischen“ (FUF, XVII.) művében azonban nem szerepel ez a szó, tehát nem tartotta tatár jövevény szónak. ZSIRAI (MNY. XXII, 186.) a vogul, zürjén, votják és mordvin szókat állítja egymás mellé és tatár jövevény szónak tartja mind-egyiket. Meg kell említenem, hogy WICHMANN Votj. Chrest. 63 'vgl.' jelzéssel a votják *jurttinî* 'helfen' szóhoz vonja a zürjén *jort* szót. Ez a származtatás azonban, szerintem, téves. PAASONEN osztják szótárában a vogul és zürjén szókat az osztják *iör* 'puoliso' megfelelőjeként említi. Az osztják *iör* azonban aligha vonható a vogul *jurt* családjába, mert az egyeztetés hangtani nehézségekbe ütközik. Az osztjákban ugyanis a szóvégén meg kellene lennie a szóvégi *t*-nek az *r* után, ha a vogulban a szó *rt*-re végződik. ('Tavallisesti on *t r:n* jäjlessä kumminkin säilynyt' MARK, Vir. 1928, 187). MARK cikkében csak egy

példa van arra, hogy a szóvégi *t* lekopott az osztjában, de akkor a vogulban is hiányzik ez a hang: cser. *K. sər*, *JU. s²r*, *B. sār*, *U. šār* 'Gemütsart, Charakter, Art und Weise, Gewohnheit (K., JU., B., U.), Beschaffenheit, Bau, Konstruktion (K., U.) ~ osztj. KARJ. (OL. 214) DN. *sī r*, Trj. *sīr* etc. 'beschaffen' ~ vogÉ. *sīr*, P., K. *sēr* 'Art, Weise, Beschaffenheit stb.' lpN. *čærdda* gen. *čærda* 'species, genus, mos, modus' L. *čār²ta* 'Art, Sorte' stb. Így hát a vogul *jurt* osztják megfelelőjében ugyancsak *rt*-t váránk a szóvégen. Jelentésánál fogva természetesen nem emelnék kifogást az osztják *ior* 'feleség' idetartozása ellen.

Az eddigieket összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a *votják* és *mordvin* nyelvben van egy 'lakás, ház' stb. jelentésű tatár jövevényszó, amely a *permi* nyelvekben jelentésváltozáson ment keresztül. A *zürjénben* már csak az új (*társ*) jelentésben használatos ez a szó és innen vették át a *vogulok*.

Azt kell még megvizsgálnunk, hogy lehetséges-e ilyenfajta jelentésváltozás. Lehetséges-e, hogy egy 'ház, lakás' jelentésű szóból 'barát, társ, elvtárs' jelentésű szó fejlődjön? A következőkben néhány példát fogok felsorolni, amelyek ugyanezen a jelentésváltozáson mentek át.

Hasonlóképpen alakult pl. *házas* szavunk. Jelentése: 1. *maritus, coniugatus, uxoratus*, 2. *domesticus*. NySz. WICHMANN a *házas* szót *zürjén* *gōz*, Ud. V S L P *goz*, *votják* J M G *kuz* pár J G *kuz-pal* Ehehälfte lp. *gāz̄e ga e* 'comites', észt. *kāza*, *abikāza* 'pár, élettárs' ltv *kāz-*; *kāzgend*, vepsä *kagz*, f. *kansa* stb. veti össze (FUF. XI, 214—215.). Ugyanezt az egyeztetést megtaláljuk TOIVONENNÉL (FUF. XIX, 205), de ő kérdőjelet tesz az egyeztetés elé, sőt a végén meg is jegyzi „-nc- > z : *házas*, dessen Zugehörigkeit zu der betreffenden Wortgruppe jedoch unsicher ist.“ Ugyanígy kérdőjellel közli az etimológiát ZSIRAI: MNy. XXII, 185. MUNKÁCSI szerint (KSz. VI, 183) a *házas* szó törökből való fordítás. 'Eine solche Übersetzung vom Türkischen mag nach meiner Ansicht in dem alten ungarischen Ausdrucke *házas* 'verheiratet, beweiht, Weib habend' vorliegen, welches Wort als adjective Bildung von ház 'Haus' eigentlich 'Haus habend' bedeutet. Diese Art der Benennung des verheirateten Zustandes ist weder in den Verwandten, noch in den Nachbarsprachen gebräulich (wogulisch heisst z. B. verheiratet, beweiht *nē-η* = Frau habend, wotjakisch *kišno-jo* id); dagegen ist bekannt aus dem Türkischen der Ausdruck *āv-li*, *čagat*, *āv-lik*, *öjlük*, kirc. *üjlü*, teleut *üjli* 'verheiratet, ein verheirateter Mann', (čagat.) die Frau eigentl. 'Haus habend' aus *āv*, *ōj* 'Haus'. Vgl. auch *āvlän-*, *čagat. öjlän-*, čuvaš. *awlan-* 'sich verheiraten, heiraten (vom Manne)'. Im Kirgisischen und Teleutischen bedeutet das Wort *üi* 'Haus' auch 'Frau' (*üi-kiži* 'eine schwangere Frau', *ülkōn üi* 'die ältere Frau' etc.)' Az imént idézett török *üi* 1. Haus, 2. Frau jelentésánál fogva ugyancsak alátámasztja a *jurt*-ról vallott nézetemet. A magyar *házas* szót CzF. a *házból* származtatja, de minthogy jelentésánál fogva magyarázatot nem tudott adni, HUNFALVY később ezt a magyarázatot elvetette. A *házas* 'maritus' etc. tehát a *ház* szó -s képzős származéka és jelölőjévé lett a 'maritus, uxoratus' fogalomnak. Minthogy az adott esetben két ember viszonyát az egy házban, lakásban való élés jellemzi leginkább, a szó alkotása pillanatában a szemlélő a *ház* szót találta a viszony legjobb kifejezőjének. Ma pedig,

további fejlődése során, a házasság szó főként 'nős, uxoratus' értelemben használatos.

J e g y e s : 1. desponsatus, sponsus, sponsa MA., verlobet, Braut und Bräutigam PPBJ., 2. conjux, Ehehülfté NySz. Völegyen es az jegyesek: sponsus et sponsa JordC. 434, Attia jegöst iegze neki TihC. 20, Az örök iegős auag zerető NagyszC. 9, Ne akary feelny Mariat yegyősewl hozyad venny: conjugem tuam accipere ErdyC. 39/b, Jacob zvle iosephet, marianak iegyeseet CornC. 6. NySz. Két ember, egy nő és egy férfi egymáshoz való viszonyának legláthatóbb jele a közösen viselt jegy.

Á g y a s : 1. ad lectum pertinens, 2. concubina MA, pallace, pallaca, együtt-fekvő asszony PPBI, 3. conjux; Gemahlin. Pl. Ágyas háló társ: concubina MA : Bibl. I. 235, Teged szerelmes hitues agiassomat nagy ezvegsegre hadlak szep tarssomat LipcseiC. 8. MF. NySz. Ma ez a szó csak 'szerető' értelemben használatos. Vö. ágyas 'concubine' ECKHARDT, Magyar-francia szótár, Bp., 1935. A viszony jelölője ismét annak a tárgynak a neve, amely tárgy a szemlélőben a két ember egymáshoz való viszonyára a legjellemzőbbnek tűnik.

K e n y e r e s : 1. panarius, panaceus MA. 2. convictor, contubernalis; Genosse, Gefährte, compagnon. Eddig barátom voltál, tanítványom voltál, kenyeresem voltál Pázm: Préd. 494, NySz. Kenyeresem az, aki ugyanazt a kenyeret eszi, amelyiket én. A barátság jelképe tehát az, hogy egy kenyéren élünk.

Földi: conterraneus C. Landsmann, compatriot. Az én földembéli, földim: popularis meus PPBI. NySz. Sőt némi pejorativ értelmet is kapott már a 'conterraneus' jelentésben való gyakori használat után. „Vigyázz, földi! bizony rálépsz a fejedre...” mondják a katonák Jancsinak Petőfi János vitézében, amikor a világgá bujdosott fiúval valahol az erdőszélen találkoznak. Pedig Jancsit és a katonákat nem kötötte össze ugyanabból a faluból való származás.

Ide tartozik szerintem a md. E. *vasta* 'Gatte, Gattin', melynek megfelelője a md M. *vastä* 'Stelle, Platz, Ort, Schlafstätte, Bett' (PAASONEN, Md. Chrest. 151). Ebben az esetben ugyanaz a jelentésváltozás alapja, mint az *ágyas* szavunknál.

Analóg esetként említhetem meg az észti *kaaslaudnik* 'munkatárs' vagy *kaastoaline* 'szobatárs' szót, amelyet, ha az alapjelentéshez közelebb álló fordításban akarnánk visszaadni, így fordíthatnánk: 'egy-asztali', 'egy-szobás', akivel egy asztalnál dolgozom, akivel egy szobában lakom.

Ugyanígy a francia *camarade* és *compagnon* ma általában 'társ', eredetileg: 'soldat qui couchait dans la même chambrée' és 'soldat, qui partageait le même pain'. (Ezt a két példát GOMBOCZ, Jelentéstanából az 57. lapról idézem). A fejtegetésem célját adó vogul szó jelentésének alakulásához még közelebb áll a csuvas *aräm* Szp. id. 'nő, feleség, asszony, Weib, Frau, Gattin', amelynek a többi török nyelvekben levő megfelelője lakást is jelent: krm; oszmR. *haräm* 'der Harem; die Frauen und Töchter, die im Harem wohnen. Frau, Gattin'; ar. Zenk. 386. *haram* 'eine geheiligte Sache; Ort, den zu betreten

den Profanen oder den nicht dazu gehörigen nicht gestattet ist: Frauenzimmer; die Frauen der Familie; eine Frau oder Concubine' PAASONEN: Csuvas szójegyzék, NyK. XXXVII, XXXVIII.

A finn *talo* 'ház' szónak is van *talonpoika* 'gazda' jelentése (MIKKOLA: Vir. XXXII, 189). Vagy pl. a német *das Frauenzimmer* 'nőszemély, némbor, nő'. KELEMEN, Német és magyar nagy kézi szótár. Néhány szólást idézek még, amelyek mintegy a kiindulását mutatják meg az előbbieken vázolt jelentésváltozásnak: *Ēggy só, Ēggy kenyér* (szoros a barátság) KISS, Ormány-ság 243. Vagy az észtből: *nē uai ūte hamme sisse lāse* 'sie sind sehr grosse Freunde' [mintha egy ingbe születtek volna], WIEDEMANN Eesti-saksa sõnaraamat 33, *vānast ikka sugulased keik: sinū emā sārki kuivas minū emā ajā piäl* 'régóta rokonok mind: a te anyád inge az én anyám kertjében száradt' JõeRKal. EKA.

Azt hiszem sikerült bizonyítanom azt, hogy az egymáshoz való viszony jelölésére használatos annak a tárgynak a neve, amely ebben a viszonyban összetartó kapocsnak tekinthető, vagy helyesebben, amely tárgyat a beszélő az emberek között levő kapcsolat jelképének tekint, amikor a viszonyukat jelölni akarja. Így hát elfogadható az a feltevés, hogy a törökből átvett 'ház' jelentésű *jurt, *jort a permi nyelvekben 'társ' jelentésűvé lett és a vogulba már ebben a jelentésben jutott el a szó, melyet a mai nyelv az 'elvtárs' fogalom jelölésére is használ.

LAVOHA ÖDÖN

Vásik.

A *vásik* ige a SzófSz. szerint ismeretlen eredetű. Az első adat Heltainál fordul elő 1566-ban: *el vāssic* (NySz. után). De egy továbbképzett alakja *vāslal* már a SchlHort.-ban 'acerere' — *meguaslanij* (2151), 'acide dentes' — *megwaslalt* (2157). Jelentései: 1. „Mondják mindenféle állományu testről, midőn csiszolás, súrolás, dörzsölés által kopik, tömege fogy, szélei, hegyei kisebbek lesznek“ stb. 2. „A fogakra vonatkozólag, némi savanyú ételtől v. fanyar italtól megtompúl, s rágásra alkalmatlan“ (CzF.), 'atteror, sich abwetzen' (NySz.), 1. 'kopik' 2. 'vágjik, erősen kívánczik' (MTsz.); *vāsít* „Eszközli, okozza. hogy valamely test vássék, elvássék; csiszolva, dörzsölve, súrolva koptat, tompít“ stb. (CzF.), 'protero, abreiben' (NySz.); *vāsott* „Csiszolás, dörzsölés, súrolás stb. által elkopott, megtompult. Átv. ért. pajkos, kicsapongó, kinek erkölcsi érzékei mintegy elvástak, megtompultak“ (CzF.), 'subtritus, protritus, hebetatus, stupefactus' MA. 'abgeschliffen, stumpf, PPB. 2. petulans MA. PPBl. 'mutwillig' PPB. (vö. NySz.); kopott, elhasznált, rosz' (MTsz.).

Azt hiszem, hogy e szó a következő finnugor szócsaládba tartozik: fi. *vitoa, vitiä* 'flachs-schäben abschwingen; mit messer schneiden'; lpN. *faskot, vaskot* 'radere, scabere; skrabe' etc.; ? votj. *vešany* 'brechen (flachs od. hanf)'; osztj. Vj. *uō t-ša* 'vitoa (nokkosta) | von schäben reinigen (die nessel)' (STEINITZ szerint TOIVONEN helytelenül idézi KARJALAINEN adatát, helyesen *uō-OstjVok. 28), uō.tšäy.tyn.tä* 'kaapia sileäksi, silitää kaapimalla | glatt schaben,

durch schaben glätten', VK. *uō.tšəχtāta* 'скоблить | schaben', Vart. *uō.tšəχli* 'скоблить | schaben', Likr. *uō.tšəγtāγz* (imperat. *uātšχi*) 'скоблить | schaben'. Mj. *uātšəγtāz* 'скоблить | schaben', Trj. *uō.tšəγtāz* 'kaapia (veitsellä) | (mit dem messer) schaben', *uō.tšəgē* (imperat.), *uō.tšəγant'ət'āz* (intr.) 'kaapia | schaben', *uō.tšəγt'ət'āz* (mom.) 'kaapaista (veitsellä) „одинъ разъ“ | „einmal“ (mit dem messer) schaben', Ni. *āzēmtā* 'kaapia (puu-,villaa“), puhdistaa kaapia (juuria) | (holz“wolle“) schaben, sauber schaben (wurzeln)', Kaz. *uōžiti* '(veitsellä) kaluta, скоблить | (mit dem messer) schaben', *uōžemli*; *uōšmē*, *uōšmā* (imperat.) 'kaapia (puun-,villaa“), hangata, hangaten pehmittää (juuria), sukia (hevosta puisella sualla), ajaa sileäksi, paljaaksi (pää, leuka); скоблить | schaben (holz„wolle“), reiben, weich reiben (wurzeln), striegeln (das pferd mit einem hölzernen striegel), glatt, kahl rasieren (den kopf, das kinn), *uōžiiāli* (frekv.), O. *ōzidi* 'hangaten puhdistaa ja pehmittää juuria; kaapia (puun villaa); kaapia paljaaksi, ajaa (parta); (veitsellä) kaluta; скоблить | wurzeln sauber abreiben und aufweichen; schaben (holzwolle); kahl schaben, rasieren (bart); (mit dem messer) schaben' (KARJ.-TOIV. 261 ab); vog. (AHLQV.) *ašam*, *askam*, *ašam* 'harken, rechnen', (MUNK.) K. *asygu*: *ākwān asygu* 'egybe gereblyélik', N. *osyi* 'kessel gyalúni, finom forgácsot hasítani', *ossi* 'szalagforgács', *ossi* 'kasüjil osyavé 'стружки съ ножомъ стружать' (VNGy. IV, 400, I, 4, 181, II, 680), ? T. *il-āškēts*: *ušlamēm il-āškēts* 'ruhám elviselődött' (NyK. XXIV, 307), (KANN. mscr.) TJ., TČ. *ašk-FL. ósy-*, FSo. *ósyγ-* 'schaben, скоблить (leder mit dem messer), abschaben (blut vom leder)', Szo. *ósyγ-* 'schaben (feine späne von einem baum)', FL., Szo. *óssi* 'als handtuch gebrauchte feine späne; деревянное полотенце, стружки', TJ., TČ. *ašk-*, AK. *asy-*, KK., FK. *āsyγ-*, P. *ošš-*, ÉV., DV., AL., KL. *ašš-*, FL. *ósy-*, Szo. *ósyγ-* 'harken, zusammenharken, (mit der heugabel heu) zusammenziehen, -raffen, ÉVS. *ielaššent-*, AL. *ijlaššand-* 'glühende kohlen auf die seite scharren; жаръ зарести'. (ITKONEN Sanav. 688 fi., lp. TOIVONEN FUF. XIX, 97—8 fi., lp., ?votj., osztj., LIMOLA FUF. XXII. 170—1 fi., lp., ?votj. osztj., vog.). LIMOLA a vogul szókezdő *β eltűnésére a következő példát hozza föl: TJ. *alām* 'ich werde', AK. *ōlām*, ÉVK. *all^om*, DV., AL. *all^om*, FL. *ōley^m* etc. 'ich bin' (KANN., WogVok. 166, 194), zürj. *velni*, votj. *vilini*, magy. *van* stb. FUF. XXII, 171).

Ha a hangtani megfeleléseket nézzük, 1. a *vásik* szó kezdő hangjánál nincs probléma. 2. Az *á-* hangmegfelelésre vö.: vog. (KANN. SETÄLÄNÉL) AK. *māš*, FK. *mās* 'loch', 'körperverletzung', P. *mošy* 'krank', AL. *māš* 'loch', 'naturfehler', FL. *mōs*, Szo. *mōz* 'loch', 'krankheit'; osztj. (KARJ.) Trj. *mōtš* 'krankheit'. Ni. *muš*, Kaz. *mōš*, O. *mōs* 'krankheit', Trj. *mōtšəγt'ət'ā-* 'krank sein', Vj. *mō.tšəγt'ət'ā-* 'sich langweilen', magy. (R.) *-máz:hagymáz* 'flecktyphus', (dial.) *-mās*, *-mász* (TOIV. FUF. XIX. 74). A fi. *-i-*, m. *-á-* megfelelésre nem találunk példát. 3. A m. *-s* megfelelőiként az egyeztetett nyelvekben a következő hangokat találjuk: fi. *-t-*, lp. *-sk-* (a kérdéses votják adataival nem foglalkozom, 1. bővebben FUF. XIX, 98), osztj. *-tš-* és nyelvjárási megfelelői. vog. *-š-*, *-s-*. Ezek a hangok TOIVONEN szerint a fgr. *č folytatói (i. h. 208. 214, 215, 216), kivéve a lp. *-sk-*-t, mely a fgr. *čk megfelelőjének lát-

szik (i. h. 210). Problémát okoz a vogul adatok *-k-*, *-ɣ-*, *-z-* hangja. Ha a tőhöz tartozik, akkor valószínűleg **čk* az előzménye (vö. i. h. 224). Csak AHLQVIST *ašam* adatában hiányoznak ezek a hangok. Az osztják alakok amellet tanúskodnak, hogy talán mégsem tartoznak a tőhöz, mert a *-ɣ-*, *-z-*, *-r-*s adatok mellett a Ni., Kaz., O.-ban és részben a Vj.-ban *-ɣ-*, *-z-*, *-r-* nélküli alakokat találunk. (Esetleg egy nyelven belüli soreltolódásról van szó?) A **čk*-ra TOIVONENNAK tudomásom szerint nincs magyar adata, valamint **č* esetében sem fordul elő olyan etimológia, melynek finn és magyar tagja is volna. Hogy az etimológia tagjai melyik fgr. hang, a **č* vagy a *čk* folytatását képviselik, nem tudom eldönteni, mindenesetre figyelembe kell vennünk TOIVONEN megállapítását: „diese affrikatenreihen sind natürlich vermischungen und reihenübergängen ausgesetzt gewesen (i. h. 258).

A magyarban az eredeti 'vakar, kapar' jelentést leginkább a *vásít* továbbképzett alak őrizte meg: 'csiszolva, dörzsölve, surolva koptat' (CzF.). A *vásik* jelentésfejlődését a következőképpen képelem: ha valaki valamely tárgyat kapar, vakar, akkor az a tárgy kopik, tompul, elfogy. Tehát a magyarban a szó az elég egységes rokonnyelvi jelentésekkel szemben magát a cselekvést, hanem a cselekvés eredményét jelenti. A 'vagyik, kívánczik' MTSz. a magyarban másodlagos jelentésfejlődés eredménye. Hasonló jelentésváltozás a magyarban pl.: *kall* 'Valamely hajlékony anyagot, pl. gyapjút, szőrt sodorva, forgatva gyúr, nyomkod, ütöget, s ezen gyúrás, nyomkodás, ütögetés által elkészít, kelmévé képez. *kallódik* 1. Kálló által tömődik, csinosodik. 2. Lassanként elkopik, elfogy, veszendőbe megy (CzF.). A rokon nyelvekben egyedül a vogT.-ban van a szónak a magyarhoz hasonló jelentése: 'elviselődik'. LIMOLA meg is kérdőjelezte az adatot, nyilván a jelentés miatt. Ezek szerint a kérdőjel törölhető. Viszont a magyarban is találunk olyan változatot, amely esetleg megegyezik a finnugorral. *Kivásom a szemédét, te!* (MTSz.) Gondolhatnánk arra, hogy *kivás* = *kikapar*, de valószínűbb, hogy *kivás* ~ *kiváj* esetével állunk szemben.

K. SAL ÉVA

Magyar Seg ~ Seeg

Erre a rejtélyes térszínforma-névre vonatkozó okleveles adatok a Magyar Oklevélszótárban 'monticulus, collis' értelmezéssel *ség* címszó alatt található meg. SZAMOTA (NyK. XXV, 141) a *ség* szót a vogul *sankw, sächw* 'halom, domb, rakás' szóval egyeztette. WICHMANN viszont a cser KH. *šungä* 'Erdhöcker', *käkä-š.* 'Ameisenhaufen', J. *šorğa: kotko-š.* id. szóban látta az OklSz. *ség* adatának esetleges megfelelőjét (FUF. XI, 262).

A mai magyarban a *ség* térszínforma-névnek nincs semmi nyoma. HEFTY megállapítása szerint (Nyr. XL, 274), „... a *ség* csak oklevelekben fordul elő... ma ellenben kétségtelenül nem mutatható ki”. LŐRINCZE LAJOS A *seg* térszínforma-név című dolgozatában (MNy. XLVI, 54) felhívta a figyelmet

arra, hogy ellentétben többi elavult földrajzi nevünkkel (*áj, elve, mál, rez, erge, ügy, ropó, veró* stb.) a *ség* szó sem földrajzi köz- és tulajdonneveinkben, sem részben vagy egészen elhomályosult összetételek tagjaként nem fedezhető fel. Lőrincze a nyelvtörténeti adatok megvizsgálása alapján kimondotta, hogy a magyarban „*ség* térszinformanév nem volt” s a mai magyarban csak összetételekben élő *seg* térszinforma-név (mivel az OklSz. *seeg, seegh* adataiban az *ee* hangjelölés nem jelent a középkorban sem mennyiségi, sem minőségi megkülönböztetést az *e*-vel szemben) „eredetében azonos” a ‘podex’ jelentésű *segg* < **seg* testrésznévvel, tehát ebben az esetben is a földrajzi neveknél nem ritka hasonlóságon alapuló névátvitellel van dolgunk.

Nézzük meg most az OklSz. *ség* címszó alatt közölt adatait, valamint azokat a nyelvtörténeti adatokat, amelyeket főleg levéltárakból Lőrincze gyűjtött össze.

A) *seg*:

1055: Exhinc usque ad angulum aruk et postea usque ad *seg* ac deinde ad ura; 1095: Tendit ad montem qui vulgo dicitur . . . *seg* . . . Per arundinetum ad caput montis qui vulgo dicitur see *sec* fehe; 1208/1359: Inde descendens de monte *Segh*; 1230 k./1355: Montis qui vocatur *Bolugsegh*; 1240: ibi est meta, quod vulgo dicitur *Seghatar* (ÁÜO. II, 112); 1244: Inde ad *Segfeu*; 1328: Peruenit ad metam *Sequagas*; 1339: Per medium cuiusdam loci que *Sequagas* vulgariter appellatur; 1346: montem *Gewrseg* vocatum; 1394: in monte *Segfew* dicto; 1455: Ad latus montis lapidei *Kowachseg* dicti. — LŐRINCZE megállapította, hogy az OklSz. 1230 k. /1355-ből származó *Bolugsegh* földrajzinév ma *Balogseg* néven ismeretes Veszprém megyében a szentgáli határban. A *Kowachseg* adataira vonatkozólag pedig kimutatta, hogy ez a földrajzi tulajdonnév Szentgáltól északkeletre (valószínűleg a bándi határban) még két évszázaddal ezelőtt ismert név volt. Erre a hegyre vonatkoznak a következő adatok is: 1233/1651: supra montem vocitatum *Seg*; 1734: Non procul a certo Monticulo *Kis Kovács Seg* dicto; Non procul a Monte *Kovács Seg* vulgo apellato; 1783: Supra montem *Kovács Seg* renovata antiqua meta. — Megjegyezte LŐRINCZE (i. m. 56), hogy *Kovácsseg* előtagja PAIS DEZSÓ (MNY. VIII, 396) szerint eredetileg nem a *kovács* foglalkozásjelölő vagy személynév, hanem a. m. *kovacs*, amire az OklSz.-ből idézett adatban a *lapidei* jelző valóban utal is. Valószínű, hogy a *Kovács* alakváltozat az eredeti *kovacs* ‘kavics’ alakból keletkezett a *kovács* (*Kovács*) foglalkozásnév és személynév hatására. A földrajzinév jelentése ‘kavicsos hegy’. “ LŐRINCZE több érdekes adatot közölt még a szentgáli határból: 1233: *Urseg*, 1813: *Őrseg*, ma: *Őrseg* ~ *Őrsegg*; *Mökseg*(g) ‘hátsó hegy’ (erdőnév); 1735, 1765: *Segd* alatt, 1772: *Segd* allyán, 1792: *Seg-dallyai*; 1796, 1823: *Ökör Segdnél*, 1864: *Ökörsegg*, ma: *Ökörseg* ~ *Ökörsegg* (domb neve); 1751: diverticulum *Nagy Szégh*, 1780: A *nagy Segh* hegy alatt, 1808: *Nagy Segg* hegy alatt, 1834: *Nagy Segd* Hegy allyai stb. — PESTY Bakony-vidéken gyűjtött kéziratok anyagából közölte LŐRINCZE a következő adatokat: *Belső seghegy* dülő (nyerges hegytetővel); *Öreg seghegy* dülő (gömbölyű különálló hegy), *Seghegy*, *Segdomb* stb. Szóbeli közlésen alapulnak LŐRINCZE következő adatai: *Segberék* ‘kerek dombon levő berek’ (Padrag), *Sekhëgy* (erdő a Fehérmegyében levő Csurgón).

Mindezen adatok alapján megállapíthatjuk, hogy a *seg* térszínforma-névnek, amely a régi nyelvben önállóan és összetételekben, a mai nyelvben pedig csak összetételekben fordul elő, eredeti elsődleges jelentése 'monticulus, collis', másodlagos jelentése 'segen, azaz dombon, hegyen levő erdő'. Okleveles adatokban nincs nyoma és ma sem használatos a *seg* szó *Segd* alakja a helynevekben gyakori elhomályosult -d képzővel (Borsod, Szegszárd, Diósd stb.). A nagyküüllőmegyei *Segesd* és *Segesvár*, valamint a somogy megyei *Alsó-és Felsősegesd* helyneveket szintén a *seg* térszínforma-név származékainak tartja LŐRINCZE. Lényegében ezen a véleményen volt már PÁPAY is (MNY. XXIII, 214): „A *Ségésd* helynév . . . a *hegy, domb, halom* jelentésű régi magyar *ség, ség* származéka.“

B) *Seeg*:

1300: Transit quendam ualliculam uulgariter *Seeg* dictam; 1309: Castruum suum *Seeg* uocatum in comitate Vesprimiensi constructum; 1318: In Castrum *Seeg* transferri faciendo; 1335: Super montem *Seeg* nuncupatum; 1338: Cuiusdam monticuli *Seeg* uocati; 1345: Castri *Seegh* vocati; 1367: Ad collem *Seegh* nuncupatam. — A „castrum *Seeg*“, amely az OkiSz.-ban három adatban fordul elő, Veszprém megyében volt. Csánki alapján LŐRINCZE (i. m. 55) a névnek következő alakváltozatait közölte: 1327: *Seegh*, 1334: *Segwar*, 1414: *Segvar*; 1432: *Eseegkwar*; 1439: *Essegwara*, *Eseghwar*. A szentgáli archívumból, illetőleg a veszprémi káptalani levéltárból egyéb adatokat is közölt LŐRINCZE erre a várra vonatkozólag: 1233/1645: *Seg*, 1345 *Seg* (két adat). A Bánd határában levő várrmot ma *Segvár* néven ismerik, hivatalos neve pedig *Esegvár*.

Az *ee*-vel való (*Seeg*) adatok száma tehát tulajdonképpen csekély az *e*-vel való (*Seg*) adatok mellett. A veszprémmegyei „castrum *Seeg*“ neve oklevelek alapján nyomon követhető a XIV. sz. elejétől a XV. sz. közepéig. Négy *Seeg* adattal szemben öt *Seg* adat áll és a mai *Segvár* elnevezés. Ez a mellett látszik tanúskodni, hogy az *ee* hangjelölés az *e* hangjelölés mellett a középkorban nem jelent feltétlenül minőségi vagy mennyiségi megkülönböztetést, vagyis, hogy a *Seeg* adatok ejtése is *Seg* lehetett. Viszont nem lehet figyelmen kívül hagyni azt a tényt, hogy a szóban levő térszínforma-névnek egy 1751-es adat szerint *Szég* alakváltozata is volt s így a szó eredetének megfejtésénél ezen alakváltozat szókezdő *sz*-hangját, valamint hosszú *é* magánhangzóját is tekintetbe kell venni.

A „castrum *Seeg*“ nevének alakváltozatai, mai neve és a szóban forgó térszínforma-név összes *e*-vel való középkori és újabb változatai, azok a mai földrajzi nevek, amelyekben az összetétel első vagy második tagjaként megtalálható a *seg* szó, kétségtelenül bizonyítják, hogy volt egy *seg* térszínforma-névünk, amely elhomályosult jelentéssel ma már csak összetételekben él. Ennek a térszínforma-névnek csupán a XIX. sz. eleje óta kimutatott *segg* változata az eredeti jelentés teljes elhomályosulásának következménye, tehát kétségtelenül népetimológias alakulat. A *seg* térszínforma-név tehát nem azonosítható a 'podex' jelentésű *segg* < **seg* testrésznévvel. Elkülöníti a térszínforma-nevet a testrésznévtől a *Szég* alakváltozat is, amely arra mutat,

hogy a *seg* térszínforma-névnek bizonyos vidékeken, így Veszprém megyében és bizonyos időben — valószínűleg évszázadokon keresztül — volt egy **ség* ~ **szég* > *szég* változata is. Éppen a *Szég* adat hosszú *é* hangja, amely ebben a szóban kétségtelenül **é*-hangból fejlődött, nagyon valószínűvé teszi, hogy az OklSz. *Seeg* adatainak *ee* hangjelölése mennyiségi megkülönböztetést jelent a *Seg*, *seg* adatok *e* hangjelölése mellett, vagyis hogy az *ee* hangértéke a *Seeg* adatokban *é* volt. Bizonyos nyelvjárásokban tehát a *seg* térszínforma-névben is bekövetkezett a nyílt *e* tőhangzónak megnyúlása: *e* > *é*, amely a tővégi rövid magánhangzó lekopása után egytagúvá vált szavaink nagy részében bekövetkezett: **kezi* (*kezü*) > *kéz* ~ *kezet*, *kezes*, *keztü*, *kezkenő* stb. stb., vö. GOMBOCZ, ÖM. II. 1. 78. GOMBOCZ megállapítása szerint (i. m. 79) ezen nyúlás következtében „az Árpád-kor vége felé a magyar *e* hangok rendszere új hanggal: a hosszú nyílt *é* (= *ē*) hanggal gazdagodott”. Ebből a hosszú nyílt *é* hangból később bizonyos helyzetekben *é* fejlődött: *kéz* > *kéz*. Így lett a **szég* alakváltozathból is *Szég*. Itt mindjárt felvethetjük a kérdést, hogy miért nem következett be az *e* hang megnyúlása a *seg* térszínforma-névben az egész nyelvterületen, miért csak bizonyos nyelvjárásokban? Erre nehéz feleletet adni. Mindenesetre feltűnő, hogy a nézetem szerint *ség*-nek olvasandó *Seeg* változat egy adatban sem szerepel összetétel tagjaként, míg a *seg* változat már a XIII. sz. közepétől kezdve az okleveles adatok szerint főleg összetételek tagjaként fordult elő és fordul elő a mai nyelvben is. Ebből levonhatjuk talán azt a tanulságot, hogy az összetételeknek nem csupán az eredeti jelentés megőrzése szempontjából lehet konzerváló szerepük, hanem az eredeti hangalak megőrzése szempontjából is éppen úgy, mint sokszor a formansokkal ellátott alakoknak.

Megállapíthatjuk tehát, hogy a régi nyelvben volt egy 'monticulus, collis' jelentésű *seg* térszínforma nevünk, amelynek az Árpád-kor végétől kezdve egyes vidékeken szabályos hangfejlődéssel *ség* változata is élt s ezzel a változattal azonosíthatók az OklSz. *Seeg* adatai. Az 1751-ből származó *Szég* adat alapján megállapíthatjuk azt is, hogy a *ség* (*Ség*) alaknak volt egy **szég* (*Szég*) változata, amelyből szintén szabályos hangfejlődéssel *Szég* lett. A *ség* változatnak nyelvünkbeli való kiveszése összefügghet azzal, hogy a térszínforma-név önálló szóként való használatában korán elavult. Veszprém megyében legalább is a XVIII. sz. közepéig még élt önálló használatban a *Szég* változat, de azután ez a szó is ugyanarra a sorsra jutott, mint a *ség*.

Mindezek előrebocsátása után *seg* ~ *ség* térszínforma nevünk eredetének tisztázása szempontjából teljes figye met érdemelnek azok a vogul adatok, amelyeket LIIMOLA MATTI közölt a Virittájä 1947. évfolyamának 160. lapján egy szómagyarázat keretében. LIIMOLA a felsőlozvai nyelvjárásból feljegyzett énekekben MUNKÁCSI Vogul Népköltési Gyűjteményének IV. kötetében a 8., 84. és 148. lapokon a következő ritkán előforduló főnévre akadt: *säkwër*, **säkwër* 'orom, domb': *säkwër* 'orom', *zärp-säkwärä* 'nyiressel borított hegy orma', *säkwërkëm* 'dombocskám'. REGULY (vö. i. mű 84, 148) feljegyzéseiben a szót *šägur* és birt. sz. raggal *šägvärä* alakban találjuk meg. Ezek az alakok képzős alakoknak foghatók fel; az -*r* végzet ritka elhomályosult képző (vö. LIIMOLA i. m. 161). LIIMOLA az alapszót is megtalálta KANNISTO kézirat

anyagában: So. šā_uš_u^q 'kukkula, kumpu, mätäs' (orom, domb, gyep- vagy mohdombocská); FL. šā_u^Nu_kq_A: māš. 'mättään tapainen kokouma' (gyepdombocskához hasonló kiemelkedés); AK. šā_oz: š. - pāz 'epätäsainen paikka (tiellä)' (hepe-hupás hely úton); — šā_uη_kη pā_uη_kη 'epätäsainen, kuopainen ja mättäinen (tie)' (hepe-hupás, gödrös (út) gyepdombocskákkal). — KANNISTO adataiban szóközépi -ηkβ- mássalhangzó kapcsolatot látunk, a képzős alakokban viszont nasalis nélküli megfelelést. (Nasalis + homorgán explosiva mássalhangzó-kapcsolat esetében ugyanilyen megfelelést látunk pl. a következő biztos példában AK. tāz_{al}, KK. lez_{al}², FL. tāz_{al} stb. 'Gerede, Gespräch' ~ AK. tāz, KK. lez 'Wort', plur. nom. AK. tāηz_{al}, KK. leηkt stb. (vö. KANNISTO, Vok. 104, FUF. XVII, 13). Magyarázatot kíván még az alsókondai šā_oz: š.-pāi és šā_uη_kη pā_uη_kη adatokban az ā_o (labialis ā) hang. Ez LIIMOLA meggyőző magyarázata szerint másodlagos hang, eredeti ā hangból fejlődött az utána következő labiális magánhangzó hatására.

A szóban levő ritka vogul szót LIIMOLA a következő szókkal egyeztette: osztj. AHLQV. É. šoηk 'Berg, Hügel', STEINITZ Ni., Kaz. šūηk 'Erdhügelchen', mdM. čongä 'Insel', észt sünk, gen. sünga 'höherer Rasenhügel'. Ezek közül az osztják és a moksa-mordvin szót a m. ság 'collis, monticulus, mons' térszínforma-névvel egyeztettem (MNY. XLVI, 122) idevonva a vogul (MUNK.—SZIL.) šazl 'halom; Hügel' szót is, míg az észt sünk szót a magyar sziget, valamint a vogul MUNK.—SZIL. sänk_w 'halom; Hügel', K. šāz_wl_{en} 'dombos, hügelig' és a cser. šūngä 'Erdhocker, ein kleiner Hügel' szavak megfelelőjének magyaráztam (i. m. 122—123). A fentebb tárgyalt vogul szó (šäkwér stb.) ā vokalisa miatt nem illeszkedik be azon mélyhangú szavak közé, amelyek hangalak és jelentés szempontjából egyaránt pontos megfelelői a magyar ság szónak, ellenben azonosítható a magyar seg térszínforma-névvel. A vogul alaki változatok ā hangja éppen úgy levezethető egy ugor elsőszótagbéli ā hangból, mint a magyar seg nyílt e hangja. Teljesen világos a vogul adatok és a magyar szó consonantizmusa is. A szóközépi vogul hangok — -k-, -g-, -ηk_u- és a szóvégi magyar -g — fgr. *-ηk- mássalhangzó-kapcsolat szabályos folytatói. Ha a vogul adatokban a β a tőhöz tartozik, akkor ez a magyarban vokalizálódott, beleolvadt a tővégi magánhangzóba és azzal együtt elveszett. A vogul adatok szókezdő š hangja (MUNKÁCSI š = š, vö. KANNISTO: FUF. VIII. Anz. 195) fgr. jésített affrikátára megy vissza s ugyanezen fgr. *š_š-szabályos folytatója a magyar s- szókezdő hang is, mely a seg térszínforma-névben sz hanggal váltakozott (vö. Szégh). Meg kell jegyezni, hogy legalább is egy biztos esetben, a szügy szóban, a fgr. jésített affrikátának a magyarban sz- a folytatója (vö. PAASONEN, Beitr. 152, 226. sz.).

Mivel a magyar ság és seg térszínforma-nevek consonantizmusa és jelentése tulajdonképpen teljes azonosságot mutat, fel kell vetnünk a kérdést, vajjon nem ugyanazon finnugor szó ugorkori alakpárjáról van-e szó, amelynek mélyhangú folytatója a magyar ság, vog. šazl, magashangú folytatója pedig magyar seg, vogul šäkwér stb. Ezt a kérdést nem lehet eldönteni addig, míg nem tisztázódik, hogy a vogul šäkwér stb. szóban a w (β) hang a tőhöz tartozik-e vagy pedig képző, és nem tisztázódik a magyar ság és a vogul šazl adatok magánhangzójának (ugor rövid illabialis a?) a többi finnugor megfelelő o hangjához való viszonya.

A finnugor nyelvek térszínforma-nevei nem igazolják Lőrinczének azt a feltevését, hogy a finnugor nyelvekben szépszámmal lehetne találni testrésznévből alakult térszínforma-neveket. Ilyen névátvitelek vannak ugyan az egyes nyelvekben, de számos jó etimológia azt bizonyítja, hogy az uráli nyelvek ősi térszínforma-nevei eredeti jelentésük szerint is térszínforma-nevek. Ilyen — mint kimutattam — a *mál* (MNY. XLVI, 120—122) és ilyen a *seg* is.

N. SEBESTYÉN IRÉN

Magyar út

Út szavunk első etimológiája KLAPROTHÓL származik. KLAPROTH Asia Polyglotta című művében az osztják-szamojéd *uät* 'Weg' szó mellé, mint a szamojéd szó megfelelőjét, odajegyezte a magyar *út* szót is (vö. DONNER KAI, MSFOU. XLIV, 146). HUNFALVY és BUDENZ (vö. GYÖRKE, MNY. XL, 13) után HALÁSZ foglalkozott az *út* szó eredetével és kimutatta az *út* jurák-, tavgy-, jeniszei, osztják-szamojéd és kamasz megfelelőit (NYK. XXIV, 455). TOIVONEN (Virittäjä 1918, 82—83) a szamojéd megfelelők közül törülte a tavgy *noaja* 'Weg' és a kamasz *adē* adatot s a jurák-, a jeniszei- és az osztják-szamojéd megfelelők mellett a magyar szót egybevetette még a lpN. Friis *vuottet*, *vuotam* 'vestigia animalium videre, investigare stb.', *vuottat* 'tantum nivis ut vestigia ingredientium et ferarum conscipi possint' stb. L. *vuotte*-*spüren*' szavakkal, amelyekkel már BUDENZ (NYK. VII, 36) is egyeztetette a magyar szót. Ide vonta még TOIVONEN a finn Lönnr. *vuottaa* 'följa efter, gå efter spår, uppspåra' stb., *vuottua* 'visa spår, röjas, komma i sigte' szavakat is.¹ MESKÓ és PAIS (MNY. XXXVII, 193—194) az *út* szót az *úszik* ige *út*-tővével kapcsolta össze. PAIS szerint az *út* eredeti jelentése 'vízen való utazás' lehetett.

GYÖRKE JÓZSEF a Magyar Nyelv XL. évfolyamának 13—16. lapjain új szempontból magyarázta az *út* szónak a — már HALÁSZ etimológiájában is szereplő — jurák-, tavgy-, jeniszei-, osztják- és kamasz-szamojéd szavakhoz való viszonyát.

Mielőtt rátérnék GYÖRKE nézetének ismertetésére, szükségesnek tartom a rendelkezésünkre álló szamojéd adatok közlését: Jur. SCHRENK 432 *ǰuu* 'Weg' (vö. DONNER KAI i. m. 84), CASTR. *u'*, gen. *ud* 'Weg, Spur', *udau* 'folgen' (trans.), *udärpiu*, *udorjadm*, *udondadm* (intr.), *udorjadm*, *udundadm* 'einen Weg machen', BUD. *u'* 'út': *un* (*udn*) sg. dat., SPROGIS (mscr.) Kan. *ud* 'Spur', *udumbes* 'folgen, verfolgen, die Spur verfolgen', LEHTISALO (MSFOU. LVI, 23) O. *u'*, Kis., Nj., S. *u'*, P. *u'*; Jen. CASTR. B. *u'*, gen. *udo* 'Weg', Ch. *wi*, sg. abl. *wi'oro* id.: O. KLAPR. (vö. DONNER KAI i. m. 146) Tym *uät*; CASTR. N. *watt*, *watte*, Jel., Taz, Kar. *vuette*, B. *muette* 'Weg, Spur', DONNER KAI (Anl. lab. 78) O., Tym *uad'* 'Weg', *uadndac'* 'gehen, wandern, sich umhertreiben', KTym *uad'* 'Weg', KTaz *uät'*, ATaz *uät'*, N. *uät'* Vj. *uat*, FTaz *muätta* id.: Kam. CASTR. *adē* 'Weg, Heerstrasse', DONNER-JOKI *ä'dži*, *a'd'e*, *ä'tsi* *ä'tä* stb. 'Weg; Spur; Fuss-spur; Runzel'. Ezekben a szamojéd adatokban a szókezdő *n*, *u*-, *m*- (< β) másodlagos hangok (DONNER KAI, Anl. lab. 79).

¹ TOIVONEN később (Commentationes Inst. Fennougrici XVI, 176—177) a lapp szónak LEHTISALÓTÓL származó etimológiáját fogadta el, tehát a lp. szót elválasztotta az *út* szótól és a sam. megfelelőktől. F. *vuottaa* > lp.

Ebbe a szamojéd szócsaládba sorozta még HALÁSZ és GYÖRKE a tavgy *noaja* 'Weg' szót is, amely GYÖRKE felfogása szerint *-ja* képzős származékszó a *noa-* alapszóból. GYÖRKE-nek egész elgondolása voltaképpen ezen a tavgy adaton épül fel. Ha a tavgy szóban a *-ja* végzet képző és „ha... a tavgy *noaja* 'Weg' szó képző nélküli töve csupán *noa-* (< *nu-*) s ez azonos a többi nyelvjárásbeli alakok első tagjával: *nu-*, *u-*, *wa-* stb., akkor a többi nyelvjárás mai szavai szintén csak képzettek lehetnek. Közös képzőelemük, véleményünk szerint, a ma is élő uráli eredetű *-t*. névszóképző" (i. m. 16. l.). GYÖRKE felvetette a kérdést, vajjon fenntartható-e ezek után a magyar *út* és az egytagú szamojéd szavak (*nu-*, *u-*, *wa-* stb.) egyeztetése. Véleménye szerint a lapp és a finn adatokat ki kell zárni az egyeztetésből, de fenn kell tartani továbbra is a magyar *út* és a szamojéd szavak összetartozását azon az alapon, hogy a réginyelvi *utu* és a mai magyar *út* is származékszó egy — a sam. *nu-*, *u-*, *wa-*, *wue-* stb. tőnek megfelelő — *ü-* tőből. A magyar *-tu*, *-t* végzet pedig GYÖRKE magyarázata szerint egy uráli, valószínűleg **-tt*. képzőnek a folytatója. A szamojéd adatokban mutatkozó szóvégi Jur. ' *-t*, *-d*, Jen. ' *-d* ~ *-r*-, O. *-d*, *-t*, *-tt*, Kam. *-d* elem pedig uráli **-t*., esetleg **-tt*. képzőre mehet vissza.

Vajjon valóban képző-e a jurák 'adatok', *-d*, *-t*, a jensiszei-szam. adatok', *-d* ~ *-r*-, az osztják-szam. adatok ' *-t*, *-t*, *-tt*, *-tte* stb. és a kamasz adatok *-de*, *-la*, *-lš* stb. eleme vagy pedig ezek az elemek a tőhöz tartoznak?

Mielőtt erre a kérdésre feleletet adnék, nézzük meg, hogyan vált egytagúvá a szamojéd nyelvekben a magyar *víz* (*vize-*), f. *vesi* (*vete-*) stb. szónak megfelelő szó: Jur. *ji'*, Knd. *wit*, BUD. *ji*, *jid*, acc. *jid-m* (CASTR. mscr. *jid-mea* 'Schenke', eig. 'Wasser-Zelt', *jid-jeru* = Wasserherr, d. h. 'Wassergeist'); T. *bē'*, gen. *beda-ŋ*; Jen. B. *bi'*, gen. *bido'*, Ch. *bi'*, gen. *biro'*, O. N., B., Taz. Kar. *üt*, *öt*; — K. *bü*; Koib. *bu*; (Atl.) *by*; Mot. *bu*; Taigi *bu*. Figyelembe kell vennünk a szamojéd szó igei származékait is: Jur. *jide-ŋq̄adm*, (Knd. mscr.) *witerngam*, *witengū*, *witejeu*, *witengatm*; BUD. *jiderga-*, REG. *ituwarta-* 'trinken' (Wasser); T. *bed'am* 'trinken', Jen. B. *bidi-bo*, Ch. *biri-bo*; O. *üte-mban* stb.; — K. *bit-lām*, Koib. *bit-lia*, (Atl.) *bit-lja* stb. stb. (PAASONEN, Beitr. 72, 129. sz.). A tővégi magánhangzó lekopása után a nominativusban a jurák bizonyos nyelvjárásai és az osztják-szamojéd nyelv kivételével az eredeti szóközépi **t* is elveszett ebben a szóban. Az eredeti szóközépi hang megőrződött tehát a jurák bizonyos nyelvjárásaiban, az osztják szamojédban és megjelenik azokban a nyelvekben, amelyekből ragozási paradigmák állnak rendelkezésünkre, bizonyos esetragos alakokban. A rendelkezésünkre álló adatok szerint megőrződött az eredeti szóközépi hang a szó igei származékaiban.

A *víz* megfelelőihez hasonlóan vált egytagúvá pl. a 'sátor' jelentésű szamojéd szó is: Jur. *mea'* 'Zelt' (sg. gen. *mead*, plur. gen. *meado'*, sg. acc. *meadm*, plur. acc. *meado*); T. *ma'* id., sg. locat. *mata-nu* 'zu Hause'; O. N *māt*, *mat*, FO., Č. *muat* 'Zelt'; — K. *ma'd* id. (Atl. *matn* 'Haus'); Koib. *mat* 'Haus, Jurte' (Atl. *mač* 'Haus'); Mot. *men* 'Haus, Jurte', PALL. МЯТЬ 'ДОМЪ' vö. KLAPR. *medn-ugol* 'Wand', Taigi *met* 'Haus'. Vö. még Jen. (Atl.) „Manga-seja“, „Turuchansk“ *mä* 'Haus'. A szamojéd szónak finnugor megfelelője is van: cserB. *məot* 'Familie, das Haus Jemandes'. (PAASONEN, i. m. 301; vö. még WICHMANN: FUF. XIV, 92—93.) Az északi-szamojéd nyelvek

bizonyos ragos alakjaiban fellépő *-t*-, *-d*- és a déli szamojéd adatokban megőrződött szóvégi *-t*-, *-d* tehát ebben a szóban is a tőhöz tartozik.

Ha végignézzük LEHTISALO Über die primären ururalischen ableitungssuffixe (MSFOu. LXXII) c. művének szamojéd adatait és ha összehasonlítjuk a *víz* szamojéd megfelelőit az igei származékokkal, akkor arra a meggyőződésre kell jutnunk, hogy a képzők nem kopnak le a szamojéd nyelvekben a szó végéről, ellenkezőleg a képzőknek konzerváló hatásuk és szerepük van, így a magyar *út* szamojéd megfelelőinek igei származékaiban az igeképzők leválasztása után megkapjuk a teljes főalakokat: Jur. *udu*-, *udo*-, *uda*-, Jen. *udo*-. Az *út* szó osztják-szamojéd megfelelőiben az eredeti szóközépi hang szabályosan megmaradt. Megőrződött a szóközépi hang a kamasz adatokban és megőrződött a magyarban is.

A kérdés most már az, hogy mi volt az eredeti szóközépi hang ebben az uráli szóban? Az osztják-szamojéd adatok alapján lehetne egy eredeti **-t*-hangból kiindulni (vö. a magy. *víz* megfelelőit), de ezt a gondolatot el kell vetnünk, mert a **-t*-nek a magyarban *-z*- (<**-δ*-) a folytatója. Kiindulhatnánk egy szóközépi geminátából is, a szóközépi **-tt*-hangnak a magyarban szabályosan *-t* felel meg (vö. *lát*, PAASONEN, i. m. 74, 133. sz.) s erre a hangra visszavezethetők vannak az osztják-szamojéd adatok szóközépi, illetőleg szóvégi hangjai is. Ellentmondanak mégis ennek a feltevésnek a jenszei-szamojéd adatok szóközépi hangjai (vö. PAASONEN, i. m. 74). Van azonban egy harmadik lehetőség. Kiindulhatunk egy uráli **-tk*- mássalhangzó-kapcsolatból, amelyre nagyon kevés világos példánk van. Ilyen a magyar *tat-hal* 'Tinca vulgaris', vog. (metathezissel) *tāxt* 'compó; Cyprinus tinca' cser. Troick. *toto*, B. *tātā* 'Schleie', mdM. *tutka* 'Schleie', E. *tutka* 'Quappe'; — szam. O. KO. *toto*, C., FO. *tötö*, K. *tutto*, NP. *tuttu*, B., Taz, Kar., *tut*, N. *tod* 'Karausche', KLAPR. „Laak“ *tuth* id., PALLAS (Zoogr. III, 297) „ad Narym et Ket fl.“ *tudo* id. (PAASONEN, i. m. 67, 117. sz.). A magyarban és az osztják-szamojédban — amelynek a vallomása nagyon fontos — éppen olyan megfelelést látunk ebben a szóban, mint az *út* szóban és osztják-szamojéd megfelelőiben. A kamaszban a **-tt*- és a **-tk*- megfelelés úgy látszik éppen úgy összeesett, mint az osztják-szamojédban (vö. PAASONEN, i. m. 74, 67). Az *út* szó kamasz megfelelőiben — ha a kamasz szó idetartozik — a *-d*-, *-t*-, *-tš*- stb. másodlagos hang: *-d* > *-d*-, *-t* > *'-t*- *-tš*- stb. Ilyen eredeti **-tk*- folytatóit látjuk a következő összetartozó szavakban is: magyar *tat*(fa) 'Querholz', lpK. *tolko* 'costae sive statumina cymbarum et navigiorum', vog. KANN. AK., KK. *toxt*, FK. *toxt*, AL., KL. *toxt*, So. *tōtāt* stb. 'Querholz des Kahnes'; osztj. PATK. *togot* '? tatfa; a ladik keresztfája; ? Querholz im Boote', É. PÁPAY *tāxtan*, *toxtan* 'keresztpántos, querleistig', KARJAL. — TOIVONEN FD. *tōyāt*, pl. *tōxtāt* 'dünnes Querholz, Leiste im Boot', VK., Likr. *tōyāt* stb. 'Querleiste des Einbaumes' stb. (WICHMANN: FUF. XIV, 110—111, ITKONEN E.: Virittäjä 1944, 363).²

Ezek előrebocsátása után már nem szorul magyarázatra, hogy miért egyeztetem a magyar *út* szót és szamojéd megfelelőit azzal az osztják szóval, amelyet KARJALAINEN — TOIVONEN szótárában találtam meg: FD. *ōyāt* 'Landenge, Weg, aufdem die Boote über eine Landspitze gezogen wurden'; *riDōyāt*

² Egy **-kt*- esetében a magyarban szintén *-t* megfelelést látunk, az osztj.-szam.-ban és kamaszban ellenben megmaradt az eredeti **-kt*-, vö. TOIVONEN: FUF. XXI, 125; PAAS. i. m. 68, 118. sz.

id.; Kr. $\bar{o}\hat{z}\hat{a}t$, V. $\bar{o}\gamma\hat{a}t$ = FD.; Vj. $\bar{o}\gamma\hat{a}t'$; $m^2\gamma\bar{o}$. id.; $\bar{o}\gamma\hat{a}m'$ (sg. I. sz. birt. sz. raggal); $k'ol\bar{i}u\bar{o}$. 'saukont tie vedestä maalle' (a vidra útja a vízből a szárazföldre). VK. $\bar{o}\gamma\hat{a}t'$, Vart. $\bar{a}\gamma\hat{a}t'$? Likr. $\bar{a}\gamma\hat{a}t'$, Mj. $\bar{o}'\hat{a}t'$, Trj. $\bar{o}'\hat{a}t'$, pl. $\bar{o}\gamma\hat{a}t'$ = FD., Ni. $\bar{u}\gamma\hat{a}t'$, Kaz. $\bar{o}\gamma\hat{a}t'$ O. $\bar{o}\gamma\hat{a}t$ = FD. FD. $\bar{u}\bar{u}\bar{u}\bar{a}\bar{r}\bar{o}\gamma\hat{a}t$, Kr. $\bar{u}\bar{u}\bar{t}\bar{a}\bar{r}$ $\bar{o}\hat{z}\hat{a}t$ 'Weg des Fischotters über eine Landzunge: Kaz. $\bar{u}\bar{o}\bar{u}\bar{t}\bar{r}\bar{r}$ $\bar{o}\hat{z}\hat{a}t'$ 'Weg des Fischotters (zwischen benachbarten Gewässern', Vö. még $\bar{o}'\hat{z}\hat{a}t\bar{e}t\bar{a}$, $\bar{r}\bar{i}t\bar{o}$. 'das Boot über eine Landenge ziehen', Vj. $\bar{o}\gamma\hat{a}t'$, $\bar{r}\bar{i}t\bar{n}\bar{a}$ $\bar{o}\gamma\hat{a}t'$ id. (osztj. $-\gamma t$ < $-\bar{t}k$)

A szamT. *noaja*, amelyen GYÖRKE elgondolása felépül, kizárandó a magyar *út* osztj. $\bar{o}\gamma\hat{a}t$ stb., szam. ηu stb. családjából, mert a tavgyban az eredeti $*-t$, $*-tt$, $*-tk$ - megőrződött (vö. PAASONEN, Beitr. 72, 74, 69) s így a tavgy adat — akár *-ja* képzős származék, akár tőszó — nem tartozhatik ide. A magyar *út* tehát ősi, vadászati műveltségű nyelvünkben. A szó eredeti jelentése — mint azt az osztják és a szamojéd megfelelők egybehangzóan bizonyítják — 'állat nyoma' volt. Ebből származott a vízi közlekedésre vonatkozó és végül az általános értelemben vett 'Weg' jelentés.

N. SEBESTYÉN IRÉN

Obi-ugor és szamojéd szómagyarázatok

I. vog. *rāti* 'út, csap'

A vogul MUNK. B. *rāti* | AL. K. *rāti* | KL. *rēti* | KL. K. *roati* 'út, csap' származékai: AL. *rōtpenti* 'klopfen' | B. *rātili*, *rātilāli* 'verdes', *rātiltaxti* 'verődik' (SZILASI, Vog. szój. 106); CSEERNY. *ratunkve* 'БИТЬ', szárm.: *ratoblankeve* 'прибивать' (Kratk. mansz.-russzk. szlov. 94) szó megfelelője az osztjából a következő alakban mutatható ki: PATK. I. *ratēn* 'kopogó, klopfend, polternd, klappernd', *ratēn sei* '(klappernd-geräusch), gepolter' (Irt.-osztj. szój. 125), PAAS K. *ratān*: *r. saēātāt narītat* 'mit getrampel laufen' (Ostj. Wb. 199). Az osztják szó az *-ŋ* deverb. melléknévképzővel van képezve (vö. *nēlan* 'gefrässig' < *nēl-* 'schlucken', *načan ves* 'nevető arc' < *nūvol-* 'nevetni', *jontan ves* 'játszó arc' stb. LEHT., Abl. suff. 141) egy $*rat$ - igetőből, mely még $-\gamma$ - frequentatív képzővel kapcsolatban is állhat: PAAS. K. *ratyam* 'poltern, trampeln' (Ostj. Wb. 199); a képzőre vö. LEHT. i. m. 358 Az irtisi osztjában még ilyen igealakok találhatók: *ratēnedem*, *ratēnetem* 'kopogni, topogni, poltern, trampeln' (Irt. osztj. szój. 125). Ez az alak a *ratēn* melléknévből származott a $-t$ - denom. igeképzővel (vö. *nemat-* 'nennen' < *nēm* 'name', *lāt-* 'atmen' < *lāl* 'atem' stb., I. LEHT. i. m. 291). A *t* magánhangzók közötti helyzetben zöngésülhet az osztjában (vö. még: ősur. $*t$ verbum mom., inch. deverb. képző > osztj. $-dā-$, $-ta-$, i. m. 302). Ebben az osztják nyelvjárásban a 'poltern, trampeln' jelentésű ige azért alakult a *ratēn* melléknévből, mert az alapige ($*rat$ -) kihalt. — A *ratyam* és *ratēnedem*, *ratēnetem* alakok esetleges egymásrahatása következtében keletkezhetett a PAAS. *ratyatam* 'poltern, trampeln' szó (Ostj. Wb. 199).

Az obi-ugor nyelvekben előforduló szó minden bizonnyal az uráli korból származik, mert megfelelője van a jurákszamojédban: tundrajurák CASTR. *lādau*, *lādāu* 'schlagen, klopfen', szár.m. *lādorpiu* 'ich klopf', *lādorrau* 'durch-

klopfen', *lādieibteu* dem., *lādhaljau* moment. (Sam. Wz. 16), erdei jurák LEHT. Lj. *rātīē* 'er schlägt' | Kisz. *rātīē* (*rātīη*) id. (Abl. suff. 66).

A szó a három nyelv tanúsága szerint ősur. szókezdő *r- mássalhangzót tartalmazott, mely már az ősszamojédban *l-lé vált (I. PAASONEN, Beiträge 48), s ezzel magyarázhatók a tundrajurák l- kezdetű alakok. Az erdei jurákban azonban az ősjur. *l (< *r- és *l-) kezdetű szavakban l > r változás ment végbe, s ez később oly általános lett az erdei jurákban, hogy a jövevény-szavakra is kiterjedt. A jurák l ~ r váltakozásra vö.

tundrajurák l		erdei jurák r
LEHT. O. <i>tōhōmb'ā</i> 'kochen' ~		Lj. <i>rohōmtāt^N</i> (Vok. Jur. 20)
LEHT. O. <i>tamtūi</i> 'schwarzbeere' ~		Nj. <i>rīmtū'k</i> (i. m. 46)
LEHT. Szj. <i>tētū</i> 'dick' ~		Nj. <i>rīē'tu</i> (i. m. 48)
CASTR. <i>lak</i> 'schnell' (Sam. Wz. 16) ~		LEHT. Kisz. <i>ra'k</i> 'kurz' (időről) (Jur. Volkslicht. 417)
CASTR. <i>leabtādm</i> 'herabhängen' ~		LEHT. Maik. <i>rīēptōmō</i> 'hängt herab' (Jur. Volksdicht. 141)
(Sam. Wz. 17)		
LEHT. O. <i>lātto</i> 'Fussbodenbrett' ~		Maik. <i>rā'tto</i> (Jur. Volksdicht. 145)
(Renntierz. 43)		
LEHT. M. <i>tū'jē</i> 'Russe' (Jur. ~		Maik. <i>ru'ssā²</i> (i. m. 140)
Volksdicht. 579)		
CASTR. <i>lamba</i> 'Schneeschuh' ~		LEHT. Kisz. <i>ram'paj</i> (Jur. Volksdicht. 607) stb.
(Sam. Wz. 17)		

Mivel a szó az obi-ugor és jurák-szamojéd nyelveken kívül más finnugor és szamojéd nyelvből egyelőre nem mutatható ki, az a lehetőség is fennáll, hogy az obi-ugor és jurák szók nem rokonsági, hanem kölcsönzési viszonyban állanak egymással. Ezt azonban csak akkor lehetne véglegesen eldönteni, ha a szó forrása valamely idegen nyelvben kimutatható lenne.

2.

vog. AK. - *χāt* 'schmalz'

Vog. KANN. AK. (*pāl*) *χāt* | KK. (*pāl*) *kāt* | FK. (*pāl*) *kāt* | P. (*pēl*) *kant* | FL. (*pāl*) *χant* | Szo. (*pal*) *χant* '(ohren) schmalz' (WogVok. 69) ~ osztj. PAAS. K. *χant* 'korvarasva; ohrenschmalz' | J. *kant* (-am), *pe_l* — *k*. id. A hangalaki és jelentésbeli egyezés világos. Érdekes jelenség a vog. AK, KK, alakok denazalizációja, de nem egyedülálló, vö. *χürmit* 'harmadik' ~ osztj. *kūmat* | fi. *kolmante-* || vtj. *kūnmeti* || lpK. *koalmant*, *koalmat* (NyH⁷. 40—1), továbbá pl.: *kéd* : *ēn* — *kéd* 'kleiner Nebel' ~ m. *köd* || szam. T. *kinta* 'Rauch' | Motor. *kiundu* id. | Taigi *kūndo* id. (Beitr. 88).

3.

vog. TJ. *nəχ* 'halmknoten; stockwerk'

A jelentések elburjánzása szempontjából figyelemreméltó a köv. etimológia:

vog. TJ, TČ. *nəχ* | AK. *nāχ* 'halmknoten; stockwerk', *nākt* (plur.) | KK. *nāχ*, *nākt* | FK. *nāχ* | P. *nəχ*, *nēkt* | ÉV. *nāχ* | FL. *nāk* | Szo. *nāk* (WogVok.

136). MUNKÁCSINÁL a köv. alakokat és jelentéseket találjuk: *É. nak* | KLV. *näk* | R. *näz* (VNGy. II, 672). Jelentései: 1. 'íz, tag'; *kät-n.*, *la 'il-n.* 'kéz íze, láb í.' (u. o. I, 273); 2. 'fok'; *zänyéltép-n.* 'lépcsőfok' (u. o. II, 620); 3. 'ok'; 4. 'végzet'; 5. 'bűn, kárhozatos vétség'. SZILASI vogul szójegyzéke 4 külön szónak veszi:

1. *nak*: 1. 'fok; stufe', 2. 'vég; ende', 3. 'íz, tag; glied', 4. 'rét; falte'; T. *noz.* vö. *näk*.

2. *nak*: *pilä nakä šünin tüw* 'bogyó termésében bő nyár', *pilä nakin tüw* 'bogyó érlelő nyár'.

3. *nak* 'vétség; vergehen, baj; mühe, plage'.

4. *näk* 1. 'lépcső; stiege'; 2. *sät näkpä näkin kwolké* 'hét szobájú szoba (ill. hét tagú) házacská; ein häuschen mit sieben zimmern, d. i. abteilungen'.

Kétségtelen, hogy a KANNISTO közölte alakok és a SZILASI által négy helyen tárgyalt négy szó etimológiailag ugyanaz. Eredeti jelentésük bizonyára a konkrét 'íz, tag' volt. Ebből magától értetődően lehetett egyrészt 'vég', másrészt 'fok' és ebből 'lépcsőfok', majd 'stockwerk'. Az 'ok, végzet, baj' vétség' jelentéseket a 'vég'-ből lehet levezetni, és pedig úgy, hogy ezek közül legeredetibbnek, közvetlenül a 'vég'-ből keletkezettnek gondoljuk a 'végzet' jelentést. Ilyen fejlődés érthető, hiszen a magyarban is a 'vég' és 'végzet' összefüggének egymással. A végzet természetesen 'baj' is egyúttal, a 'baj' pedig nem áll messze a 'bűn'-től, amely a 'kárhozat szerző vétség'-hez vezet. Az 'ok' jelentés magyarázata a következő: a 'végzet', azaz 'előre meghatározott sorsunk' elől senki, ki nem térhet, ez az ok a mindennek, ami életünkben történik. A 'végzet' és 'ok' így a primitív ember elképzelése szerint egy és ugyanaz. A KANNISTO-féle 'Halmknoten' az er. 'íz, tag' jelentésből magyarázandó. A 'Halmknoten' alapján pedig érthető a SZILASI második *nak* szavának jelentése. SZILASI pontos jelentést nem ad ugyan, csak két példamondatot közöl, de ezek alapján a 2. *nak* szónak 'a növény szára, ill. termése' jelentést tulajdoníthatunk, ami a 'Halmknoten' értelmezéséből folyik.

Ezekután — hogy tisztáztuk a vogul változatok egymásközi helyzetét — rátérhetünk arra, hogy a vogul szónak az osztjákban is van megfelelője: PATK. K. *näg, näv* | KK. *növ* 'ág; zweig, ast' | C. *neu* | AS. *noux* | FS. *noz* | ÉO. *nū, nuw*; PAAS. K. *nou* 'ast, zweig' | J. *now* (*nčwäm*) id, *nōwā*; 'oksainen; ästig'; *noḷḷḷḷḷ* id.

A hangtani megfelelés szabályos. Az osztják *-u, -u'* er. **k*-ra megy vissza. Eire vall a J. *noḷḷḷḷḷ* adat, valamint a PATKANOV által idézett K. *näg* | AS. *noux* | FS. *noz* alakok.

4.

vog. KK. *kβarsp* 'birkenrinde'

KK. *kβarsp* | P, ÉV, DV. *kūršp* | FL. *kūrššip* | Szó. *kūrššib* 'von morschem birkenstamm gezogene zylinderförmige birkenrinde'; (P, ÉV, DV.) 'köcher' (WogVok. 157). Összetett szó, amelynek első tagját a mai vogulban *kēr* alakú, s 'fakéreg, kéreg' jelentésű szó alkotja. Az osztjákban megtaláljuk a megfelelőjét PAASONEN szótárában: K. *χār* 'koivussa vihreä kuori; grüne

birkenSchale' | J. *wästa kär* id. Ugyancsak PAASONENNél *nöt* címszó alatt találjuk: J. *uät-kuri* 'puinen viini; köcher aus Holz'. PAAS. az osztj. szót kérdőjellel ellátva a vog. AHLQV. *kerep* 'schale' || votj. *kír, kur* || fi. *kuori*¹ szavakkal hasonlítja, egyszersmind utal a szó K. *kär* '(puun)kuori, rahka (haavan päällä); rinde (des lammes), schorf (auf der wunde)' | J. *kär* (*kürəm*) id. változatára. Lehetséges, hogy az obi-ugor szó rokonságban áll a m. kéreg szóval. Az AHLQV. adatban a vogul *kér* alapszó származékát kell látnunk. (Máskép: TOIVONEN i. h.; BUDENZ MUSz. 18; SZINYEI NyH⁷, 49).

Az összetétel 2. tagja a MUNKÁCSI által Szó. dialektusban lejegyzett *sāp* (BUD. P. *šāp*, L. *šoap*, MUSz. 323) lehet, amelynek jelentése: 1. 'rothadt, porlódott', 2. 'fatörmelék' (VNGy. II, 693), 3. 'a fának rothadt, porhanyós törmeléke' (ГИЛБЕ), pl. *āyit-sāp, pi'γä-sāp* 'az a fatörmelék, melyet pelenka és párna helyett a csecsemő gyermek alá tesznek s melyet midőn már nem tiszta, mindig a bölcsőből kidobálnak s frissel helyettesítenek.' (i. m. II, 452). Ezzel a szóval szerintünk rokonságban áll, de tőle ma már divergens hang- és jelentéstan fejlődés útján elvált a KL. *šāp* | B. *sap* 'ágas karó' jel.-ű szó is (l. SZIL., Vog. szój.).

5.

vog. TJ. *βākhā'vāšm* 'schlüsselbein'

A címszó P. alakváltozata *βixrəlušm* 'schlüsselbein'. Szintén összetett szó, amelynek mindkét tagja elhomályosult összetétel ill. az 1. kontamináció. Az összetétel 2. tagja nem más, mint a T. *lōšēm* 'csont; bein' (~ B. *lusēm* 'szálka; gräte', v. ö. NyK. XXII, 49). Ez a vogul szó szintén elhomályosult összetétel, v. ö. osztj. PAAS. *tōw-sòm* 'luut; bein' || vtj. *l-sòm, lū-šüm* 'haut und bein, alles zusammen, was im menschl. od. tierischen körper kompakt ist' (l. PAAS. osztj. szótárában *sòm* címszó alatt). Kompozitum voltát már BUDENZ észrevette, s szerinte a 2. tag talán = vog. *sām* 'darab' (MUSz. 705).

Az összetétel első tagja valószínűleg kontaminált alak, mégpedig a köv. két szó kontaminációja: l. vog. AHLQV. *vain, vāgin*, MUNK. FSzó. *vāyēn* | FL. *vā'in* | K. *vāinē* 'váll; schulter' ~ osztj. PAAS. *vān* (fl) | J. *vān* (*vānām*) 'olka, olkapää; schulter, achsel' és 2. a vogulban ismeretlen, de az osztjából *tānkar* alakban, hasonló jelentéssel kimutatható és feltehetőleg a vogulban is hasonló alakban és jelentésben megvolt szó, az előbbinek parallel szava (l. PAAS., S-laute 82).

Elképzelésünk szerint tehát a fent közölt 'váll' jelentésű *vāyēn* stb. szók hangalakja az osztjából *tānkar* alakban kimutatható, s a vogulban is valószínűleg megvolt szó hangalakjával keveredett. A kontamináció a szó belsejében valószínűleg nazalíst is tartalmazhatott (**βānker*), s ha így volt, akkor a szó később denazalizálódott.

A jelentésfejlődésre analóg példa az osztjából kínálkozik, ahol a J. *vān-nōw-lōw* alakú összetétel 'schlüsselbein' jelentésben szerepel (PAAS.).

Bp. 1945. VII. hó.

Hajdú Péter

¹ TOIVONEN a vogul 'kerég' jelentésű szót a finn *keri* -vel 'die innere birkenrinde' azonosítja (Vir. 1948, 78 l.).

SZÓMAGYARÁZATOK

1. Pacal

A *pacal* 'nagyobbféle vágómarhák, nevezetesen ökrök, tehenek béle, melyet elkészítve eledelül is szoktak használni' (CzF.). A SzófSz. bizonytalannal eredetű szavaink közé sorolja. Első köznévi adat 1643-ból COMENIUSnál: „Az étel az állatoknál először a kérős gyomorban, osztán a nagy kövér hurkában, temérdec bélben, *paczalban* által megyen“ (Jan. 51., NySz.). A népnyelvben országosan használt szó. Veszprém m.-ben *pacá* „birkapaczá, marhapaczá“ (Nyr. V, 522), Sopron m.-ben *pacó* 'kockás tészta' (Nyr. II, 560). Közép-Baranyában *paczó* 'böndő, gyomor' (Nyr. III, 327), Eszék vidékén: „majd íres lesz a *paczónk*, még ennyi ruhát kiverjünk“ (Nyr. VIII, 44) és Vas m.-ben *paczó* 'túrós tészta' alakban és jelentésben járja (MTsz.). Nyilvánvaló, hogy eredeti jelentése a 'böndő, gyomor' s tészta csak azért vitték át, mert azt is olyan hosszúkas, vékony szeletekre metélték, mint a pacalt. A Szamosháton csak eredeti jelentésében használatos: „*pacal* *pacäl* (-t, -ja) fn. 1. 'szarvasmarha böndője', 2. 'zsírmirigyes hártya a sertés gömböcén“ (SzamSz.). *Pacalos* 'mészáros, mészáros-legény, mészáros-inas' Abauj m.-ben (MTsz.), *pacalos* hasas, gúnyszó (Nyr. XXXVI, 398. NyF. X, 26, 60). A szót MELICH az osztrák-bajor *patzel* 'apró összecsomósodás', *batz* 'tapadós anyag' (Nyr. XXIV, 350; DÖLw.)-ból magyarázza s így német eredetűnek mondja. Helyesen jegyzi meg BÁRCZI (SzófSz.), hogy ez a „származtatás sem jellem hangalak szempontjából nem kielégítő“.

Nézetünk szerint a szó szorosan hozzátartozik másik változatához a *pucor*hoz. *Pucor* 'gyomor, vastag bél, különösen a disznóknál' (CzF.). *Pucor* (alakv. *puor* Pest m. Kócsér Nyr. XXVI, 188) Kiskúnhalason, Csongrád m.-ben, Eger vidékén, Vácott, Nógrád m.-ben 1. 'gyomor, kül. sertés, marha v. ló gyomra', Csongrád m.-ben 2. 'disznósajt', Cegléden 3. 'egészséges, jó étvágyú gyerek' (MTsz.). A szó eredetét MARIANOVICS MILÁN a szlovák nyelvben véli felfedni s innen való kölesönzésnek tartja: *puor* 'gyomor' [palóc] < tót *puor* ua. (Nyr. XLIII, 17). Összevetése épúgy hibás, mint MELICHÉ, mert a szót csak egy kis nyelvterületről tudja kimutatni, ahová — éppen fordítva — csak a magyarból kerülhetett, mert hiszen más szláv nyelvterületen a szó ismeretlen.

Szavunk valószínűleg ugor eredetű: oszjtj. *püt*: (Ni.) 'dickdarm, mastdarm (des viehes, wahrsch. auch des menschen)'; Kaz. *pütü* 'dickdarm, mastdarm (des renntiers); ein länghliches sack im bauch, in der nähe des magens (wird umgekehrt, gewaschen, mit fett gefüllt und gekocht)' (KARJ: OstjWb. II, 765/a.)

Nyilvánvaló, hogy a szó töve *püt*. A tőhangzó: *u* a magyarban részben az eredeti állapotot tükrözi (*puor*), részben a megfelelést mutat (*pacal*; hasonlóképpen, mint oszjtj. *püt* ~ m. *fazék* NyH.). A szóvégi *t* affrikatizálódása természetes fejlődés eredménye. A magyar szó kétféle változatában kétféle suffixumot: *-l* és *-r* találunk. Az *-l* kicsinyítő képző előfordulása a leggyakoribb, az *-r* suffixum is általános a finnugor nyelvekben [zürj. *még* 'flussskrümmung' ~ *męir* 'bogen, krummholz' (FUF. XVI, 191), vogk *sänkü* 'halom' ~ *sänkür* 'orom' (VogNGy. IV, 84 és III, 130)], így a magyar-

ban is (*szem* ~ *sömör*, *tomp* ~ *tompor*, *domb* ~ *dombor-ú* stb. MNy. XX, 60—63).

A szó olyan fogalmi körbe (állati belsőrészek) tartozik, amelynek ismerete kezdetleges állattenyésztő életmódban is valószínű volt.

2. Nyál

Nyál (1337: *Nyálas* OklSz.) a MUSz., NyH. és a SzófSz. finnugor eredetűnek mondja. SZINNYEI a md. *nolga*, *nolgo* 'takony' | fL. *no'g* 'nyálka' | fÉ. *nelGe-* 'takony' szavakkal veti egybe. SAUVAGEOT (MNy. XXV, 119—121) idevonta még a: lpS. *njalakas*, *njalkas*, *njalhakas* 'lubricus', lpS. WIKLUND *nalakase-* 'glatt, schlupfrig' | zürj. WIED. *nilög* 'schlüpfrige, schleimige substanz' | md. *nola* 'splint' | votj. *nel*, *nel* 'die innere saftreiche, weiche schicht der baumrinde im frühjahre' | cser. Mez. *nola-* 'es sickert (der saft aus dem Baum)' | szamJur. *-nīlu* 'COK' | osztj. és vog. *niuləm* 'wunde' fgr. alakokkal, másfelől több török alakkal is összekapcsolja.

SAUVAGEOT vog., osztj., md. idevágó szóalakjai jelentéstani szempontból nem meggyőzőek. Az osztjából azonban idevonható jelentéstani és hangtani, szempontból pontosan a magyar alaknak megfelelő szó: *ňāD:* (DN) 'rost'; Kr. *ňāt:* 'schleim (auf im wasser liegenden bäumen, im innern des samowars, wenn er nicht gereinigt wird), schleim, der sich aus dem wasser ans netz anheftet'; V. *ňvlī* = DN; Vj. *ňvlī* 'rost (in der erde, bes. in alten quellen, auf dem eisen)' VK. *ňvlī* 'schleim (z. b. am netz, an im wasser liegenden bäumen)', Likr. *ňāđi* 'rostiger schlamm; rost'; Mj. *ňāđi* 'id.'; Trj. *ňāđi* 'rost (am eisen, in einer rostquelle), grünspan'. A megfelelés hangtanilag is szabályos: m. *l* (szóvégén v. szóbelsejében) ~ osztj. *l* ~ *l* (NyH.).

3. Szak

A magyarban a *szak* szónak két egymástól távoleső jelentésköre van: 1. 'apró darab, rész, törmelék' és 2. 'nyeldekločsap, toka'. A SzófSz. szerint a kettő alkalmasint egybetartozik. Az 1.-ről a MUSz., a NyH. és a NyK. (XLI, 236) kétségtelenül megállapítja, hogy fgr. eredetű és pontosan megfelel a vog. *sak* 'darab', osztj. *tšok*, *šok*, *soz* 'kicsike, szikrányi', f. *sukku* 'törmelék' szavaknak. Ehhez a jelentéskörhöz sok új adatot találhatunk KARJALAINEN osztják szótárában (OstjWb., II, 831. lap): *svk:* Vj. *iňsvk* 'eisbrei (im frühling vom eis abgebröckelt)'; VK, Vart. *svk* 'fein (salz, holzteilchen)', Likr. *sāk* 'fein zerkrümelte (salz ua.)' | *svk̄ā-γāl-tā* (V) 'zerbrechen, zerfallen entzweigen'; Vj. *svk̄ā-γāl-tā* 'schaden leiden, zerbrochen werden (der mensch

der hund. die flinte, besonders durch den „bösen blick“); aufplatzen (ein pferd) | *svk̄ā·χt̄āta* (V) 'zerschlagen; weich machen, aufweichen (mit den händen, einem schmiedehammer usw.); Vj. *svk̄v̄·χt̄m̄t̄ā* 'beschädigen, verderben, entzweimachen (einen menschen, einen hund, eine flinte durch zauber) | *sv̄k̄ī n̄t̄ā* Vj. 'zerbröckeln (intr.; eis im frühjahr)' | *sq̄γā·D̄ayāt̄t̄ā* (DN) 'anfangen zu zerbrechen, zu zerschellen (eis) | *s̄āγā t̄t̄ā* (DN) 'brechen, zerbrechen, in stücke schlagen, zerkleinern (ein gefäss, ein boot, glas, einen napf, ein schloss u, a.); zerbrechen, zerschellen (eis); Ts. *s̄āχā-t̄t̄ā* 'zerbrechen'; Kr. *s̄āχā-t̄t̄ā* 'brechen, zerbrechen, durchbrechen, zerkleinern; entzweigen'.

A fenti jelentésárnyalatok a magyar népnyelvben is fellelhetők (MTsz.). Az osztjákban a jég *kásás* állapotát a *svk̄* szóval fejezik ki. Nálunk is sokáig ismert kifejezés volt a szakácművészetben *kásás ételek* megnevezésével kapcsolatban: 1546: „*Borso szakra confreytet*“ (OkI Sz.) | „*Borsó szak*. Az borsót meg kell héjalni és főzni, egy tiszta réz rostán által kell törni, hogy megtöröd, fel kell egy tiszta kalánnal darabonként talban adnod“ RADV: Szak. 196. NySz.). „*Borsó szak*. A borsót igen szépen ereszd meg rostán, héjald meg, szűrd által egy réz rostán, tedd a tűzhöz“ (uo.). „*Kender mag szak*. A kender magot törd meg egy mozsárban, vízzel egyelétsd öszve. szűrd által egy réz rostán, tedd az tűzhöz“ (uo.).

A 2. jelentéskört aligha lehet az előbbihez hozzákapcsolni: *szaka* 'a nyaknak csomója, Ádalmája, áll alatti kövér dudorúság, toka' (CzF.). 1590: „*uva est illa rotunditas carnea quae est in gutture, alias nodus gutturis, -Szaka*“ (SzikszF. | MA: *szak, szaka* 'uva, nodus gutturis' | 1629: „*szaka, torok gylk*: uva, uvula, das zäpflein“ (Nomencl., NySz.) | XVII. sz. mf.: „*szak, szaka*: plenitudo prominens sub mento“ (OTROKOCSI: OrigHung., NySz.) | 1749: „*Nyeldeklő, szaka*: gange“ (KirBesz., NySz.) | 1762: „*szaka* 'uva, nodus gutturis'“ (PPB.) | 1801: „*disznó-szaka* 'angina, Kehlsucht'“ (PPB.) | 1808: „*uva gutturis, mentum duplicatum, angina*“ (SI.).

A népnyelvben tág jelentéskörben használatos: 1. *szak, szaka* 'toka' (Háromszék m., Borsod m., Baranya m., Somogy m., Heves m. MTsz., Nyr. XLVII, 82), 2. 'birkának, disznónak álla alatt levő húskinövés' (Szolnok m., Pest m., Nyr. i. h.), 3. 'baromfi állán fityegő piros leffentyű' (Cegléd, Mezőtúr, MTsz., Bács m., Szolnok m., Baranya m., Somogy m., Heves m., Nyr. i. h.), 3. 'pofaszakáll, barkó' (Nagykúnság MTsz.), 4. 'vmi toroknyavalyája a disznónak' (Székelyföld, MTsz.), 'a disznó ínye v. szája szélének vmi baja' (Háromszék m. MTsz.), 'örrgyík (disznó nyavalyája)' (Háromszék m. MTsz.).

BEKE (Nyr. XLVII, 82–83) a szót bolgár-török átvételnek tartja: csuvas *suza, pul̄-suzi* 'kopoltyú | csagatáj *sakay* 'Doppelkinn' *sakak* 'ua.' | kirgiz *sayak* 'der Winkel zwischen Hals und Kinn; das obere Ende des Halmes, wo die Ähre beginnt', *sakau* 'eine Geschwulst unter der Kehle des Füllens' | kún *sayak* 'mentum' | csuvas *suza* 'gallér' | cser. B. *soya* 'toka', (B., JT.) 'a szarvasmarha álla alatt a nyakán a két első lábáig lecsüngő bőrlebernyeg', (JO., JT., U., B.) 'a kakas állán fityegő piros leffentyű', (B.) 'a pulyka pipje, taknya' stb.

A feltehető csuvas **sakak* alakból a magyarban a török átvételek hangtani megfelelése szerint **szakó* alakot kellett volna a magyarban találnunk. BEKE úgy magyarázza, hogy az -ó végzet helyett -a lett, mint *csipa*, *dara*, *káka* esetében. Így a *szaka* alakot tartja eredetinek a magyartan és a *szak*-ot ebből való elvonásnak magyarázza (a végső -a hangot a 3. sz. birtokragnak fogták fei).

Érdekes, hogy a szót az osztjákban is felleljük: (O) *s. z: wálamzaz 'zungenwurzel' tursaz 'oberes ende der kehle'* jelentésben (KAFJALAINEN, OstjWb. II, 831/b). Itt szintén olyan hangalakú szót találunk, amely nem tartalmaz tövégi magánhangzót. Tehát a magyar *szak* szónak felel meg.

A *k ~ z* változásra már van adat az eddig összevetett anyagban: m. *rokon ~ osztj. rachtí*. Lehetséges tehát, hogy olyan ugor-korabeli szóval állunk szemben, amely az ugorsághoz az állattenyészítő törökségből került az állattartással kapcsolatos ismeretekkel együtt.

Az 1. jelentéssel kapcsolatban tehát kétségtelen a fgr. származás, a 2. esetében számolhatunk ugor-korbeli eredettel, az elterjedés iránya azonban a törökség felé mutat. Így az 1. és 2. jelentést egyelőre nem kapcsolhatjuk egybe.

HEGEDÜS LAJOS

Simonyi Zsigmond levelei Budenz Józsefhez *

*Az alább következő leveleket Simonyi Zsigmond intézte szeretett mesteréhez. Budenz Józsefhez. Az első levél 1872-ben kelt, az utolsó 1889-ben. A közben eltelt tizenhét esztendő alatt a kis nevelősködő bölcsészethallgatóból budapesti egyetemi tanár lett, a „magyar nyelvtudomány” pedig fejlődésében kialakította magából a külön *magyar nyelvtudományt*, az adatgyűjtésnek és adatközlésnek egész sor alapvető munkáját végezve el és jelentetve meg. Ez alábbi közlés tudománytörténeti jelentősége akkor lesz nyilvánvaló, ha adatait új fejlődésünk szempontjából értékeljük ki. A levelek fenti cím alatt vannak meg a Magyar Tudományos Akadémia Füzirattárában.

R. M.

1.

Levélpapíron fent, nyomtatva:
STEINER ZSIGMOND

Kengyel, TörökSz. Miklós
június 12. 1872.

Nagyon tisztelt Tanár Ur!

Becses sorait örömmel fogadtam. A Müller-fordítást fogom folytatni, ámbár állásom teendői által annyira el vagyok foglalva, hogy csakugyan követnem kell Tanár Urnak azt a tanácsát vagy inkább intését, hogy ne tanuljak sokat. A Kalevalából mindössze is csak az első rúnót olvastam el eddig. Azonfölül megirtam, a mit Tanár Ur rám bízott: az ide mellékelt finn közmondásokat. Mindössze százat állítottam össze: 50 egyszerübbet és 50 nehezebbeckét; mindenikből 25 fordítással és 25 anélkül. Iparkodtam, hogy a felölőbb magyar- finn hasonlatok előforduljanak, mint *pää*, *puu*, *suu*, *sarvi*, *käy*, *anta*, stb. Különös tekintettel voltam arra, hogy a közmondások a leghasználhatóbb szókincset foglalják magukban, és hogy a fontosabb szavak és alakok mentől többször forduljanak elő. A 25.-en túl talán megint lesz egy is, más is, a mi nem szükséges, de hisz t. Tanár Ur majd el fogja törölni a mit feleslegesnek tart. A 75.-nek nem tudtam alkalmas fordítása-e ez: Elfelejtik, a megfizetett adósságot; azért nem irtam oda; pedig volt szükség erre a mondatra, hogy legyen példa a prt. perf. pass.-ra.

Riedl értekezéséből olvastam kivonatot. Csak azt mondta el, amit ugyis tudunk: hogy a nyelv törvényeit nem az ember, hanem a nyelv adja meg, és hogy a mai nyelv törvényeit a mai nyelvből kell elvonni; de úgy hiszem, jó volt ezt előrebocsátani. Annál kíváncsiabban várom legközelebbi értekezését.

Kíváncsi vagyok arra is, kapok-e és minő észrevételeket próbafordításomra. Szerencsésnek érezném magamat, ha közölné velem Tanár Ur észrevételeit a közmondásokra is.

Minden jót kívánva Tanár Urnak, vagyok

tisztelő tanítványa
Steiner Zsigmond

2.

Lipcse, 1874. nov. 17.

Igen tisztelt professzor ur!

Igéretemhez képest pár percre igénybe veszem türelmét és röviden referálok viselt dolgairól.

Ma négy hete, hogy szerencsésen és jó kedvvel Lipcsébe érkeztem, és mondhatom, hogy itt kezdettől fogva jól érzem magamat. Még az emberek is szorgalmasabbak, romlatlanabbak és kevésbé mesterkélték, mint mi nálunk. Leskien és Kuhn szívesen fogadtak; az utóbbi viszonzta is látogatásomat és prof. urat köszönteti. Különösen jó viszonyban állok Overbeckékkel, kikkel Pulszky Károly ismeretett meg, s kinnél már több ízben meg voltam hiva.

Az egyetemen Curtius, Ritschl, Lange és Overbeck előadásait hallgatom. Azon kívül részt veszek néhány szeminárium működésében; Curtius befogadott az ő gramm. gesellschaft-jába is, hol már egy munkát is elvállaltam.

Kérem prof. urat, ha a Szótárból megjelentek új iverk, szíveskedjék megküldeni (a 21. már megvan); és nagyon lekötelezne, ha Kriza Vadrózsáit is megküldené.

Szíves üdvözzettel maradok híve

Simonyi Zsigmond
Brüderstrasse 26. II. Stock
in Leipzig.

3.

Igen tisztelt professzor ur!

Mindenek előtt fogadja szívből jövő szerencsekívánataimat az új évre. Még adós vagyok köszönetemmel a Vadrózsákért, melyeket prof. ur szívesességéből megkaptam és már is új kéréssel alkalmatlankodom. Müller 2. kötetének fordítását már megkezdtém s az 1. fölolvastást jövő héten megküldöm a könyvkiadó bizottságnak (mert pénzre lesz szükségem). Azonban csak nem régtudtam meg, hogy Müller fölolvastásai most már 7. angol kiadásban jelentek meg, s minthogy nem volna jó úgy járnunk evvel, mint jártunk a Dunekerrel, nagyon kérném prof. urat, szíveskedjék kieszaközölni a kk. bizottságnál, hogy szerezzék meg számomra a 7. kiadást.

Nem régt említette prof. ur, hogy előadásainál a hallgatók használatára paradigmás könyvet szándékozik kiadni; nem tudom, elkészült-e már, különben bátorkodnám ezt is kérni. A P. N.-ban volt említve, hogy az innsbrucki fölolvastás külön füzetben meg fog jelenni? Kíváncsi vagyok, megjelent-e már.

Van szerencsém dr. Kuhn üdvözlését átadni; ő olyan barátságos volt, hogy viszonzta látogatásomat.

További kegyébe ajánlva magamat prof. urnak, maradok híve

Lipcsében, 1874. dec. 30.

Simonyi Zsigmond

4.

Igen tisztelt professzor ur!

Nagyon örültem szives sorainak, és iparkodni fogok, hogy tanácsának megfeleljek és sok szép és nemes emléket gyűjtsek. Valóban azt hiszem, hogy erre az időre, melyet külföldön töltök, de különösen a lipcei évre (mert a nyári fél évre is itt akarok maradni) mindig szívesen fogok visszaemlékezni.

A szótár íveit megkaptam és természetesen a legnagyobb érdeklődéssel olvastam; köszönöm szépen és kívánom, hogy mennél előbb befejezve lássam az egész munkát. Kérem professzor urat, tartsa fenn számomra a német fordítás munkáját. Nem fogja valahol bírálni a Donner féle könyvet? A napokban olvastam róla egy rövidke ismertetést a Revue de Linguistique-ben; a ki írta, úgy látszik, nem sokat ért a dologhoz.

A nyelvemlékekből, mint olvastam, már megjelent három kötet. Nagyon köteleznie prof. ur újra, ha megküldené a 2. és 3. kötetet s az 1.-nek cím lapját.

Kívánta, hogy irjak Curtius „grammatische gesellschaft“-jának szervezetéről. Ez nagyon egyszerű. A társaság természetesen önkéntes tagokból áll. Curtius a fölvételt rendszeren csak azon föltételhez köti, hogy az illető már hallgatta az ő bevezető előadásait. Most mintegy tizenöten vagyunk. Az első összejövetelkor Curtius előterjesztett 10—15 földolgozandó témát, de természetesen mindenkinek tetszésére bízta, hogy dolgozzon föl bár mit, a mi éppen tanulmányai közben fölötlik neki. Az ajánlott témák közt voltak például a következők: „Die Vertheilung der aktiven infinitivendungen im homerischen dialekt zu untersuchen; da ausser dem δ -tischen aorist überall schwankungen bemerkbar sind“. — „Vokalhäufung ausserhalb des ionischen dialekts“. — „Aiolische gemination von *vigt* ihre spuren und nachwirkungen ausserhalb des β iolismus“. — „Die ausnahmen der abneigung des griechischen gegen δ zwischen zwei vokalen.“ — „Corssens und Bugges ansicht über die oskische 3. plur.“ — „Die unregelmässigen komparative im lateinischen.“ — „Die attributiven komposita im lateinischen.“ stb. Az elsőt ezek közül én dolgoztam föl. (Egyszermind természetesen megnevezte a legfontosabb segédesszközöket; a helyeket, amelyekben a legszükségesebb adatok találhatóak, s a figyelemre méltó és bírálandó részeteket, melyek netalán az illető kérdésre nézve már keletkeztek).

Gyüleseit hetenként tartja a társaság (most hétfőn este 6—8). Minden gyűlésnél egy-egy előadás van napirenden: vagy olvassa az illető a maga munkáját vagy szabadon adja elő (a nagyobb élénkség kedvéért), különösen az egyes eddigi nézetek bírálatát. Ez rendszeren 7-ig tart; az után következik a többiek részéről az egésznek vagy egyes részeknek, adatoknak, állításoknak, hasonlításoknak bírálata. Közbe-közbe C. maga tesz megjegyzéseket s ad fölvilágosításokat, úgy hogy sokszor nagyon érdekes és élénk a vitatkozás. Rendszeren marad idő a fő előadás után egy-egy apróságnak (etymologia stb.) tárgyalására, szintén a tagok részéről.

Egészen véve az előadások többnyire csak gyakorlatok fókán állanak, ritkábban valami jelentékeny tudományos eredményt, de annál több anyagot szolgáltatnak a vitatkozásra, és megpendítenek egy-egy kérdést, mely behatóbb vizsgálatot érdemel, szóval — hogy a német kifejezést használjam — mindig *anregung* az eredmény, és úgy hiszem, ez nem megvetendő eredmény. E mellett az a haszon is megvan, hogy az egyes dolgozatok rendszeren használható, sőt becses adatgyűjtéseket eredményeznek. S én úgy hiszem, ha prof. úr régi tervét valósítja és szintén összeállít ilyen önkéntes társaságot: ennek minden esetre nagy haszna volna, s annyiival nagyobb, mert az ugor nyelvek terén sokkal több a teendő, az összeállítandó és összehasonlítandó anyag, úgy hogy véleményem szerint a legtöbb dolgozat nem csak *anregung*-ot, hanem becses és használatos tudományos eredményt vagy legalább anyagot teremne.

Finn embert csak nem rég találtam, neve *Ossian Grotenfelt*, magister phil. Nejevel együtt van itt egy évre. Még ezen túl kell vele közelebb ismeretséget kötnöm. Leginkább latin nyelvvel foglalkozik: hospitál egyik gimnáziumban s az egyik professzornál privát órákat vesz a latin nyelvből; panaszkodik, hogy a helsingfors-i egyetemen nem sokat tanulnak latinul.

Végül még egy panaszt: a januári Nyelvőrt még most sem kaptam meg. — Kíváncsi vagyok a pályázatok eredményére.

A farsangon jó mulatást kívánok prof. urnak, és hozzá jó egészséget. Leg-
őszintébb híve

Lipcese, 1875. február 1.

Simonyi Zs.

Majd elfeledtem egyet: a miniszter már utalványozott 1875-re 1200 frtot. —
Mülleren most szorgalmasan dolgozom.

Leipsikissä 2/3. 1875.

5.

Kunnioitettu herra professori!

Minä olen vastaan ottanut teidän ystävällisen kirjeenne suurimmalla ilolla. ja kiitän teitä sulasta sydämestä, varsinkin sitä hyvää sanomaa varten, jonka minä olen teidän kautta saanut. Suurella ilolla olen kuullut, että kirjoitukseni oli teille mielen mukainen: teidän kiitoksenne on aina oleva ahkeruudeni kauniina palkintona.

Mutta nyt, kuin tavallisesti, olisi minulla taas pyyntö teille. Minä nimittäin rupeen herra Grotenfelt' in, sen Suomalaisen, kanssa, josta jo olen kirjoittanut teille, Suomea lukemaan; enkä tahdo ainoastaan Suomea lukea ja kääntää, vaan pyydän myös Suomea kirjoittamaan itseäni harjoittaa, ja tämä kirje on ensimmäinen yritykseni sen laatu. Mutta hyvänä apuna tässä työssä minulle olisi eräs Saksalais-Suomalainen sanakirja; sen tähden pyydän teitä, että antaisitte minulle semmoisen sanakirjan muutamaksi kuukaudeksi, jos te voisitte olla sen aikaa ilman sitä. Minä olisin sen tähden hyvin kiitollinen.

Prof. Leskien tervehdittää teitä ja kiittää teitä Unkarilais-Ugrilaisen sanakirjan varten. Myös minä tervehdin teitä¹ sydämellisimmästi ja olen teidän kunnioittajanne ja palvelianne.

¹ ja Nyelvőr'in vakaisia ihmisiä.

S. Simonyi.

De ne higgye prof. ur, hogy a fönt olvasható finn levelet egészen a magam emberségéből irtam ugy, a mint van. Mikor megirtam, megmutattam Grotenfeltnek s ő figyelmeztetett egyes hibákra: az igaz, hogy nem talált benne valami fölötte sokat. De kérem, tekintse az egészet pusztá ötletnek és gyöngé kísérletnek. Talán néhány hónap mulva jobban bele gyakorlom magamat.

Pálya munkám bírálatával természetesen nagyon meg vagyok elégedve s azt hiszem, az a hat sornyi dicséret eléggé ellensúlyozza a hozzá csatolt kifogásokat. Ezeknek egyik másik pontjáról szándékom később bővebben írni, különösen az atyámfia-félékről, melyekről már a p. munkában is irtam volna, ha ki nem fogytam volna az időből. Épen az ilyeneket számítom a csak „összeirt“ szavakhoz, s nem tudom átlátni, mi furcsát talál a bírálat az elnevezésben. Megfelel ennek a ném. *zusammenrückung* kifejezés („Von der Zusammensetzung zu unterscheiden ist die Zusammenrückung, welche darin besteht, dass mehrere worte, ohne Zusammensetzung, als ein wort nicht nur geschrieben, sondern auch gesprochen werden, indem beide glieder regelmässig nur einen akzent haben“ Miklosich, die nom. zstzg im serb. p. 2.). Atyámfia ép oly kevésbé valószínűs organikus összetétel, mint ezután (postea) vagy nyakravaló (v. ö. arc-en-ciel): ezek csak összeirt és együtt ejtett

(egységes hangsúly alá fogott) szavak. S épen ezért azt hiszem, hogy a hangsúly koránt sem játszik oly nagy szerepet a szóösszetételben, mint hinni szokták. Ide tartoznak természetesen az enklisis és proklisis tüneményei is.

De nem akarok tovább visszaélni türelmével, s csak arra kérem, hogy ha megküldheti prof. ur a kívánt szótárt, szíveskedjék vele küldeni a Nyelvemléktárt.

Nekem elég jól folynak dolgaim. Az előadásoknak itt egy hét mulva végük lesz és mintegy két hét mulva utnak indulok Berlin felé, onnan talán Hamburgba és Frankfurtba. Prof. ur nem jön el husvétra? Képzelteti, mennyire örülnék ennek!

Minden jót kívánok és ajánlom magam további kegyébe. Örök híve

Simonyi Zsigmond

U. i. A P. Lloydot megkaptam s köszönöm. Az *n* theoria nagyon meglepett; azt tartom, ez az első biztos újmutatás az ugor nyelvek fölöstására.

6.

Berlin NW. Dorotheenstr. 66. III
1875. dec. 30.

Szeretett professzor úr!

Mindenek előtt fogadja leg-szívből-fakadóbb szerencsekívánataimat az új évre; adjon Isten

Bort, búzát, békességet

Friss fiatal *jeleséget* (kérem ne tessék indiscretionak venni, régi mondás, nem én költöttem), és mindenek fölött jó egészséget.

Megvallom, nem szép tőlem, hogy ily soká nem írtam kegyednek, a kire minden jóakaróm közül legtöbbször gondolok, a kinek könyveit minden nap forgatom, a kinek tanításán minden nap okulok, a kinek oly szívesen hallgatott szavai mindig mint ha fülembé hangzanának. De épen ez fog kimenteni, mert valóban a szó szoros értelmében érintkezem kegyeddal folyvást szellemileg. De azért természetesen nagyon örülnék, ha hogylétéről értesítene és az uhorság terén történő dolgokról.

Én, mint az eddigiekből is látni fogja, az idén sokkal többet foglalkozom az uhorsággal, mint tavál. Különösen dissertatiomhoz gyűjtöm most az anyagot. Tanácsa szerint az igemódok tanával foglalkozom. Nagyon kellemes, hogy az itteni királyi könyvtárban majdnem minden megvan, a mire szükségem van. Megkaptam ott Wiedemannak észti, cseremiszi, zürjén, votják, mordvin E, Ahlquistnak mordvin M, Castrénnak cseremiszi és zürjén, sőt Rogovnak permi nyelvtanát; megvannak továbbá a finn irod. társ. actái és a Suomi teljesen, valamint természetesen az orosz akadémia mémoiresai és bulletinje. A Nyelvt. Közl., fájdalom, nincsenek meg. Mindössze kevés hiányzik, de e kevés közt egy munka, mely céломra nagyon fontos lehet, t. i. Lönnrot értekezése „Om det Nord-Tschudiska språket, (Hels., 1853.), mely — úgy tudom — leginkább a vepsä *igetannal* foglalkozik. Továbbá célszerű volna a Murteiskirját elolvasnom és a meséknek legalább egy füzetét, hogy a f. igemódok használatával behatóbban megismerkedjem. Hogyha ezeket prof. úr egy időre nélkülözhetné, nagyon lekötelezné. Ha nem, akkor talán Marczali barátom közbenjárásával megkaphatom az említetteket AlMBERGTÖL.

Az igemódoknak genetikus magyarázatára nézve eddig (post tot discrimina rerum) mind össze csak egy odavetett megjegyzést találtam. T. i. Ahlquist (Suomi 1865.) azt hiszi, hogy a concessivus végzete azon *ana* szócskára vezethető vissza, mely a karjalai nyelvjárásban dívik. Alakilag nagyon lehetséges volna ez; hasonló eredete van a mordv. conditionisnak, mely mellett még ilyen kifejezés is áll (Ahlq. gramm. 113. l.) *täräi* mon *molán* e h. molindärän. De átolvastam az egész karj. Mátét s határozott, megállapodott különbséget találtam az *ana* és a *conc.* hasz-

nálata közt: amaz mindig célzatos mondatokban áll, emez pedig egészen a görög *äa*-nal való föltételes mondatnak felel meg. De a legnagyobb nehézség az, hogy egyéb ugor nyelveknek az *n*-es képzése a *f. conc.*-nak sokkal nagyobb régiségét bizonyítja, mint Ahlq. nézete után föl lehetne venni.

Kérem szépen, prof. ur, ha az ugor nyelvtan haladt, szíveskedjék szintén megküldeni (nálam a 15. ív az utolsó). Az össz. szótár 3. füzetéből még nincsenek kész ívek? Kíváncsi vagyok arra is, hogy áll a tört. szótár ügye. Ha el nem készül, mire hazakerülök, akkor szeretném egy részét én földolgozni. Szabad remélnem, hogy ajánlatomat elfogadják?

A Nyelvőr januáriusi füzetének küldtem egy etymologikus cikket az *idő, év, evez* s a finn *vuote* és *souta* szavakról. Nagyon örülnék, ha figyelmére méltatná és alkalmilag közölné róla nézetét.

Valami kegyedet érdeklő különös ujságot nem irhatok. Mi elég jól megvagyunk, legalább *sok* bajunk nincs. S csak azt kívánom, hogy prof. urnak még sokkal kevesebb legyen.

Szíves üdvözlettel maradok
örök híve
Simonyi Zs.

(Ugyanazon a levélpapíroson):

Nagyon tisztelt profeszor úr!

Engedje meg, hogy mint nagy tisztelője csatlakozzam Simonyi barátom kívánságaihoz az új év alkalmából. Mióta szerencsém volt professor ural megismerkedni, mindig mint majdnem utólérhetetlen példányképem állott lelki szemeim előtt, noha csak annyiban voltam tanítványa, a mennyiben minden magyar, ki szereti hazája nyelvét. Éljen soká és boldogul a tudomány javára és mindnyájunk örömére.

Őszinte híve
Dr. Marczali Henrik

Berlin 1875 30/12.

7.

Berlin 18/2 1876.

Igen tisztelt professzor ur:

Csak most köszönhetem meg lekötelező szivességét, melylyel multkori kérésemet oly gyorsan teljesítette. Mindent megkaptam és lelkiismeretesen fölhasználtam. Az óta az itteni kir. könyvtárban a Nyelvtud. Közleményeket is megkaptam, továbbá Almbergtől az egész Kieletárt és Blomstedt Hal. Beszédjét, az utóbbit ajándéku, mert kereskedésben nem kapható s Almberg Blomstedt özvegyétől eszközölte ki számomra. Csak három munka hiányát éreztem s lehet, hogy dolgozatomban is érzik: nem kaphattam meg Fries grammatikáját és Sjögrén lív nyelvtanát, továbbá A vog. föld és nép sem volt kezem ügyében.

Azért küldöm pedig csak most köszönetemet, mert egy úttal dissertatiomat is prof. urnak ítélő széke elé akartam bocsátani: első 'yrytykseni' az ugor nyelvészet terén, s azért talán remélhetem, hogy elnéző hangulattal fog találkozni ott, a hol impulsusát vette. — Én, megvallom, nem vagyok egészen meglegedve vele, mert az előtt mindig arról álmodoztam, hogy doktori munkám valami fényes 'leistung' lesz; most pedig azt látom, hogy alig fogja elkerülni testvéreinek rendes sorsát: a jelentéktelenséget.

Ha azonban kegyelmet nyer a bíró színe előtt, akkor, kérem, fogadtassa el a Nyelvtud. Közlbe és eszközölje ki, hogy a szedését mindjárt elrendeljék, mert szeretném, ha a jövő hó folytán elkészülhetne a külön nyomat.

Hunfalvy urnak kérem legmélyebb köszönetemet kifejezni a kölcsönzött könyvért.

Almberg kéri Jókai Uj földes urának német fordítását; ennek segítségével akarja magyarból „fenniciren“. A napokban megküldjük neki. — A legnagyobb ujság az, hogy megházasodott. Vagy kegyetek előtt talán nem is ujság.

Marczali otthon volt, visszajövet másfél napot töltött Bpsten s nagyon sajnálja, hogy az idő rövidsége miatt prof. ural nem szólhatott. Szives tiszteletét küldi.

Most már el van határozva, hogy legfölebb március 10. v. 15kéig maradunk itt, aztán utnak indulunk Párizsba, s meglátogatjuk Ujfalvyt, a ki nem rég megint kibocsátott egy *Étude comparée-t des langues Ougriennes*, melyet azonban még nem volt szerencsém 'étudier'. Kérném prof. urat, ha küldene néhány hozzá szóló ajánló sort. — Legszívesebb üdvözlettel maradok híve

Simonyi Zsigmond.

8.

Berlin, 1876. márc. 6.
NW. Luisenstrasse 22. A. II.

Nagyon tisztelt professzor ur!

Örömmel vettem levelét, ámbár még nem volt benne, a mit vártam: az ítélet. De e helyett elégtételül szolgált ama kedvező *elő* ítélet, melyet prof. ur dolgozatom iránt táplálni kegyeskedik.

A külön nyomatra nézve nem akartam a prof. urat terhelni s annál nagyobb hálával fogadom szives közben-járását. 100 külön nyomatot kívánnék, még pedig külön címmel és lapszámozással. A költséget, azt hiszem, fedezni fogja a NyKözl. tiszteletdíja. Ha e hónapban el nem készül, azt nem tartom bajnak; csak azt szeretném, ha még a nyári fél-év folyamában a kar elé kerülne. — Hogy néhány jegyes betű az Ath.-ban nem lesz meg, arra gondoltam ugyan, de nem tudtam, hogy segítsek a dolgon: az *o* helyett *ō*-t, *l* helyett *ll*-et és *dl*-et nem akartam írni, olyan jegyek pedig, minők *ï* és *ä* szintén nem lesznek meg az Ath.-ban, s végre is, azt hittem, a nehézség nem lesz legyőzhetetlen olyan nagy nyomtató intézetben.

Valószínűleg a hó 16odikáig maradunk Berlinben. Ha addigra még szerencsétlen néhánny sorral, nagyon lekötelezne. — Ugy látszik, két hétig fog tartani utazásunk. Párizsból, mihelyt lehet, megírom adresszemet.

Ha a mordvin nyelvtan elkészült, kérem nagyon szépen.

A M.-ugor szótárról! (s egy úttal Donneréről) irtam egy nem igen terjedelmes ismertetést Steinthal zeitschriftje számára, s ő elfogadta.

Képe mása nagyon kellemesen lepett meg; igen igen köszönöm.

Szives üdvözlettel! maradok örök híve
Simonyi Zs.

9.

Párizs, ápr. 30. 1876.
97. Rue de Rennes.

Igen tisztelt professzor ur!

Változatos utazás után elértünk vágyaink hazájába, Párizsba, s mióta itt vagyunk, olyan szorgalmasak voltunk, hogy — a párizsi utcákat talán már jobban ismerjük, mint a budapestieket. Az egyetemi előadások holnap kezdődnek megint. Én talán csak Bréal előadását fogom hallgatni, s azon fölül Ujfalvy előadását az École des Langues Orientales Vivantesban Ázsia ethnografiájáról.

Szereztem már néhány ismeretséget is. Mindenek előtt megismerkedtem Ujfalvy ural, kedves nejjével és náluk lakó két finn kisasszonnyal, kikkel már tudtam is

kissé beszélgetni finnül. Ujfalvy ur mindjárt megajándékozott néhány munkájával s gazdag könyvtárát rendelkezésemre bocsátotta. A többi közt azt tervezi, hogy összel elmegy Közép-Ázsiába. Mi most sógoránál lakunk.

Megismerkedtem továbbá Grünwald ural, kinek mindenféle nagyra törő, de kissé emésztetlen és konfúz plánumai vannak. Volt alkalmam egy rögtönzött előadást hallani tőle a Société Philologiqueban, melyet azonban jobb lett volna elhallgatnia, tekintettel azon benyomásra, melyet rám tett. — E héten még Sayousszal is megismerkedünk.

Jövő héten végtére elvégzem a Müller-fordítását, s aztán megint egészen az ugor nyelveké leszek — hála Ujfalvy ur könyveinek, melyek közt csakugyan mindent megtalálok, a mire szükségem van.

Kérem professzor urat, küldje meg a mordvin-nyelvtant, ha már elkészült, és írja meg, hogy volt megelégedve dolgozatommal. — A mellékelt két lapot szíveskedjék Szarvas urnak átadni új adresszettel együtt.

Szíves üdvözzel

híve

Simonyi Zs.

10.

Paris, Rue de Rennes 97.
1876. máj. 29.

Nagyon tisztelt professzor ur!

Nagy örömmel fogadtam levelét s a vele egyidőben érkezett mordvin grammatikát, s mindenek előtt nagyon köszönöm ezt és dolgozatom sorsáról való szíves gondoskodását.

A mordvin optativust illetőleg, félek, hogy igaza van, s elég különös, hogy Ahlq. és Wied. ugy minden alap nélkül a *sodazat*, *vanozat* stb. 2. személyeket nyelvbéli tények gyanánt közlik. Azonban prof. ur paradigmájában is, nem tudom, lehet-e a *-za-* szótagot másnak, mint módképzőnek magyarázni; legalább az első személyekre nem látok más lehetőséget, ha csak azon kétséges föltevéshez nem folyamodnánk, hogy a 3. személyek analogiájára képződtek.

Iparkodom mindent látni és hallani, a mi megérdemli. De ezek közé nem számítom Lenormant elméletét. Utolsó terjedelmes munkáját nagy kíváncsisággal olvastam el, még Berlinben. De, megvallom, az ugor nyelvekhez való közelebb viszonyt nem voltam képes a szumeri nyelvmaradványokban fölfedezni. Ugy látszik, Lenormant az altaji nyelvek közül véletlenül éppen a mienkkel ismerkedett meg valamennyire, s azért hitte, hogy az ő új agglutináló nyelve az ugor csoporthoz áll legközelebb. Bizonyítva, azt hiszem, még nincs itt semmi, s nem is látom át az egésznek célját és hasznát. Egészen másképp állna a dolog, ha mindjárt olyan szembe-tűnő egyezéseket találtak volna, mint a szanszkritban, mikor fölfödözték, a görög-gel s latinnal. Akkor ugyancsak meg volna könnyítve az altaisták munkája, holott így, a mint áll a dolog, épen nem látszik meghálálni a rá fordított munkát, még olyan szellemes emberét sem, minő Lenormant. Annál csodálatosabb, hogy Donner egy pár nap előtt ide érkezett cikkében egészen csatlakozik Lenormanthoz és kivált-kép az *osztjakkal* való hasonlóságot fődöz föl a szumeri nyelvben! Talán azért, hogy az osztjások az ugor népek közül legközelebb laknak Babylonhoz?!

Oppert és Halévy uraknak be vagyok mutatva. Az École des Hautes Études-ben Bréal szemináriumában veszek részt, mely nagyon derekasan dolgozik (gramm-comparée). Eljárok a Société de Linguistique és a Société philologique gyűléseire; az előbbi, ugy látszik, sokkal többet ér. Sayous ural is megbarátkoztunk s nagyon derék embernek találtuk; nem kisebb érdeme, hogy egyszer jól megreggeliztetett bennünket.

Ujfalvy ural jó viszonyban vagyunk. A mult héten ott ebédelvén ebéd után az egyik finn kisasszonynyal egy pár szép finn dalt énekeltünk.

Különben Ujfalvy urnak nagy terveí vannak; nem tudom, nem vagyok-e indiszkrét, ha elmondom őket, noha kivitelük már meglehetősen bizonyosnak látszik. Nincs egyébről szó, mint egy nagyszerű közép-ázsiai utazásról. Taškendig, sőt Thien-Sanig. A jövő telet Sz. Pétervárbán akarja tölteni s onnan jövő évi májusban elindulni, nejével együtt. A többi közt szeretné, ha én is vele mennék, legalább az osztjákokig!

Tegnap olvastam az akadémiai jelöltek névsorát. Az I. osztály leendő kül tagjainak skálájában — Fleischer, Ujfalvy, Donner, Ritschel — sehogy sem tudok harmoniát találni.

Még egy ismeretségről majdnem megfeledkeztem. Grünwald urat értem. Első beszélgetésünk után készen volt fölle ítéletem, melyet különben soha sem szoktam elhamarkodni. Kegyed szintén ismeri és ítéletem kétség kívül egyezik a kegyedével. Azt hiszem tehát, hogy szükségtelen többet írnom róla.

Kiváncsi vagyok, a kötoszavak pályázatára érkezett-e be pályamunka. A tárgy nagyon érdekel, de külföldön természetesen nem foghattam hozzá. Ha nem érkezett be pályamunka, remélem, újra ki fogják írni a pályázatot.

Kérem szépen, sziveskedjék a mellékletet ismét átadni Szarvas urnak. Szeretném, ha e kis cikk nyomtatásában a č, ů, é stb. jegyeket alkalmazná.

Marczali szives üdvözetét küldi, én pedig jobb egészséget kívánok. Tisztelő hive
Simonyi Zsigmond.

Az egyetemi lappályázatnak volt-e jó eredménye?

11.

Párizs, 1876 29/6.

Nagyon tisztelt professzor ur!

Dolgozatomat megkaptam és örültem csinos kül alakjának, mely talán hozzá is járulhat a belső hiányok leplezéséhez. Fogadja legmélyebb hálámat szives gondoskodásáért.

Remélem, e sorok még Bpsten találják, s kérem, közölje velem szives tanácsát a következő kérdésben. Júli. közepén hagyom el Párizst és szept. elején Bpsten leszek. Remélem, kapok ott vmely gimnáziumban alkalmazást. De egyszersmind szeretném magamat az egyetemen a nyelvészet magántanáraul habilitáltatni. Bizalmasan kérem prof. urat, mondja meg erre nézve véleményét, s ha helyesli, világosítson föl a teendő lépések iránt. — Klassz. filológiáival mint szaktanulmányul ma foglalkozom utóljára (egy inscriptiót magyarázok az École des Hautes Étudesben), s így azt hiszem, nincs célja többé a külföldön való maradásomnak.

Ujfalvy urnak már megszavazták utazására a költséget. Augusztusban Bpsten át Sz. Pétervárra megy megtanulni oroszul.

Kérem, sziveskedjék a mellékletet a Nyelvőr számára átadni. Marczali tiszteletét küldi. Hive
Simonyi Zs.

12.

Paris, Rue de Rennes

1876. jul. 7. 97.

Nagyon tisztelt professzor ur!

Épen most kaptam meg a mordvin nyelvtan utolsó íveit, és sietek köszönetet mondani érte.

Együttal volna egy kérésem, még pedig sürgős, a mennyiben még csak nyolc napig szándékom Párizsban maradni. — Marczali egy kéziratcatalogusban (1828ból) talált egy régi magyar kéziratot följegyezve, mely sz. Gergely életét tartalmazza és Th. Phillips ur gyűjteményében volt Angliában (Middlehill, Worcestershire).

Én írtam a middlehilli Mayornak, s kérdeztem, megvan-e még az a kéziratgyűjtemény és lehetne-e lemásolni. Tegnap kaptam feleletet, még pedig Cheltenhamból Revd. John E. A. Fenwicktől. Azt írja, hogy ipának, néhai Th. Ph. urnak, gyűjteménye most az ő birtokában van, s hogy a másolás (három font lefizetése után s ajánló igazolvány előmutatása mellett) meg van engedve, továbbá, hogy a 2314. számú kéziratnak csakugyan "the Life of St. Gregory" a címe s a katalogus szerint magyarul van írva, ő azonban nem tudja, "whether it is Hungarian or Dalmatian or whether it is Slavonic". Most tehát megkértem, küldje el 2—3 sor másolatát, hogy lássam, magyarul van-e, és írja meg, mely századból való a kézirat.

Prof. urat pedig nagyon kérném, tudja meg és közölje velem, vajjon létezik-e egy régi „Sz. Gergely élete“ magyarul és nincs-e meg talán már a szóban forgó kézirat másolata az akadémiában.

Előre is megköszönve szíveségét, maradok szíves üdvözlettel hiva

Simonyi Zs.

13.

Párizs, 1876. jul. 15.

Nagyon tisztelt professzor ur!

Mind a két levelét megkaptam és nagyon le vagyok kötelezve szívesége által. A mi a habilitatiót illeti, nagyon sajnálom, hogy olyan lassan megy. Szerettem volna tettevágásomnak (i. e. tatendrang) mindjárt valami teret; de addigra is találkozik talán valami, a mire munkámat fordíthatom, ha egyéb nem, a tört. szótár. A doktorátust azért nem említettem, mert magától értetődőnek tartom, s így át is akarok esni rajta szept. v. októberben. A szabályzat szerint két mellék tárgy kell, s én azt hiszem, az ugor nyelvészet (mint fő tárgy) mellé a magyar nyelvet és a görög filológiát veszem.

A mi a codexet illeti, nagyon sajnálom, hogy hiába fárasztottam. Ugyanis a reverend az alatt megkértem, hogy küldje meg néhány sornak a facsimiléjét. Levele a kegyedével majdnem egyszerre érkezett, s bosszuságomra a facsimile nem magyar textust mutat, hanem cyrilli írást, melyből természetesen nem sokat tudok kibővíteni. Ηρωββαλ kezdődik. A nagy fölfödözés tehát füstbe ment.

Én vasárnap (16kán) akarok innen elutazni; Svajcon át utazom s körülbelül 23 kától 28káig Münchenben maradok (ottani addresszem S. Fischer, Karlstrasse 18 c. I. links), aztán megnézem Salzburgot és Grácot, s augusztus elejére, remélem, otthon leszek. (Palotai ut, Ernstféle ház, Veszprém). — Csodálom, hogy prof. ur ezeket az unalmas meleg hónapokat Bpsten tölti.

Szíves tiszteletünk kifejezésével maradok

őszinte hiva
Simonyi Zsigmond

Aug. 5ke körül pár napra ellátogat Bpstre Mr. Gabriel Monod, directeur adjoint de l'École des Hautes Études s a Revue Historique szerkesztője; nagyon derék és befolyásos ember, mi velünk nagyon szívesen bánt, Pulszkyéknak jó ismerőse, és a híres orosz Herzennek veje. Talán prof. urat is meg fogja keresni, s akkor kérem, fogadja szívesen.

A Nyelvőrnek való mellékletet most nem felejttem ki, mint a multkor.

14.

Szeretett professzor ur!

Mióta BFüredről Halász által küldtem üdvözetemet, sokszor akartam írni — leginkább azért, hogy kimentssem kapufélfától való bucsuvételemet, mivelhogy pár nappal kitűzött időm előtt kellett hirtelen eljőnnöm Bpestről. De ilyenkor, mikor az ember nyaralni megy s neki szánja magát a teljes tétlenségnek, még egy levél megírására csak nagy töprenkedések után adja rá a fejét, — mint az egyszeri

ember, a ki a fölkelés vagy föl-nem-keles hasznának fontolgatása közben minden nap délig nyomta ágya szalmáját.

Én csak egy hétig voltam otthon enyéimnél, s most négy hét óta itt vagyok Tirolban, im Puster-tal, Roth barátommal (professzor a budai leány-preparandiában). A hely (ablakainkból éppen a nagyszerű Ampezzo völgy nyílásába nézünk) nagyon kellemes, és az idő annyival jobban eltelt, mert egész rakás ismerőst találunk lassanként a környéken: a többi közt Salamon volt itt családotul, s most is itt vannak Vámbéry (ki tiszteletét küldi) és Hirschler, a szemorvos, mindketten családjukkal.

Én 17kén indulok haza, s a hónap végéig Veszprémben maradok és csak onnan megyek Budapestre, minthogy már a szeptemberi Nyelvőr is készen van, — legalább a kéziratok már a szedőnél vannak. Csak még professzor urat kérném, legyen szives, ha csak lehet, oly hosszú idő után *egy kis garmond cikket* adni, ha csak akkora is, mint a kisujjam, (mert csak kettő van), — akár a szótári magánhangzó-cikkekből, akár vmi nyelvtani kérdésről; hisz effélet így is már rég nem tett közzé.

A szótári munkához szeptemberben vagy októberben hozzáfogok megint, de arra az ideára jutottam, hogy *egymagam* szeretném megcsinálni az egészet: ez nem csak hogy ambiciómat jobban sarkalná, hanem — azt hiszem, a munka egyöntetűségének is nagy hasznára volna. Csak az a kérdés, a nyt. bizottság hajlandó lesz-e engem szerkesztőnek megtenni, s az eddigi szerkesztőseget talán felügyelő bizottsággá átváltoztatni.

Reméllem, hogy prof. urat a legjobb egészségben fogom viszontlátni, s maradok szives üdvözléttel

mindig híve
Simonyi Zs.

Toblach 1880. aug. 14.

Munktól, ki szerencsésen elvégezte Lustiggal csángó utazását, érdekes leveleket vettünk (én is, Vámb. is), de bizonyosan irt prof. urnak is.

15.

Szeretve tisztelt Professzor úr!

Minthogy egészségi viszonyaink gátolnak, hogy ma este személyesen nem fejezhetem ki szerencsekívánataimat: engedje meg, hogy írásban küldjem meg szív-ből jövő üdvözetemet nevé napjára. Minél hálátlanabb az Ugor Szótár szerzője iránt a publikum tömege: annál hálásabban érzik az igazság verőfényét azok, kikben ez a verőfény érlelte a tudomány gyümölcseit.

Hosszú életet és csüggedetlen jókedvet kíván

híve
Simonyi Zs.

Bp. 1883. márc. 18.

16.

Mélyen tisztelt Tanár úr!

Csak most jutok hozzá, hogy röviden megköszönjem szívességét, mellyel oly gyorsan elintézte nyugtatványom ügyét. — Eddig feleségem betegsége akadályozott benne. Szegény sokat szenvedett s csak most kezd föl-fölkelni az ágyból. — Én magam már félig-meddig helyre vagyok állítva, noha érzem a betegségek gyön-gítő hatását. Ilyen körülmények között természetesen nem is tudósíthatom semmi munkáról (már tudományosról) vagy munkaeredményről, s csak azt kívánom, hogy e sorok jobb erőben, egészségben ériék elfogadójukat, mint aminőben elhagyták írójukat.

Hálás tisztelője és híve
Simonyi Zsigmond

Tobelbad 1885. aug. 20.

17.

Szeretve tisztelt Professzor úr!

Engedje meg, hogy szerencsét kívánjak azon megtisztelő bizalomhoz, mellyel legszűkebb értelemben vett polgártársai — kiknek legközelebről volt alkalmuk Prof. úr polgári erényeivel megismerkedni — a fővárosi képviselők dízes sorába emelték. Szerencsekívánatomnak kifejezést adni annyival kevésbbé mulaszthatam el, mert ezzel Prof. úrnak egyuttal benevolentíáját szeretném captálni a mellékelt beadványnak szíves pártolására. Személyesen tettem volna tiszteletem, de azt gondolom, nemsokára kell már nyt. bizottsági ülésnek lenni, s féltém, hogy el talállok kézni a dologgal.

Tulajdonkép Gyulai úrnak szóltam, hogy az osztállyal szeretném kiadatni munkámat. Ő pártfogásáról biztosított, sőt azt mondta, hogy tudtára ennél fontosabb kiadnivalója az osztálynak most nincs; de nagyobb biztosság kedvéért azt ajánlotta, hogy a kiadást a bizottsággal ajánltassam az osztálynak.

Még egyszer kérve szíves pártfogását, melyben Prof. úr már annyiszor részesített, maradok igaz híve

Bpest, 1885. okt. 29.

Simonyi Zs.

18.

Szeretve tisztelt Professzor úr!

Örömmel jelentem, hogy az este egészséges kislánykánk született. Feleségem a körülményekhez képest elég jól érzi magát.

Egyuttal egy kérésem volna. Egy dolgozat van nálam készen „Kazinczy idegenszerúségei“-ről, mely éppen három ívre terjedne (megszámláltam a betűket). Arra kérném Prof. urat, szíveskedjék ezt a dolgozatot a Nyt. Közl. legközelebi füzetében közölni. Ugy sem ártana az új folyamat ilyen nagyobb kört érdeklő, irodalmi fontosságú tárggyal megkezdeni. Sokat írtam már Kazinczynak elveiről, nézeteiről, elméletéről; de nagyon keveset gyakorlatáról. Én a tényeket állítom össze bíráló tollal; azt mutatom ki, mely idegenszerúségek honosultak meg nyelvünkben Kazinczy által; s nagyobb bizonyosság kedvéért mindenütt az eredeti német s francia kifejezést is idézem. — A dolgozatnak csekély terjedelme is meg fogja könnyíteni a közlést. Esetleg két részre is lehetne osztani, melyek majdnem egyenlő terjedelműek. (I. Idegenszerúségek a *szók* használatában. II. Mondattani idegenszerúségek.)

Kérem Prof. úrnak szíves értesítését, s akkor egy pár nap alatt elkészíthetem sajtó alá a dolgot.

Tisztelő üdvözlettel maradok

Bpest, *Andrássy út 48.*

1886. jan. 10.

hálás híve
Simonyi Zs.

19.

Mélyen tisztelt Professzor úr!

Reméllem, levelem otthon éri, mert a házépítésre való fölügyelet e nyáron alig engedi a városból való eltávozását, s így kérésemet, mellyel alkalmatlankodom, talán nemsokára lesz érkezése teljesíteni. Arra kérem ugyanis, szíveskedjék Prof. úr a szótárért járó idei harmadik negyedévi részletet kiutalványoztatni, úgy, hogy a Földhitelintézetből levél útján küldjék el címemre ide: „*Aflenz in Steiermark*“. Ugyanígy jártak el az idén az első részlet elküldésénél s a 250 frt. fölvételét utólag levélben kellett elismernem.

Restellem ugyan, hogy mindig a negyedévnek elején veszem föl az összeget, a helyett hogy — mint illőnek tartanám — a végén venném föl. Mentsen ki egyfelől

az a körülmény, hogy segédeimet havonként kell fizetnem (jelenleg három segédnek 52 forintot); másrészt pedig az a sok baj, a mi egy év óta ért. A mult nyáron én és feleségem voltunk oly betegek, hogy a telet Abbaziában kellett töltenünk. hol nemcsak az egészségem tönkretételével szerzett Lukács—Krisztina-féle 1000 frt. fogyott el, hanem azonfölül még annyi, hogy adósságba kellett verni magamat. Most meg kis fiunk feküdt Grácban két hétig betegen s ez megint rengeteg pénzbe került. A rendk. tanári fizetésből családostul megélni nem lehet. A szótári 1000 frtból magamnak legföllebb 400 frt. marad, iskolai könyveim pedig az ellenük intézett részint aljas, részint bornirt támadások folytán alig jövedelmeznek valamit, úgy hogy a rájuk fordított odaadó és fárasztó munka mind szellemi, mind anyagi tekintetben kárba vészett. Más jövedelmező mellékfoglalkozásra se kedvem, se időm; hiszen még arra is alig lesz az idén elegendő időm, hogy a pályamunkám 1. felét vagy a szótókról tavál fölolvastott értekezésemet elkészítsem sajtó alá.

Bocsánatot kérek, hogy a kinek csak a tudomány érdekeiről kellene beszélnem, magán-érdekekkel, sőt anyagi érdekekkel s anyagi bajok elpanaszlásával untatom. De fölbátorított erre az a szíves jóakarát, mellyel Professzor úr mindenha kísérte sorsomat; s másfelől a tudományos működés — hiába — szorosán összefügg a magán élet folyásával: ha emez akadályokkal kénytelen küzdeni, amaz is okvetlen szenved, nemcsak a tetterő, hanem a lelkesedés is lohadtan lohad.

A mi a szótárt illeti: Szarvas jelenleg az *sz* betűvel foglalkozik, én meg az *j*-fel. Az utolsó két betű. Ezek tehát újvra okvetlen meglesznek, és úgy egyeztünk meg, hogy ősszel kidolgozzuk az előszót (a szótárnak története, szerkesztői utasítás, és használati utasítás, rövidítések jegyzéke) s aztán újévkor hozzáfogunk a nyomatáshoz. Az első füzet az előszót és az *a* betűt foglalhatja magában.

Hát Prof. úr min dolgozik most? Készül-e már az alaktannak második része? Értesítettek, hogy Halász elindult; képzelhetem, hogy vőlegény létére nehéz szívvel. Azt is olvastam, hogy Jalava megint Bpsten van; reméllem, szeptemberben még ott érem.

Mink két hét óta vagyunk itt, Maria-Zell közelében, szép regényes vidéken. Itt van Ábel Jenő is családjával és ide várjuk Alexanderéket is, úgy, hogy jó kis magyar gyarmatot fogunk képezni.

Kívánok Prof. úrnak jó egészséget és minden jót, s maradok hálás híve
Aflenz in Steiermark
1886. június 27.

Simonyi Zsigmond

20.

(Zárt levelezőlap, ostrák 5 kr-os bélyeggel. Kint a címzés):

Nagyságos Budenz József
egyetemi professzor úrnak

Budapest
I. Mozdony utca 7.

Mélyen tisztelt Professzor úr;

Nagyon köszönöm lekötelező szívesességét, mellyel kérelmemet mindjárt eligazította: a pénzt már a mult héten megkaptam.

Hasonlókép köszönöm a szenélyi híreket, melyekkel sziveskedett kedveskedni. E tekintetben most egészen au courant vagyok, mert a mult héten Munkácsitól, tegnap meg Szarvastól is (Rohitschból) kaptam levelet; azonfölül itt vannak velünk együtt Volf, Alexander és Ábel, kik Prof. úrnak üdvözetüket küldik. Hasonlókép feleségem. Én pedig maradok változatlan hálás érülettel igaz híve

Aflenz 1886. június 12.

Simonyi Zs.

21.

Mélyen tisztelt Tanár úr!

Dr. Szántó Zsigmond, volt hallgatónk s jelenleg Vágújhelyen helyettes tanár — ki a Nyelvörben egy jeles dolgozatot közölt az esztergomi nyelvjárásról (Scheiber Zs. névvel) s ezenfölül Bajza József-ről irt egy alapos könyvet doktori érteke: ésül — most tollnokul folyamodik Mészáros fehérvári főgazgató mellé.

Szántó nagyon lelkes és ügyes fiatal ember, kit (családjával együtt) gyermekora óta ismerek. Szeretném, ha előmozdíthatnám ügyét, kivált azért, mert Fehérvárott nagyon jó társaságba kerülne, mely buzdítólag hatna reá. Szarvas megígérte, hogy beszél Klamarikkal. De Halásztól értesülök, hogy a főgazgatonál is kellene valami protectio, s hogy Tanár úr ismerős Mészáros úrral. Nagyon kérném tehát, ha nem volna terhére, kegyeskednék néhány ajánló sort írni egyenesen Mészáros főgazgató úrnak, melyben figyelmébe ajánlaná Szántót mint jeles képzettségű, lelkes és ügyes munkaerőt.

Fogadja előre is kegyességéért szíves köszönetemet, mellyel maradok
 régi igaz híve és tisztelője
 Simonyi Zsigmond

Bpest 1889. nov. 21.

RUBINYI MÓZES

Comenius a magyar és a finn nyelv egy közös sajátosságáról

A finn-magyar nyelvhasználással foglalkozó munkákban századok óta fel-felbukkan COMENIUSnak, a XVII. század legnagyobb pedagógusának neve. Úgy látszik, LEIBNIZ az első, aki COMENIUSnak tulajdonítja a finn-magyar nyelvhasználtság felfedezését:¹ „Porrò nulla linguarum Europæarum Hungariæ æquè ac Finnica accedit, quod *Comenius*, quantum sciam, primus notavit“.² „Hungaricam autem linguam in multis Fenmonicæ confentire jam *Comenius* in *Didacticis* & *Sternielmius* in a gentei *Codicis* præfatione notarunt.“³

LEIBNIZ óta — nyilván őt követve — több szerző említi COMENIUST a finn-magyar nyelvrokonság egyik hirdetőjeként, így például ECKHART, SAJNOVICS, KÁLLAY és HUNFALVY;⁴ de sem LEIBNIZ, sem a többi szerző nem jelölte meg pontosan, hogy a XVII. századi nagy pedagógus munkáinak melyik része szól a finn-magyar nyelvhasználásról. LEIBNIZ szava („in *Didacticis*“) csak arra utal, hogy COMENIUS összegyűjtött neveléstani műveinek kötetében⁵ találhatók a szóbanforgó megállapítások.

Mit mondott COMENIUS? Melyik művében található nevezetes megállapításai? Ezekre a kérdésekre már DONNER OTTÓ is próbált megfelelni, de nem találta meg az említett helyet COMENIUS pedagógiai műveinek hatalmas gyűjteményében, az 1657-ben megjelent *Opera didactica omniában*.⁶ SETÄLÄ

¹ Vö. MUNKÁCSI: NYV. XI, 248–9 és ZSIRAL, Finnugor rokonságunk 478.

² *Opera omnia*... tomus quartus... Genevæ, 1768, 2. rész, 192. A „*Brevis designatio meditationum de origine gentium*“ c. munkában.

³ Id. kötet, 2. rész, 204. (A „*Dissertatio de origine Germanorum*“ c. értekezésben.)

⁴ MUNKÁCSI, i. h.

⁵ *Opera didactica omnia*, Amsterdami, 1657.

⁶ O. DONNER, Öfersikt af den Finsk Ugriska språkforskningens historia, Helsingfors, 1872, 100.

is hasztalan forgatta a fóliáns kötetet; mint maga írja, a finneknek még nevére sem akadt rá.⁷

COMENIUS azonban említi a finn nyelvet, mégpedig a magyarral kapcsolatban; abban a kötetben szól róla, amelyre LEIBNIZ is célzott és amelyben DONNER és SETÄLÄ hiába kutatott. Összegyűjtött munkáinak egyikében, a Grammatica latino-vernaculában a prepozíciókat tárgyalva a következőket írja: „Sunt lanè Lingvæ, quæ voculas ejulmodi non præponunt, sed postponunt; ut *Hungarica* & *Finnica*, ex Europæis: denominatio tamen fit à majori . . .“ (Op. omn. did., 2. rész, 313. h.)

Bizonyá, az ez LEIBNIZ tévedésének az alapja! A kiváló pedagógus ugyanis nem szól itt a magyar és a finn nyelv rokonságáról, csak megállapítja a két nyelv egy közös vonását.

Nem csodálatos, hogy e mondat elkerülte a nyelvhasznítás története jeles kutatóinak figyelmét, meit COMENIUS 1642 és 1650 között írt művei egyikében búvik meg a szóbanforgó rész. Ismeretes ugyanis, hogy a nagy nevelő 1650 és 1654 között működött Magyarországon; HUNFALVY⁸ és SETÄLÄ⁹ ki is emelik, hogy ekkor ismerkedhetett meg a magyar nyelvvel. Felvetődik a kérdés, vajjon a Grammatica latino-vernaculának a magyar és a finn „prepozíciókról“ szóló helye nem COMENIUS magyarországi tartózkodásának hatása alatt keletkezett, későbbi betoldás-e.

Ami a finn nyelvvel kapcsolatos ismereteit illeti: ezekre talán svédországi tartózkodása idején tett szert (erre gondolt már HUNFALVY¹⁰ is); de lehetségesnek tartjuk, hogy irodalmi forrásokból merített. Például BUREUS igen elterjedt művében is olvashatta (a finn nyelv sajátosságairól szóló részben): „Tertia ejus proprietates est, quod voculæ quæ in aliis linguis à præponendo præpositiones vocantur, in Finnonica lingua semper postponuntur.“¹¹

Mindezek után megállapíthatjuk, hogy COMENIUS megjegyzése több szempontból is figyelmet érdemel.

1. Mai tudásunk szerint ő az első, aki kiemeli a magyar és a finn nyelv egy közös (nyelvtani) sajátosságát.

2. Nem lehetetlen, hogy megállapításával a finn-magyar nyelvhasznításnak az 1660-as években fellépő egyik-másik úttörőjére hatással volt. (Mindenképpen érdekes, hogy FOGEL a névutókat is említi a finn-magyar nyelv-rokonság egyik bizonyítékaként.)

3. Lehetséges, hogy megjegyzése hatott LEIBNIZ nyelvhasznító munkásságára.

VÉRTES O. ANDRÁS

⁷ E. N. SETÄLÄ, Lisiä suomalais-ugrilaisen kielientutkimuksen historiaan, Helsingissä, 1891, 30–31.

⁸ HUNFALVY, Literarische Berichte aus Ungarn I, 80. HUNFALVY tévesen azt írja, hogy COMENIUS 1657-ig élt hazánkban.

⁹ SETÄLÄ, i. m. 29.

¹⁰ I. h.

¹¹ Regni Sueciæ . . . descriptio. Authore Andrea Bureo, Sueco. A HENRICUS SOTERUS neve alatt ismeretes gyűjteményes munkában: Suecia, sine de Suecorum Regis Dominii et opibus. Lugd. Batav: Ex officina Elzeviriana, 1631, 58. (Az 1633. évi kiadásban az id. rész az 56. lapon van. A könyv kiadásai közül ez a kettő megvan a Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtárában.) BUREUSnak korára való hatására I. MARK, FUF. XXX, 85 s passim.

A finnugor néprajz válsága

Az utóbbi években egymásután jelentek meg a Virittäjä folyóiratban VILKUNA KUSTAA finn néprajztudósnak olyan cikkei, amelyekben a finnugor néprajz létéről vagy nemlétéről van szó. Minthogy ez a szempont nemrég a Szovjetszkaja Etnografija hasábjain is felmerült s bennünket különben is közvetlenül érint, nem mehetünk el hallgatagon mellette, hanem történeti visszapillantás keretében vetjük fel a finnugor kérdésekkel legtöbbet foglalkozó szakfolyóiratunk olvasói előtt.

A múlt század nagy finnugor nyelvészei — a finnek éppenúgy mint a magyarok — valamennyien szinte magától értetődőnek vették, hogy nyelv, ősköltészet, műveltség és történet: voltaképen mind egy irányba mutató megnyilvánulások; ahova a nyelv eredete mutat, oda mutat a költészet eredete, az ősműveltség, az őshaza, az őstörténet is.

A néprajzi irodalomban e tanításnak fényében ragyognak felénk az olyan munkák, mint CASTRÉN MÁTYÁS finn mitológiája („Föreläsningar i finsk mytologi“. 1853), HEIKEL AXEL monográfiája a volgai finnek építkezéséről („Die Gebäude der Čeremissen, Mordwinen, Esten und Finnen“. JSFOu. IV, 1888), SCHRÖDER LIPÓT összehasonlító tanulmánya az észtek és az indoeurópai népek lakodalmi szokásainak ősi kapcsolatáról („Die Hochzeitsbräuche der Esten.“ Berlin 1888) és KROHN JULIUS később magyarul is megjelent finnugor ősvallási munkája („Suomen suvun pakanallinen jumalanpalvelus“. 1894). Ebben az időben nálunk finnugor síkon leginkább csak verstani elméletek jelentkeznek: NÉGYESY LÁSZLÓ dolgozatára célok („Az ugor összehasonlító verstanról“. Budenz-album 1884), aki hosszú ideig érvényben maradó nézeteit 1910-ben „A magyar költészet eredete“ című tanulmányában foglalta össze.

A konkretább, elmélyültebb kutatás a századforduló táján lendült fel a magyar JANKÓ JÁNOS („A magyar halászat eredete“. 1900) és finn SIRELIUS U. T. halászati műveinek („Über die Sperrfischerei bei den finnisch-ugrischen Völkern“. 1906) megjelenése idején, de már szinte egyidejűleg, sőt valamivel hamarabb mutatkoznak a lankadás első jelei is. Nevezetesen a Kalevala-kutatásokban. Miután KROHN JULIUS úttörő munkája (Kalevala 1885) finnugor irányban is sarjasztott néhány elméleti hajtást, ezekre 1889-ben a orosz VESZELOVSKIJ M. A. mérte a első csapásokat, kimutatva a többi finnugor népnél található világteremtési mondáknak eredetét balkáni bogumil eretnek legendákban. („Dualiszticeszkje pover'ja o mirozdaniij.“) Apja elméletének e megnyírbálása során ment végbe fiában, KROHN KAARLEBAN fokozatos eltávolodása a finnugor problémáktól, mely a Kalevalát illetőleg végpontját 1918-ban érte el („Kalevalankysymyksiä“, különösen 12. fej.). Ekkor végkép számot vetett annak lehetőségével, hogy a Kalevala motívumaiból bármit is össze lehessen kötni a rokonnépek hagyományaival.

Ekkortáiban kezdtek meginogni a verstani és folklorisztikai összevetések. PAASONEN HENRIK 1897-ben még mordvin-finn egyezésekről beszélt („Itäsuo-malaisten kansain runoudesta“. Valvoja): 1910-ben azonban már visszavonta ősi kapcsolatokat feltevő egyzetetéseit („Über den Versbau des mordwini-

schen Volksliedes“. FUF. X). Később AARNE ANTTI a mesékről szólva („Leitfaden der vergleichenden Märchenforschung“. FF. 13, 13. l.), KROHN KAARLE pedig a mondákkal kapcsolatban („Die folkloristische Arbeitsmethode“. 1926, 54. l.) eleve arra az elvi álláspontra helyezkedett, hogy ősi rokonságra valló közös elemek a finnugor népek szájhagyományában nem maradtak fenn.

Jóval tovább tartotta magát a finnugor elmélet a tárgyi néprajzban. SIRELIUS nagy építkezési munkája („Über die primitiven wohnungen der finnischen und ob-ugrischen völker.“ FUF. VI—XI, 1906—11) valóságos kivirágzása a finnugor néprajznak, kétkötetes finn néprajzi kézikönyve pedig („Suomen kansanomaista kulttuuria“. I 1919, II 1921) szintén számos ponton érvényesíti a finnugor szempont jogát az eredet kérdéseiben. SIRELIUS után, aki 1929-ben halt meg, Finnországban a finnugor néprajznak három nagy képviselője maradt: HARVA UNO, HÄMÄLÄINEN ALBERT és MANNINEN ILMARI.

Legközvetlenebbül MANNINEN járt a mester nyomában. Amit SIRELIUS finn területen végzett el, ő azt a munkát áttette Észtországba („Die Sachkultur Estlands“. I 1931, II 1933), azonkívül több nyelven megjelent kézikönyvet írt a finnugor népek tárgyi néprajzáról (németül: „Die finnisch-ugrischen Völker“. Leipzig 1932), valamint merészen kísérletet tett finnugor szempontból az eredmények tárgyi összegezésére (Suomen suku III., „Esi-neellinen kansatiede“. 1934). Munkásságának körvonalait egy folyóiratunk korábbi évfolyamában közölt nekrológban kíséreltük meg ismertetni (NyK. XLIX, 1935).

A finnugor valláskutatás vezető-egyeniségéről, HARVA UNORÓL e helyütt fölösleges szólnunk, minthogy a szerkesztő szíves felszólítására éppen ebben a számban van alkalmunk róla megemlékezni.

Így csak HÄMÄLÄINEN ALBERTÓL kívánczik ide annak a megállapítása, hogy egyik legsokoldalúbban képzett művelője volt a finnugor néprajz munkaterületének. A volgai finnugorság között — mint HEIKEL az építkezést — a népi eljegyzési és házassági szokásokat kutatta („Mordvalaisten, tseremissien ja votjakkien kosinta- ja häätavoista“. MSFOu. XXIX, 1913). Másik ugyan-csak finn nyelvű munkájában az emberi test részeihez fűződő babonákat tárgyalta a finnugorság nagy részére kiterjedően főként levéltári anyag alapján („Ihmisruumiin substanssi suomalais-ugrilaiten kansojen taikuu-dessa“. MSFOu. XLVII, 1920). Ezen kívül fontosak építkezéstörténeti vizsgálatai, melyek közül a legutolsó, a skandináv finneket tárgyaló, nem egy helyen finnugor távlatokat nyit meg („Keski-Skandinavian suomalaiset“. 1947). Habár a finnugor néprajz számára, mint látjuk, egészen új, érdekes területeket hódított meg: mint annak SIRELIUS után professzora, mégis sokszor szembe került kortársaival. Kétségtelen, hogy ezek a viták hozzájárultak a finnugor néprajz fokozatosan elmélyülő válságához.

Kezdetei nem mai keletűek. Ha meg akarnók határozni, tulajdonképpen honnan indult ki, már MANNINEN finnugor tárgyi néprajzára lehet utalni, mint a válság bizonyos formájának első jelentkezésére. Ennek bevezetéséből már 1934-ben kiolvashatta minden szakember a szerző meglepő általánosítá-

sát: „Általában nem mutathatunk ki olyan jelenségeket, amelyekről azt lehetne mondani, hogy különösképen és kizárólag a finnugor népcsaládhoz tartoznának.“ (Esin. kansat. 1. l.) Ebből érthető MANNINENnek arra való készsége, hogy a finnugor néprajz fogalmát a területtel, ahol a finnugorok élnek, tehát északi Kelet-Európa néprajzával részben azonosítsa, helyettesítse (no. 2. l.). Szkeptikus megjegyzéseiből sarjadtak VILKUNANAK az egész „finnugor iskola“ eredményeivel szembe forduló kritikai megfontolásai.

Mielőtt azonban az ő kritikájára kerítenénk sort, fussuk át a finnugor néprajz helyzetét a többi országokban. — Észtországban a munka megindítása MANNINEN érdeme volt. A szellemi néprajz művelői is többé-kevésbé simultak a finn iskolaéhoz. Ha név szerint nem említjük őket, azért van, mert hiányzik még munkásságukhoz a megfelelő történeti távlat. Úgy látszik, azon a nyomon haladnak, amelyen HARVA és HÄMÄLÄINEN járt előttük.

Arról a nagyarányú és főleg sokirányú munkáról, amellyel a finnugor népekről való ismereteket az orosz és szovjet néprajz gazdagította, az Akadémia kiadásában 1928-ban megjelent Finnugor Gyűjtemény (Finnougorszkij Szbornik) ad részletes tájékoztatást. POPPE N. N. értekezéséből („Etnograficeszkoe izucsenie finnougorszkich narodov SzSzsZR“) érdekesen világlik ki az a fellendülés, amely a nemzetiségek néprajzi gyűjtésében — a finnugorok közül különösen a votjakokéban — az Októberi Forradalom nyomán következett be. A legnagyobb orosznyelvű irodalma a vogai finnugoroknak van. A régebbi kutatók közül CHARUZIN, SZMIRNOV, KUZNYECOV nevei a legkiemelkedőbbek. Munkáik forrásértékük miatt fontosak; sokkal kevésbé, mint „finnugor“ tematikájú művek. Újabban egy finnugor kongresszus eredményeképpen, 1948-ban „Szovjetszkoe finnougrovedenie“ cím alatt Lenin-grádban kiadtak egy gyűjteményes kötetet. Ez hívta ki CSEBOKSZAROVOT, a gyűjtemény bírálóját, hogy általában az ún. finnugor néprajzi törekvésekről elvi vitát indítson.

Magyarországon JANKÓ halála (1902) után hosszú időre pangás következett be a finnugor néprajzban. Nem szólva MUNKÁCSI BERNÁTRÓL, aki vogul népköltési gyűjtését folytatólag sajtó alá rendezve kiadványában a vogulok hitvilágát tárgyaló nagy tanulmányt tett közzé, mely azután német fordításban a Keleti Szemle hasábjain a külföld számára is hozzáférhetővé vált, továbbá MÉSZÁROS GYULÁNAK a világháború előtt a csuvasok között végzett kutatásairól: JANKÓ nagyszerű kezdeménye követők nélkül maradt. Néprajzkutatóink el voltak foglalva a hazai néprajz feltárásával s kitekintésekre nem igen maradt idejük. Az első világháború után SOLYMOSSY SÁNDOR lépett fel népmesekutatásokkal, melyekben népmeséink „keleti elemeit“ igyekezett kideríteni. Ezek, bár nem maradtak minden hozzászólás nélkül (HONTI JÁNOS: NNy. 1935), mégis folklórnk holt tőkéjéhez tartoznak, amelyről senki sem tudja húsz év múltával, hogy pontosan mit ér. Tartósabb sikert értek el népmesekutatóink. Azzal, hogy rámutattak magyar és cseremiszdallambeli egyezésekre, oly problémát vetettek fel, mely mindenestre egyik kiindulópontja lehet általában a többi finnugor problémák megoldásának is. Az 1930-as évek körül a tárgyi néprajz érdeklődése is megélnékvült és viszonylagos virágzását egy évtizeddel később érte el egyrészt GUNDA BÉLA főként

vadászati cikkeiben, másrészt LÁSZLÓ GYULA összefoglaló tanulmányában („A honfoglaló magyar nép élete”. 1943). Munkásságuknak határozott történeti jelentőséget kell tulajdonítanunk finnugor szemponttól még az esetben is, ha a szigorúbb kritika talál is egyes megállapításaikban helyesbíteni valót.

Sajnos, kritikai kisigényűségünk sehol sem szembetűnőbb, mint éppen finnugor kérdésekben. Ami elmélet száz év alatt felvetődött, az kézikönyvekben és közvéleményben megcáfolatlanul továbbhagyományozódva szinte mind napjainkig él még és tenyészik. A tudományban vétkezni szabad; oly gyorsan rámondjuk valamire, hogy ősi finnugor örökségünk. S milyen kivételes eset, ha egy délibábos elmélet (mint LUKÓ GÁBORÉ: Népr. Ért. 1939 PALOTAY GERTRUD részéről: uo. 1940) mindjárt felbukkanásakor az ellenkező véleményen levők ellenállásával találja magát szemközt! Ily körülmények között alig várható, hogy finnugor néprajzi kutatások elvi lehetőségéről minálunk elvi krízis törjön ki, hacsak a Magyar Tudományos Akadémia kiadásában napjainkban oly örvendetes tervszerűséggel megjelenő osztlják, eseremisz és zürjén népköltési kiadványok mintegy maguktól újra napirendre nem hozzák a kérdést, hogy ezeknek mi az értékük; vajjon csak a nyelvészek okulására szolgálnak, vagy az általános néprajz is meríthet belőlük, s ha igen, akkor ezen belül a finnugor kutatásokra milyen hasznot hajtanak?

A kérdés fontossága ezek után, azt hiszem, világos. Csak örvendhetünk rajta, ha a finn meg a szovjet néprajz helyettünk is törli magát a megoldásán, s köszönetünket érdemlik ki, akik vele foglalkoznak, még akkor is, ha egyelőre nem mindenben értünk velük egyet.

Nem ismertetem VILKUNA KUSTAA-nak mind a négy cikkét, melyet a Virittájában 1935-ben, 1938-ban, 1946-ban és 1950-ben adott ki s melyek közül az első három címében a néprajznak csak általános elvi megvitatását igéri („Kansatieteen tutkimuskohsteista ja -menetelmistä“. „Kansatieteellistä alueista“. „Kansatieteellinen tutkimuksemmé“). Csak a negyediket: egyetemi tanári székfoglaló előadását idézem: „A finnugor néprajz keresi a maga útját“ (Suomalais-ugrilainen kansatiede tietään etsimässä), amelynek, mint programmnak a hely és az alkalom különleges súlyt ad.¹ Ebben ex cathedra nyilvánítja ki fokozatosan kiérlelődött s már e'őbb nyomatékosan ki is mondott véleményét, hogy a finnugor néprajz voltaképen nem létező tudomány. „Oda lyukadunk ki végül — írja —, hogy nincsen különleges finnugor, még kevésbé finn-szamojéd műveltség.“ A finnugor néprajzról olyan értelemben mint a finnugor nyelvészetről nem lehet szó, mert egyetlen jelenség sem tisztázható kizárólag finnugor perspektívában. „Beszélhetünk külön finnugor ősnyelvről, de külön finnugor ősműveltségről aligha.“ Nem őscsírákat, hanem műveltségi egységeket és rétegeket kell tehát a néprajznak kutatnia, mert mindenféle műveltség természettől fogva rendkívül nemzetközi jellegű. Már 1946-ban igen élesen kifejtette: nyelvészet és néprajz különböző dolgok; a néprajzban e'öbbré való minden szomszédtság a távoli (pl. obi-ugor) nyelvrokonságnál.

¹ Franciául is megjelent: L'ethnographie finno-ougrienne cherche sa voie. Laos (Uppsala), 1951.

A finnugor szempont ébrentartását a néprajzban szerinte mindössze két gyakorlati ok támogathatná. Az egyik az, hogy a finn nemzeti múzeumnak gazdag finnugor gyűjteményei vannak, a másik pedig a finnugor nyelvtudomány érdeke. A „finnugor néprajz“ programjának helytelen hangoztatásáért, mely 1921-ben SIRELIUSnak éppen ilyen megjelölésű tanszéke felállításához vezetett, VILKUNA egyrészt SETÁLÁ szellemi tekintélyét okolja, másrészt az érte járó felelősséget a magyar JANKÓ JÁNOSra hárítja, aki SIRELIUSnak pályája kezdetén tudvalevően buzdítója, mestere, programmban és módszerben sugalmazója volt.

Nem sokban különböznek ettől a felfogástól a fentebb már említett szovjet CSEBOKSZAROV N.-nek észrevételei. „A Szovjetunió finnugor népei tanulmányozásának néhány kérdése“ és „Még egyszer a finnugor népek tanulmányozásának néhány kérdéséről“ cím alatt két ízben foglalkozott a Szovjetszkaja Etnografija 1948. és 1949. évfolyamában BUBRICH kiadványával. A finnugorság komplex vizsgálata (kompleksznoe finnugrovedenie) — szerinte — tudományos fikció. Megállapítja, hogy a gyűjtemény cikkírói ZELENYIN kivételével, akit finnugor-szláv összehasonlító tanulmányaért kozmopolitának bélyegez meg, a többiek nem is annyira finnugor problémákról írnak, mint inkább egyes finnugor népekhez fűződő kérdésekről. Ez a tény gyakorlati módon világítja meg a finnugor néprajz nemlétezését. E mellett politikai támadásban is részesíti a szovjet finnugristákat, különösen BUBRICHOT. Azt írja: az az egyoldalú irányzat, amelyet a század elején SIRELIUS és követői képviseltek, arra a korra normálisnak vehető Finnországban, Magyarországon vagy Észtországban, de teljességgel megengedhetetlen a Szovjetunióban. Vajjon miért? Ha gyökerére nézünk a dolognak, azt hiszem, határozottan felismerhetjük ennek az okát a szerző lépten-nyomon kiütköző marrista beállítottságában. Tudvalevően MARR és követői akadályozták meg a Szovjetunióban nemcsak az összehasonlító-történeti nyelvtudománynak, hanem az ennek nyomában járó összehasonlító-történeti néprajznak kibontakozását is.

A kérdésnek szovjet és finn feszegetői íme igen különböző alapról indulnak el, de egyben, a lényegben egyetértenek. Abban, hogy finnugor néprajz voltaképpen nincsen. VILKUNA szerint, mert ez mint tudomány nem lehetséges, CSEBOKSZAROV szerint, mert ezt művelni nem is szabad. — Ha az utóbbi hozzászólónak azzal válaszolunk, hogy rámutatunk a Marr tanai körül a múlt évben bekövetkezett nagy fordulatra, mely reményünk szerint az összehasonlító néprajz számára is megnyitja a fejlődés útját: az előbbi kutató szkeptikus állásfoglalását a még tisztázásra váró problémákra való rámutatással próbáljuk enyhíteni, függőben tartani. Mert hiába szólnak még oly nyomatékos elvi megfontolások VILKUNA tanításainak igaza mellett: egyetlen meg nem cáfolható elmélet is elegendő (mint teszem azt a magyar és cseremisiz dallamok egyezése) arra, hogy a finnugor kutatási irányzatot — ha nem is a régi — jogaiba visszahelyezze.

Amikor a finnugor néprajz létéről, az összehasonlító irány jogosultságáról van szó, nem lehet ezt a kérdést elszigeteltségében vizsgálni, vagy éppen eldönteni. Várjuk meg, míg az egész kérdéskomplexum feltárul, a választás az

igen vagy nem között áttekinthetőbbé válik. Várjuk meg, míg a kételkedők alkalmas új elmélettel tudják magyarázatát adni azoknak a finnugor jelenségeknek, amelyeket eddig a nyelvtudomány szemléletének hatása alatt megszoktunk műveltségi rokonsággal magyarázni. S várjuk meg, míg az utolsó felröppentett elméleti rakéta is kilobban mint erőtelen kísérlet arra, hogy őstörténeti műveltségi érintkezéseket, kapcsolatokat vagy éppen rokonságokat összehasonlító következtetések fényében világítsunk meg.

A magam részéről csak annak a meggyőződésnek akarok kifejezést adni, hogy a finnugor néprajz jogosultságát vitató kérdésben még nem hangzott el az utolsó szó. Felfogásomat azonban nem tartottam ildomosnak ebben a figyelemkérésnek szánt történeti beszámolóban bővebben kifejteni. Erről röviden csak annyit, hogy bár a kritikát különösen e tárgyban igen helyénvalónak vélem, mégsem tartozom általánosságban a szélső ún. „kételkedők” közé.¹

KOROMPAY BERTALAN

¹ E dolgozat megírása és beadása után került kezünkbe a Szovjetszkaja Etnografija 1951. évi 4. száma. Ez vezető helyen közli TOKARJOV Sz. A.-nak és a fent emlegetett CSEBOKSZAROVNAK közösen írt dolgozatát a néprajzi alapon végzett etnogenetikai kutatások módszertanáról, s egyúttal hű tükrre az összehasonlító kutatások javára a szovjet néprajzban fentebb még csak remélt, de most már bekövetkezett irányváltozásnak. Csebokszarov itt beisméri korábbi marrista elfogultságát a finnugor népek eredetéről Bubrich-hal folytatott vitájában (20. l.) és megemlíti, hogy hibáit egy a finnugor népek etnogenezisével foglalkozó új munkájával igyekezett jóvátenni. A tekintetben, hogy milyen szerepet szánnak a néprajznak a nyelvileg rokon népek kapcsolatainak kutatásában, a szerzők különbséget tesznek „közele” és „távol” rokonnépek között, nyelvrokonainkat az utóbbiak közé sorolván. S mivel a finnugor nyelveket beszélő népekről megállapítható, hogy „etnikailag különféle alapon, teljesen különböző etnikai elemek fokozatos beolvásváltozása és beiktatása révén alakultak ki” (25. l.), következőképpen hangsúlyozzák, hogy e népek egységes származásának és egynemű népiségének kérdésére a néprajzi elemzés leginkább tagadó választ kell, hogy adjon. Ugyanilyen állást foglalnak el egyrészt a román s a török nyelveket beszélő népek, másrészt az indoeurópai népesalád néprajzi rokonságának megítélésében. Sokkal közelebbi a rokonság s nagyobb a kutatások lehetősége a szláv népek s az egymás szomszédságában élő baltiszláv lettek és litvánok között. Természetesen éles határt vonni a közelebbi és távolabbi rokonságok között nem lehet; ezért kétségtelen, hogy a nyelvi és műveltségi vizsgálatoknak ez az összekapcsolása mindenképpen az összehasonlító kutatások malmára hajtja majd a vizet. S ebben áll a tanulmány tudománytörténeti jelentősége. A kutatások eredményein fordul most már meg, hogy a nyelvi alapon kezdeményezett néprajzi összehasonlító vizsgálat mekkora kört fog tudni befogni s hogy megállapításai tisztán néprajzi szempontból mennyiben lesznek helytállóak. Hogy a szerzők máris mily sokra becsülik az összehasonlító néprajz teherbírását, s hogy még a nyelvtudomány elsőbbőségét is ily nyelvrokonosági kérdésekben hajlandók volnának a néprajznak alárendelni, azt a következő nyilatkozatuk világíthatja meg: „Mindenesetre — hangoztatják programmértekezésük végén (a 25—26. lapon) — e nagy nyelvészeti csoportok eredetének kérdése semmiképpen sem dönthető el előzetes történeti-néprajzi kutatások nélkül.”

ISMERTETÉSEK ÉS BÍRÁLATOK

Osztják (chanti) hősénekek

Reguly A. és Pápay J. hagyatéka II. kötet (= Reguly-könyvtár 2). Közzéteszi ZSIRAI MIKLÓS. Akadémiai kiadó, Budapest, 1951. — 379 l.

A Reguly-könyvtár létrejötte ZSIRAI MIKLÓS fáradszorgos buzdalmának, „legnemzetibb tudományunk”, a finnugor nyelvtudomány iránti felelősségérzetének, nagy ügyszeretetének köszönhető. Mint ismeretes, az I. kötet 1944-ben jelent meg, ZSIRAI kiadásában, tartalmazva két Regulytól följegyzett osztják hőséneket („Puling-aut eri. Nating jah ar” és „Jeli us eri”) s Pápay átírását magyar és német fordítással. A tömör, de a maga rövidségében is tudománytörténeti jelentőségű előszó nem csak a magyar finnugrisztika kétségtelenül tapasztalható pangásának okairól és a Reguly-kéziratok viszontagságairól szól, nem csak negatívumokat tartalmaz, hanem az igazi építő kritika szellemében a fölemelkedés útjára is rámutat, legelső és legfontosabb teendőül tudásaink kéziratok anyaggyűjtésének kiadását jelölve meg. E cél szolgálatában indult meg a Reguly-könyvtár, melyben az Akadémia „az uráli népek között régebben gyűjtött, illetőleg majd ezentúl gyűjtendő nyelvi, néprajzi, történeti, régészeti és egyéb természetű” tudományos anyagot szándékozott közzétenni.

A nagy reményekre jogosító szép kezdetnek azonban nem lett folytatása. Talán egyébként sem lett volna — nem az első nagyszabású megindulás lett volna művelődésünk történetében, mely torzó maradt — de minden esetre a második világháború, s az a szörnyű pusztulás, amit egész életünkre hozott, érthetővé teszi, hogy a sorozat elakadt.

Annál nagyobb örömmel üdvözöljük most a II. kötetet, melynek megjelenése egyúttal bizonyosság arra is, hogy az Akadémia magáévá teszi a Reguly-sorozat célját: a kéziratok anyaggyűjtésének kiadását. Hiszen köztudomású egyrészt, hogy tudományágunkban a század eleje óta érezhető pangásnak jórészt friss tanulmányozandó anyag hiánya volt az oka, másrészt — ami ez előbbi különösen fájdalmassá tette — hogy ilyen anyag kutatóink áldozatkész buzdalmából bőven állt volna rendelkezésére, ha kéziratok gyűjtésük közkinccsé válhatott volna. A Magyar Tudományos Akadémia előre tekintő, nagyvonalú tudománypolitikájának eredményeként ezek a fölbecsülhetetlen értékű gyűjtések (BEKE cseremiszi szövegek és szótár, FOKOS zürjén szövegek és szótár) már az első öt éves terv keretében kiadásra kerülnek.

Ugyanakkor azonban az Akadémia gondoskodik a Reguly-hagyatékok közzétételéről is. Az obi-ugorság tragikus sorsú kutatójának mintha gyűjtését is a végzet üldözné: az az anyag, mely lelkes gyűjtője szerint hivatva lett volna a magyarság nyelvére és eredetére fényt deríteni, szinte egy évszázadon át elzárt kincs maradt. PÁPAY megfejtette ugyan legnagyobb részét, de fáradságos munkája eredményét már ő sem láthatta. ZSIRAI MIKLÓSRÁ, a hazai finnugor nyelvtudomány önfeláldozó művelőjére várt a nagy föladat, hogy előző kutató-nemzedékek munkájának eredményét a hazai és nemzetközi tudományosság közkinccsé tegye.

A most megjelent kötet négy osztják hőséneket tartalmaz: „Ass pogo! ar” (Ob-falu éneke), „Jeming Ass mu! ar” (A szentséges Ob görbületének éneke), „Urt enmem ar!” (A fejedelem fölnevelkedésének éneke) és „Sames vas ar” (Szamesz várának éneke). Kiadásra vár még tehát két terjedelmes ének: „Leu gudob ar” (Szoszvaközépi ének) és „Uort ar. Sarnyu uort ar!” (A Fejedelem éneke. Az Arany-Fejedelem éneke) (l. ZSIRAI jelentését Pápay József osztják nyelvi irodalmi hagyatékáról. NYK. XLIX, 381 kk.), s ez után következnenek majd külön kötetben a tárgyi és nyelvi magyarázatok. E (már meglevő és még csak tervezett) kötetek tudománytörténeti jelentőségét ma még inkább csak sejthetjük — valójában csak évek múltán tudjuk majd lemérni. Hálával gondolunk ZSIRAI MIKLÓSRÁ, aki idejét.

erejét, tudását készséggel és önzetlenül áldozta azért, hogy ezt a nagy tudományos értéket közkinccsé tegye — s reméljük, hogy módjában lesz a még tervezett két kötetet is mielőbb elkészíteni.

Hogy mekkora erkölcsi és tudományos teljesítmény ez a munka, arról részletesen szól LAKÓ GYÖRGY az I. kötetről írt szép méltatásában (MNY. XLII, 82). A most megjelent II. kötet néhány soros előszava csak röviden utal az I. kötetben mondottakra. A tudós tárgyilagos szűkszavúsága mögött azonban sok kegyeletes gond, aggályos lelkiismeretesség, a nehezen megoldható, kétséges helyek miatt álmatlan éjék vergődése rejlik. Kellőképp alig méltányolható munkájáért némi elégtétel lehetett ZSIRAI számára az az elismerés, mellyel STEINITZ, az osztják nyelv ma legavatottabb kutatója, az Akadémiai Nagyhét alkalmával itt jártában az akkor még csak levonatban meglévő kiadásról nyilatkozott.

A német fordítás Mollay Károly munkája, aki nagy gonddal és türelemmel végezte könnyűnek éppen nem mondható föladatát. A magyar szöveghez való ragaszkodása a német fordítás filológiai használhatóságának, a STEINITZ mintájára követett sor-megszámozás pedig a német sz. veg érthetőségének válik előnyére.

A Magyar Tudományos Akadémia nyelvtudományi ötéves terve első évének legkimagaslóbb eredménye kétségkívül a Reguly-könyvtár II. kötete. Köszönettel adózunk az Akadémiának ezért is, meg azért a gondoskodásért is, mellyel a többi anyag kiadását tervbe vette, s bízunk benne, hogy tervszerű tudománypolitikája eredményeként egymás után fognak megjelenni a sorozat kötetei, új anyagot s ezzel új lendületet hozva a hazai finnugor tudományok életébe.

1951 március

Sz. KISFÁL MAGDOLNA

BEKE ÖDÖN: A cseremiszek (marik) népköltészete és szokásai. I. kötet.

Gyűj. ötte és kiadta Beke Ödön. Akadémiai kiadó, Budapest, 1950.

Az első világháború idején a cári Oroszországból hazánkba vetődött hadifoglyok között százsámra akadtak olyanok, akik a magyarral rokon nyelvet beszéltek. Alig félévvel a háború kitörése után, 1915 januárjában csak az esztergomi foglytáborban 73 mordvin, 56 cseremis, 39 votják, 2 zürjén hadifoglyot tartottak nyilván. Igen nagy számban voltak képviselve a különféle török nyelveket beszélők is: köztük 91 csuvas, 16 tatár, 39 baskir. Bizonyára hasonló volt a helyzet a többi foglytáborban is, ahol ilyen kimutatás nem készült. A finnugor nyelvtudomány hazai művelői már a háború első hónapjaiban gondoltak arra, hogy a rokonnépek fiainak kényszerű itt tartózkodását tudományos célokra kellene felhasználni: nyelvüket tanulmányozni, tőlük szövegeket lejegyezni, népköltési, szótári anyagot gyűjteni, s ezzel a rokonnelvekre vonatkozó hézagos ismereteinket gyarapítani. A Magyar Tudományos Akadémia közbenjárására az illetékes katonai hatóságok engedélyt adtak arra, hogy a nyelvészek fölvehessék a kapcsolatot a hadifoglyokkal. A votják hadifoglyokkal MUNKÁCSI BERNÁT, a cseremiszekkel BEKE ÖDÖN, a zürjénekkal FOKOS DÁVID foglalkozott. A törökségi (krimi, kazáni, miser) hadifoglyok nyelvét KUNOS IGNÁC tanulmányozta. MUNKÁCSI ezenkívül terjedelmes anyagot gyűjtött össze a Kaukázusból idesodródott oszétéktől is, akiknek nyelve magyar szempontból is igen fontos. A tudomány nagy kárára a mordvin és csuvas anyanyelvű foglyoknak nem akadt istápolójuk. (KLEMM ANTALnak alkalma volt a pannonhalmi apátsághoz munkára beosztott négy erzá-mordvintől szövegeket lejegyeznie. L. Pannonhalmi Főapáts. isk. évk., 1917.).

A hadifoglyok közt folyó tudományos kutatómunkának jelentős eredményei voltak. Kitűnt, hogy valamennyi nemzet képviselői közt akadtak olyan vidékekről valók, amelyeknek a nyelvjárása addig a nyelvészek előtt teljesen ismeretlen volt. Érdemes megemlíteni, hogy a votják hadifoglyok nyelvének tanulmányozása során

MUNKÁCSI azt a meglepő felfedezést tette, hogy a medvekultusz nyomai megtalálhatók a votjâkknál is s ez meglepően hasonlít az obiugor népekéhez.

A cseremisiz hadifoglyok nyelvét BEKE ÖDÖN tanulmányozta mintegy két és fél évig. Ezalatt BEKE 29 cseremisiz ajkáról jegyzett le szövegeket és szótári anyagot. Nyelvmesterei közül számosan addig ismeretlen nyelvjárâsterületről származtak. Műfajilag is rendkívül gazdag ez a gyűjtés, amiről némi tájékoztatást adnak a következő számok: a lejegyzett anyagban van 281 mese, monda, elbeszélés, 580 dal, 1177 közmondás, 658 találóskérdés, 1268 babona, 270 feljegyzés a cseremisizek néphitéről, 76 kisebb imádság, 12 varázsigé, 4 áldozat, 4 temetés, 7 lakodalom leírása, 2 lejegyzés és a cseremisizek mindennapi életéből, 2 a méhészkedésről, 2 a kátránykészítésről és 1 önéletrajz. Sajnos, ennek a nyelvi és néprajzi szempontból egyaránt nagyértékű anyagnak eddig csak egy része látott napvilágot külföldi kiadók jóvoltából. Hogy a már kiadott és még kiadásra váró szöveg és szógyűjtemény milyen mértékben fogja előmozdítani szaktudományunk fejlődését, abból némi ízelítőt adnak azok a hangtani, alaktani dolgozatok és etimológiák, melyeket ennek az anyagnak az alapján BEKE a külföldi és hazai folyóiratokban közzétett. (Így pl. „Zur geschichte der finnisch-ugrischen s-laute“ FUF. XXII; „Zur geschichte der tscheremissischen conjugation“, uo.; „Zur lautgeschichte der tschuwassischen lehnwörter im tscheremissischen“, FUF. XXIII; „Zur geschichte der ungarischen wortbildung“, uo.; „Über die geldrechnung der tscheremissen“, FUF. XXIV; „Zur geschichte eines tscheremissischen nominalbildungssuffixes“, FUF. XXVI. stb., stb.). Az eddig kiadott szövegek közül terjedelmét és néprajzi értékét tekintve az első helyet foglalja el a helsinki Finnugor Társaság kiadásában megjelent „Tscheremissische Märchen, Sagen und Erzählungen“ c. gyűjtemény (SUS. Toim. LX XVI). Ez a több mint 40 ívnyi terjedelmű gyűjtemény 78 mesét közöl egy faluból, ugyanazon ember ajkáról.

A szövegek lejegyzése óta több mint harminc esztendő után érhetette meg BEKE ÖDÖN, hogy a Magyar Tudományos Akadémia kiadott egy kötetnyit abból az anyagból, melyet a szerző annak idején az Akadémia megbízásából gyűjtött. A 360 lap terjedelmű kiadvány közmondásokat, találósmeséket, babonákat, a néphitre és szokásokra vonatkozó feljegyzéseket (köztük az eljegyzés és lakodalom leírását), meséket, mondákat, elbeszéléseket s különféle dalokat tartalmaz a nyugati, kozmogyejmjânszki (ú. n. hegyi) nyelvjárâsterületről. Tartalmi szempontból igen értékesek a cseremisizek hiedelmeire és szokásaira, babonáira vonatkozó feljegyzések. Az eljegyzés és lakodalom leírása szerencsésen egészíti ki WICHMANN (SUS. Toim. LIX), HÄMÄLÄINEN (SUS. Aik. XXIX/1) és BEKE („Tscheremissische Texte zur Religion und Volkskunde“) hasonló tárgyú szövegeközléseit illetőleg tanulmányait. A mesék és elbeszélések között is számos érdekes darabot találunk; ezeknek értékéről a folklór kutatói hivatottak nyilatkozni. Megjegyezhetjük, hogy a közölt mesék között elég sok az erotikus tárgyú. Úgy látszik, hogy a cseremisizek meseanyagában az ilyesfajta anyag elég gazdagon van képviselve. Ezt a feltevésünket megerősíti az a körülmény, hogy ERNST LEWYNEK németországi hadifogolytáborban lejegyzett meséi között is akadnak ilyenek, sőt egyes motívumok mindkét gyűjteményben előfordulnak (pl. a csukafej-história). — Ez természetesen nem cseremisiz specialitás, hisz erotikus mesék minden népnél találhatók.

A hegyi cseremisiz nyelvjárás, melyből BEKE most megjelent szövegei valók, jól ismert a finnugor nyelvek kutatói előtt. A legrégebb grammatikákat és bibliâfordításokat figyelmen kívül hagyva ezúttal csak RAMSTEDT (SUS. Toim. XVII) és WICHMANN (SUS. Toim. LIX) kitűnő anyagára utalunk. BEKE szövegeinek nyelve, minthogy közlői a kozmogyejmjânszki nyelvjárâsterület más vidékéről valók (egy falu kivételével) mint WICHMANN és RAMSTEDT nyelvmesterei, némileg különbözik emezekétől. A BEKE-féle szövegek a következő cseremisiz falvakból valók: Sindirjal, Nermât aš (oroszul Vysokovo), Archipkinoj, Čumanovo, Mitšâk-nur, továbbá Jolas-al (or. BEKE: Jelasovo, WICHMANN: Jelasy). Az említett helységek közül

Jolas-al nyelvét ismerjük WICHMANN gyűjteményéből: ez a falu volt WICHMANN cseremiszföldi tanulmányútjának első állomása. A BEKE közölte jolas-ali dalok egyik-másikának variansa megtalálható Wichmann anyagában is. E többé-kevésbé párhuzamos szövegek fonetikai átírásának összevetése azzal a megnyugtató eredménnyel jár, hogy a két kutató fonetikus feljegyzése közt nincsen lényeges eltérés. (Leglényegesebb talán, hogy WICHMANN *j*-je helyén BEKÉNél következetesen *dj* van.) A más időben, más körülmények közt leírt szövegeknek ez a meglepő egyezése fokozza bizalmunkat mindkét kutató lejegyzéseinek fonetikai hűsége iránt.

BEKE szövegei hangtani szempontból is érdekesek. Itt csak egy példát említünk. Tudvalévő, hogy a cseremiszi nyelvjárások többségében a szókezdő **s*, **ʃ* és **ʃ* folytatója egyaránt *s*, a malmizsi nyelvjárás és a hegyi cseremiszi nyelvjárások egy része azonban eltérően viselkedik (l. erről bővebben WICHMANN: FUF. VI. 17, BEKE: FUF. XXII. 90). Az előttünk lévő kötet tanúsága szerint a nermâtsai nyelvjárásban a szókezdő *s* folytatója több esetben nem *š* hanem *s*, pl. a magyar szem szó megfelelője a következő alakjait találjuk a šindir-jali nyelvjárásban: *šendzám*, *šendzän* (11. lap), nerm. *sændzän*, *sændzü-βödän* (104. lap). A közölt anyag tehát szinte csábít arra, hogy a cseremiszi *s* hangok viselkedését megvizsgáljuk. Hosszabb vizsgálódás azonban arra az eredményre vezet, hogy hangtani vizsgálataink alkalmával óvatosan kell bánnunk a szövegekkel. Gyakran előfordul ugyanis, hogy ugyanazon falunak a nyelvében, ugyanabban a mesében, néha ugyanazon a lapon, ugyanazon szóban vagy egy szónak különböző ragos, képzős alakjaiban kétféle írásmódot találunk. Pl. Nermâtsaš nyelvéből: 98: *šäpftäda* 'szálltsatok', de 99: *šäpftäšta*, 99: *šäpftšten*; 98: *šekäräm* 'kenyeret' 116: *šäkäräm*. Néhány esetben az *-am*, *-äm* igék harmadik személyében *š* helyett *s*-et találunk, pl. 27: *toles käj* 'ha jön', *βazes käj* 'ha esik', de: 27: *koleš käj* 'ha hall', 24. 30: *fazes n* 'ha esik'. Šindir jali nyelvéből: 14: *sajšätänam* 'elbeszéltem', de 14: *sajšätš* 'elbeszéli'. Hasonló példák elég gyakran adódnak. Az említett következtetlenségeknek két magyarázata lehetséges: 1. az *š* és *s* hang ugyanazon egyén nyelvében is váltakozik, 2. a jelzett esetekben sajtóhibával van dolgunk. Mindkét esetben óvakodnunk kell messzemenő hangtani következtetések levonásától. Ha csakugyan sajtóhibával van dolgunk — és ez valószínű — ezen könnyen segíteni lehet a II. kötethez csatolandó sajtóhibajegyzékkel.¹

A cseremiszi szövegeket kétnyelvű: magyar és német fordítás kíséri. Az erotikus tartalmú mesék fordítása latinnyelvű. A tördelésnél sokszor igen nehéz volt a cseremiszi, magyar és német szöveget megfelelően elhelyezni s így gyakran megcsúszott, hogy a cseremiszi szöveg és a fordítás között három-négy mondatnyi eltolódás van, ami időnkint megnehezíti a kötet használatát. Nyilván a tördelés körüli nehézségekkel függ össze, hogy pl. a 38. lapon hiányzik a 90. számú babona magyar fordítása. (a 90. számmal jelzett fordítás a 91. számú cseremiszi mondathoz tartozik). Másutt is előfordul, hogy egy-két szó kimarad a fordításból.

BEKE ÖDÖN most közzétett szöveggyűjteménye értékes nyeresége a finnugor nyelvtudománynak. Hálásak lehetünk az Akadémiának, hogy e kötet, valamint a még kéziratban lévő cseremiszi szövegek kiadását ötéves tervébe felvette. Érdeklődéssel várjuk a további kötetek megjelenését, főleg azokét, amelyek ismeretlen nyelvjárásból való szövegeket közölnek. Reméljük, hogy nem késlekedik sokáig a cseremiszi szótárnak a megjelenése sem. Ez a szótár a feldolgozott anyag nagyságát tekintve bizonyára egyike lesz legterjedelmesebb finnugor szótárainknak, hatalmas lépéssel fogja előrevinni nemcsak a cseremiszi nyelvre vonatkozó tudásunkat, hanem erőteljes lendületet fog adni a finnugor hangtan és szófejtés fejlődésének is.

HORVÁTH KÁROLY

¹ [Korr. jegyzet] Mint utólag értesültem, a felsorolt következtetlenségek sajtóhibának tekintendők, a szerző ui. nem kapta meg az utolsó korrektúrát.

MEGEMLÉKEZÉSEK ÉS ÉRTESÍTŐ

V. V. Szenkevics-Gudkova: D. V. Bubrich, a finnugor nyelvek kutatója

В. В. Сенкевич-Гудкова: Д. В. Бубрих как исследователь финно-угорских языков. Известия АН СССР Отделение литературы и языка. IX. kötet 3. füzet 186-195. 1. 1950
Fordította: Cs. Faludi Ágota.

Az elhunyt DMITRIJ VLAGYIMIROVICS BUBRICH nagy tudós volt, a finnugor nyelvek tehetséges és termékeny kutatója. Hirtelen halála súlyos veszteség a szovjet finnugor nyelvészet számára. Dmitrij Vlagyimirovics tevékenysége tudományos téren olyan széleskörű és olyan sokoldalú volt, hogy kétséges, sikerül-e egy cikkben vázolni mindazokat a problémákat, amelyeket a szovjet tudománynak ez a fáradhatatlan és nagyképeségű munkása műveiben felvetett és megoldott. Hatalmas tudományos felkészültsége majd minden finnugor nyelvre kiterjedő ismeretekre támaszkodott. Tudott minden balti-finn nyelven (finnül, észtil, karéliaiul, vepszül és vótul), ismert minden volgai finn nyelvet (a marit és a két mordvint, moksát és erzät), minden permi nyelvet (komit és udmurtot), a számi nyelveket (a kolai és a svédországi lulei számi [lapp] nyelvjárást) és az ugor nyelvek közül a magyart. D. V. BUBRICH a finnugor nyelvek közül tehát csak a chantit és a manysit nem tanulmányozta alaposabban. De élete utolsó éveiben már e két nyelv tanulmányozását is megkezdte. Ezenkívül az utolsó években a nyenyec nyelv is D. V. BUBRICH tudományos érdeklődésének körébe került. Dmitrij Vlagyimirovics gyakran beszélt nekünk, tanítványainak arról, hogy „minden finnugor nyelvésznek egész életében alapvető feladata nap mint nap tökéletesítenie az egyes finnugor nyelvekre és nyelvjáráásokra vonatkozó tudását“.

Hogy teljes képet alkothassunk magunknak D. V. BUBRICH tudományos érdeklődésének irányáról, nem hallgathatjuk el azt a tényt, hogy az elhunyt a kiváló oroszista, A. A. SAHMATOV tanítványa volt. BUBRICH mesterétől örökölte átfogó érdeklődését a nyelvek történeti tanulmányozása iránt. BUBRICH minden nyelvi jelenséget történeti alapon vizsgált és arra törekedett, hogy adatokat szerezzen keletkezéséről az illető nyelvben vagy nyelvjárásban. E célból felkutatta az illető nyelvi jelenség nyomait a szóbanforgó nyelv többi nyelvjárásában és a finnugor nyelvek egész sorában.

Tudományos tevékenységét BUBRICH szláv és orosz nyelvészként kezdte. A finnugor nyelvek tanulmányozása csak 1925-ben vált munkája központjává. Amikor személyesen beszélgetett tanítványaival, BUBRICH el szokta mondani, hogy mesterének finnugor irányú érdeklődése nyomán tért át a finnugor nyelvek tanulmányozására. SAHMATOV akadémikus „Mordvin néprajzi gyűjteményét“ (Мордовский этнографический сборник) nevezte Dmitrij Vlagyimirovics az „első munkának, amelyet a finnugor nyelvekről áttanulmányozott.“

„A. A. SAHMATOV, mint finnugor nyelvész“ („A. A. Шахматов как финноугровед) c. cikkében BUBRICH így jellemzi a finnugor nyelvészet művelésére való áttérését: „E sorok írója elmondhatja magáról, hogy mint finnugor nyelvész is SAHMATOV tanítványa. Az első nagyobb finnugor nyelvészeti munka, amelyet a sorok írója tanulmányozott, a „Mordvin néprajzi gyűjtemény“ volt és az első finnugor nyelv, amelyet alaposabban kezdett tanulmányozni, az erzä-mordvin nyelv volt.“¹

¹ Д. В. БУБРИХ. А. А. Шахматов как финно-угровед. А. А. Шахматов, 1864 – 1920. – Сборник статей и материалов, под редакцией С. П. Обнорского, М. Л., 1947, 445–446. 1.

BUBRICH egész nyelvtudományi alkotómunkásságának alapja az a mestere, SAHMATOV által belénevelt törekvés, hogy a különféle finnugor nyelvek és nyelvjárásuk hangtanának és alaktanának összehasonlító elemzése révén feltárja a fejlődésükben észlelhető törvényszerűségeket, valamint hogy megtalálja a hangtan, az alaktan és a szókészlet terén mutatkozó történeti közösségük magyarázatát. ENGELS „A frank nyelvjárás” és „A család, a magántulajdon és az állam eredete” c. műveit tartotta BUBRICH a nyelvtudományi módszer ideális példaképeinek. (SAHMATOVnak az orosz nyelv terén végzett történeti kutatásai mellett), mert ezek a művek ragyogó példái annak, hogyan lehet a történeti-összehasonlító nyelvtudomány kutató módszerét a történeti tényekre alkalmazni. ENGELS kezében az összehasonlító-történeti nyelvtudományi kutatómódszer rendkívül meggyőző és szabatos eredményekre vezetett, mert Engels, ellentétben néhány újabb külföldi komparativistával, becsületesebb materialista tudósként használtá ezt a módszert. Sokoldalú munkássága során BUBRICH több ízben igen nagy elismeréssel említette ENGELS fentemlített műveit. Az egyik cikkében pl. így ír: „Kiváló művében, „A frank nyelvjárásban” már ENGELS világosan rámutatott arra, milyen hatalmas jelentőségük van a tővel kapcsolatos nyelvészeti adatoknak, főként a falusi nyelvjárások adataiban.”²

Ezek a „tőre” vonatkozó nyelvjárási tények BUBRICH tudományos kutatótevékenységében igen fontos szerepet játszottak. Mint nyelvjáráskutató, fáradhatatlan munkás és igen jó szervező volt. Az általa összeállított nyelvjárási kérdőív alapján folyt és folyik a nyelvjáráskutató munka hazánk összes finnugor nyelvének területén. BUBRICH különösen a karéliai nyelvjárásokat kutatta alaposan. Karéliában az általa összeállított 2000 kérdésből álló nyelvjáráskutató kérdőív alapján 250 kutatópontot vizsgáltak meg. A karéliai nyelvjáráskutatás eredményeként BUBRICH több művet írt a karéliaiak eredetéről. E műveiben BUBRICH megcáfolta a finn tudósok pánfinn elméletét, akik szerint a karéliai nép a nyugatfinnországi Jäm törzsből ered és a karélokot „még kialakulatlan finneknek” nevezik, akiknek igazi finnekké való alakulását állítólag Oroszország akadályozza meg.

BUBRICH mindenekelőtt arra mutatott rá, hogy a pánfinn elmélet tudományos szempontból teljesen tarthatatlan: „Persze nagyon figyelemreméltó. — írja BUBRICH hogyan alapozza meg a finnországi tudomány e felfogását, mely kedvező a finn burzsoázia politikai nézetei szempontjából. Kiderül azonban, hogy a bizonyítékul felhozott adatok értéke kevesebb a kevésnél. A Karéliára vonatkozó dokumentumok és történeti adatok elég későiek (a töredékesek a XII. sz. közepéről, a teljesebbek csak XV—XVI. sz.-ból valók), s ezért ezek alapján a karélek ethnogenezise nem állapítható meg. A finn tudomány feltárta régészeti adatok Nyugat-Karélia területére korlátozódnak és nem terjednek ki azokra a területekre, ahol karéleket találunk. A nyelvészeti adatok, amelyeket a finn tudomány 1941 előtt tárt fel (későbből néhány szörványos esetet kivéve nincsenek adataink), megdöbbentően szegényesek. A legnagyobb eredmény e téren 1941-ig H. OJANSU „Karéliai-olonyeci hangtörténete” volt (finnül), ahol a karéliai nyelvről csak elnagyoltan, néha helytelenül, a nyelvjárásokban való elmélyedés nélkül kapunk némi képet.”³

A továbbiakban BUBRICH a finn tudósok pánfinn elméletével szemben, amely szerint a karéliaiak a Jäm-törzsből származnak, a következő elméletet állította fel:

² Д. В. БУБРИХ, Историческое прошлое карельского народа в свете лингвистических данных, „Известия Карело-Финской научно-исследовательской базы Академии Наук СССР”, 1948. 3. sz. 44. 1.

³ Д. В. БУБРИХ, Историческое прошлое карельского народа в свете лингвистических данных, „Известия Карело-Финской научно-исследовательской базы Академии Наук СССР”. 1948. 3. sz. 43. 1.

1. „A karél nép bonyolult módon . . . keletkezett. Összetételében részt vettek a régi korel törzs alapvető csoportjai (a Karél-finn SzSzk területén a karéliai lakosság 30—40%-a) és a régi Vesz-törzs jelentős csoportjai (a Karél-finn SzSzk területén a karéliai lakosság 70—60%-a) alkották. A régi Vesz-törzs meglehetősen terjedelmes tömbként jelent meg, melynek a krónikák Vesz-e csak egyik része volt.

2. A régi korel törzset, amelynek nyelvére a mai tulajdonképeni karéliai nyelvjárásokból következtethetünk, semmiképpen sem tekinthetjük úgy, hogy a régi Jám-törzsből szakadt volna le. A régi korel törzs eredete szintén bonyolult. Viszonylag keletinek tekinthető ethnikai elemeknek is volt szerepük kialakulásában.⁴

BUBRICH nyelvészeti alapon nyugvó elméletét a karélek eredetéről más tudományterületről való tudós, N. N. CSEBOKSZAROV anthropológus is megerősítette. CSEBOKSZAROV „A szovjetunió finnugor népei tanulmányozásának néhány kérdése“ c. cikkében a következőket közli: „BUBRICH nyelvészeti adatok alapján nyugvó nézetei jól összeillenek más történeti tudományok, főként az ethnikus anthropológia anyagával. A D. A. ZOLOTAREV gyűjtötte anyag elemzése már 1933-ban lehetővé tette G. F. GYEBECNEK, hogy a karéleket két alapvető anthropológiai típusra ossza: az északi magasabb termetű, viszonylag hosszúfejű és inkább sötét típusra, és a déli alacsonytermetű, mérsékelt brachykephal és nagyon világos típusra. Ez az utóbbi elem, amelyet az anthropológiai irodalomban „kelet-balti“-nak neveznek, a vepszekre is jellemző. Igen valószínű, hogy a karélek anthropológiai összetételének kialakulási folyamata azt tükrözi vissza, hogy két különálló törzsből, népcsoportból eredtek: BUBRICH megjelölése szerint az északnyugatiak a szorosan vett karélek, és a délkeletiek a régi Vesz-törzsekkel és a mai vepszekkel vannak kapcsolatban.“⁵

BUBRICH nagy sikerrel dolgozta ki ezt a problémát nyelvészeti adatok — főként balti-finn nyelvi anyag — történeti összehasonlító elemzése alapján. Más finnugor nyelvek területén is végzett különböző munkákat, így például a mordvin nyelvvel foglalkozott „Nyelvészeti adatok a mordvin-keleti szláv kapcsolatok régiségének kérdéséhez“ c. cikkében, — a permi nyelvekkel „Az udmurt nyelv történeti hangtana“ c. könyvében,⁶ a szamojéd nyelvekkel „A szamojéd és a finnugor nyelvek közötti kapcsolatok kérdéséhez“ c. cikkében, — a szláv nyelvekkel „Az antok elnevezéséről és az azzal kapcsolatos elnevezésekről“⁷ c. cikkében — írt, azonban sajnos ezeket a tudományos eredményeket D. V. BUBRICH életében elhallgatták vagy visszautasították azok, akik „csalhatatlan vezetőkként“ uralkodtak a szovjet nyelvtudományban. Az „új nyelvelmélet“ antimarkista és történetietlen irányelvei szerint minden kísérlet a nyelv valóban történeti vizsgálatára „az ősnyelv reakciós elmélete“ felelevenítésének számított. Mint az etnogenezis problémáival behatóan foglalkozó nyelvész, D. V. BUBRICH különösen fájdalmasan érezte a „marristák“ történelemellenes módszertanát és kérkedő, gőgös lenézését az olyan kiváló orosz tudósok iránt, mint A. A. ПОПОВ, A. A. САНМАТОВ, I. A. БАУДОУИ ДЕ КУР-

⁴ Д. В. БУБРИХ, О древней прибалтийско-финской речи. „Известия Карело-финской научно-исследовательской базы Академии Наук СССР“, 1949. 1. sz. 49. 1.

⁵ Н. Н. ЧЕБОКСАРОВ, Некоторые вопросы изучения финно-угорских народов в СССР, „Советская этнография, 1948. 3. sz. 184. 1.

⁶ Д. В. БУБРИХ, Лингвистические данные к вопросу о древности связей между мордвой и восточным славянством. „Записки“, 7. sz. Язык и литература, Szaranszk, 1947.

⁷ Д. В. БУБРИХ, Историческая фонетика удмуртского языка, Izsevszk, 1946.

⁸ Д. В. БУБРИХ, К вопросу об отношениях между самодскими и финно-угорскими языками, „Известия Академии Наук СССР“, VII. kötet, 6. füzet. 1948.

⁹ Д. В. БУБРИХ, О названии „анты“ и связанных с ним названиях, „Известия Академии Наук СССР“, V. kötet, 6. füzet. 1946.

TENAY, L. V. SCSEBBA és mások. Szerencsére a szovjet nyelvtudomány e nehéz napjai örökre elmúltak. És most, amikor, hála I. V. SZTÁLIN műveinek, a marrista nyelvelmélet antimarxista volta világosan kiderült, és a szovjet nyelvtudomány végre kijutott a zsákutcából, elérkezett az ideje annak, hogy az I. V. SZTÁLIN mutatta új, valóban marxista szempontok szerint elmélyült elemzésnek vessük alá D. V. BUBRICH gazdag nyelvészeti hagyatékát.

E hosszú idő folyamán D. V. BUBRICH a „marristák“ összehangolt támadásainak célpontja volt. A „marristák“ tönkre akarták tenni ennek a kiváló szovjet nyelvésznek tudományos hírnevét. Nem foglalkozhatunk itt a nyelvészetben nem illetékesek D. V. BUBRICH ellen intézett támadásaival, felszólalásaival, amelyek tudományos értelemben teljesen indokolatlanok voltak. De nem hallgathatjuk el V. ALATIREV, a magát D. V. BUBRICH tanítványának tartó finnugor nyelvész cikkét BUBRICH munkássága ellen, amely a ríkító „A finn burzsoá nyelvészet gyeplőjén“ címmel jelent meg. Ez a cikk példája annak a rágalmozó, elvtelen — bocsánat a szóért: „tudományos“ — kritikának, amely nálunk az „arakesejevi rendszer“ uralma alatt szokásos volt.

Ez a cikk azzal a helytelen állítással kezdődik, hogy „a szovjet finnugor nyelvtudomány közvetlenül N. J. MARR akadémikus nevéhez és munkásságához fűződik“, és hogy MARR állítólag „alapvető munkákat“ írt a különböző finnugor nyelvekről,¹⁰ pedig ha írt is MARR „alapvető munkákat“, azok nem a finnugor nyelvekkel, hanem a kaukázusi nyelvekkel foglalkoznak, amelyeknek kiváló szaktudósa volt. A finnugor nyelvekről MARRnak egyes cikkekben néhány nagyon balul sikerült etimológiája van, például a komi *ku* 'ördög' (amely, közbevetve megemlítve, a chanti és manszi nyelvben is megvan 'ördög' jelentésben, de erről, úgylátszik, nem tudott MARR), ezt a komi szót MARR a finn *kulta* 'arany' szóval kapcsolta össze, pedig a *kulta*-nak történeti kapcsolatai vannak a régi germán *gold* és a számi (lapp) *koll* 'arany' jelentésű szókkal, így tehát az 'ördög' ugor-permi és az 'arany' finn elnevezései között semmiféle kapcsolat sem lehetséges. Egyszóval a finnugor szók etimológiája, enyhén szólva, a marri etimológiák közül a legfantasztikusabbak közé tartozik.

V. A. ALATIREV továbbá minden alap nélkül azt állítja, hogy D. V. BUBRICH, professzor műveinek elemzése arra vall, hogy szempontjai a történelem, a nyelvtörténet és a finnugor nyelvtudomány története stb. vizsgálatában teljesen egybeesnek a finn és a magyar tudósok nézeteivel.¹¹ Ezzel szemben általánosan ismert tény, hogy az elhunyt D. V. BUBRICH tudományos nézetei valójában élesen szembenálltak az olyan mai finn nyelvészek, mint KETTUNEN és TALLGREN pánfinn nézeteivel. Hogy V. ALATIREV éles kirohanása D. V. BUBRICH ellen alig tartalmaz olyasmit, amit a való tények igazolnának, legfeljebb az magyarázhatja meg, hogy a recenzio írója sem finnül, sem magyarul nem ért és így nem ismerheti a köztudomás szerint anyanyelvükön író finn és magyar tudósok munkáit.

Különösen súlyos „hibául“ rójja fel D. V. BUBRICHnak azt, hogy THOMSEN, KALIMA és MIKKOLA műveit olykor „szolidaknak“ és a finnugor nyelvészetben alapvetőeknek mondta.

D. V. BUBRICH azonban számos munkájában a szükséges élességgel állt szembe a jelenkor pánfinn beállítottságú finn nyelvészeivel és régészeivel. D. V. BUBRICH több nyelvészeti felfedezése, mint pl. fent említett elmélete a karélok eredetéről, vagy az *-inen*, *-jnen* végű névszókknak a finnugor *-n* esetragokkal való genetikus

¹⁰ В. АЛАТЫРЕВ, На поводу у финских буржуазных лингвистов, „Литературная газета“, 92. (2579) sz., 1949. nov. 16.

¹¹ Ugyanott.

kapcsolatáról, — gyökerestől összezüzták a finn tudósok néhány reakciós felfogását. BUBRICH, bírálva a külföldi nyelvészek különböző tételeit, gyakran figyelmeztette azokat az orosz tudósokat, akik a balti-finn népeket tanulmányozva, nem bírálták a finn tudomány e népekre vonatkozó pánfinn elméletét. Egyik művében pl. így ír D. V. BUBRICH: „Jellemző, hogy Sz. GADZJACKIJ „A karélek és Karélia a novgorodi korszakban“ című könyvében (Petrozavodszk, 1941.), amelytől többet várhattunk volna, teljes tudatlanságot árul el e (tudományos-pánfinn) elmélet lényege iránt. A harmadik lapon megemlíti különféle burzsoa elméleteket, amelyek 1890 óta keletkeztek és olyan elméleteket, amelyekkel ellenségeink kérkednek, mintha a tudomány nem haladt volna 1890 óta és mintha nekünk nem volnának ellenségeink.“¹²

MARR akadémikus „tanítványai“, G. P. SZERGYUCSENKO és F. P. FILIN azzal vádolták BUBRICHOT, hogy munkáiban „teljesen és leplezetlenül“ előtérbe állítja az ősnyelv elméletét.¹³ Sem FILIN, sem SZERGYUCSENKO nem finnugor nyelvészek. Ezért nem is vettek maguknak fáradságot, hogy egészében tanulmányozzák BUBRICH nyomtatásban megjelent munkáit és MARR tanítványainak szokása szerint szerénytelenül és kérkedve BUBRICHnak egyetlen könyve, „A suomi-finn nyelv történeti hangtana“ alapján tájékoztattak felszólalásukhoz. BUBRICH ebben a könyvében valóban nem magyarázta meg, mit ért „ősi balti-finn nyelven“. Az említett kritikusok ezt rótták fel neki „ősnyelvi koncepcióként“. Csakhogy BUBRICHnak számos nyomtatásban megjelent műve van, ahol világosan kifejti az ebben a kérdésben elfoglalt álláspontját. BUBRICH sokkal nagyobb képzettségű nyelvész volt annál, hogysen kritikával ne tekintett volna a marristák mumusára, az „ősnyelvre“. Egyik munkájában ezt a következőképpen jellemzi: „Teljesen nyilvánvaló, hogy a hagyományos tudomány által feltételezett „finnugor ősnyelv“ nem segíti, hanem akadályozza a tudományos munkát. A hagyományos tudomány által feltételezett ősfinnugor névszóragozás, ősfinnugor igeragozás stb. halott, történetietlen elméletek, amelyek úgy jöttek létre, hogy a nyelvek közötti egyezéseket primitív módon a feltételezett ősnyelv síkjára vetítették, anélkül, hogy a hasonló jelenségeket elemezték volna, anélkül, hogy érdeklődtek volna azok eredete iránt, még azokban az esetekben sem, ha azt minden alaposabb munka nélkül is ki lehetett volna deríteni.“¹⁴ A finnugor nyelvek összehasonlító elemzése során — nyilatkozik továbbá BUBRICH, — kiderül az, hogy ezek semmiképen sem vezethetők le egyetlen nyelvi tényből.“¹⁵

BUBRICH fenti kijelentéseiből világos, hogy nem vallotta az ősnyelvi elméletet, melynek alapja éppen a rokon nyelvek minden jelenségének egy nyelvi mozzanatban való összesűritése. A finn tudósok ősnyelvi koncepciójával BUBRICH a saját elméletét állította szembe: a különböző finnugor nyelvek között kapcsolat és kölcsönhatás volt. BUBRICH az „ősi balti-finn nyelv“ kifejezésen a különböző balti-finn törzsek nyelvét együttesen értette. Ezen törzsek mindegyikének megvolt a saját törzsi nyelvjárása. BUBRICH koncepciója abban különbözik az ősnyelvi elmélettől, hogy feltevése szerint a finn törzsek nyelvei nem egy finn ősnyelv elágazásai, mint-hogy sohasem alkottak teljes nyelvi egységet. „A régi balti-finn törzsek — mondja BUBRICH — bár még nem tömörültek törzsszövetségbe, egymással kapcsolatban (érintkezésben és kölcsönhatásban) fejlődtek. Műveltségi színvonaluk megközelítően azonos volt. Nyelvük hasonló viszonyok között fejlődött. A törzsek közötti kapcsolat

¹² Д. В. БУБРИХ, О древней прибалтийско-финской речи, „Известия Карело-финской научно-исследовательской базы Академии Наук СССР“, 1949. 1. sz. 47. 1.

¹³ Ф. П. ФИЛИН, О двух направлениях в языковедении, „Известия Академии Наук“, Отделение литературы и языка. VII. kötet. 6. füzet. 494. 1.

¹⁴ Д. В. БУБРИХ, Отношение мордовского языка к другим финно-угорским языкам, „Записки“, 5. sz. Язык и литература. Szaranszk, 1946. 48. 1.

¹⁵ цо., 27. 1.

megléte mellett ez a körülmény csak okául szolgálhatott a nyelvjárások közötti jelentős egyezéseknek. Ezeknek az egyezéseknek sokkal nagyobbaknak kellett lenniük, mint a későbbi időben, amikor az érintkezésen alapuló kölcsönhatások megszűntek.¹⁶

Különösen felháborodtak a nyelvek összehasonlító-történeti vizsgálatának ellenfelei D. V. BUBRICH következő kijelentésén: „Kétségtelen, hogy a finnugor nyelvek történetében többször is előfordult, hogy egy nyelv két- vagy több nyelvre oszlott.”¹⁷ Azt a nézetet, hogy lehetséges volt több esetben is egy nyelvnek vagy nyelvjárásnak két vagy több különböző nyelvre oszlania, ezt a nézetet, amelyet a nyelvészek túlnyomó többsége fenntartott, BUBRICH két ENGELS-idézettel támasztotta alá „A család, a magántulajdon és az állam eredete” c. műből. ENGELS az egyik idézetben rámutat arra, hogy a latin nyelvjárásokból különböző nyelvek keletkeztek (Marxizmus-leninizmus Kis Könyvtára, 42–44. szám, Szikra 1949. 151. l.), a másikban arról beszél ENGELS, hogy az északamerikai indiánok egységes törzse hogyan terjeszkedik ki az egész szárazföldre, különböző törzseket és népeket alkotva, amelyeknek nyelvei fokozatosan elvesztik eredeti egységük nyomait. (U. o. 96. l.)

Miután megjelentek SZTÁLIN nyelvtudományi munkái, megerősíthettük BUBRICH e helyes nézetét egy idézettel SZTÁLINNAK SZANZSEJEV elvtárshoz intézett válaszából:

„Előfordul az ellenkező folyamat is, amikor egy olyan nép egységes nyelve, mely a fejlődés szükséges gazdasági feltételeinek hiánya következtében még nem vált nemzetté, tönkremegy annak következtében, hogy ez a nép államilag szét-hullik, a helyi nyelvjárások azonban, amelyek még nem őrölték fel az egységes nyelvben, felvirulnak és alapot adnak egyes önálló nyelvek kialakulásához.”¹⁸

Ily módon BUBRICH állítását, hogy bizonyos történeti feltételek között a finnugor nyelvek a régi törzsi nyelvjárásokból alakulhattak ki, valamint kijelentését arról, hogy egy nyelvből néha válhat két nyelv, SZTÁLIN és ENGELS művei is megerősítik és így teljesen elfogadhatók a marxista nyelvtudomány számára. BUBRICH elmélete a nyelvek érintkezésen alapuló fejlődéséről egészen mélyen tekinthető marxistának, de nem azért nem, mintha BUBRICH az ősnyelvi koncepcióra építette volna, ahogy SZERGYUCSENKO és FILIN teljesen indokolatlanul állították cikkükben, hanem ellenkezőleg azért nem, mert a bubrichi érintkezési elmélet éppen az „új nyelvelméleten” alapult. Arról van szó, hogy BUBRICH mint a szovjet nyelvtudósok nagy többsége, átvette MARR idealista antimarxista tézisét arról, hogy a nyelv felépítmény az alapon és a nyelv stadiális robbanásszerű változásai követik az alap változását. Különösen „A szovjet finnugrisztikáról” c. cikkében világos a szoros kapcsolat BUBRICHNAK a finnugor nyelvek kialakulására vonatkozó szempontjai és MARR és MESCANYINOV idealista tanítása között.* Ez a cikk válasz volt CSK-BOKSZAROV „A Szovjetunió finnugor népei tanulmányozásának néhány kérdéséhez” c. cikkére.¹⁹ MESCANYINOV, — BUBRICH szavai szerint, — a következők módon fejezi ki MARR megállapításait: 1. A beszéd a gondolkodással elválaszthatatlan kapcsolatban fejlődik; 2. a beszéd a gondolkodáson keresztül a társadalommal is elválaszthatatlan kapcsolatban fejlődik; 3. a beszéd egységes nyelvteremtő folyamatban fejlődik; 4. a beszéd ugrásszerűen fejlődik az egyik stádiumból a másikba.

¹⁶ Д. В. БУБРИХ, О древней прибалтийско-финской речи, „Известия Карело-финской научно-исследовательской базы Академии Наук СССР”, 1949, 1. sz. 52. l.

¹⁷ Д. В. БУБРИХ, Отношение мордовского языка к другим финно-угорским языкам, „Записки”, 5. sz. Язык и литература, Szaranszk, 1946 49. l.

¹⁸ A szovjet nyelvtudomány kérdései. Szikra, 1950. 320. l.

¹⁹ Н. Н. Чебоксаров, Некоторые вопросы изучения финно-угорских народов в СССР, „Советская этнография” 1948. 3. sz. 176-185. l.

* A szerző egy későbbi cikkében enyhébben ítéli meg Bubrich „marxista” elveit l. Советская этнография 1951/2. 187-194. (A fordító megjegyzése.)

Ezeket a megállapításokat mi hűségesen követjük.²⁰ BUBRICH ragaszkodott a nyelvek keresztződéséről, mint fejlődésük legfontosabb hatóerejéről szóló antimarxista marri felfogáshoz és azt írta, hogy a finnugor nyelvek mind keresztzés útján jöttek létre. Most, amikor SZTÁLIN Marxizmus és nyelvtudomány c. munkájában romba döntötte „az új nyelvelmélet“ erre vonatkozó alapelvét, kifejtve, hogy keresztzés eredményeként (a múltban) nem keletkeztek minőségileg új nyelvek, BUBRICH állítását, hogy a finnugor nyelvek keresztződés útján jöttek létre, helytelennek és idealistának kell minősítenünk.

„Ha — szól BUBRICH másútt — megmaradunk a nemzeti-törzsi élet irokéz-típusú ősi szervezetének szempontjánál (vagyis ENGELS elméleténél), akkor sohasem érthetjük meg a nyelvi keresztződés (keveredés) jelenségeit, amelyek a szovjet szempont szerint nyelvi rendszereket teremtenek.“²¹

Ez azt jelenti, hogy MARR helytelen és idealista tanítását követve, BUBRICH ellentmondásba került ENGELS felfogásával is.

„A fejlődés sokkal alacsonyabb fokain és a különleges feltételek között a kép nem lehet ugyanaz, mint az irokézéknél. ENGELS korában a néprajzi anyag még nem volt gazdag,²² — igazolja BUBRICH bátortalanul kifogásait, amelyek szomorú következményei a tudományellenes „új nyelvelmélet“ iránti lelkesedésének. Így BUBRICH említett „érintkezési-elmélete“ idealista, mint minden nyelvészeti elmélet, amelyet a szovjet nyelvészek az antimarxista „új nyelvelmélet“ alapján állítottak fel.

A fentemlített „érintkezési“ elméleten kívül BUBRICHnak csak egy idealista elmélete van a finnugor nyelvek igei mondatának stadiálitásáról. MESCANYINOV példájára BUBRICH a finnugor ige fejlődésében stádiumokat keresett és megállapította a mordvin nyelvek mondatának ú. n. „abszolutívuszos“ szerkezetét. Az, amit BUBRICH abszolutívuszos szerkezetnek nevezett, természetesen nem a mordvin ige fejlődésének sajátos stádiuma, hanem egyszerűen arról van szó, hogy az accusativus több finnugor nyelvben későbbi fejlődés során a közvetlen tárgy esete lett.

Még olyan, az „új nyelvelmélettel“ szorosan összefüggő cikkében is, mint „Az igei mondat fejlődésének stádiumai, főként finnugor adatok alapján“²³ BUBRICH a finnugor nyelvek ősi igei mondatairól termékeny gondolatot fejtett ki, ragyogóan igazolja POTYEBNYA kijelentéseit arról, hogy a régiségben a névszónak elsőbbsége volt az ige felett.

BUBRICH különböző módszertani tévedései, amelyek azáltal jöttek létre, hogy nem fogadta kritikával „az új nyelvelméletet“, nem kisebbíthetik az elhunyt hatalmas érdemeit hazai nyelvtudományunk területén. BUBRICH mindenekelőtt a finnugor nyelvek összehasonlító-történeti tanulmányozásának volt kiváló mestere, képzettség tekintetében nem kisebb az olyan kiváló orosz tudósoknál, mint A. A. SAHMATOV, vagy később A. M. SZELISCEV. BUBRICH minden, a finnugor népek „etnogenezisével“ összefüggő történeti-nyelvészeti munkája szovjet tudományunk legjobb ilyen irányú kutatásai közé tartozik.

Mint dialektológusnak nincs párja BUBRICHnak a finnugor nyelvészek között. BUBRICH karéliei nyelvjárási tanulmányait első helyre tehetjük a Szovjetunió nem-szláv nyelvjárásaival foglalkozó kutatások között.

²⁰ Д. В. БУБРИХ, О советском финно-угроведении, „Советская этнография“, 1949. 2. sz. 191. l.

²¹ Уо., 195. l.

²² Уо., 193. l.

²³ Д. В. БУБРИХ, О стадиях развития глагольного предложения, преимущественно по финно-угорским данным, „Ученые записки Карело-финского университета“. II. kötet I. füzet. Petrozavodszk, 1948. 125 - 126. l.

Mint a mordvin nyelvek kutatója, BUBRICH már nagyon korán, az 1927–28-as években felülmúlta PAASONEN finn mordvinistát történeti következtetéseinek mélysége és kiterjedése tekintetében és azzal a képességével, hogy a nyelvi anyag mélységébe hatoljon, míg PAASONEN csak a nyelvészeti tények felszínén mozgott, regisztrálta, de nem kutatta azokat. BUBRICH legnagyobb eredménye a mordvin nyelvek tanulmányozása terén a mordvin alaktan klasszikus elemzése. BUBRICH tanulmánya során megállapította, hogy a mordvin nyelvek alaktana egész sor olyan archaikus jelenséget őrzött meg, amelyek a balti-finn nyelvekből már kivesztek.

A finnugor nyelvek alaktanának összehasonlító vizsgálata során BUBRICH egész sor nyelvészeti felfedezést tett. Pl. bebizonyította, hogy nem állhat meg E. SETÄLÄ fantasztikus hipotézise, mely szerint a finnugor korban létezett volna külön *-s*-es dativus és bebizonyította, hogy a finnugor nyelvek nyugati csoportjában az *-s*-es „belső helyviszonyragos” esetek *-s*-t tartalmazó névutókkal ellátott névszókból eredtek. BUBRICH egész sor nagyon érdekes megfigyelést tett a névutók és esetragok kölcsönhatásairól pl. megállapította, hogy a *moksa* *ингса* (*ingsa*) 'miatt, -ért' névutó egybeolvadt a határozatlan ragozású főnévvel és új esetet alkotott, a *causativust* stb.

Nem csekély az értéke a finnugor nyelvtudomány számára BUBRICH megállapításainak a finnugor nyelvek *-n*-es helyhatározó esetei eredetéről. Finn tudósok azt igyekeztek bebizonyítani, hogy az *-n*-es esetek elsődlegesek és a finnugor ősnyelvből erednek. BUBRICH ezzel szemben bebizonyította, hogy a balti-finn *-inen*, *-jnen* végű főnevekből erednek, amelyeknek *-n*-es képzője a hellyel és idővel való kapcsolat érzetét kelthette, mint pl. a *kaukainen* 'messzi' és *huomeninen* 'holnap' szókbán. Ugyanilyen alaposan mutatta ki BUBRICH, hogy a balti-finn nyelvek *k-s* dativusa a *k* végű, helyet vagy kollektívumot jelentő névszókból ered.

A sorszámnevekre vonatkozóan BUBRICH megállapította, hogy a mordvin nyelvekben a tőszámnevek és a mutatónévmások egyesüléséből keletkeztek.

Különösen mélyen elemezte BUBRICH a mordvin igeragozás fejlődésének történetét. Ezen a területen igen sok helyes és finom megfigyelést tett, amelyeknek segítségével rekonstruálta a mordvin igealakok eredeti, legrégebbi típusát. BUBRICHnak a mordvin és egyes finnugor nyelvek igeragozást kutató munkáit a szovjet finnugrisztika hatalmas eredményeinek tekinthetjük, kivéve természetesen sikertelen kísérleteit, hogy az adott jelenségekben stadialitást találjon. A finnugor igeragozás tanulmányozása területén még egész sor eredménye volt BUBRICHnak. Pl. A finn tudósok helytelen állításaival szemben, akik szerint az igeragozás formánsai minden finnugor nyelvben jelentékeny mértékben egyeznek, bebizonyította, hogy „ha a névszóragozás tekintetében a finnugor nyelvek különböző csoportjai elég sok közöséget mutatnak is fel, az igeragozás területén igen kevés közös vonásuk van.”²⁴ Ezenkívül BUBRICH megállapította, hogy a finnugor nyelvekben a múltidő formánsai sokkal régebbiek, mint a jelenidő jelei. D. V. BUBRICHnak a hangtani kutatással mindig történeti célja volt, egyike az „ethnogenezis” kérdéseinek megoldására szolgáló eszközöknek.

D. V. BUBRICH hangtani észrevételeinek legnagyobb része különböző cikkeiben van elszórva. Csak két speciálisan hangtani munkája van, „A suomi-finn nyelv történeti hangtana”²⁵ és az „Az udmurt nyelv történeti hangtana”.²⁶ D. V. BUBRICH hangtani munkái főként a különböző fonémák és a különböző finnugor nyelvek és nyelvjáráások közötti hangmegfelelések történetét derítik fel.

²⁴ Д. В. БУБРИХ, Отношение мордовского языка к другим финно-угорским языкам, „Эпический”, 5. sz. Язык и литература, Szaranszk, 1946. 39. l.

²⁵ Д. В. БУБРИХ, Историческая фонетика финского-суоми языка. Petrozavodszk, 1943.

²⁶ Д. В. БУБРИХ, Историческая фонетика удмуртского языка. Izsevszk, 1948.

A balti-finn nyelvek hangtani kutatásának eredményeként D. V. BUBRICH egész sor tudományos tételt állított fel. Vegyük sorra a legfontosabbakat:

1. A régiségben minden balti-finn törzsi nyelvjárás hangrendszere többé-kevésbé egynemű volt.

2. Kifejezettebb volt bennük a magánhangzó-harmónia, mint most. A mai *i* és *e* között a régi balti-finn nyelvjárásokban még volt két variáns. A veláris hangrendű szavakban hátrább, a palatális hangrendűekben előrébb képzett variánsokat ejtettek.

3. A finn diftongusok BUBRICH elmélete szerint hosszú magánhangzókából lettek, pl. az *uo* hosszú *o*-ból, az *yö* hosszú *ö*-ből, az *ie* hosszú *e*-ből stb.

BUBRICH minden állítását adatok gazdag anyaga támasztja alá és a tények egészen bizonyossá teszik. A balti-finn nyelvek tanulmányozása során BUBRICH igen régi kapcsolatokra állapított meg a lett-litván nyelvekkel. A lett-litván nyelvek hatása a balti-finnekre olyan erős volt, hogy egész sor hangmegfelelés is van közöttük. „Minden balti-finn nyelvben — mondja BUBRICH — nagyszámú lett és litván jövevényiszót találunk. Számos balti-finn törzsi elnevezés (Häme, Karjala) magyarázata is a régi lett-litván nyelvben található meg.”²⁷

A számi nyelvek tanulmányozása folyamán D. V. BUBRICH két történelmi szempontból igen érdekes megállapítást tett:

1. Megállapította, hogy Finnország helyneveinek nagyobb része számi (lapp) eredetű. Ebből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy Finnországban nem mindig éltek finnek.

2. A számi nyelv hangállományának megfigyelése meggyőzte BUBRICHOT arról, hogy a számik csak alig 1000 évvel ezelőtt vettek fel finnugor nyelvet, azelőtt másféle nyelven beszéltek.

A permi nyelvek kutatása terén D. V. BUBRICH legnagyobb eredménye „Az udmurt nyelv történeti hangtana“ c. munkája, amelynek második fejezete, „A régi permi fonémarendszer“ az elhunyt legkimagaslóbb hangtani eredménye. Példaként megmutatunk egy rövid bekezdést az idézett fejezetből: „Világos, hogy egy bizonyos történeti pillanatban a szókezdő *r* udmurt földön *ʃ*, vagy ha a szó tövében is volt *ʃ* (*dʒ*) vagy *ʃ* (*dʒ*) *ʃ*-vé vált. Igen valószínű, hogy ezt a hangváltozást a török hangrendszernek az udmurt nyelvbe való betörése okozta: a török nyelvek nem ismerik a szókezdő *r*-et.

„Az említett udmurt hangváltozás idejét megközelítően megállapíthatjuk. Azok között a szavak között, amelyeken ez a változás megtörtént, van a *ruč* > *ʃyč* 'oroszló' szó is, amit az udmurtok a komik közvetítésével vettek át az oroszoktól. mégpedig nem előbb, mint az első és második évezred fordulóján. Másrészt pedig a szót közvetlenül az oroszoktól is átvették az udmurtok, de ezen nem történt változás. Ez a második átvétel nem történhetett a második évezred közepénél korábban. (A novgorodiak vjatkai kolóniája a XIV. században keletkezett.) Az említett hangváltozásnak tehát végeredményben a második évezred első, felében meg kellett történnie.”²⁸

BUBRICH poszthumusz munkája „A komi irodalmi nyelv nyelvtana“. Ebben igen pontos és átgondolt leírását adja a komi irodalmi nyelv nyelvtani rendszerének.

Befejezésül még hadd említsük meg, hogy D. V. BUBRICH igen gondos és figyelmes vezetője volt aspiránsainak. Sok időt és erőt fordított tudományos előkészítésükre. Az elhunyt tanítványai örökre megőrzik emlékezetükben drága tanárunk ragyogó képét.

²⁷ Д. В. БУБРИХ, Историческая фонетика финско-суоми языка, Petrozavodszk. 1948. 10. 1.

²⁸ Д. В. БУБРИХ, Историческая фонетика удмуртского языка, Izsevszk, 1948. 29—30. 1.

† Harva Uno (1882-1949.)

A finnugor népek ősvallásának nagynevű kutatója két évvel ezelőtt halt meg. Élete folytonos munkában eltöltött, elvonult, elmélyült termékeny tudóselet volt. Nyugat-Finnországnak abban a délnyugati kerületében (Varsinais-Suomiban) született, amely a legrégebb idők óta kapcsolatban állt az európai műveltségi áramlatokkal. Ennek a vidéknek szellemi néprajzát később ő írta meg egy sorozat számára, s ez egyik legszebb, leggazdagabb, a folklór egész körét átfogó munkája („Varsinais-Suomen henkistä kansankulttuuria.“ 1935). Apja evangélikus esperes volt, anyja álandi (ahvenanmaai) születésű. Családi neve, HOLMBERG, melyet egészen a 20-as évek végéig használt s azután a HARVA névvel cserélt fel, idegen, nem-finn származására utalt. Aki ezzel a fekete szemű, élénk tekintetű, heves vérmérsékletű, érdekes kutató egyéniséggel elbeszélgethetett, társaságában valahogyan mindjárt nagyon otthon érezte magát.

Érdeklődését apja foglalkozása nyitotta meg az etnológia felé. Maga is elvégezte a teológiát, pappá szentelték, de hamarosan átlépett a tudományos pályára. Mint tanár WESTERMARCK, továbbá az orientalista TALLQVIST volt reá hatással, de mint szervező KROHN KAARLE egyengette útját. Az ő befolyásának köszönhető, hogy vallástörténeti munkásságát mindjárt a finnugor népekre központosította. Mint-hogyha csak érezték volna, hogy nincs veszteni való idő, mert a világháború küszöbön van, mely hosszú időre véget vet majd a helyszíni gyűjtéseknek, kutatásoknak: nyomban ellátták ösztöndíjakkal és kiküldték a volgai-finnugor népek közé. Tanulmányai részére egyszerűsre mind biztosították a kiadást. 1913-ban már megjelenik doktori értekezése: „Die Wassergottheiten der finnisch-ugrischen Völker“ (MSFOu. XXXII), ezt követőleg pedig monografikus leírásai a permi-népek („Permalainen uskonto“. Év n.), a cseremiszek („Tšheremissien uskonto“. 1914) és a lappok vallásáról („Lappalaisten uskonto“. 1915). Ezek egyike, a cseremiszekekről szóló kötet, mint ismeretes, az FFC-sorozat 61. számaként később német nyelven is hozzáférhetővé vált. Alig néhány évi, de helyesen irányított nagy lendületű munka árán elérte, hogy nemcsak életcélja van pontosan kitűzve, hanem az a'apokat is lerakta hozzá s mint magántanár előadójává lett annak a tudományszaknak, mely őt majd egész életében leköti, foglalkoztatja. Már csak az általános etnológia felé terjeszkedő külföldi tanulmányútjai voltak hátra, hogy kialakuljon HOLMBERG-HARVA, a turkui egyetemen a szociológia professzora, aki ebben a minőségében írta meg további vallástörténeti meg finn folklorisztikai munkáit s vált, főként nagy összefoglaló művei által, a finn néprajz egyik hírességévé.

Előbb említett monográfiái után a vallási tárgykörben négy fontos munkája jelent még meg. Időrendben: angol nyelvű finnugor és szibériai mitológiája („The Mythology of All Races IV. Finno-Ugric, Siberian“. Boston. 1927), „Die religiösen Vorstellungen der altaischen Völker“ (FFC. 125, 1938, előbb finn nyelven „Altain suvun uskonto“ címmel 1933-ban) s a monografikus sorozat befejezéseként: mordvin („Mordvalaisten muinaisusko“. 1942) és finn ősvallása („Suomalaisten muinaisusko“. 1948). Közülük a másodikat tarthatjuk legnagyobb hatású és bennünket különösen érdeklő művének, melynek egyes az ázsiai népek világméretű ismertető vonzó fejezetei a szerző „Der Baum des Lebens“ című 1922-ben megjelent nevezetes tanulmányára mennek vissza.

Előre bocsátva ezeknek a könyveknek a címeit, jelentőségüket úgy érthetjük meg legjobban, ha tekintetbe vesszük az ősvallási kutatások szempontjából a finn néprajz helyzetét 1910 körül, Harva fellépése idején. Nem szólva a legrégebb, a XVIII. századi előzményekről (LENCQVISTTŐL és GANANDERTŐL, akikkel a mi CORNIDESÜNK és ENGELÜNK állítható párhuzamba), a múlt század közepe óta Finnországban a mitológia kutatása két fejlődési fokon ment át. Az egyiket CASTRÉN finn mitológiai

előadásai jelzik, a másikat KROHN JULIUSnak halála után kiadott és azután magyar nyelven is megjelentetett könyve: „A finnugor népek pogány istentisztelete“ (BÁN ALADÁR kiegészítéseivel, 1908-ban). Ezek mellett a korszakos összefoglalások mellett említsük meg WARONEN MATTINak a régi finn halott-tiszteletről (Vainajainpalvelus muinaisilla suomalaisilla“. 1898) és KROHN KAARLENak a finn ősrúnók vallásáról írt speciális érdekű műveit („Suomalaisten runojen uskonto“. 1914).

Felléptétől kezdve mármost annyiban változott a helyzet ezen a téren, hogy akadt egy kutató, aki e magános korszerű összefoglalások után egymaga negyven évet szentelt ezeknek a tanulmányoknak, aki a finn vallástörténet látókerét számos munkában messzi kitérítette, miközben központi művelőjévé lett ezeknek a problémáknak s mesterévé a körülötte csoportosuló többi kutatótársaknak. Lássunk csak ezek közül is néhány nevet! KARJALAINEN K. F. az obi-ugorok vallását írta meg (1917, németül FFC. 41, 44, 63), LEHTISALO T. a jurák-szamojedókéét (MSFOu. LIII, 1924), HÄMÄLÄINEN A. foglalkozott a volgai-finnugorok gyertya-kultuszával (JSFOu. XLVIII, 1937), LOORITS O. megírta először a lívek (1926—28), aztán legújabbán az észtek vallását („Grundzüge des estnischen Volksglaubens“. Lund, 1949), ITKONEN T. I. pedig a finnországi lappok hiedelmeit ismertette (MSFOu. LXXXVII, 1946). A szakirodalomnak ezt a kivirágzását látva, sajnálattal állapíthatjuk meg, hogy magyar néprajzunk egyáltalán nem vagy csak igen kevésbé termékenyült meg belőle; hogy mindezideig e kutatásokon kívül maradtunk, róluk tudomást nem is igen szereztünk; hogy problémáink iránt a fentnevezett szakemberekben sem tudtunk legkevésbé sem érdeklődést kelteni; s hogy általában, ami ősvallásunk kérdését illeti, még ma is olyan szinten vagyunk — nemcsak szak-, hanem iskolai tankönyveink is, — ami legjobb esetben KROHN JULIUS múlt századi könyve színvonalának felel meg!

Mi jellemzi HARVÁnak ezeket a vallástörténeti főműveit? Jellemzi a világos előadás, az irodalomnak, így szovjetunióbeli népekről szólván, az orosz nyelvű igen jelentős szakirodalomnak kimerítő tárgyalása. Jellemzi a problémák feltárása mellett bizonyos józan tartózkodás elméletik konstruálásával szemben. Figyelem a szájhagyományra és a néprajz tárgyi világára; problémaérzék a környező szlávsnak az illető finnugor nép műveltségére tett hatása tekintetében. És az a filológiai készség, különösen kéziratos szövegeken alapuló tárgyalásmód esetében (mint a mordvin ősvallást ismertető munkában), mely PAASONEN HENRIK óta ezen a szakon is immár kötelezővé vált.

Egyéb folklorisztikai dolgozatairól és nagyszámú kisebb cikkeiről is meg akarva emlékezni, nem vállalkozhatunk arra, hogy akárcsak fő témájukat megjelölhessük. Nagyobb részük a Finnugor Társaság folyóirataiban, a FUF.-ban, a Virittäjä-ben, a Kalevala-társaság évkönyvében jelent meg; az 1936—43 közötti időre esőket elég rendszeresen számontartotta a Néprajzi Múzeum Értesítőjének folyóirat-szemléje. — Csak izeltőként ragadunk ki néhányat: Agricola- meg Sampo-kutatásait s a finnugor területről a lakodalmi énekeknek és szokásoknak valamint a rokonságneveknek kérdését.

Agricolával kapcsolatban azokkal a tudósokkal vívott SETÄLÄ oldalán heves tudományos csatát, akik a karjalai isteneknek a 20-as években felfedezett svédnyelvű jegyzékéről azt bizonygatták, hogy a svéd változat volt a forrása Agricola 1551-ben zsolttárfordítása előszavában kiadott finn versezetének. HARVÁék ellenkezőleg a finn forrást mutatták ki eredetinek s a svéd kéziratot másodlagosnak. Hogy milyen fontos szerepet szánt Agricola homályos értelmű utalásainak, kitétszik abból, hogy futolsó nagy munkája, melyet tudományos testamentumának neveztek: 500 lapnyi finn mitológiája, legalább is fele részében, amíg a SETÄLÄTől megindított vallásfolklorisztikai gyűjtemések feldolgozása benne túlsúlyra nem jut a történeti források felett, egyenesen Agricola versei kommentárjának főgáthó fel.

A Sampo kérdésével többször foglalkozott. Egyik első megnyilatkozása, mely az élet fája körül végzett kutatásaiból sarjadt ki, erősen hatott SETÄLÄNEK a Sampo rejtélyéről írt, nálunk is ismert nagy művére, amelynek tanítását azonban lényegileg sem ő, sem kortársai — kevés hozzáértő kivételével — nem fogadták el. A nyitva maradt probléma azóta is több új megfeytési kísérletre adott ösztönzést; ezek között a figyelemre méltóbbak egyike HARVA 1943-ban „Sammon ryöstö“ (A Sampo elrablása) címmel kiadott, népszerűen megírt könyve. Ezt, mivel KROHN KAAARLE nyugatfinnországi elméletéhez csatlakozik és történeti magyarázatába épül bele, újabban a karjalai párt hívei nem is haboztak polgárinak és reakciónak bélyegezni.

Kalevala-tárgyú dolgozatai közül nevezetes az orosz-karjalai lakodalmi verseket feldolgozó nagy tanulmánya („Kauko-Karjalan häärunt“). Turku, 1929). Jelentősége, hogy a szociológus problémaérzékével nyúl hozzá az addig csak formálisan vizsgált énekekhez. A már meglehetősen nagy irodalomra visszatekintő finn lakodalmi szokások kérdése különben is egyik kedvenc témaköre volt. Ezekről írta egyik legkitűnőbb dolgozatát „Naimatapojemme historiaa“ címmel 1941-ben a Kalevala-társaság évkönyvébe, kimutatva benne, hogy a finnugor népek házassági szokásainak legrégebbi rétege a lappok és szamojédok hagyományaiival egyezik, s felvetve azt a (Tagányi közölte) magyar adatokkal is bőven támogatható nézetet, amely szerint a finnugorok eredeti feleségszerző szokása az exogámia volt. Ugyanez évben az Ethnographia is közölt tőle cikket ily címmel: „A völegény és menyasszony rokonságának szerepe a finnugor népek házasságkötésében.“

Bizonyos fokig magyar vonatkozásai — az öcs és báty-féle megkülönböztetések társadalmi okainak feltárása — miatt hívjuk fel a figyelmet „Der bau des verwandschaftsnamensystems und die verwandschaftsverhältnisse bei den finno-ugriern“ (FUF XXVI) című tanulmányára, annyival inkább, mert ez talán valamennyi közül az, amely a finnugor nyelvtudománnyal, a nevekkel és azok jelentésével a legszorosabban összekapcsolódik. Nagy kár, hogy a finnugor családszervezetről készülő munkáját (amint nekem 1941-ben írta: a finnugor népek szociális életét tárgyaló művét, mely „remélem életemnek talán főműve lesz“) nem fejezhette be. Kíváncsian kérdezzük, vajjon az elkészült részek meg fognak-e valamilyen formában jelenni, lesz-e folytatójuk a mester törekvéseinek?

Ha vele, mint a jelek mutatják, az utolsó finnugor etnológus szállt sírba a finn iskola tagjainak CASTRÉN óta soha meg nem szakadó folyamatos láncolatából: tovavesző alakjára kétszeres fájdalommal tekinthetünk vissza. Sirathatjuk nemcsak a nagy tudóst, hanem magunkat is. Az elveszett alkalmakat, hogy vele, míg élt, jobban együtt nem működhetünk, ügyünk számára meg nem szereztük, hogy Magyarországon jártában 1922-ben rólunk alkotott rossz véleményét új tudományos eredmények felmutatásával jóra fordítani sohasem sikerült.

KOROMPAY BERTALAN

I. TÁBLÁZAT
A feldolgozott anyag adatai

Az adatok felhasználása		Feldolgozott lapok					Adatszám	100 lapra esik	
		7—100	101—200	201—300	301—400	401—532			
Hangzóstatistikához		17—21, 69—73	146—155	219—223, 254—258			33218	102 500	
Szavak és szótagok hangzóeloszláshoz		7—11	120—124	260—263		407—411	18118	103 400	
Két- és háromelemű magánhangzóeloszláshoz		7—100	101—200	201—300	301—400	401—532	2235	430	
Szókezdő- és szóvégi hangzóeloszláshoz		7—15, 96—100	101—103 146—147 166—169	204—207			10694		
Kettős mássalhangzók arányához		m n ny	7—100	101—200	246—263 246—263 201—300	301—347	821 1106 1975		
		l r	7—30	169—200	201—209	380—320	645 1537		
		p t k b d g		137—200 137—145 137—143 137—168 137—169 137—157	201—208			532 664 550 569 688 524	
		f sz s v z zs			211—251 215—241	329—347	401—411, 450—458	662 988 979 812 1070 139	
		j h				380—400 356—390	401—413 422—438	529 718	
		c cs ty gy	7—100 7—100 7—100	101—200 101—200 101—129	201—300 201—300 230—300	301—305 301—305 301—359 356—400	401—456	816 1588 426 775	
		o ó ö ő	7—9, 58—67 7—9, 58—67 7—100 7—100	131—139, 184—185 131—139, 184—185 101—126 101—126	260—270 260—270 289—300 289—300	301—333 301—333	1782 363 2190 1109	4950 1000 1370 692	
		m n ny	7—96 7—85 7—100	180—196 101—200	201—300	301—347	422—426 4754 4352 1975	4290 5700 553	
		l r	7—85 7—100	101—118				4895 5014	6270 4040
Kételemű hangzókapcsolatok eloszlásához		p t k b d g	7—100 7—100 7—94 7—100 7—100 7—100	101—200 180—200 101—200 101—200 101—200	201—300 201—245 201—300 201—258 201—211	301—368 301—400	401—511	2600 9777 5000 9959 4900 4998	726 6180 5740 2000 1960 2450
		f sz s v z zs	7—100 7—100 7—100 7—100 7—100 7—100	101—200 101—200 101—139 101—200 101—147 101—200	201—300 201—239 201—228 201—300	301—400 301—400	401—532	5009 4993 5000 5000 3719 438	960 2160 3790 2270 2650 84
		j h	66—81 30—95	189—200	201—237, 298—300 244—287	301—380 329—370	433—438	2784 2682	1820 1780
		c cs ty dz dzs gy	7—100 7—100 7—100 7—100 7—100 90—100	101—200 101—200 101—129 101—200 101—200 101—157	201—300 201—300 230—300 201—300 201—300 213—280	301—305 301—305 301—359 301—400 301—400 329—379	401—532 401—532	684 1548 278 68 12 3008	232 525 111 13 2 1670